

UMCS

UNIWERSYTET MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ

W LUBLINIE

Szkoła Doktorska Nauk Społecznych

Dziedzina: **Nauki społeczne**

Dyscyplina: **Nauki prawne**

mgr Kamil Bradliński

nr albumu: 276305

**Zarząd miasta Lublina w latach 1864–1915.
Zasady organizacji i funkcjonowania.**

**The Municipal Administration of Lublin 1864–1915.
Principles of organization and functioning.**

Rozprawa doktorska przygotowywana pod kierunkiem naukowym

dr hab. Grzegorza Smyka, prof. UMCS

Promotor pomocniczy: dr Mariola Szewczak-Daniel

w Instytucie Nauk Prawnych

LUBLIN, 2026

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów.....	4
Wstęp.....	5
1. Wprowadzenie.....	5
2. Przedmiot pracy, cele i tezy badawcze.....	9
3. Stan badań i cezury chronologiczne.....	10
4. Metodologia.....	12
5. Podstawy materiałowe pracy.....	13
6. Struktura pracy.....	15
Rozdział I. Miejsce zarządu miasta Lublina w systemie administracji Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym.....	19
1. Reorganizacja administracji publicznej w Królestwie Polskim.....	19
1.1. Reorganizacja zarządu cywilnego Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym.....	19
1.2. Organy rosyjskie powołane do przeprowadzenia reform unifikacyjnych w Królestwie Polskim.....	21
1.2.1. Komitet do Spraw Królestwa Polskiego.....	22
1.2.2. Własna Jego Cesarskiej Mości Kancelaria do spraw Królestwa Polskiego.....	23
1.2.3. Komitet Urządzący w Królestwie Polskim.....	23
1.2.4. Komisja Prawnicza.....	26
1.3. Przebieg i rezultaty rosyjskich działań unifikacyjnych w zarządzie cywilnym Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym.....	27
2. Struktura zarządu cywilnego w Królestwie Polskim po zakończeniu działań unifikacyjnych.....	31
2.1. Namiestnik i General-Gubernator Warszawski.....	31
2.2. Zarząd gubernialny.....	36
2.3. Zarząd powiatowy.....	38
2.4. Zarząd miejski.....	40
2.5. Samorząd gmin wiejskich.....	45
2.6. Organy administracji specjalnej.....	53
3. Odrębności zarządu miejskiego w guberniach Królestwa Polskiego wobec rosyjskiego modelu administracji terytorialnej.....	62
3.1. Odrębność źródeł prawa.....	63
3.2. Odrębności organizacyjne.....	64
3.3. Odrębności kompetencyjne.....	67
3.4. Odrębności sposobu funkcjonowania.....	71
Rozdział II. Organizacja wewnętrzna i obsada personalna stanowisk służbowych Magistratu miasta Lublina.....	74
1. Struktura organizacyjna Magistratu Lublina.....	74
1.1. Uwagi ogólne.....	74
1.2. Prezydent miasta.....	76
1.3. Radni.....	84
1.4. Sekretarze Magistratu.....	91
1.4.1. Sekretarz do spraw ogólnych.....	91
1.4.2. Sekretarz do spraw ludności.....	94
1.4.3. Sekretarz do spraw kwaterunku.....	96
1.5. Księgowi.....	99
1.5.1. Buchalter.....	99
1.5.2. Asystent kasy miejskiej.....	100
1.6. Dziennikarz.....	103

1.7. Archiwista.....	106
1.8. Kancelista – przystaw administracyjny.....	108
1.9. Architekt miejski.....	113
1.10. Kierownik robót budowlanych.....	115
1.11. Lekarz miejski.....	117
1.12. Weterynarz miejski.....	119
1.13. Asystent ds. sądowych.....	120
1.14. Chemik miejski.....	121
1.15. Podsumowanie.....	121
2. Charakterystyka urzędników Magistratu.....	123
2.1. Wyznanie.....	123
2.2. Pochodzenie społeczne.....	127
2.3. Wykształcenie.....	133
2.4. Służba.....	138
2.4.1. Długość zatrudnienia.....	138
2.4.2. Ścieżki kariery, awanse.....	144
2.4.3. Nagrody, ordery, medale.....	146
2.5. Majątek, wynagrodzenie.....	150
2.5.1. Stan majątkowy.....	150
2.5.2. Wynagrodzenie zasadnicze.....	151
2.5.3. Dodatki do pensji.....	160
2.6. Stan cywilny, rodzina.....	161
Rozdział III. Stanowisko prawne urzędników.....	163
1. Pragmatyka służbowa.....	163
1.1. Podstawy prawne.....	163
1.2. Rangi, klasy, tytuły i stanowiska służbowe urzędników.....	165
2. Warunki mianowania, nominacja i dowody służby cywilnej.....	168
2.1. Mianowanie, powstanie stosunku służbowego.....	168
2.2. Nominacja urzędników.....	170
2.3. Dowody służby cywilnej.....	173
3. Prawa i przywileje urzędnicze.....	175
3.1. Uposażenie.....	175
3.2. Prawo do urlopu.....	178
3.3. Prawo do awansu.....	178
3.4. Prawo do tytułów, rang cywilnych, nagród i odznaczeń.....	179
3.5. Pozostałe prawa urzędników.....	183
4. Odpowiedzialność urzędników cywilnych.....	185
4.1. Odpowiedzialność porządkowa.....	186
4.2. Odpowiedzialność dyscyplinarna i karnosądowa.....	187
4.3. Odpowiedzialność cywilna.....	189
5. Rozwiązanie stosunku urzędniczego.....	191
6. Prawa emerytalne.....	193
6.1. Pensja emerytalna.....	193
6.2. Uprawnienia małżonka i dzieci zmarłego urzędnika.....	196
6.3. Zawieszenie i utrata prawa do emerytury.....	197
Rozdział IV. Funkcjonowanie zarządu miasta Lublina.....	199
1. Administracyjna kontrola ruchu ludności.....	199
1.1. Ewidencja ludności.....	199

1.2. Obywatelstwo miejskie.....	201
1.3. Sprawy paszportowe.....	203
1.4. Organizacja wyborów do Dumy Państwowej.....	205
2. Zarząd majątkiem komunalnym.....	206
2.1. Majątek miejski.....	206
2.2. Zarząd i nadzór nad nieruchomościami.....	207
3. Infrastruktura miejska.....	210
3.1. Wytyczanie, brukowanie i utrzymanie ulic.....	210
3.2. Mosty i kładki.....	213
3.3. Oświetlenie uliczne.....	214
3.4. Ujęcia wody, wodociągi, studnie i kanalizacja.....	217
4. Administracja ochrony zdrowia.....	220
4.1. Lekarz miejski.....	220
4.2. Szpitale.....	220
4.3. Inspekcja weterynaryjna.....	222
4.4. Laboratorium miejskie.....	223
4.5. Działania przeciwepidemiczne.....	224
5. Nadzór nad handlem, rzemiosłem i działalnością gospodarczą.....	227
5.1. Organizacja targów i jarmarków.....	227
5.2. Administracja i nadzór nad wagami i miarami.....	230
5.3. Nadzór i kontrola przedsiębiorstw i lokali użyteczności publicznej.....	231
5.4. Lombard miejski.....	234
5.5. Nadzór nad cechami rzemieślniczymi.....	236
6. Administracja porządku publicznego.....	238
6.1. Policja miejska.....	238
6.2. Areszt miejski.....	240
6.3. Straż pożarna.....	243
7. Gospodarka finansowa miasta.....	245
7.1. Budżet miejski – uwagi ogólne.....	245
7.2. Dochody miejskie.....	247
7.3. Wydatki miejskie.....	254
7.4. Pobór podatków i opłat.....	261
8. Administracja oświatą i dobroczynnością miejską.....	264
8.1. Utrzymanie szkół elementarnych.....	264
8.2. Zapomogi dla szkół średnich i specjalnych.....	265
8.3. Działalność dobroczynna.....	266
9. Zadania z zakresu spraw wojskowych.....	268
9.1. Kwaterunek, aprowizacja oraz podwody dla wojska.....	268
9.2. Sporządzanie list poborowych oraz czynności poborowe.....	270
9.3. Utrzymanie budynków zajętych na cele wojskowe.....	273
10. Kompetencje władz gubernialnych związane z zarządzeniem miasta.....	274
10.1. Uwagi ogólne.....	274
10.2. Gubernator.....	274
10.3. Wicegubernator.....	276
10.4. Rząd Gubernialny.....	277
Zakończenie.....	281
Bibliografia.....	286

Wykaz skrótów

DPKW – Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego

DPKP – Dziennik Praw Królestwa Polskiego

PKU – Postanowienia Komitetu Urządzającego

ZP – Zbiór Praw

ZPA – Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego

PSZRI – Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii

APL – Archiwum Państwowe w Lublinie

AML – Akta miasta Lublina

RGL – Akta Rządu Gubernialnego Lubelskiego

Wstęp

1. Wprowadzenie

Po ostatecznym upadku Napoleona i po ponownym podziale ziem polskich przez zaborców, 20 czerwca 1815 r. w Warszawie ogłoszono utworzenie Królestwa Polskiego. Dnia 15 (27) listopada 1815 r. Aleksander I Romanow podpisał Konstytucję dla Królestwa¹. Królestwo Polskie pozostawało w unii personalnej z Imperium Rosyjskim, jednak podobnie jak wcześniejsza forma ustrojowa na ziemiach polskich, Księstwo Warszawskie, było monarchią konstytucyjną. Konstytucja gwarantowała szerokie swobody obywatelskie, własny sejm, wojsko (choć pod kierownictwem wodza naczelnego, organu niemającego konstytucyjnego umocowania), administrację, a także polski język urzędowy. Początkowo Królestwo Polskie cieszyło się pewną autonomią, która jednak wraz z aspiracjami niepodległościowymi Polaków, była systematycznie ograniczana. Władza wykonawcza była skupiona w rękach namiestnika, a realny wpływ na politykę miał także Rząd Administracyjny. W życiu społecznym i kulturalnym Królestwa widoczny był rozwój edukacji, nauki i gospodarki, m.in. dzięki działalności takich instytucji jak Uniwersytet Warszawski. Narastające napięcia między polskim społeczeństwem a rosyjskimi władzami doprowadziły w 1830 roku do wybuchu powstania listopadowego, które miało na celu uzyskanie suwerenności, ale zakończyło się klęską Polaków i okupacją Królestwa. Administracja Królestwa została przekształcona po powstaniu listopadowym. Nowa polityka władz rosyjskich skupiała się na utrzymaniu polskich urzędników w strukturach administracyjnych, ale pod ścisłym nadzorem².

Lata 1831–1861 były okresem demontowania liberalnych instytucji sprzed powstania: w miejsce zniesionej Konstytucji nadano Statut Organiczny dla Królestwa Polskiego, zlikwidowano Sejm oraz wojsko polskie³. Stopniowo zaczęto wymagać od urzędników znajomości języka rosyjskiego, a w Królestwie wprowadzono rosyjski system monetarny i system miar i wag. Ponadto, w stolicy, Warszawie, utworzono dwa departamenty Senatu Rządzącego. Choć polityka władz rosyjskich zmierzała do unifikacji Królestwa z Imperium, w powyższym okresie całkowite połączenie nie zostało osiągnięte⁴.

¹ Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 15 (27) listopada 1815 r., DPKP, t. 1, str. 2–103.

² A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2017, s. 83–85; L. Gorizontow, *Aparat urzędniczy Królestwa Polskiego w okresie rządów Paskiewicza*, „Przegląd Historyczny” 85/1–2, 1994, s. 50.

³ Statut Organiczny dla Królestwa Polskiego z 14 (26) lutego 1831 r., DPKP, t. 14, nr 55, str. 160–249.

⁴ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju...*, s. 89.

Zmianę w polityce Rosji wobec Królestwa przyniosły lata 50. XIX wieku. Po śmierci Mikołaja I, Iwana Paskiewicza i przegranej Rosji w wojnie krymskiej, Aleksander II zaczął prowadzić w państwie relatywnie liberalną politykę. W tym czasie przedstawiciel polskiego ziemiaństwa, Aleksander Wielopolski, a w latach 1862–63 Naczelnik Rządu Cywilnego Królestwa Polskiego, wypatrzył szansę na przeprowadzenie szeregu reform państwa, mających na celu wzmocnienie pozycji Królestwa Polskiego w ramach Imperium Rosyjskiego. Wielopolski wprowadził reorganizację administracji, zwiększając udział Polaków w urzędach Królestwa Polskiego. Starał się w ten sposób wzmocnić autonomię Królestwa w ramach Imperium Rosyjskiego. Wznowiono działania Rady Stanu, mającej na celu rozpatrywanie projektów aktów prawnych, budżetu i sprawozdań naczelnych organów administracji resortowej. Naczelnik przywrócił język polski jako język wykładowy w szkołach i na Uniwersytecie Warszawskim, co było znaczącym krokiem w umacnianiu polskiej tożsamości narodowej. Utworzył również Szkołę Główną w Warszawie, która stała się ważnym ośrodkiem akademickim. Zainicjowano proces uwłaszczenia chłopów w Królestwie, prowadzący do rozwiązania kwestii agrarnej i złagodzenia napięć społecznych. Wielopolski doprowadził do likwidacji unii kościelnej na ziemiach polskich, oznaczającej podporządkowanie Kościoła greckokatolickiego Kościołowi prawosławnemu, co było przejawem podporządkowania się interesom władz rosyjskich. Działania Margrabiego Wielopolskiego dążyły do uspokojenia nastrojów rewolucyjnych i zapobieżenie kolejnym zrywom niepodległościowym, jednak spotkały się z mieszanymi reakcjami w społeczeństwie polskim i przyczyniły się do wybuchu powstania styczniowego w roku 1863⁵.

Powstanie styczniowe, które wybuchło w styczniu 1863 r., było drugim zrywem niepodległościowym Polaków przeciwko rosyjskiemu zaborcy w XIX wieku. Miało charakter wojny partyzanckiej, a jego uczestnikami byli głównie przedstawiciele szlachty, inteligencji i młodzieży. Mimo początkowych sukcesów, powstanie zostało stłumione przez Rosjan w 1864 roku, co doprowadziło do represji, w tym egzekucji, zsyłek na Syberię i konfiskaty majątków. Skutkiem powstania było także zaostrenie polityki rusyfikacyjnej oraz likwidacja autonomii Królestwa Polskiego, co pogłębiło ucisk narodowy i społeczny. W Petersburgu podjęto decyzje o konsekwentnym i ostatecznym zniesieniu wszystkich odrębności ustrojowych Królestwa i unifikacji miejscowego zarządu administracyjnego z analogicznymi instytucjami funkcjonującymi w wewnętrznych prowincjach Imperium. Realizacja planów unifikacyjnych

⁵ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie, t. 3: Po rozbiorach*, Lwów 1920, s. 121.

w praktyce przybrała formę działań rusyfikacyjnych, którymi objęto stopniowo wszystkie dziedziny życia publicznego i społecznego Królestwa⁶.

Administracja Królestwa Polskiego w latach 1864–1915 funkcjonowała jako aparat władzy rządowej, ukształtowany w następstwie reform wdrażanych po upadku powstania styczniowego. W praktyce działania unifikacyjne przybrały postać szeroko zakrojonej rusyfikacji życia publicznego i przebudowy zarządu cywilnego: w krótkim czasie zlikwidowano centralne instytucje administracyjne Królestwa (m.in. urząd namiestnika, Radę Stanu, Radę Administracyjną i komisje rządowe), a poszczególne działy administracji podporządkowano właściwym resortom w Petersburgu. Równolegle przeorganizowano administrację terytorialną, dzieląc kraj na dziesięć guberni i powierzając pełnię władzy administracyjnej oraz policyjnej gubernatorom i zależnym od nich rządóm gubernialnym, a na szczeblu niższym – rządóm powiatowym; od 1874 roku dodatkową rolę koordynującą i nadzorczą pełnił urząd generał-gubernatora warszawskiego. Wraz z tymi zmianami ujednolicono formy urzędowania: językiem urzędowym stał się rosyjski, narzucono rosyjską procedurę administracyjną i model biurokratyczny. Cechą ustroju administracyjnego tego okresu było wzmocnienie organów jednoosobowych o szerokich kompetencjach policyjnych oraz ograniczanie takich rozwiązań, które mogłyby poszerzać udział społeczeństwa w sprawach publicznych. Pomimo postępującej integracji organizacyjnej, ustrój zarządu cywilnego w Królestwie opierał się na swoistych podstawach prawnych i wykazywał liczne odmienności w organizacji urzędów, zakresie kompetencji oraz stosowanych źródłach prawa administracyjnego, co sprawiało, że gubernie Królestwa postrzegano jako zarządzane na zasadach szczególnych. Odmienność ta wynikała także z genezy popowstaniowej przebudowy. W guberniach „wewnętrznych” Imperium model zarządu terytorialnego kształtował się stopniowo w toku długotrwałej ewolucji instytucjonalnej od XVIII wieku. W Królestwie natomiast miał charakter gwałtownej rekonstrukcji istniejącego porządku administracyjnego, zakorzenionego w innej tradycji ustrojowej, sięgającej rozwiązań epoki Księstwa Warszawskiego i okresu przedpowstaniowego. Reorganizację determinowały przede wszystkim przesłanki polityczne: dążenie do pacyfikacji kraju, wzmocnienia nadzoru policyjno-administracyjnego oraz ograniczenia instytucjonalnych oznak odrębności. Pełna realizacja tych zamierzeń napotykała jednak bariery wynikające z lokalnej specyfiki społeczno-ekonomicznej i prawnej oraz ze zmiennej konsekwencji władz w ich

⁶ M. Nawrot-Borowska, *Tradycje powstania styczniowego i ich rola w wychowaniu patriotycznym młodego pokolenia (w świetle wspomnień z zaboru rosyjskiego)* – w 150. rocznicę zrywu niepodległościowego z 1863 roku, „Przegląd Pedagogiczny” 2013, nr 2, s. 61–65; G. Smyk, *Administracja Publiczna Królestwa Polskiego*, Lublin 2011, s. 231–233.

egzekwowaniu. W konsekwencji ustrój zarządu administracyjnego w guberniach Królestwa ukształtował się jako rozwiązanie mieszane: łączył elementy rosyjskiego modelu administracji terytorialnej z instytucjami odziedziczonymi po wcześniejszej administracji Królestwa, uzupełnianymi organami tworzonymi dla uwzględnienia miejscowych warunków i odrębności prawa. Ustrój administracji ogólnej (zespolonej) współistniał z rozbudowaną administracją niezespoloną (specjalną). Taki model administracji wyznaczał ramy funkcjonowania miast, w tym Lublina: organy miejskie działały w układzie hierarchicznym, pod silnym nadzorem władz gubernialnych i powiatowych, w realiach daleko posuniętej centralizacji i przewagi elementu policyjno-nadzorczego⁷.

W drugiej połowie XIX wieku Lublin, miasto gubernialne, wychodził z długotrwałego impasu rozwojowego typowego dla wielu miast Królestwa Polskiego po wstrząsach pierwszej połowy stulecia, stopniowo umacniając pozycję głównego ośrodka miejskiego w tej części kraju. Jego znaczenie wynikało jednocześnie z funkcji administracyjnych oraz z roli centrum obsługującego szerokie zaplecze regionalne, co sprzyjało koncentracji usług, handlu i instytucji, a także zwiększało intensywność procesów urbanizacyjnych. Rozwój Lublina miał w tym okresie charakter stopniowy i selektywny: przemiany gospodarcze nie przybrały od razu skali właściwej największym centróm przemysłowym, lecz konsekwentnie przekształcały strukturę zatrudnienia, układ funkcjonalny i geografię aktywności ekonomicznej. Miasto pozostawało silnie powiązane z gospodarką regionu, a jego dynamika wynikała zarówno z rozwoju wytwórczości i rzemiosła, jak i z rozbudowy sfery usług oraz handlu, przy czym przemiany te tworzyły podstawy dla późniejszej intensyfikacji procesów industrialnych na przełomie XIX i XX wieku. Wyraźnym impulsem dla przeobrażeń była poprawa dostępności komunikacyjnej, zwłaszcza uruchomienie połączenia kolejowego do Warszawy w ostatniej ćwierci XIX wieku. Transport kolejowy sprzyjał przesuwaniu ciężaru aktywności gospodarczej ku nowym strefom miasta, wzmacniał funkcje magazynowe i dystrybucyjne oraz pośrednio oddziaływał na rynek nieruchomości, rozbudowę przedmieść i kształtowanie nowych osi urbanistycznych. W mieście powstał browar Karola Vettera, młyn wodno-parowy braci Krausse, fabryka wag, cementownia „Firley” i wiele innych fabryk i zakładów. Powyższe odzwierciedla wzrost ludności: w połowie lat sześćdziesiątych XIX wieku miasto liczyło niewiele ponad 20 tysięcy mieszkańców, natomiast u schyłku epoki liczba mieszkańców zbliżała się do 58 tysięcy, a tuż przed I wojną światową do 80 tysięcy⁸.

⁷ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 7–11, 298–301.

⁸ K. Zieliński, *Monografia Miasta Lublina*, t. 1, Lublin 1878, s. 180–184; R. Ślusarska, *Proces uprzemysłowienia guberni lubelskiej na przełomie XIX i XX stulecia w świetle wpływów z podatku przemysłowego*, „Rocznik Lubelski” 2011, t. 37, s. 65-73; E. Walewander, *Lublin na przełomie XIX i XX stulecia*, w: Lublin. 700 lat

2. Przedmiot pracy, cele i tezy badawcze

Przedmiotem niniejszej pracy jest zarząd miasta Lublina w latach 1864–1915, a więc organ administracji Królestwa Polskiego, zarządzający jednostką terytorialną o określonych zadaniach. Celem jest przedstawienie miejsca zarządu miejskiego Lublina w strukturach administracyjnych Królestwa Polskiego doby powojennej oraz specyfiki podstaw prawnych jego organizacji i funkcjonowania, ze szczególnym uwzględnieniem występujących w nim podobieństw i różnic w stosunku do rosyjskiego modelu zarządu miejskiego istniejącego w wewnętrznych guberniach Imperium. Ponadto, istotne było ustalenie przebiegu depolonizacji i rusyfikacji obsady personalnej organów zarządu miejskiego Lublina w badanym okresie.

Tezą pracy jest stwierdzenie, że zarząd miejski w Królestwie nie został zunifikowany z systemem organów administracji terytorialnej funkcjonującym w pozostałej części Imperium Rosyjskiego. Po powstaniu styczniowym ustrój i praktyka funkcjonowania zarządu cywilnego miasta Lublina rozwijały się w warunkach silnej presji integracyjnej ze strony administracji państwowej, jednak proces ten nie prowadził do pełnej unifikacji z modelem organów administracji terytorialnej właściwym dla Imperium Rosyjskiego. Z perspektywy normatywnej i instytucjonalnej widoczna pozostawała odrębność Królestwa w zakresie rozwiązań prawnych regulujących organizację władz miejskich.

W dalszej kolejności przyjęto tezę, że podstawy prawne funkcjonowania zarządu miasta Lublina stanowiły akty prawne wydane przed powstaniem styczniowym, dostosowane do warunków powojennych. W świetle wstępnych ustaleń można założyć, że fundament regulacyjny organizacji i działania Lublina stanowiły w przeważającej mierze akty prawne ukształtowane jeszcze przed 1863 r., a więc przed zasadniczymi przesunięciami ustrojowymi wywołanymi polityką represji i przebudowy aparatu władzy w Królestwie.

Trzecia teza opiera się na założeniu, że zarząd miasta Lublina – Magistrat – był częścią administracji miejskiej Królestwa Polskiego, która utraciła charakter samorządowy i stała się w pełni częścią administracji rządowej. Przyjętym w pracy założeniem jest, że w latach 1864–1915 w Królestwie Polskim nie funkcjonował samorząd miejski w sensie ustrojowym, a miasta – także Lublin – utraciły swój samorządny organ. Zarząd miejski został włączony w ramy administracji terytorialnej Królestwa, a magistraty

dziejów miasta, red. G. Figiel, R. Szczygieł, W. Ślaskowski, Lublin 2017, s. 198-201; A. Kierek, *Rozwój przestrzenny i stan urzędów komunalnych m. Lublina w latach 1870–1915*, „Rocznik Lubelski” v. 4, 1961, s. 210–214.

nabrały w pełni cech organów administracji zespolonej, podporządkowanej hierarchicznie władzom zwierzchnim.

Ostatnia z przyjętych tez sprowadza się do stwierdzenia, że pomimo wysiłków depolonizacyjnych i rusyfikacyjnych, kadra urzędnicza władz miejskich zachowała polski charakter, choć działała w obrębie polityki narzuconej przez władze rosyjskie. Powyższe stanowi odrębny, lecz ściśle powiązany obszar badań, w celu określenia, jakie były skutki polityki depolonizacyjnej i rusyfikacyjnej dla składu personalnego Magistratu.

3. Stan badań i cezury chronologiczne

Ustrój administracji miejskiej Lublina w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym do wybuchu I wojny światowej nie doczekał się dotąd kompleksowej analizy. W dotychczasowej literaturze przedmiotu przeważają opracowania podręcznikowe, z natury rzeczy ograniczające się do syntetycznego przedstawienia ogólnej struktury władz administracyjnych na ziemiach polskich pod zaborami oraz prace poświęcane wybranym organom lub instytucjom Królestwa doby popowstaniowej, opisywane bez szerszego kontekstu ustrojowego administracji Imperium Rosyjskiego. Utrwalony w polskiej historiografii drugiej połowy XIX wieku pogląd o pełnej unifikacji zarządu cywilnego Królestwa z rosyjskim modelem administracji terytorialnej, choć zrozumiały ze względów emocjonalnych w okresie likwidacji zewnętrznych form odrębności ustrojowej Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym i towarzyszącej jej rusyfikacji wszelkich przejawów życia publicznego, powielany był bezkrytycznie w następnej epoce. Początki weryfikacji tego stanu rzeczy wystąpiły dopiero u schyłku ubiegłego stulecia. W pierwszej kolejności dotyczyły one zagadnienia depolonizacyjnej polityki personalnej władz rosyjskich w administracji i wymiarze sprawiedliwości Królestwa. Ich efektem jest monografia Artura Korobowicza *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*⁹, w której została przedstawiona wyczerpująco polityka kadrowa względem organów wymiaru sprawiedliwości. Podobny charakter ma opracowanie Grzegorza Smyka *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867–1915* oraz *Administracja Publiczna Królestwa Polskiego*¹⁰, w których ukazano proces i stopień depolonizacji stanowisk służbowych w gubernialnych organach administracji zespolonej, określono formalny status prawny urzędników cywilnych oraz dokonano ogólnej charakterystyki ówczesnego korpusu urzędniczego Królestwa w zakresie takich m. in. elementów, jak stosunki narodowościowe,

⁹ A. Korobowicz, *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin, 1995.

¹⁰ G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867–1915*, Lublin 2004; G. Smyk, *Administracja Publiczna Królestwa Polskiego*, Lublin 2011.

wykształcenie, staż pracy i status materialny tego środowiska. Brak jest opracowań monograficznych o podobnym zakresie, odnoszących się bezpośrednio do zasad funkcjonowania administracji miejskiej w Królestwie Polskim, w tym Magistratu miasta Lublina w badanym okresie. Trzytomowe dzieło z epoki napisane przez Antoniego Okolskiego *Wykład prawa administracyjnego i prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*¹¹ w zakresie organów miejskich sprowadza się jedynie do parafrazy treści aktów prawnych, które to dotyczą jedynie pierwszej dekady po jego wprowadzeniu, nie uwzględniają zmian w jego organizacji i funkcjonowaniu w latach następnych. Bolesław Markowski, tuż przed wybuchem I wojny światowej, sporządził dzieło *Finanse miast Królestwa Polskiego*¹², w którym to poddał analizie zadania władz miejskich z zakresu gospodarki miejskiej, skupiając się jednak w znacznej mierze na analizie statystycznej. Również kompleksowo podstaw prawnych funkcjonowania i zadań magistratów nie opisuje dzieło adwokata Stanisława Koszutskiego¹³, które to jednak ocenić należy jako niezwykle cenne pod kątem zrozumienia poglądów ówczesnych autorytetów (z adwokatem Adolfem Suligowskim¹⁴ na czele) na postulaty wprowadzenia instytucji samorządu miejskiego.

Częściowo lukę w badaniach wypełniają względnie krótkie opracowania Rafała Kania¹⁵, Jana Kozłowskiego¹⁶, Tadeusza Mencela¹⁷, Józefa Mazurkiewicza¹⁸, Aleksandra Kierka¹⁹, Władysława Ćwika i Jerzego Redera²⁰ i Marii Nietykszy²¹ dotyczące administracji miejskiej w Królestwie Polskim. Wartościowa dla zrozumienia epoki jest praca Artura Góraka²², która pozwoliła osadzić magistrat miejski w całym systemie administracyjnym

¹¹ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. I-III, Warszawa 1880–1881.

¹² B. Markowski, *Finanse miast Królestwa Polskiego*, t.1, Kielce, 1913.

¹³ S. Koszutski, *Nasze miasta a samorząd. Życie miast w Królestwie Polskim i reforma samorządowa*, Warszawa–Lwów 1915.

¹⁴ A. Suligowski, *Projekt przyszłego samorządu miejskiego*, Warszawa 1911.

¹⁵ R. Kania, *Miasta w polityce władz Królestwa Polskiego w latach 1815–1830*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 16, nr 4(1), Opole, 2018.

¹⁶ J. Kozłowski, *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1875.*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, nr 2, 1998; J. Kozłowski, *Reforma administracyjna 1866 roku w Królestwie Polskim*, [w:] *Dzieje biurokracji w Polsce*, tom IV, część 1, red. Andrzej Górak, Lublin 2011; J. Kozłowski, *Straż ziemska w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny” t. XCI, zesz. 4, 2000.

¹⁷ T. Mencil, *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809 - 1866*, „Rocznik Lubelski” v. 4, Lublin 1961.

¹⁸ J. Mazurkiewicz, *Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807 - 1864)*, „Rocznik Lubelski”, v. 10, 1967.

¹⁹ A. Kierek, *Rozwój przestrzenny i stan urządzeń komunalnych m. Lublina w latach 1870–1915*, „Rocznik Lubelski” v. 4, 1961.

²⁰ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.

²¹ M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986.

²² A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918). Studium administracyjne i prozopograficzne*, Lublin 2006.

Królestwa, praca Dariusza Szpopera²³ traktująca o reformie samorządowej doby reform Wielopolskiego oraz szereg prac poświęconych Lublinowi w danym okresie autorstwa Władysława Zielińskiego²⁴, Jerzego Żywickiego²⁵, Anny Fermus-Boblowiec²⁶, Mieczysława Kurzątkowskiego²⁷, Jana Lewandowskiego²⁸, Wiesława Partyki²⁹ i Edwarda Walewandra³⁰.

Cezury chronologiczne pracy obejmują cały okres panowania rosyjskiego w Królestwie Polskim od 1864 roku do 1915. Za przyjęciem 1864 roku jako daty początkowej przemawia fakt, że właśnie w tym roku podjęte zostały przez władze w Petersburgu decyzje o ostatecznej likwidacji odrębności autonomicznych Królestwa Polskiego i unifikacji jego zarządu cywilnego z systemem organów rosyjskiej administracji terytorialnej. W tym też roku nastąpiło uwłaszczenie chłopów i powołanie instytucji samorządu gminnego, które to wydarzenia uznaje się za początek nowej epoki w dziejach Królestwa Polskiego. Za właściwą datę końcową uznano rok 1915, w którym to, w następstwie działań wojennych podczas I wojny światowej, nastąpiła ewakuacja władz rosyjskich z terenu Królestwa Polskiego, zaś okupacyjne władze niemieckie i austro-węgierskie wprowadziły na jego terytorium nowe zasady organizacji administracji miejskiej. Cezury chronologiczne uzasadnione są więc zmianami politycznymi w kraju: po chwilowym okresie samorządności z czasów Aleksandra Wielopolskiego, w czasie zdecydowanego regresu swobód politycznych Polaków w Królestwie, aż do wycofania się Rosjan w lipcu 1915 roku, kiedy to Lublin przestał *de facto* podlegać rosyjskiemu gubernatorowi³¹.

4. Metodologia

W niniejszej pracy przyjęto podejście właściwe dla badań historyczno-prawnych. Podstawową metodą jest metoda historyczno-prawna, polegająca na rekonstrukcji funkcjonowania zarządu miasta Lublina w latach 1864–1915 na tle obowiązującego wówczas porządku normatywnego oraz realiów administracyjnych Królestwa Polskiego w ramach Imperium Rosyjskiego. W jej ramach zastosowano analizę aktów prawnych i praktyki ich

²³ D. Szpopper, *Reforma samorządowa w Królestwie Polskim w latach 1861–1862.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, t. LXVI, z. 1.

²⁴ W. Zieliński, *Monografia Miasta Lublina, t. 1*, Lublin 1878.

²⁵ J. Żywicki, *Urzędnicy: architekci, budowniczowie, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Lublin 2010.

²⁶ A. Fermus-Bobowiec, *Towarzystwo kredytowe miasta Lublina (1885–1915)*, Lublin 2010.

²⁷ M. Kurzątkowski, *Lublin trzech pokoleń*, Lublin 1987.

²⁸ J. Lewandowski, *Rola Lublina w dziele odzyskania niepodległości 1914–1918*, [w:] Lublin. 700 lat dziejów miasta, red. G. Figiel, R. Szczygieł, W. Śladkowski, Lublin 2017.

²⁹ W. Partyka, *Instytucje opieki w Lublinie w XIX wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 2021, t. XLII, nr 2, s. 13–35.

³⁰ E. Walewander, *Lublin na przełomie XIX i XX stulecia*, [w:] Lublin. 700 lat dziejów miasta, red. G. Figiel, R. Szczygieł, W. Śladkowski, Lublin 2017.

³¹ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 168; M. Szewczak-Daniel, *Zarząd miasta Lublina w latach 1915–1939. Zasady organizacji i funkcjonowania*, Lublin 2021, s. 20.

stosowania przy odpowiedniej krytyce źródeł archiwalnych. Uzupełniając posłużono się elementami metody porównawczej (dla uchwycenia zmian w czasie i spójności rozwiązań) oraz opracowaniami ilościowymi i prosopograficznymi, pozwalającymi syntetyzować dane o urzędnikach i wybranych aspektach działania Magistratu. Niezbędna okazała się również metoda statystyczna – pozwalająca na liczbowe ujęcie wybranych problemów badawczych, takich jak choćby charakterystyka urzędników czy porównanie budżetu Lublina z budżetami innych miast guberni Lubelskiej.

5. Podstawy materiałowe pracy

Podstawę materiałową pracy stanowiły w znacznej mierze źródła archiwalne. Materiały zostały zebrane podczas kwerendy w Archiwum Państwowym w Lublinie w zasobach poświęconych Magistratowi Lublina oraz w aktach Lubelskiego Rządu Gubernialnego.

W zespole Akta Miasta Lublina badano dwie serie: serię 4 (Urząd Muncypalny i Magistrat miasta Lublina 1809-1874) oraz serię 5 (Magistrat Goroda Lublina 1874-1915). W zespole Rządu Gubernialnego Lubelskiego korzystano w znacznej mierze z serii 3 (Wydział Administracyjny).

Seria 4 Akt Miasta Lublina obejmuje 3357 jednostek aktowych i zawiera m.in. informacje dotyczące organizacji oraz bieżącego funkcjonowania Magistratu Miasta Lublina, w tym zarządzeń i przepisów ogólnych, materiałów odnoszących się do ustroju i organizacji urzędu, jak również spraw personalnych urzędników (zarówno w ujęciu ogólnym, jak i w postaci akt szczegółowych – teczek personalnych). W obrębie serii znajdują się ponadto akta ilustrujące praktykę zarządzania przestrzenią i infrastrukturą miejską.

Seria 5 Akt Miasta Lublina obejmuje 10 026 jednostek aktowych i zawiera m.in. informacje dotyczące bieżącej działalności Magistratu miasta Lublina w latach 1874–1915. Szczególnie rozbudowana jest dokumentacja finansowo-administracyjna, obejmująca sprawy Kasy Miejskiej (zarządzenia, rewizje, sprawozdania), opracowywanie budżetów miejskich, podatki i opłaty miejskie, a także zagadnienia uposażeń urzędników i emerytur oraz wydatków na szkolnictwo i inne cele komunalne. Seria odzwierciedla także sferę organizacji i zarządu urzędu, w tymteczki personalne urzędników. Istotną część stanowią materiały z zakresu ewidencji i ruchu ludności, w tym prowadzenie i kontrola ksiąg ludności, statystyki ludności, wpisy i wypisy i migracje, a także sprawy paszportowe. W serii licznie występują również akta związane z porządkiem publicznym i obowiązkami wobec państwa: nadzór policyjny, poszukiwania osób, pobór rekrutów i sprawy aresztu miejskiego, a ponadto sprawy wojskowo-kwaterunkowe. Ponadto w serii znajdują się akta dotyczące infrastruktury

miejskiej i zarządu majątkiem. Uzupełniająco seria obejmuje dokumentację sanitarno-zdrowotną, pomoc społeczną oraz sprawy wyznaniowe.

Seria 3 akt Rządu Gubernialnego Lubelskiego obejmuje 21 703 jednostki aktowe i dokumentuje przede wszystkim działalność Wydziału Administracyjnego. W jej obrębie znajdują się materiały Referatu I – inspektorsko-nadzorczego, koncentrujące się na czynnościach kontrolnych i nadzorczych, Referatu II – miejskiego, obejmującego sprawy administracji miejskiej i jej funkcjonowania, Referatu III – buchalteryjnego, odnoszącego się do zagadnień rachunkowo-finansowych prowadzonych w ramach wydziału, oraz Referatu IV – wyznaniowego, gromadzącego akta związane ze sprawami wyznaniowymi. Integralną i ilościowo dominującą część tej serii stanowią ponadto akta osobowe Wydziału Administracyjnego, obejmujące dokumentację personalną urzędników.

Wskazane w niniejszej pracy numery zbiorów archiwalnych zostały opisane w następujący sposób: Archiwum Państwowe w Lublinie, Rząd Gubernialny Lubelski albo Akta miasta Lublina oraz odpowiednia sygnatura.

Istotną część źródeł stanowiły akty normatywne dotyczące organizacji władz cywilnych w Królestwie z całego okresu jego funkcjonowania, a niekiedy jeszcze z czasów Księstwa Warszawskiego. Korzystano z następujących zbiorów: Dziennik Praw Królestwa Polskiego, Zbiór Praw – Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego, *Swod Zakonow Rossijskoj Imperii* (Zbiór Praw Imperium Rosyjskiego), Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego oraz *Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii* (Pełny Zbiór Praw Imperium Rosyjskiego).

Wielce pomocne dla badań okazały się źródła w postaci periodyków z epoki. W szczególności wykorzystano dane zawarte w corocznych publikacjach urzędowych: *Pamiatnyje Kniżki Lublinskoj Guberni*, publikowane w połowie każdego roku kalendarzowego przez władze gubernialne, które zawierały wykazy urzędników według stanowisk, a także zachowane w aktach wydziałów listy płac, pozwalające ustalić m.in. skład osobowy Magistratu, kategorie zaszeregowania oraz wysokość wynagrodzenia. Choć źródła te mają charakter pomocniczy i nie są wolne od błędów i luk, ich zestawienie z materiałem aktowym pozwalało w wielu przypadkach zrekonstruować brakujące ogniwa w biogramach urzędników i uzupełnić dane dotyczące struktury personalnej urzędu. W tym miejscu należy jednak kategorycznie podkreślić, że oparcie badań wyłącznie na takich źródłach jak

Pamiętnyje Kniżki byłoby niewystarczające, z uwagi na dość wąski zakres informacji, które z powyższych można uzyskać³².

Przy pisaniu niniejszej pracy wykorzystano ponadto prasę lokalną: „Kurjera”, „Wiadomości Gubernialne” oraz „Ziemia Lubelska”, które to opisywały bieżące wydarzenia polityczne i społeczne w mieście, a także działalność władz miejskich.

6. Struktura pracy

Praca składa się z czterech rozdziałów, poprzedzonych wstępem oraz z zakończenia.

Rozdział I został poświęcony analizie gruntownej reorganizacji zarządu cywilnego Królestwa Polskiego, jaka nastąpiła po upadku powstania styczniowego w latach 1864–1876. Celem nadrzędnym rosyjskich działań unifikacyjnych było zniesienie odrębności prawnoustrojowych Królestwa i jego pełne zespolenie z systemem administracyjnym Imperium Rosyjskiego. Proces ten był realizowany przez kluczowe organy powołane w Petersburgu i Warszawie: Komitet do Spraw Królestwa Polskiego (odpowiedzialny za nadzór i harmonizację prawodawstwa), Komitet Urządzający (wdrażający reformę uwłaszczeniową oraz reorganizację administracji) oraz Własną Jego Cesarskiej Mości Kancelarię do spraw Królestwa Polskiego (która zastąpiła polski Sekretariat Stanu). W konsekwencji przeprowadzonych reform doszło do stopniowej likwidacji polskiej administracji centralnej, w tym Rady Stanu i Rady Administracyjnej, oraz do fundamentalnych zmian w administracji terytorialnej. W dalszej części rozdziału opisano strukturę zarządu cywilnego w Królestwie Polskim po zakończeniu działań unifikacyjnych, porządkując hierarchię władzy i zależności służbowe od szczebla centralnego przez administrację gubernialną i powiatową, po administrację miejską, samorząd gmin wiejskich oraz administrację specjalną. W końcowej części rozdziału przeprowadzono analizę odrębności zarządu miejskiego w guberniach Królestwa Polskiego na tle rosyjskiego modelu administracji terytorialnej, wskazując na różnice w warstwie normatywnej (odmienne podstawy prawne funkcjonowania), w rozwiązaniach organizacyjnych, w zakresie powierzonych kompetencji oraz w sposobach funkcjonowania.

Rozdział II został opracowany na podstawie materiałów archiwalnych: formularz listy stanu służby (*formularnyj spisok*), liście płac, wykazów urzędników i innych dokumentów poświęconych kadrze Magistratu Lublina. W pierwszej części rozdziału przedstawiono sylwetki osób piastujących urzędy: prezydenta miasta, radnych, sekretarzy i pozostałego personelu kancelaryjno-archiwalnego), a także wyspecjalizowanych pracowników

³² G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 22–23; A. Górak, *Personel Zarządu Gubernialnego Lubelskiego (1867–1918). Baza danych*, „Przegląd Historyczny” 94/4, 2003, s. 2–3.

odpowiedzialnych za finanse (buchalter, asystent kasy miejskiej), obsługę kancelaryjną i rejestracyjną (dziennikarz, archiwista, kancelista/przystaw administracyjny) oraz zadania techniczne (architekt miejski, kierownik robót budowlanych, lekarz i weterynarz miejski, asystent do spraw sądowych, chemik miejski). Część druga rozdziału, poświęcona charakterystyce urzędników Magistratu stanowi analizę społeczno-zawodowego profilu korpusu urzędniczego Magistratu. Dane dotyczące wyznania i pochodzenia społecznego służą rekonstrukcji struktury społecznej kadr oraz identyfikacji uwarunkowań rekrutacji i awansu (w tym potencjalnych barier formalnych i nieformalnych), natomiast omówienie wykształcenia pozwala ocenić poziom kwalifikacji i przygotowania do pełnienia funkcji urzędniczych oraz stopień profesjonalizacji aparatu. Analiza służby obejmuje wymiar ilościowy i jakościowy przebiegu kariery: przeciętną długość zatrudnienia jako miernik stabilności i rotacji kadr, typowe ścieżki kariery jako obraz mobilności pionowej i poziomej między stanowiskami, a także system nagród, awansów, tytułów i rang jako instrument polityki kadrowej, dyscyplinowania i motywowania urzędników oraz element formalnego usytuowania w hierarchii. Ujęcie majątku i wynagrodzenia (z rozróżnieniem na płacę zasadniczą, dodatki i składniki majątkowe) umożliwia z kolei osadzenie urzędników w realiach ekonomicznych, wskazanie materialnych podstaw wykonywania służby i potencjalnych bodźców motywacyjnych, a także porównanie statusu poszczególnych kategorii stanowisk. Domknięciem jest charakterystyka stanu cywilnego i rodziny.

Rozdział III poświęcony został opisowi stanowiska prawnego urzędników, w tym urzędników magistratów w Królestwie Polskim, ukazując ewolucję pragmatyki służbowej. Na tym tle omówiona została struktura hierarchiczna kadr (rangi, klasy, tytuły i stanowiska) kształtowana przez Tabelę o rangach i szczegółowe etaty organów, z uwzględnieniem specyfiki jej funkcjonowania w realiach Królestwa, po czym wyłożone są zasady dostępu do służby i powstania stosunku urzędniczego (wymogi formalne, nominacja, przysięga i instalacja), a także znaczenie instytucji i dokumentów potwierdzających przebieg służby (patent nominacyjny, lista stanu służby, atestat) oraz mechanizmów zabezpieczających, w tym kaucji. Rozdział porządkuje również podstawowe prawa i przywileje urzędnicze, a następnie analizuje reżimy odpowiedzialności urzędników, wyróżniając odpowiedzialność porządkową, dyscyplinarną, karnosądową i cywilną, wraz z ich przesłankami, właściwością organów oraz podstawowymi trybami postępowania i zasadami naprawienia szkody. Wzorem do napisania tej części pracy była kompletna i szczegółowa praca Grzegorza Smyka³³.

³³ G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 11–261.

W rozdziale IV przedstawiono funkcjonowanie i kompetencje Magistratu Lublina w badanym okresie: od zarządzania ruchem ludności (ewidencja mieszkańców, procedury nadawania obywatelstwa miejskiego, sprawy paszportowe oraz czynności związane z organizacją wyborów do Dumy Państwowej), przez gospodarowanie majątkiem komunalnym (wyodrębnienie składników majątku i praktykę zarządu nieruchomościami), rozwój i utrzymanie infrastruktury miejskiej (ulice, mosty, oświetlenie, ujęcia wody, wodociągi, studnie i kanalizacja), aż po administrację ochrony zdrowia (funkcje lekarza miejskiego, szpitale, inspekcja weterynaryjna, laboratorium miejskie i działania przeciwepidemiczne). W dalszej części omówiono instrumenty nadzoru nad życiem gospodarczym (targi i jarmarki, kontrolę wag i miar, kontrolę przedsiębiorstw i lokali użyteczności publicznej, lombard miejski oraz cechy rzemieślnicze), zadania z obszaru porządku publicznego (policja miejska, areszt i straż pożarna), a także mechanizmy gospodarki finansowej miasta, obejmujące konstrukcję budżetu oraz strukturę dochodów i wydatków wraz z poborem podatków i opłat. Rozdział domyka omówienie zadań w sferze oświaty, kultury i dobroczynności (utrzymanie szkół elementarnych, wspieranie szkół średnich i specjalnych, działalność dobroczynna), kompetencji wykonywanych na potrzeby wojska (kwaterunek, aprowizacja, podwozy, listy poborowe i utrzymanie obiektów wojskowych) oraz analizy roli władz gubernialnych w odniesieniu do zarządu miejskiego, z rozróżnieniem uprawnień gubernatora, wicegubernatora i rządu gubernialnego jako organów kontroli, zatwierdzania i ingerencji w sprawy miejskie.

Pracę wieńczy zakończenie, podzielone na dwie części. Pierwsza, o historycznym charakterze, traktuje o losach miasta w czasie ewakuacji władz w lipcu 1915 roku, zaś druga zawiera wnioski końcowe pracy.

Na koniec wskazać należy na kilka problemów warsztatowych napotkanych podczas badań. Gros tekstów źródłowych będących podstawą niniejszej pracy został sporządzonych w języku rosyjskim, zapisanych przez mniej lub bardziej utalentowanych w sztuce kaligrafii kancelistów i pisarzy. Maszynopisy pojawiają się w latach 90. XIX wieku, jednak tylko nieliczne dokumenty źródłowe były pisane na maszynie. Dokumentacja wymagała jak najwierniejszej transliteracji i tłumaczenia tekstów źródłowych: szczególną uwagę zwracano na precyzyjne oddanie terminologii administracyjnej oraz tytułów służbowych, zgodnie z ich ówczesnym brzmieniem i hierarchią wynikającą z Tabeli o Rangach. Również stan zachowania dokumentów źródłowych niekiedy nie pozwalał na ich dokładną i pełną analizę. Kolejnym z problemów była kwestia datacji, z uwagi na używanie w epoce, co do zasady zarówno kalendarza juliańskiego, jak i gregoriańskiego. W odniesieniu do aktów prawnych z czasów istnienia Królestwa, układ powyższy został zachowany, zaś w przypadkach

odrębności związanych z publikowaniem aktów prawnych i źródłami datowanymi wyłącznie datą z kalendarza juliańskiego, wskazano również datację gregoriańską. Różnice między kalendarzem gregoriańskim i juliańskim wynosiły w XIX wieku 12 dni, a w XX wieku 13 dni. Trzecim z napotkanych problemów było cytowanie imion i nazwisk urzędników polskich i rosyjskich. W niniejszej pracy imiona i nazwiska Polaków podane zostały wedle pisowni polskiej, zachowując jednak oryginalne brzmienie przy wskazywaniu tytułów listy stanu służby. W odniesieniu do Rosjan, zachowano oryginalną pisownię w transkrypcji do alfabetu łacińskiego wraz ze wskazanym patronimikiem. Nazwy organów administracji i wybranych instytucji zostały podane w tłumaczeniu na język polski, a w nawiasach zamieszczono oryginalne brzmienie zapisane alfabetem łacińskim³⁴.

³⁴ G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 29–29.

Rozdział I

Miejsce zarządu miasta Lublina w systemie administracji Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym

1. Reorganizacja administracji publicznej w Królestwie Polskim

1.1. Reorganizacja zarządu cywilnego Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym

Klęska reform Aleksandra Wielopolskiego z lat 1861–1862, mających na celu odbudowę przedpowstaniowej autonomii Królestwa Polskiego oraz porażka powstania styczniowego przesądziły o centralizacji i unifikacji terenów Królestwa z Imperium Rosyjskim. W stolicy, Petersburgu, zdawano sobie w dostatecznej mierze sprawę, że teraz wreszcie z okazji ostatniego powstania, jak i stanu sprawy polskiej na arenie międzynarodowej, przyszedł czas decydujących porachunków Rosji z Królestwem³⁵.

W 1864 roku, Królestwo Polskie posiadało nadal ograniczoną autonomię i odrębną do reszty Imperium administrację. To w rękach namiestnika była skupiona władza wykonawcza, cywilna i wojskowa, który to sprawował w zastępstwie cesarza zarząd kraju. W Petersburgu funkcjonował Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego (*Stats-Siekrietariat Carstwa Polskiego*), w którym to sekretarz stanu pełnił funkcję pośrednika między centralnymi władzami Królestwa Polskiego a monarchą, stale przebywając w jego otoczeniu. Do jego obowiązków należało koordynowanie wszelkich prac legislacyjnych dotyczących Królestwa, prowadzonych w Petersburgu zgodnie z wytycznymi cesarza. Sekretarz stanu przedstawiał władcy sprawy przekazywane przez namiestnika Królestwa oraz informował namiestnika o decyzjach podejmowanych przez monarchę. W państwie działała również przywrócona w 1861 roku Rada Stanu, będąca organem przygotowującym projektu aktów prawnych, rozpatrywanie budżetów Królestwa i sprawozdań komisji rządowych. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, utworzona jeszcze na mocy Konstytucji z 1815 roku, nadzorowała funkcjonowanie komisji rządowych oraz realizację polityki ustalonej przez namiestnika. Rada zajmowała się również opiniowaniem projektów aktów prawnych oraz podejmowaniem decyzji w sprawach gospodarczych, społecznych i organizacyjnych. Niezależne od organów cesarskich pozostawały również poczta i zarząd komunikacji. W kraju jako urzędowy obowiązywał język polski, na równi z językiem rosyjskim, kadra administracyjna składała się w znacznej mierze z Polaków, a w urzędach centralnych, wbrew modelowi funkcjonującemu

³⁵ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 231; J. K. Targowski, *Komitet zarządzający i jego ludzie*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, nr 1, 1937–1938, s. 168.

w Imperium, podejmowano decyzje kolegialnie. Tak odrębny stan rzeczy, zwłaszcza po narodowym zrywie Polaków przeciw Rosjanom, nie mógł się utrzymać³⁶.

Jednym z pierwszych Rosjan, który przedstawił cesarzowi swoje poglądy w zakresie zmian w systemie zarządzania tym terytorium był rzeczywisty radca stanu (*diejstwielnij statski sowietnik*) Ponomarijew³⁷, który uważał, że istnienie komisji rządowych w Królestwie nie przynosiło korzyści, a wręcz utrudniało sprawne działanie administracji. Komisje przejmowały zadania związane z wydawaniem decyzji i przekazywaniem wytycznych, które formalnie należały do kompetencji gubernatorów, co w praktyce sprowadzało ich rolę do funkcji pośredników. W efekcie gubernatorzy, pozbawieni realnych uprawnień, odsyłali większość spraw do urzędów powiatowych. Zdaniem Ponomariewa, faktyczna władza skupiała się w komisjach, co prowadziło do wniosku, że należy albo zlikwidować komisje, albo znieść stanowiska gubernatorów. Jako lepsze rozwiązanie proponował rozwiązać komisje rządowe, przekazując część ich kompetencji gubernatorom, a pozostałe obowiązki oddać Radzie Administracyjnej. Ponadto postulował zlikwidowanie Rady Stanu i utworzenie w Radzie Państwa imperium departament do spraw Królestwa Polskiego. Rosjanin uważał, że zarządzanie Królestwem Polskim przez cesarza powinno mieć charakter prowincjonalny, tak jak to miało miejsce w pozostałych zaborach: Galicji i w Wielkim Księstwie Poznańskim³⁸.

Sekretarz stanu do spraw Królestwa Polskiego, Nikołaj Aleksiejewicz Milutin, 31 sierpnia 1863 r. w dwugodzinnej rozmowie przedstawił cesarzowi swój pogląd na sytuację w Królestwie Polskim oraz na konieczność przeprowadzenia gruntownych reform³⁹. Rosjanin uważał za niezbędne w pierwszej kolejności zwiększenie kompetencji gubernatorów. *Notabene*, Milutin, jawi się jako człowiek przenikliwy, który trafnie odczytywał rzeczywistość⁴⁰.

³⁶ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 232; J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 233–234.

³⁷ Autor nie wskazuje imienia Ponomariewa; J. Kozłowski, *Reforma administracyjna 1866 roku w Królestwie Polskim*, [w:] *Dzieje biurokracji w Polsce*, tom IV, część 1, red. A. Górak, Lublin 2011, s. 457.

³⁸ J. Kozłowski, *Reforma administracyjna...*, s. 458–459.

³⁹ Nikołaj Aleksiejewicz Milutin (1818–1872) był rosyjskim urzędnikiem i reformatorem, który odegrał znaczącą rolę w procesach modernizacyjnych w Rosji. Po ukończeniu nauki w Moskwie rozpoczął karierę w administracji, zdobywając uznanie ministra Aleksandra Strogonowa za swoje analizy dotyczące głodu oraz projekty budowy kolei. W latach 40. XIX wieku zainicjował reformy miejskie, które wprowadzono w Petersburgu, Moskwie i Odessie, bazujące na zasadach samorządności. Jego zainteresowania statystyczne i gospodarcze znalazły wyraz w działalności w Rosyjskim Towarzystwie Geograficznym. Jako wiceminister spraw wewnętrznych (1859) kierował przygotowaniem do reformy włościańskiej, promując samorząd gminny, co spotkało się z oporem konserwatywnych środowisk. Po wprowadzeniu reformy w 1861 roku został odsunięty od stanowiska, lecz w 1866 roku mianowano go ministrem-sekretarzem stanu do spraw Królestwa Polskiego. Choroba zmusiła go do wycofania się z życia publicznego jeszcze w tym samym roku. Milutin zmarł w 1872 roku, pozostawiając po sobie znaczący wkład w rosyjskie reformy administracyjne i społeczne.

⁴⁰ J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 162.

(...) Urzędnicy niższego szczebla [w Królestwie] w większości tuziemcy, rządzą prawie w sposób nieograniczony, przykrywając to obrazem pokory, a nawet niewolnictwa. (...) Można się dziwić, że w takich warunkach rozwinął się do nieznanego dotychczas stopnia biurokratyczny charakter administracji i jej działalność przekształciła się w czysto mechaniczną⁴¹.

Milutin wyrażał obawy, że obsadzenie większości stanowisk urzędniczych przez polskich urzędników, którzy byliby wrogo nastawieni do rosyjskiego rządu, mogłoby całkowicie zniweczyć zamierzenia związane z wdrażanymi reformami administracyjnymi. W jego ocenie, osoby te, z powodu swoich przekonań politycznych i narodowych, mogłyby sabotować działania administracyjne, co uniemożliwiłoby realizację celów tych reform. Rosjanin uznał, że w takiej sytuacji administracja, zamiast usprawniać zarządzanie i wzmacniać kontrolę cesarską, stanie się narzędziem oporu przeciwko rosyjskiemu panowaniu. W konsekwencji mogłoby to osłabić skuteczność władzy i podważyć efektywność całego systemu zarządzania na poziomie lokalnym i regionalnym⁴².

W artykule „Co zrobić z Polską?” z 1863 roku, Michaił Nikoforowicz Katkow, rosyjski publicysta i twórca nowoczesnego rosyjskiego ruchu nacjonalistycznego, napisał:

(...) Kwestię polską można rozwiązać zadowalająco jedynie poprzez całkowite zjednoczenie Polski z Rosją w sferze państwowej. Rosja może zaoferować Polsce mniej więcej podobne perspektywy rządu, który w pełni zaspokoi wszystkie uzasadnione żądania jej ludności i poza który nie mogą się rozszerzyć aspiracje mocarstw europejskich, zainteresowanych obecnie losem Polski (...) ⁴³.

Reforma administracji Królestwa Polskiego, przeprowadzona w latach 1866-1876, miała na celu zniesienie odrębności prawnoustrojowych Królestwa i jego zespolenia z systemem administracyjnym Imperium, zwiększenie wpływu zarządów gubernialnych, jak również ograniczenie liczby Polaków na kluczowych stanowiskach, zastępując ich Rosjanami, chociażby z uwagi na nieznaną języka rosyjskiego⁴⁴.

1.2. Organy rosyjskie powołane do przeprowadzenia reform unifikacyjnych w Królestwie Polskim

Reforma administracyjna w Królestwie Polskim po upadku Powstania Styczniowego była procesem, który obejmował reorganizację struktur zarządzania oraz integrację Królestwa

⁴¹ Zapiska Milutina z 27 marca (8 kwietnia) 1865 r. [w]: J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 459.

⁴² J. Kozłowski, *Reforma administracyjna...*, s. 461.

⁴³ W. W. Sergiejenkowa, *Polityka rosyjskiego prawiłielstwa w polskich ziemiach poslie wosstania 1863–1864 gg.* [w:] Wybranyja naukowyja prace Bielaruskaja dziażaunaja Uniwersiteta 1921–2001, t. 2: *Historyja. Filalogija. Żurnalistyka*, Mińsk 2001, s. 172.

⁴⁴ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 231; J. Kozłowski, *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1875.*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, nr 2, 1998, s. 236.

z Imperium Rosyjskim, a za jej przeprowadzenie odpowiadały trzy organy: Komitet do spraw Królestwa Polskiego, Własna Jego Cesarskiej Mości Kancelaria do spraw Królestwa Polskiego oraz Komitet Urządzający.

1.2.1. Komitet do Spraw Królestwa Polskiego

Rosjanie, stając przed zadaniem przeprowadzenia reformy administracji w Królestwie, wykorzystali organ stworzony na potrzeby reformy uwłaszczeniowej z 1861 roku – Komitet do Spraw Królestwa Polskiego (*Komitiet po Diełam Carstwa Polskogo*). Komitet, z siedzibą w Petersburgu, jako miejscem stałego swego pobytu, został ustanowiony na skutek Najwyższego rozkazu z 25 lutego 1864 roku⁴⁵. Komitet był do grudnia 1866 roku organem nieznanym w Królestwie – działał do tego czasu potajemnie, w bezpośredniej zależności od samego cesarza i był miejscem powstania wszystkich projektów, mających na celu reformę Królestwa⁴⁶.

Członkami Komitetu zostali zaufani ludzie cesarza Aleksandra II, a mianowicie: Rzeczywisty Tajny Radca, (*Diejstwielnij Tajny Sawietnik*, urzędnik II klasy wedle Tabeli Rang) książę Paweł Pawłowicz Gagarin, jako przewodniczący pod nieobecność cesarza, Milutin, hrabia Wiktor Nikiticz Panin, były prezes Komisji Redakcyjnych do spraw włościańskich w Petersburgu, Konstantin Władimirowicz Czewkin, generał-adiutant, członek Rady Państwa i Głównego Komitetu włościańskiego Piotr Aleksandrowicz Wałujew, minister spraw wewnętrznych i generał-adiutant Aleksandr Aleksjewicz Zielonyj. Stanowisko sekretarza Komitetu i zarządzającego jego pracami objął Stefan Michajłowicz Żukowski. Przy Komitecie została również utworzona kancelaria⁴⁷.

Komitet do spraw Królestwa Polskiego, ustanowiony w Petersburgu, pełnił funkcję nadzorczą i koordynacyjną w procesie integracji Królestwa Polskiego z Imperium Rosyjskim. Głównym zadaniem Komitetu była szczegółowa analiza i weryfikacja projektów aktów prawnych oraz reform administracyjnych, które były opracowywane przez Komitet Urządzający działający w Warszawie. Istotnym aspektem pracy Komitetu była harmonizacja lokalnego prawodawstwa Królestwa z systemem prawnym Imperium. Proces ten wymagał dokładnego badania zgodności proponowanych zmian z obowiązującymi w Imperium normami prawnymi i administracyjnymi. W szerszym kontekście historycznym, działalność Komitetu była strategią władz rosyjskich, zmierzającą do systematycznej unifikacji administracyjnej i prawnej Królestwa z Imperium. Komitet pełnił rolę instytucji kontrolnej,

⁴⁵ Postanowienie Komitetu Urządzającego z 31 grudnia 1866 r. (12 stycznia 1867 r.) o powołaniu Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego, PKU, t. 8., s. 591–593.

⁴⁶ J. K. Targowski, *Komitet...*, s. 169.

⁴⁷ J. K. Targowski, *Komitet...*, s. 169–170; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 207.

która miała gwarantować, że wszystkie wprowadzane zmiany będą prowadzić do całkowitej integracji Królestwa Polskiego z Imperium Rosyjskim, zarówno pod względem administracyjnym, jak i ustrojowym. W praktyce oznaczało to, że każda znacząca reforma czy zmiana prawna wprowadzana w Królestwie musiała przejść przez szczegółową weryfikację Komitetu, który oceniał jej zgodność z celami unifikacyjnymi oraz dbał o zachowanie spójnego kierunku przemian integracyjnych⁴⁸.

1.2.2. Własna Jego Cesarskiej Mości Kancelaria do spraw Królestwa Polskiego

Na skutek polityki unifikacyjnej, zlikwidowano Sekretariat Stanu do spraw Królestwa Polskiego, który to organ istniał nieprzerwanie od początków Królestwa, a swoją genezę miał jeszcze w Księstwie Warszawskim⁴⁹. Sekretariat został zastąpiony, powołaną 19 maja 1866 roku Własną Jego Cesarskiej Mości Kancelarią do spraw Królestwa Polskiego (*Sobiestwiennaja Jego Imperatorskogo Wieliczestwa Kancelarija po Diełam Carstwa Polskogo*) mającą na celu przyspieszenie przeprowadzenia reform w Królestwie⁵⁰. Równocześnie zwolniono ostatniego już ministra-sekretarza stanu Królestwa Polskiego Waleriana Płatonowicza Płatonowa, a na czele nowo powstałej Kancelarii do spraw Królestwa stanął Milutin. Przyznano mu wszystkie uprawnienia, które wcześniej przysługiwały ministrowi-sekretarzowi stanu, czyniąc go centralną postacią w zarządzaniu sprawami Królestwa Polskiego. Od tego momentu, wszystkie władze administracyjne, w tym namiestnik, ministrowie i inne organy, były zobowiązane do współpracy z Milutinem i realizacji jego poleceń. Również wszelkie rozkazy cesarskie dotyczące Królestwa Polskiego miały być przekazywane bezpośrednio do jego wiadomości, co podkreślało jego rolę jako pośrednika między cesarzem a lokalnymi strukturami administracyjnymi. Własna Jego Cesarskiej Mości Kancelaria do spraw Królestwa Polskiego przetrwała do 1876 roku, kiedy to została zniesiona, a jej obowiązki rozdzielono między pozostałymi organami⁵¹.

1.2.3. Komitet Urządzący w Królestwie Polskim

Analogicznie jak w przypadku Komitetu do spraw Królestwa Polskiego, Komitet Urządzący w Królestwie Polskim (*Uczriedietielnyj Komitet w Carstwie Polskom*) został powołany do przeprowadzenia reformy uwłaszczeniowej i uporządkowania wszystkich spraw

⁴⁸ J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 170.

⁴⁹ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 237.

⁵⁰ O powstaniu własnej Jego Cesarskiej Mości Kancelarii do spraw Królestwa Polskiego zawiadomiono namiestnika za pośrednictwem ministra Sekretarza Stanu pismem z 19 (31) maja 1866 r., nr. 9699, PKU, t. VII, 138, pkt. 651, s. 302; J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 169.

⁵¹ Ukaz z 26 sierpnia (7 września) 1876 r. o likwidacji Własnej J. C. M. Kancelarii do Spraw Królestwa Polskiego, ZP, t. 9, s. 204; G. Smyk, *Likwidacja odrębności administracyjnej Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym*, „Zamojskie Studia i Materiały”, z. 2, Zamość 1999, s. 208.; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 205–206; J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 170.

z nią związanych, jak choćby ustalenie nowych granic i rozmiarów przydzielonej chłopom ziemi czy też zachowanie prawa serwitutów. Organ utworzono 19 lutego 1864 roku, a więc w trakcie powstania styczniowego⁵². W miarę narastania potrzeb związanych z reformą administracji i zwalniania wyższych władz centralnych Królestwa, zadania Komitetu Urządzającego narastały, a jego działalność objęła całą wyższą administrację kraju⁵³.

W skład Komitetu Urządzającego wchodził namiestnik Królestwa przy udziale osób mianowanych przez cesarza oraz wezwani przez przewodniczącego każdorazowo, gdy sprawa będzie dotyczyła ich resortów, generał-policmajster Królestwa, dyrektorzy Komisji Rządowych, prezes oraz członkowie Komisji Likwidacyjnej i przewodniczący komisji włościańskich⁵⁴. Przy Komitecie Urządzającym funkcjonowała również kancelaria. Działalność Komitetu Urządzającego została udokumentowana poprzez serię posiedzeń, których łącznie odbyło się 379. Inauguracyjne posiedzenie miało miejsce 26 marca 1864 r., a jego skład stanowili przedstawiciele administracji Królestwa: namiestnik hrabia Fiodor Berg, Nikołaj Aleksiejewicz Milutin, oraz Władimir Aleksandrowicz Czerkasskij. Na to pierwsze, historyczne spotkanie zaproszono również specjalnie generała-policmajstra Fiodora Fiodorowicza Trepowa⁵⁵. Ostatnia sesja Komitetu Urządzającego, zamykająca siedmioletni okres jego funkcjonowania, odbyła się 31 marca 1871 r. W tym finalnym posiedzeniu uczestniczył ponownie namiestnik Berg, któremu towarzyszyli wysokiej rangi urzędnicy państwowi oraz grupa senatorów i tajnych radców⁵⁶.

Komitet Urządzający został wyposażony w szerokie kompetencje, które obejmowały trzy zasadnicze sfery działalności: reformę włościańską, reorganizację administracji oraz kontrolę społeczną. W ramach pierwszego obszaru, organ sprawował nadzór nad kompleksowym procesem uwłaszczenia chłopów: do jego zadań należało regulowanie kwestii serwitutów, rozstrzyganie sporów między właścicielami ziemskimi a chłopami oraz organizacja nowej struktury gmin wiejskich. Komitet kontrolował również proces

⁵² Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o utworzeniu Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim, DPKP, t. 62, s. 135–175.

⁵³ J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 171, s. 194–195; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 196.

⁵⁴ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o utworzeniu Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim..., art. 3–8.

⁵⁵ Fiodor (Friedrich Wilhelm Rembert) Berg (1793–1874) był rosyjskim feldmarszałkiem i ostatnim namiestnikiem Królestwa Polskiego (1863–1874). Pochodzący z niemiecko-bałtyckiej rodziny szlacheckiej, otrzymał wykształcenie wojskowe w Petersburgu i rozpoczął karierę podczas wojen napoleońskich. Jego doświadczenie wojskowe obejmowało udział w wojnie rosyjsko-tureckiej (1828–1829) oraz tłumieniu powstania listopadowego (1830–1831). Uznanie zdobył jako kartograf wojskowy, kierując pracami nad mapowaniem zachodnich terytoriów Imperium. Jako namiestnik Królestwa Polskiego, mianowany w 1863 roku podczas powstania styczniowego, Berg realizował politykę rusyfikacji i represji. Pod jego nadzorem przeprowadzono reformy administracyjne zmierzające do pełnej integracji Królestwa z Rosją, w tym reformę uwłaszczeniową. Jego rządy, trwające do śmierci w 1874 roku, charakteryzowały się systematyczną likwidacją autonomii Królestwa Polskiego.

⁵⁶ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 196; J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 171.

przekazywania ziemi chłopom i ustalania wysokości należnych odszkodowań⁵⁷. W sferze administracyjnej Komitet Urządzący przygotowywał i wdrażał zmiany w funkcjonowaniu instytucji rządowych, koordynował współpracę między władzami lokalnymi a centralnymi w Petersburgu oraz opracowywał nowe regulacje prawne, których celem było dostosowanie prawa obowiązującego w Królestwie do prawa rosyjskiego. Trzecim istotnym obszarem aktywności Komitetu była kontrola, obejmująca nadzór nad realizacją polityki rusyfikacyjnej oraz koordynację działań administracyjnych z władzami wojskowymi w okresie obowiązywania stanu wojennego. Komitet sprawował również pieczę nad procesem reorganizacji szkolnictwa, który stanowił jeden z elementów polityki rusyfikacyjnej. Komitet Urządzący, w stosunku do administracji w kraju, zajął miejsce Rady Administracyjnej. Komitet Urządzący podawał swoje postanowienia do wiadomości, publikując je w Dzienniku Praw i w Dzienniku Powszechnym⁵⁸.

W funkcjonowaniu prac Komitetu Urządzącego, istotną rolę odgrywały określone mechanizmy podejmowania decyzji oraz struktura wykonawcza. System głosowania opierał się na zasadzie większości zwykłej, przy czym w sytuacjach, gdy głosy rozkładały się równomiernie, decydujące znaczenie miało stanowisko przewodniczącego. Za koordynację i nadzór nad bieżącymi pracami odpowiadał wyznaczony członek stały. Realizacja postanowień Komitetu Urządzącego przebiegała dwutorowo, w zależności od charakteru spraw. W kwestiach dotyczących problematyki włościańskiej wykonawstwo spoczywało w gestii specjalnie powołanych komisji do spraw włościańskich. Natomiast pozostałe zagadnienia znajdowały się w kompetencjach Komisji Rządowych. W okresie obowiązywania stanu wojennego w Królestwie szczególną pozycję zajmowali naczelnicy wojenni, którzy sprawowali również nadzór nad działalnością organów policyjnych, co stanowiło rozszerzenie ich pierwotnych uprawnień⁵⁹.

Komitet Urządzący funkcjonował do czasu wypełnienia zadań wyznaczonych przez cesarza. Głównym powodem rozwiązania tej instytucji było sfinalizowanie procesu wdrażania fundamentalnych zmian związanych z uwłaszczeniem chłopów. 23 marca 1871 r., cesarz Aleksander II podpisał rozkaz o zamknięciu Komitetu Urządzącego⁶⁰. Kompetencje Komitetu Urządzącego przejął namiestnik, właściwe ministerstwa i Komitet do spraw Królestwa Polskiego w Petersburgu⁶¹.

⁵⁷ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 196.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 198.

⁵⁹ J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 171.

⁶⁰ Ukaz z 23 marca (4 kwietnia) 1871 r. o zniesieniu Komitetu Urządzącego, DPKP, t. 71, s. 133; J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 172.

⁶¹ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 198–199.

1.2.4. Komisja Prawnicza

Komisję Prawniczą (*Juridическая Комиссия*) w Królestwie Polskim powołano 31 października (12 listopada) 1864 r. osobnym dekretem cesarza Aleksandra II, jako organ pomocniczy Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim, z zadaniem opracowania głównych podstaw przyszłej reformy sądowej oraz przygotowania zbioru przepisów administracyjnych obowiązujących na ziemiach polskich. Komisja miała działać pod kierunkiem i nadzorem Komitetu Urządzającego⁶².

Formalnie Komisja funkcjonowała pod nazwą Komisja Prawnicza w Królestwie Polskim (dawniej Komisja Prawodawcza w Królestwie Polskim), w dokumentach rosyjskich określana jako *Juridическая Комиссия в Царстве Польском*. Zachowane akta prac Komisji wskazują na protokoły posiedzeń, sprawozdania z prac, teksty projektów ustaw i rozporządzeń przedkładanych Komitetowi Urządzającemu, a także komentarze, uwagi i wnioski członków Komisji⁶³. Szczególnie istotną część tych dokumentów stanowią projekty dostosowania ogólnorosyjskiej reformy sądownictwa z 1864 r. do specyfiki Królestwa Polskiego oraz materiały dotyczące projektowanych zmian w organizacji, procedury karnej i cywilnej. Językiem roboczym Komisji był przede wszystkim rosyjski⁶⁴.

Komisji powierzono zadanie weryfikacji materiałów zgromadzonych przez dawną Komisję Kodyfikacyjną Królestwa Polskiego oraz przygotowanie projektu reformy sądownictwa w Królestwie na zasadach obowiązujących w Imperium. Do jej kompetencji należało również opracowywanie od strony prawnej wszelkich projektów ustaw i rozporządzeń kierowanych do rozpoznania przez Komitet Urządzający. Prace kodyfikacyjne prowadzono w trzech wydziałach: cywilnym, karnym oraz organizacji sądownictwa; po zakończeniu prac projekt był przedstawiany na zebraniu ogólnym Komisji. Po uzyskaniu aprobaty przekazywano go Komitetowi Urządzającemu, który następnie kierował projekt do Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego, a ostateczną decyzję pozostawiano cesarzowi⁶⁵.

Rezultatem prac Komisji, zamkniętej w roku 1871, był Zbiór Postanowień Administracyjnych Królestwa Polskiego w dwóch językach: polskim i rosyjskim, zawarty w 67 tomach, pozostałe zaś prace, odnoszące się do reformy sądowej, rozpoczęte, a nieukończone przed rokiem 1871, przekazano Własnej Jego Cesarskiej Mości Kancelarii do

⁶² Postanowienie Komitetu Urządzającego z 31 października (12 listopada) 1864 r. o organizacji Komisji Prawniczej, PKU, t. 2, s. 457; A. Korobowicz, *Sądownictwo Królestwa...*, s. 17–21; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 167–168.

⁶³ Akta Komisji Prawniczej w Królestwie Polskim, Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. 1/419/0.

⁶⁴ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 168.

⁶⁵ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 168–169.

spraw Królestwa Polskiego, a następnie trafiły do Komitetu do spraw Królestwa Polskiego oraz do Rosyjskiej Rady Państwa⁶⁶.

1.3. Przebieg i rezultaty rosyjskich działań unifikacyjnych w zarządzie cywilnym Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym

Reforma administracyjna projektu Milutina znalazła jednak nieoczekiwanego wroga w osobie namiestnika Berga. Ten drugi starał się zachować odrębność i częściową autonomię Królestwa Polskiego, wbrew woli Milutina. Namiestnik, z własnej inicjatywy, zlikwidował oddziały wojenne i kilka oddziałów policji warszawskiej. Do końca 1865 r. rozwiązano 18 komisji wojenno-sądowych i 27 komisji wojenno-śledczych oraz stałą śledczą komisję usytuowaną przy Namiestniku Królestwa. Kolejno namiestnik zamierzał zwiększyć liczbę guberni w Królestwie do ośmiu lub dziesięciu, ale Milutin otwarcie przeciwstawił się tej propozycji. Dwaj Rosjanie starli się również w sprawie projektu Berga dotyczącego podporządkowania generał-policmajstrowi wszystkich policyjnych jednostek i instytucji, niezależnych od administracji cywilnej. Impas w pracach Komitetu przełamał dopiero rozkaz Aleksandra II, nakazujący wprost poparcie reformy⁶⁷.

W ponad dziesięcioletnim okresie przeprowadzania reform, można wyróżnić trzy etapy. W pierwszym, trwającym od 1864 r. do 1865 r., wprowadzono do najważniejszych organów Królestwa urzędników rosyjskich: na stanowisku ministra sekretarza stanu Adama Łęskiego zastąpił Walerian Płatonowicz Płatonow, a dyrektora głównego w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Aleksandra Ostrowskiego zastąpił książę Władimir Aleksandrowicz Czerkaskij. Równocześnie rozpoczęto likwidację organów państwa. Pierwszym była Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, której kompetencje nadzoru nad wyznaniem w kraju przejęła Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych⁶⁸. Samą Komisję Rządową Wyznań zlikwidowano trzy lata później a jej pozostałe zadania przejął nowo utworzony, podległy Ministerstwu Oświecenia Publicznego, Okręg Naukowy Warszawski⁶⁹. Przy Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu utworzono nowy, specjalny Wydział Tymczasowy, odpowiedzialny za przygotowanie reformy systemu podatkowego w kraju. Ponadto, wprowadzono w Królestwie rosyjski ukaz z 7 (19) grudnia 1866 r. o zarządzie dochodami z akcyzy oraz powołano przy Ministerstwie Finansów

⁶⁶ J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 173–174.

⁶⁷ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju...*, s. 95; J. Kozłowski, *Reforma administracyjna...*, s. 463–465.

⁶⁸ Ukaz z 27 października (8 listopada) 1864 r. o przeniesieniu Zarządu Wyznań do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, DPKP, t. 63, s. 53.

⁶⁹ Ukaz z 15 (27) maja 1867 r. o zniesieniu Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego i utworzeniu Warszawskiego Okręgu Naukowego, DPKP, t. 67, s. 67.

nowy Wydział do Spraw Skarbowości w Królestwie Polskim, aby zapewnić kontrolę nad finansami Królestwa⁷⁰. Ponadto, w czerwcu 1865 r. utworzono Tymczasowy Komitet dla przeprowadzenia prac w zakresie reorganizacji instytucji gubernialnych i powiatowych, pod przewodnictwem Milutina⁷¹.

Drugim etapem unifikacji, przypadający na lata 1866-1869, odznaczał się najgłębszymi reformami w kraju. W 1866 roku zlikwidowano Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego a w jego miejsce utworzono Własną Kancelarię Cesarską do spraw Królestwa Polskiego⁷². W tym samym roku w całości podporządkowano Ministerstwu Poczty i Telegrafu w Imperium Zarząd Poczty w Królestwie Polskim⁷³. W następnym roku, 1867, przyszedł czas na likwidację Rady Stanu Królestwa. Rada Stanu została zniesiona, z uwagi na rozdzielenie faktycznych jej kompetencji pomiędzy Komitet do spraw Królestwa Polskiego, Kancelarię Własną Jego Cesarskiej Mości do spraw Królestwa Polskiego i Komitet Urządzący oraz z uwagi na włączenie budżetu kraju do budżetu Imperium⁷⁴. 15 czerwca 1867 r. zniesiono Radę Administracyjną Królestwa, a jej kompetencje przejął czasowo Komitet Urządzący i Namiestnik⁷⁵. Przystąpiono również do likwidacji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, która po stopniowym wygaszaniu i przekazywaniu kompetencji do nowych organów, została zamknięta w 1868 roku⁷⁶. Zniesiono również Komisję Rządową Przychodów i Skarbu, poddając Ministerstwu Finansów wszystkie wydziały zarządu skarbowego Królestwa oraz zlikwidowano Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych Królestwa Polskiego, poddając zarząd komunikacji bezpośrednio Ministerstwu Komunikacji w Petersburgu⁷⁷. Zniesiono Radę Główną Budownictwa, Miernictwa, Dróg i Spławów oraz

⁷⁰ Postanowienie Komitetu Urządzącego z 28 marca (9 kwietnia) 1865 r. o utworzeniu Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu Wydziału Tymczasowego, DPKP, t. 63, s. 63; Ukaz z 7 (19) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie dochodami z akcyzy, DPKP, t. 65, s. 13–52.

⁷¹ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 180; J. Kozłowski, *Reforma administracyjna...*, s. 470; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 234–236.

⁷² G. Smyk, *Likwidacja odrębności administracyjnej...*, s. 208.

⁷³ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. o poddaniu zarządu pocztowego w Królestwie Polskim w bezpośrednie zawiadywanie Ministerstwa Poczty i Telegrafu w Cesarstwie i utworzeniu w guberniach Królestwa Polskiego Zachodniego Okręgu Pocztowego, DPKP, t. 66, s. 275–277.

⁷⁴ Ukaz z 10 (22) marca 1867 r. o zniesieniu Rady Stanu Królestwa Polskiego, DPKP, t. 67, s. 35.

⁷⁵ Ukaz z 3 (15) czerwca 1867 r. o zniesieniu Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, DPKP, t. 67, s. 89.

⁷⁶ Ukaz z 20 lipca (1 sierpnia) 1867 r. o likwidacji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, DPKP, t. 67, s. 227; Ukaz z 29 lutego (12 marca) 1868 r. o ostatecznym zniesieniu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i poddaniu zarządów zostających pod jej zawiadywaniem pod zwierzchność właściwych władz w Cesarstwie, DPKP, t. 68, s. 19.

⁷⁷ Ukaz z 28 marca (9 kwietnia) 1867 r. o zniesieniu Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu w Królestwie Polskim, DPKP, t. 67, s. 53–45; Ukaz z 25 lutego (9 marca) 1867 r. o zniesieniu oddzielnego Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych w Królestwie Polskim i poddaniu komunikacji w Królestwie Ministerstwu Komunikacji w Cesarstwie, DPKP, t. 66, s. 455.

Radę Przemysłową⁷⁸. Finalnie, likwidacji uległa Najwyższa Izba Obrachunkowa, w której miejsce utworzono izby kontroli w Warszawie, Lublinie i Łomży⁷⁹.

W zakresie zmian dotyczących guberni i powiatów, Tymczasowy Komitet dla przeprowadzenia prac w zakresie instytucji gubernialnych i powiatowych, obradujący pod przewodnictwem Milutina, stworzył projekt ustawy o gubernialnych i powiatowych instytucjach, który to wprowadzał w Królestwie zasady funkcjonujące w Imperium. Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. wprowadzający ustawę o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego, podzielił Królestwo na 10 guberni, zwiększając ich liczbę z dotychczasowych 5⁸⁰. Ponadto, zwiększono liczbę powiatów z 39 do 85⁸¹. Gubernatorzy, jako najwyżsi rangą urzędnicy w guberniach, sprawowali kompleksowy nadzór nad administracją, sądownictwem i policją na podległym terenie⁸². Ich główne kompetencje obejmowały zarządzanie sprawami administracyjno-gospodarczymi oraz kontrolę nad instytucjami oświatowymi i religijnymi⁸³. Posiadali również istotne uprawnienia w zakresie bezpieczeństwa publicznego i polityki kadrowej⁸⁴. Podlegając bezpośrednio generał-gubernatorowi warszawskiemu, zachowywali znaczną samodzielność w kwestiach administracyjnych, co umożliwiało skuteczną realizację polityki unifikacyjnej władz rosyjskich⁸⁵.

Odnosnie kompetencji naczelników powiatów, ci sprawowali kompleksowy nadzór nad bezpieczeństwem i administracją na poziomie lokalnym. Ich główne kompetencje obejmowały kontrolę nad strażą ziemską, inspekcje podległych jednostek administracyjnych oraz wpływ na obsadę stanowisk gminnych, w szczególności wójtów⁸⁶. W sytuacjach kryzysowych posiadali uprawnienia do wzywania wsparcia wojskowego. Działali zarówno jednoosobowo, jak i w ramach zarządu powiatowego, w którego skład wchodził ich pomocnik oraz specjaliści powiatowi⁸⁷. Z urzędu przewodniczyli także innym organom

⁷⁸ Ukaz z 20 lipca (1 sierpnia) 1867 r. o likwidacji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, art. 6–9; Ukaz z 29 lutego (12 marca) 1868 r. o ostatecznym zniesieniu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych..., art. 7. A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 115; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 240.

⁷⁹ Ukaz z 28 grudnia 1866 r. (9 stycznia 1867 r.) o zniesieniu Najwyższej Izby Obrachunkowej Królestwa Polskiego, DPKP, t. 66, s. 365–371.

⁸⁰ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 66, s. 115–189.

⁸¹ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., s. 189–194.

⁸² Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 6–19.

⁸³ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 12–15.

⁸⁴ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 17–19.

⁸⁵ J. Kozłowski, *op. cit.*, s. 470–472.

⁸⁶ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 87–93.

⁸⁷ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 101–112.

administracji powiatowej, takim jak rady dobroczynności czy urzędy do spraw powinności wojskowych⁸⁸.

Trzeci, finalny etap unifikacji przypadł na lata 1870-1876. W 1870 roku zlikwidowano Radę Główną Opiekuńczą⁸⁹. W roku 1871 połączono w pełni budżet Królestwa z budżetem całego Imperium. Ostatnim, najdłużej funkcjonującym organem pozostała Komisja Rządowa Sprawiedliwości Królestwa. Z uwagi na różnice w prawodawstwie Królestwa i Imperium, dopiero po reformie sądowej z 1876 roku, Komisja została zniesiona⁹⁰. W dokumentach od lat 80 XIX wieku, zaczęła pojawiać się nazwa Kraj Nadwiślański (*Prywislinskij Kraj*), co miało na celu marginalizować znaczenie Królestwa w państwie Romanowów. Jediną instytucją, która nie została zlikwidowana, pozostała Prokuratoria Królestwa, odpowiedzialna za majątek Skarbu Państwa⁹¹.

Po 1864 roku wprowadzono nowy porządek społeczny, który miał na celu całkowitą transformację dotychczasowych struktur społecznych w Królestwie Polskim. Kluczowym elementem tej zmiany było systematyczne osłabianie i marginalizowanie polskiej inteligencji, która odgrywała istotną rolę w pielęgnowaniu tradycji niepodległościowych oraz w inspirowaniu ruchów patriotycznych. Działania te miały na celu nie tylko ograniczenie wpływów elit intelektualnych, ale również wyeliminowanie ich jako potencjalnych przeciwników rosyjskiej dominacji. Gruntowna transformacja administracyjna stanowiła fundamentalny element działań, których nadrzędnym celem była pełna unifikacja Królestwa ze strukturami Imperium Rosyjskiego. Władze rosyjskie przeprowadziły reorganizację aparatu administracyjnego, która obejmowała nie tylko modyfikację strukturalną, ale również redefinicję kompetencji i zasad funkcjonowania poszczególnych urzędów. Proces ten zmierzał do maksymalnego upodobnienia instytucji administracyjnych Królestwa do ich odpowiedników funkcjonujących w Imperium⁹².

Wprowadzone zmiany charakteryzowały się znacznym rozdrobnieniem jednostek administracyjnych poprzez utworzenie większej liczby guberni i powiatów. Towarzyszyło temu rozbudowanie struktur policyjnych, co w praktyce oznaczało zaostrenie kontroli nad

⁸⁸ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 92–93; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 261–263.

⁸⁹ Ukaz z 19 czerwca (1 lipca) 1870 r. o wprowadzeniu ustawy o zarządzie zakładami dobroczynności publicznej w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 67, s. 195–197.

⁹⁰ Uchwała Komitetu do spraw Królestwa Polskiego z 30 czerwca (12 lipca) 1876 r. o likwidacji Komisji Rządowej Sprawiedliwości Królestwa Polskiego, ZP, t. 8, s. 389–391.

⁹¹ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju...*, s. 95–96; G. Smyk, *Likwidacja odrębności administracyjnej...*, s. 207; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 241.

⁹² J. K. Targowski, *op. cit.*, s. 167.

społeczeństwem Królestwa. Ta reorganizacja terytorialno-administracyjna służyła nie tylko celom zarządczym, ale również stanowiła narzędzie politycznej i narodowej opresji.

Reforma administracyjna wykraczała poza zwykłą reorganizację biurokratyczną – była instrumentem stopniowej eliminacji odrębności instytucjonalnej Królestwa Polskiego. Poprzez wprowadzenie rosyjskich wzorców administracyjnych, procedur urzędowych i hierarchii służbowej, władze rosyjskie dążyły do stworzenia jednolitego systemu zarządzania, który miał ułatwić sprawowanie ściślejszej kontroli nad społeczeństwem polskim. Transformacja administracyjna stanowiła zatem element szerszej polityki unifikacyjnej, zmierzającej do zatarcia różnic między Królestwem a pozostałymi częściami Imperium Rosyjskiego. Wskazać jednak należy, że powyższy los spotkał nie tylko buntownicze Królestwo Polskie: pozbawione znaczniejszych tendencji niepodległościowych Wielkie Księstwo Finlandzkie również zostało objęte szeroką polityką unifikacji z Imperium⁹³.

2. Struktura zarządu cywilnego w Królestwie Polskim po zakończeniu działań unifikacyjnych

2.1. Namiestnik i General-Gubernator Warszawski

Namiestnik Królestwa Polskiego, do momentu reform Aleksandra Wielopolskiego, pełnił funkcję głowy administracji cywilnej i wojskowej, reprezentując monarchę w sprawach administracyjnych. Namiestnik posiadał szerokie uprawnienia, w tym nadzór nad działalnością administracji lokalnej, kontrolę nad sądownictwem oraz inicjatywę ustawodawczą w ramach kompetencji Królestwa Polskiego. Namiestnik pozostał najwyższym przedstawicielem władzy wykonawczej w Królestwie Polskim i zwierzchnikiem administracji do 1874 roku. Ostatnim namiestnikiem Królestwa był wspomniany już hrabia Fiodor Berg, który otrzymał tytuł po stłumieniu powstania styczniowego, niejako podążając śladem Iwana Fiodorowicza Paskiewicza, którego kariera po stłumieniu powstania listopadowego potoczyła się tak samo. Objęcie urzędu przez Berga nastąpiło w 1863 roku, zaś na wiosnę w roku 1864 utworzono Komitet Urządzący, któremu podporządkowano komisje włościańskie. Wprowadzało to znaczący chaos w systemie administracyjnym Królestwa Polskiego – równoległe funkcjonowanie trzech odrębnych struktur zarządzających – aparatu wojenno-policyjnego podległego namiestnikowi i generał-policmajstrowi, dotychczasowych organów zarządu cywilnego oraz nowo utworzonego Komitetu Urządzącego – prowadziło do poważnych komplikacji w sprawowaniu efektywnej władzy⁹⁴.

⁹³ J. Kozłowski, *Reforma administracyjna...*, s. 481; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 232.

⁹⁴ I. Koberdowa, *Wielki księżę Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa 1962, s. 161–164; G. Smyk, *Demontaż reform Wielopolskiego na tle reorganizacji administracji Królestwa Polskiego po upadku powstania*

Nakładanie się kompetencji oraz brak jednoznacznego podporządkowania poszczególnych instytucji skutecznie utrudniały sprawne zarządzanie Królestwem. W 1866 roku, w Petersburgu przeważał pogląd, dążący do natychmiastowej inkorporacji Królestwa do Rosji, w tym podporządkowania urzędu namiestnika organom centralnym Imperium. W 1868 r. podporządkowano namiestnika w zakresie poszczególnych dziedzin powierzonego mu zarządu administracyjnego odpowiednim resortowo ministerstwom w Petersburgu⁹⁵. Jednocześnie powyższy ukaz nakazał stosować wobec niego przepisy ogólnej organizacji gubernialnej tak jak do innych głównych naczelników guberni w Imperium. W wyniku przeprowadzonych reform, zmianie uległo fundamentalne znaczenie urzędu Namiestnika oraz jego pozycja w systemie administracyjnym Królestwa Polskiego. Dotychczasowa rola Namiestnika jako wyłącznego i bezpośredniego reprezentanta cesarza na podległym terytorium, która stanowiła dotąd o odrębności ustrojowej Królestwa wobec Rosji, została zasadniczo przekształcona. Namiestnik przestał być autonomicznym przedstawicielem władzy cesarskiej, stając się jedynie jednym z wielu organów rosyjskiej administracji terenowej. Ta transformacja oznaczała całkowitą zmianę charakteru jego funkcji – z niemal niezależnego reprezentanta monarchy do urzędnika podporządkowanego centralnemu aparatowi administracyjnemu Imperium. Berg, pomimo faktycznej likwidacji urzędu namiestnika, zachował tytuł dożywotnio⁹⁶.

W miejsce namiestnika, w 1874 roku wprowadzono nowy urząd, Generała-Gubernatora Warszawskiego (*Warszawskij General-Gubjernator*), a dotychczasową Kancelarię Przyboczną Namiestnika, przemianowano na Kancelarię Generała-Gubernatora Warszawskiego (*Kancelarija Warszawskiego General-Gubjernatora*), z zachowaniem dotychczasowej struktury⁹⁷. Urząd Generała-Gubernatora był w Imperium urzędem wysokiej klasy, na który to danego kandydata mianował sam cesarz. Generał-Gubernator, strukturze administracyjnej Imperium, pełnił rolę najwyższego przedstawiciela rządu i monarchy na określonym terytorium. Jego kompetencje miały charakter kompleksowy, obejmując równocześnie funkcje zwierzchnika administracji cywilnej oraz głównego dowódcy wojskowego. W hierarchii administracyjnej Generał-Gubernator zajmował pozycję nadrzędną wobec gubernatorów zarządzających poszczególnymi guberniami. Tym samym sprawował

styczniowego, [w:] Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej reformy Królestwa Polskiego w latach 1861–1862, pod red. L. Mażewskiego, Radzymin 2014, s. 245.

⁹⁵ Ukaz 29 lutego (12 marca) 1868 r. o ostatecznym zniesieniu Komisji..., s. 19.

⁹⁶ K. Groniowski, *Walka Milutina z Bergiem. Spór o reorganizację Królestwa Polskiego po roku 1863*, „Kwartalnik Historyczny”, 1962, nr 4, s. 905; L. Mażewski, *Namiestnik Królestwa Polskiego 1815–1874. Model prawny a praktyka ustrojodawcza*, Radzymin, 2015, s. 184; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 242.

⁹⁷ Ukaz z 17 (29) stycznia 1874 r. o nadaniu byłej Kancelarii Namiestnika w Królestwie Polskim nazwy Kancelarii Generała-Gubernatora Warszawskiego, ZP, t. 4, s. 91.

bezpośredni nadzór nad lokalnym aparatem administracyjnym, koncentrując w swoim ręku władzę wykonawczą w wymiarze cywilnym i militarnym. Szczególna rola urzędu polegała na reprezentowaniu interesów centralnego rządu na podległym obszarze, realizacji polityki państwowej oraz koordynacji działań administracyjnych i wojskowych⁹⁸.

Generał-Gubernator Warszawski pełnił nadrzędną rolę w strukturze administracyjnej Królestwa Polskiego, realizując funkcję zwierzchniego nadzoru nad lokalnymi władzami administracyjnymi. Jego pozycja stanowiła strategiczny łącznik między regionalnymi strukturami zarządzania a centralnymi ośrodkami władzy w stolicy Imperium. W ramach przyznanych urzędowi Generała-Gubernatora kompetencji, sprawował on całościowy nadzór nad rządami gubernialnymi, obejmujący swoim zasięgiem różne gałęzie administracji publicznej, w tym służbę zdrowia oraz obszary związane z rolnictwem, przemysłem i handlem. Szczególnie istotne były jego uprawnienia w zakresie podejmowania rozstrzygających decyzji dotyczących bezpieczeństwa publicznego, zwłaszcza w sprawach przekraczających kompetencje lokalnych gubernatorów. Urząd Generała-Gubernatora obejmował również uprawnienia kadrowe, w tym prawo opiniowania kandydatur na wakujące stanowiska w administracji Królestwa. Pełnił on rolę najwyższej instancji odwoławczej, przyjmując i rozpatrując skargi obywateli na funkcjonowanie aparatu administracyjnego. Jako główny przedstawiciel władz centralnych, był odpowiedzialny za przekazywanie zarządzeń ministerialnych dotyczących Królestwa do poszczególnych struktur gubernialnych. Dodatkowo, w jego bezpośredniej gestii pozostawały wybrane instytucje kulturalne i informacyjne, w tym Zarząd Teatrów Warszawskich, Komitet Cenzury oraz Komitet Statystyczny⁹⁹.

Kompetencje Generała-Gubernatora Warszawskiego zostały określone w oparciu o ogólnorosyjskie postanowienia organizacji gubernialnej oraz ustawodawstwo dedykowane guberniom Królestwa Polskiego. Zakres jego uprawnień można systematycznie sklasyfikować w trzech zasadniczych obszarach. Pierwszy obejmował reprezentację interesów monarchicznych i państwowych na powierzonym terytorium. Generał-Gubernator występował jako najwyższy przedstawiciel władzy centralnej, odpowiedzialny za realizację strategicznych celów politycznych Imperium. Drugi obszar koncentrował się na utrzymaniu porządku publicznego i bezpieczeństwa wewnętrznego. W tym zakresie miał kompleksowe

⁹⁸ Obszczje uczzriednjenje gubernskoje, izdanije 1892, Swod Zakonow, izdanije 1892, t. II, s. 32; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 242–244.

⁹⁹ Ukaz z 29 lutego (12 marca) 1868 r. o Zarządzie Teatrami Warszawskimi, DPKP, t. 68, s. 19; Ukaz z 17 (29) września 1869 r. Ustawa o Warszawskim Komitecie Cenzury, DPKP, t. 69, s. 443, art. 6; Ukaz z 29 grudnia 1889 r. (10 stycznia 1890 r.) o organizacji działu statystycznego w guberniach Królestwa Polskiego, ZP, t. 35, s. 147–151; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 242–244.

uprawnienia nadzorcze, pozwalające na podejmowanie skutecznych działań prewencyjnych i interwencyjnych. Trzeci segment kompetencji dotyczył szeroko rozumianego rozwoju społeczno-gospodarczego. Obejmował on nadzór nad inicjatywami zdrowotnymi, wspieranie lokalnej przedsiębiorczości oraz monitorowanie procesów ekonomicznych w Królestwie Polskim¹⁰⁰.

Jako najwyższy przedstawiciel władzy rządowej, Generał-Gubernator Warszawski sprawował kompleksowy nadzór nad realizacją przepisów prawnych oraz funkcjonowaniem podległych mu struktur administracyjnych. Jego zadaniem było monitorowanie zgodności działań administracyjnych z obowiązującym prawodawstwem i aktualną polityką władz w Petersburgu. Dla efektywnej realizacji powierzonych zadań został wyposażony w rozległe uprawnienia administracyjne i policyjne¹⁰¹. Generał-Gubernator otrzymał prawo do samodzielnego wydawania rozporządzeń wykonawczych. Jego kompetencje obejmowały działania prewencyjne, mające na celu zapobieganie naruszeniom prawa oraz zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego. W sytuacjach szczególnych Generał-Gubernator posiadał uprawnienia do wprowadzenia stanu wojennego na podległym mu terenie (co znalazło swoje odzwierciedlenie podczas rewolucji 1905 roku)¹⁰².

Pod koniec lat osiemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku w Królestwie nastąpiło nasilenie działalności ruchów narodowych oraz rewolucyjnych. W obliczu tego zjawiska, władze rosyjskie, zaniepokojone wzrostem aktywności opozycyjnej, intensywnie poszukiwały nowych, bardziej efektywnych metod ich zwalczania. Sytuacja ta wymagała usprawnienia funkcjonowania aparatu represji. Nieefektywna dotychczasowa praca żandarmerii wymusiła konieczność zmian w jej funkcjonowaniu. W 1896 roku, ukazem, zlikwidowano stanowisko Naczelnika Warszawskiego Okręgu Żandarmów oraz strukturę zarządu tego okręgu¹⁰³. W wyniku tych zmian władze żandarmerii na szczeblu gubernialnym zostały podporządkowane organizacyjne bezpośrednio szefowi żandarmerii, czyli ministrowi spraw wewnętrznych. W kwestiach związanych z porządkiem publicznym żandarmeria została podporządkowana generał-gubernatorowi warszawskiemu. Wprowadzono także nową instytucję– urząd Pomocnika Generał-Gubernatora Warszawskiego do Spraw Policyjnych

¹⁰⁰ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 242.

¹⁰¹ Uchwała Komitetu Ministrów z 13 (25) lipca 1876 r. o upoważnieniu miejscowych władz administracyjnych do wydawania postanowień obowiązujących, PSZRI, 1876, nr 56203, s. 60–62; Ukaz z 5 (17) kwietnia 1879 r. o tymczasowych uprawnieniach generał-gubernatorów, PSZRI 1879, nr 59476, s. 298–299; Ukaz z 14 (26) sierpnia 1881 r. o środkach ochrony porządku państwowego i spokoju społecznego, PSZRI 1881, nr 350, s. 261–266, art. 1–36.; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 244.

¹⁰² Obszczeje ucziiezdenije gubernskoje, izdanie 1892..., s. 31–40, art. 204–262; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 246.

¹⁰³ Ukaz z 23 maja (5 czerwca) 1896 r. o zniesieniu Zarządu Warszawskiego Okręgu Żandarmów, ZP, t. 53, s. 5–9.

(*Pomocznik Warszawskiego Generał-Gubernatora po Policyjskiej Czasti*), którego mianował i odwoływał minister wojny na wniosek ministra spraw wewnętrznych spośród kandydatów wojskowych. Urząd Pomocnika Generał-Gubernatora Warszawskiego do Spraw Policyjnych otrzymał również wsparcie odrębnej kancelarii. Żandarmerię podporządkowano więc Generałowi-Gubernatorowi. W zakresie zwierzchnictwa nad armią, bezpośrednie dowództwo Warszawskiego Okręgu Wojskowego sprawował Pomocnik Generał-Gubernatora Warszawskiego do Spraw Wojskowych (*Pomocznik Warszawskiego Generał-Gubernatora po Wojskowej Czasti*)¹⁰⁴.

Ponad uprawnieniami wojskowymi i policyjnymi, zakres odpowiedzialności Generała-Gubernatora wykraczał daleko poza typowe zadania nadzorcze. Do obowiązków Generała-Gubernatora należało dbanie o rozwój i funkcjonowanie podległego terytorium. Obejmowało to między innymi dbałość o stan zdrowotny ludności, systematyczne monitorowanie poziomu wyżywienia mieszkańców oraz aktywne wspieranie wzrostu gospodarczego. Istotnym obszarem jego działań był także rozwój infrastruktury i handlu, który wymagał strategicznego planowania i podejmowania konkretnych inicjatyw. Generał-Gubernator sprawował również bezpośredni nadzór nad procesem rekrutacji kadr urzędniczych, co pozwalało mu na kształtowanie aparatu administracyjnego zgodnie z przyjętymi standardami i potrzebami władz centralnych. Ponadto, do jego zadań należała kontrola procesu wychowawczego młodzieży, która miała strategiczne znaczenie dla długofalowej polityki rusyfikacyjnej Imperium¹⁰⁵.

W 1892 roku, aby pomóc w wykonywaniu cywilnych obowiązków Gubernatorowi, utworzono urząd Pomocnika Generała-Gubernatora Warszawskiego do Spraw Zarządu Cywilnego (*Pomocznik Warszawskiego Generał-Gubernatora*)¹⁰⁶. Pomocnik był powoływany i odwoływany bezpośrednio przez cesarza. W strukturze służbowej podlegał bezpośrednio generał-gubernatorowi, który miał swobodę w powierzaniu mu, na stałe lub tymczasowo, wybranych kompetencji związanych z zarządaniem cywilnym. Jednym z istotnych zadań pomocnika była możliwość odbywania wizytacji terenowych w celu przeprowadzania inspekcji funkcjonowania lokalnych organów administracji. W ramach tych działań był uprawniony do szczegółowej kontroli organów gubernialnych i powiatowych, a wyniki swoich obserwacji, wraz z odpowiednimi rekomendacjami, przedstawiał

¹⁰⁴ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 247.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 244.

¹⁰⁶ Najwyższy Rozkaz z 2 (14) kwietnia 1892 r. o utworzeniu posady Pomocnika Generał-Gubernatora Warszawskiego, ZP, t. 45, s. 242–251; Zdzanie Rady Państwa z 8 (2) kwietnia 1896 r. o określeniu położenia służbowego Pomocnika Generał-Gubernatora Warszawskiego, ZP, t. 53, s. 913–915.

generał-gubernatorowi w formie raportów. Znaczenie urzędu pomocnika wzrastało w sytuacjach nadzwyczajnych, takich jak choroba, śmierć lub nieobecność generał-gubernatora. W takich przypadkach pomocnik przejmował pełnię kompetencji związanych z administracją cywilną w Królestwie Polskim¹⁰⁷.

2.2. Zarząd gubernialny

Zarząd guberni powierzony był gubernatorowi i podlegającemu mu rządowi gubernialnemu¹⁰⁸. Wskazać należy, że urząd gubernatora doby przedpowstaniowej, był urzędem reprezentacyjnym i przeznaczonym do prowadzenia obrad kolegium kierowników wydziałów. Dopiero na skutek reformy unifikacyjnych, kolegialne rządy utraciły swoje znaczenie, a władzę przejął jednoosobowo gubernator. Kompetencje gubernatorów pokrywały się z kompetencjami Generał-Gubernatora Warszawskiego, lecz były ograniczone terytorialnie – do granic właściwej guberni. Gubernatorów, pomimo formalnego mianowania (i zwalniania) przez cesarza, rekomendował do urzędu minister spraw wewnętrznych. Etaty gubernatorskie były zastrzeżone wyłącznie dla Rosjan, co miało wpływać na ich lojalność wobec władz centralnych¹⁰⁹.

Gubernatorzy sprawowali nadzór nad funkcjonowaniem aparatu administracyjnego w podległych im guberniach. Ich kompetencje obejmowały kierowanie pracami urzędów na różnych szczeblach – gubernialnym, powiatowym i gminnym. Jako przewodniczący kolegialnych organów zarządzających, współuczestniczyli w podejmowaniu decyzji administracyjnych, gospodarczych i społecznych. Ich pozycja umożliwiała całościową kontrolę działalności aparatu urzędniczego, zarówno pod względem merytorycznym, jak i kadrowym. W ramach swoich uprawnień nadzorowali liczne wyspecjalizowane urzędy: m.in. Urzędy do Spraw Obowiązku Wojskowego (*Gubernskija po Woinskoj Powinnosti Prisutstwija*), Gubernialne Rady Dobroczynności (*Gubernskija Sowiety Obszczestwiennogo Prizrienija*), Komitety Przemysłowe (*Gubernskija Promyszlennyja Komitiety*), Urzędy do Spraw Włościańskich (*Gubernskija po Kriestianskim Diełom Prisutstwija*) oraz Komitety Ochrony Lasów (*Gubernskija Lesochronitielnyja Komitiety*)¹¹⁰.

Gubernatorzy posiadali również rozległe uprawnienia w zakresie bezpieczeństwa i kontroli. Jako zwierzchnicy żandarmerii i Straży Ziemskiej (*Ziemskej Straż*) – mieli prawo

¹⁰⁷ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 246.

¹⁰⁸ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 30.

¹⁰⁹ A. Borkiewicz, W. Trzebiński, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918. Zarys historyczny*, [w:] Dokumentacja geograficzna, z. 4, Warszawa 1956, s. 91; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 248–249; A. Górak, *Kancelaria Gubernatora...*, s. 91; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 228.

¹¹⁰ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 249–250; A. Górak, K. Łatawiec, *Rosyjska administracja specjalna...*, s. 58.

podejmować działania w sytuacjach zagrożenia porządku publicznego, włącznie z możliwością wzywania armii do tłumienia wystąpień antypaństwowych¹¹¹. Ich kompetencje obejmowały również nadzór nad osobami pozostającymi pod dozorem policyjnym oraz cudzoziemcami przebywającymi na terenie guberni. Dodatkowo sprawowali ścisły nadzór polityczno-cenzorski nad instytucjami kultury i komunikacji społecznej, kontrolując drukarnie, biblioteki, czytelnie, związki i stowarzyszenia działające na terenie danej guberni¹¹². Gubernatorom przysługiwało również prawo do wydawania samodzielnych rozporządzeń wykonawczych¹¹³. W pracy kancelaryjnej wspierały gubernatorów ich własne kancelarie, które to jednak były przeciążone, notorycznie niedofinansowane i którym to brakowało właściwych kadr¹¹⁴.

Aby pomóc gubernatorom w wykonywaniu ich obowiązków, cesarz mianował wicegubernatorów, również jak w przypadku ich przełożonych, wyłącznie spośród Rosjan. Pozycja ustrojowa wicegubernatora, choć znacznie skromniejsza od pozycji gubernatora, stanowiła istotny element ewolucji struktury administracyjnej zarządu gubernialnego, unikalny dla Królestwa Polskiego – był to organ zarządu gubernialnego¹¹⁵. Wicegubernatorzy wspierali gubernatorów we wszystkich dziedzinach zarządu z wyłączeniem spraw politycznych i policyjnych. Ich pozycja stawała się szczególnie istotna w sytuacjach nieobecności, choroby lub śmierci gubernatorów, kiedy to przejmowali całość uprawnień i obowiązków służbowych. Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym przyznała im szczegółowe kompetencje własne, do których należał bezpośredni nadzór nad funkcjonowaniem rządów gubernialnych oraz kontrola wykonywania decyzji. Dysponowali uprawnieniami do przeprowadzania rewizji komórek organizacyjnych, kontroli dokumentów, mianowania i odwoływania urzędników kancelaryjnych oraz nadzorowali gospodarkę miejską. Zadania realizowali poprzez kancelarię rządu gubernialnego, która stanowiła ich zaplecze biurowe¹¹⁶.

Kolegialnym organem decyzyjnym w każdej guberni był rząd gubernialny (*gubernskoje prawlenije*). Prezydium rządu tworzyło ściśle kierownictwo, w skład którego wchodził gubernator, wicegubernator oraz radcy i asesory kierujący właściwymi wydziałami. W posiedzeniach uczestniczyli również przedstawiciele różnych pionów administracyjnych, m.in. naczelnik dyrekcji szkolnej, kasjer gubernialny, lekarz i inżynier

¹¹¹ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 11.

¹¹² Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 15.

¹¹³ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 15.

¹¹⁴ A. Górak, *Kancelaria Gubernatora...*, s. 93; J. Kozłowski, *Realizacja reformy...*, s. 235 i nst.

¹¹⁵ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 20–29.

¹¹⁶ J. Kozłowski, *Realizacja reformy...*, s. 252; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 253.

gubernialny. Uprawnienia prezydium obejmowały podejmowanie decyzji administracyjnych w sprawach zarządu gubernialnego, które nie były zastrzeżone do kompetencji gubernatora lub wyspecjalizowanych organów administracji. Koncentrowały się one przede wszystkim na kwestiach finansowych, gospodarczych i dyscyplinarnych, a także pełniły funkcję sądu administracyjnego w sporach między obywatelami a Skarbem Państwa. Mimo że decyzje podejmowano kolegialnie większością głosów, wymagały one ostatecznego zatwierdzenia przez gubernatora, co wiązało się z przywołaną w rozdziałach wcześniejszych zasadą jednoosobowej reprezentacji¹¹⁷.

Prace rządu realizowały jego wewnętrzne jednostki organizacyjne, odpowiedzialne za przygotowanie zagadnień na posiedzenia prezydium oraz wykonanie podjętych decyzji. Struktura rządów gubernialnych obejmowała kancelarię prezydiąlną (Wydział Ogólny) kierowaną przez sekretarza gubernialnego oraz siedem wydziałów: Administracyjny, Wojskowo-Policyjny, Skarbowy, Dóbr Rządowych, Prawny, Lekarski i Ubezpieczeniowy, zarządzanych przez radców i asesorów gubernialnych¹¹⁸. Przy każdym rządzie funkcjonowały również archiwum, drukarnia i redakcja dziennika gubernialnego¹¹⁹. Organizacja wewnętrzna poszczególnych wydziałów była zróżnicowana, z podziałem na referaty lub bez niego, a struktura zmieniała się w zależności od napływających spraw¹²⁰.

2.3. Zarząd powiatowy

Na mocy ukazu z 9 (31) grudnia 1866 r., wprowadzono również nową organizację powiatów¹²¹. Utworzono ich 85, a zasięg terytorialny powiatów został określony postanowieniami Komitetu Urządzającego. Pod nadzorem gubernatorów, zarządem powiatowym kierował naczelnik powiatu i pozostający przy nim urząd powiatowy. W strukturze administracyjnej Królestwa Polskiego po 1866 roku, naczelnik powiatu stanowił najniższe ogniwo władzy rządowej, bezpośrednio realizujące politykę zwierzchnich organów administracyjnych. Jego nadrzędnym zadaniem było czuwanie nad ścisłym wykonywaniem rozporządzeń rządowych, utrzymaniem porządku i bezpieczeństwa oraz ochroną mienia rządowego i prywatnego¹²². Jako zwierzchnik Straży Ziemskiej, mógł ją wykorzystać według własnego uznania do tłumienia wszelkich niepokojów i zagrożeń ładu publicznego. Naczelnik powiatu ponadto zobowiązany był do systematycznego objeżdżania powiatu,

¹¹⁷ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 253.

¹¹⁸ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 52–81.

¹¹⁹ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 82–86.

¹²⁰ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 254–255.

¹²¹ Postanowienia Komitetu Urządzającego z 17 stycznia 1867 r., DPKP t. 66, s. 279–303 i z 10 stycznia 1868 r. DPKP t. 67, s. 359–387.

¹²² Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 87–93.

przeprowadzania kontroli aparatu administracyjnego, weryfikacji finansów magistratów i zarządów gminnych oraz rozpatrywania skarg obywateli dotyczących funkcjonowania lokalnych urzędników. Ponościł pełną osobistą odpowiedzialność przed gubernatorem za prawidłowe działanie całego systemu biurokratycznego w powierzonym mu powiecie¹²³.

Naczelników powiatu w pracy wspierali dwaj pomocnicy, każdy odpowiedzialny za określone zadania. Pomocnik do spraw policyjnych kierował oddziałem wojskowo-policyjnym, pełniąc funkcję bezpośredniego zwierzchnika powiatowych oddziałów Straży Ziemskiej i sprawując nadzór nad czynnościami policji wykonawczej w mieście powiatowym oraz całym powiecie. Pomocnik do spraw administracyjnych zarządzał oddziałem ekonomiczno-administracyjnym, zajmując się przede wszystkim rewizją kas miejskich i gminnych oraz zastępowaniem naczelnika podczas jego nieobecności. Taki podział kompetencji pozwalał na kompleksowe i sprawne zarządzanie powiatowym aparatem administracyjnym¹²⁴.

Naczelnik powiatu realizował swoje uprawnienia osobiście albo za pośrednictwem urzędu powiatowego, który składał się z naczelnika, dwóch pomocników naczelnika, lekarza powiatowego, budowniczego powiatowego i sekretarza¹²⁵. Kolegium urzędu powiatowego skupiało swoją pracę na realizacji zadań administracyjnych, gospodarczych i finansowych. Do jego podstawowych kompetencji należało przeprowadzanie procedur związanych z przyjmowaniem cudzoziemców w poczet poddanych rosyjskich poprzez odebranie przysięgi wierności cesarzowi. Organ ten rozpatrywał również skargi osób prywatnych oraz przedstawicieli władz rządowych dotyczące postępowania urzędników powiatowych, podejmując decyzje o ewentualnych karach za naruszenie prawa. Kolegium zajmowało się wynajmem nieruchomości na potrzeby urzędów, udzielaniem zgody na sprzedaż licytacyjną majątku miejskiego i gminnego oraz zawieraniem kontraktów na dostawy materiałów budowlanych i przemysłowych dla inwestycji rządowych. Dodatkowo sprawowało nadzór w zakresie policji budowlanej, medycznej i weterynaryjnej, kontrolując stan kas powiatowych, funduszy miejskich i gminnych. Zakres jego działalności obejmował również rozpatrywanie spraw przekazanych przez władze gubernialne¹²⁶.

¹²³ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 94–100; J. Kozłowski, *Naczelnicy powiatów w guberni kieleckiej 1867–1914*, „Wschodni rocznik humanistyczny” t. V, 2008, s. 167, A. Borkiewicz, W. Trzebiński, op. cit., s. 93; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 303; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 261.

¹²⁴ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 304.

¹²⁵ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 102.

¹²⁶ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 102–112; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 303–304; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 263.

Rezolucje podejmowane podczas posiedzeń kolegium urzędu powiatowego zapadały w trybie głosowania, wymagającym zwykłej większości głosów. W sytuacjach, gdy liczba głosów była równa, decydujący głos należał do naczelnika przewodniczącego obradom. Członkowie kolegium mieli zagwarantowane prawo zgłaszania zdań odrębnych, które w ciągu siedmiu dni mogli przedstawić gubernatorowi sprawującemu nadzór nad urzędem powiatowym. Możliwość zmiany lub uchYLENIA podjętych decyzji przysługiwała wyłącznie rządowi gubernialnemu¹²⁷.

Ponadto do dyspozycji władz powiatu pozostawała kancelaria, dzieląca się na oddział ogólny, ekonomiczno-administracyjny i wojskowo-policyjny. Przy urzędach powiatowych funkcjonowało również archiwum¹²⁸.

2.4. Zarząd miejski

System prawny regulujący funkcjonowanie administracji miejskiej w Królestwie Polskim miał podstawę w licznych aktach prawnych, pochodzących z różnych okresów historycznych. Przepisy te podlegały częstym zmianom i modyfikacjom, nie doczekawszy się ujednolicenia. Konstytucja Królestwa Polskiego z 1815 roku zapowiadała, że w miastach powstaną urzędy municypalne, zaś dopiero postanowienie namiestnika z 22 stycznia (3 lutego) 1816 r. stanowiło pierwszy akt prawny odnoszący się do organizacji władz miejskich w Królestwie¹²⁹. Dokument ten utrzymywał rozwiązania wprowadzone w czasach Księstwa Warszawskiego, zachowując model jednoosobowego zarządzania miastami. Władza wykonawcza w miastach była skoncentrowana w rękach prezydentów i burmistrzów. Postanowienie namiestnika precyzyjnie określało kompetencje administracyjne prezydentów i burmistrzów miast. Regulacja ta utrzymywała ciągłość wcześniejszych rozwiązań administracyjnych z okresu Księstwa Warszawskiego, adaptując je do warunków Królestwa Polskiego, lecz dotychczasowe struktury samorządu miejskiego zostały zawieszone przez postanowienie namiestnika Józefa Zajączka z 18 (30) maja 1818 r., dotyczące zarządów municypalnych¹³⁰. Od 1816 roku organy miejskie zaczęto określać jako zwierzchności miejskie, a od 1818 roku używano pojęcia urzędy municypalne¹³¹.

¹²⁷ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 107–112; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 307.

¹²⁸ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 125–128; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 307; J. Kozłowski, *Naczelnicy powiatów...*, s. 167.

¹²⁹ Postanowienie Namiestnika z 22 stycznia (3 lutego) 1816 r. o organizacji władz administracyjnych Królestwa Polskiego, DPKP, t. 2, s. 61–63, art. 68–75.

¹³⁰ Postanowienie Namiestnika z 18 (30) maja 1818 r. o wprowadzeniu urzędów municypalnych w miastach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 6, s. 25–33, art. 1–15.

¹³¹ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764-1989*, Warszawa 2007, s. 149; S. Koszutski, *Nasze miasta a samorząd. Życie miast w Królestwie Polskim i reforma samorządowa*, Warszawa–Lwów 1915, s. 26.

Struktura zarządu miejskiego różniła się w zależności od rangi miasta. W miastach wojewódzkich na czele zarządu stał prezydent współpracujący z radnymi, natomiast w pozostałych ośrodkach funkcję kierowniczą pełnił burmistrz wraz z ławnikami. W obu przypadkach obowiązywał limit – liczba radnych i ławników nie mogła być większa niż cztery osoby. Obsada stanowisk w zarządzie miejskim należała do kompetencji władz wyższego szczebla. Nominacji dokonywał król lub organy administracyjne Królestwa Polskiego, w szczególności Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji. Wewnętrzna organizacja zarządów miejskich opierała się na podziale na trzy wydziały. Wydział Wojskowo-Policyjny zajmował się sprawami handlu, opieki zdrowotnej, kwaterunku wojskowego oraz utrzymaniem porządku i bezpieczeństwa wewnętrznego. Wydział Skarbowy odpowiadał za zarządzanie finansami miejskimi, w tym dochodami i wydatkami. Wydział Administracyjny pełnił funkcję kancelarii urzędu municypalnego¹³².

Pod koniec roku 1830, w wyniku wydarzeń listopadowych i działalności Rządu Narodowego, na terenie Królestwa Polskiego powołano rady municypalne¹³³. Członkostwo w radach było zastrzeżone wyłącznie dla osób spełniających wymogi, a więc tzw. posesjonatów lub odpowiadających cenzusowi majątkowemu, edukacyjnemu, a także kryteriom związanym z płcią oraz wyznaniem. W efekcie, system ten można określić jako demokrację o charakterze ograniczonym, gdzie prawo do udziału w wyborach przysługiwało jedynie wąskiej grupie mieszkańców. Krótkotrwały okres reform doby powstania listopadowego nie utrzymał się w porządku prawnym Królestwa, który nastał po przywróceniu przez Rosjan kontroli w Królestwie i upadku Rządu Narodowego¹³⁴.

Po powstaniu listopadowym, powrócono do stanu prawnego sprzed „rewolucji”. Postanowienie namiestnika z 1818 roku zostało nieznacznie zmienione jedynie przez ukaz z 1842 roku, który zmienił nazwę urzędów municypalnych na magistraty, zachowując ich dotychczasowe kompetencje i sposób działania¹³⁵.

Koncepcja utworzenia instytucji samorządowych w Królestwie Polskim na początku lat sześćdziesiątych XIX wieku była związana „odwilżą posewastopolską” oraz procesem liberalizacji życia publicznego w Rosji, który nastąpił po objęciu tronu przez cesarza Aleksandra II. Równoległe z procesem przywracania usuniętych naczelnych władz Królestwa,

¹³² G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 265–266.

¹³³ Postanowienie Rządu Narodowego z 17 kwietnia 1831 r. w sprawie organizacji i przebiegu wyborów do rad municypalnych (aktu nie opublikowano w DPKP), por. P. Wolnicki, *Procedura wyboru rady municypalnej w Królestwie Polskim (1830–1831)*, „Czasopismo prawno-historyczne” t. LXVIII, z. 1, 2016, s. 73.

¹³⁴ P. Wolnicki, *op. cit.*, s. 73.

¹³⁵ Ukaz z 29 września (11 października) 1842 r. o zmianie dotychczasowych nazw obwodów, powiatów i urzędów municypalnych, DPKP, t. 30, s. 283, art. 4.

celem reform stało się stworzenie w Królestwie rozległego samorządu. Ustalenie, kto dokładnie był autorem koncepcji nadania mieszkańcom Królestwa Polskiego elementów samorządności, pozostaje trudne do jednoznacznego rozstrzygnięcia. W przekazach pojawiają się nazwiska takie jak Jan Karnicki, pełniący funkcję sekretarza stanu przy Radzie Administracyjnej w Warszawie, oraz Juliusz Enoch, prokurator Ogólnego Zebrania Warszawskich Departamentów Senatu Rządzącego. Enoch, w memoriale skierowanym 2 marca 1861 r. do namiestnika Królestwa Polskiego, księcia Michaiła Gorczakowa, sugerował utworzenie rad, mających na celu zaangażowanie mieszkańców w rozwiązywanie spraw lokalnych¹³⁶. Tematyka ta była również przedmiotem dyskusji w Petersburgu. 13 marca 1861 roku odbyło się posiedzenie rady ministrów pod przewodnictwem cesarza Aleksandra II. Podczas tego spotkania rozpatrywano memoriał zawierający propozycję utworzenia w Królestwie rad gubernialnych, powiatowych i miejskich. Projekt otrzymał aprobatę monarchy- cesarz wyraził zgodę na utworzenie w Warszawie i innych większych miastach Królestwa rad municypalnych. Cesarz, w dniu 25 maja (5 czerwca) 1861 r. podpisał ukaz o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich¹³⁷. Magistraty miejskie zaś stały się organami wykonawczymi nowo powstałych rad miejskich¹³⁸.

Rady miejskie utworzono w 28 większych miastach Królestwa¹³⁹. W przypadku Warszawy liczba członków rady wynosiła 24, zaś dla miast niższej kategorii (II i III rzędu) odpowiednio 12 i 8¹⁴⁰. Wybory do rad były tajne a legitymowanych biernie i czynnie obowiązywał cenzus majątkowy. System wyborczy do rad powiatowych i miejskich w Królestwie Polskim określał szczegółowe kryteria dotyczące praw wyborczych. Czynne prawo wyborcze przysługiwało mężczyznom, obywatelom Królestwa, potrafiącym czytać i pisać po polsku oraz w wieku powyżej 25 lat. Istotnym aspektem było to, że prawa wyborcze przysługiwały niezależnie od pochodzenia stanowego i wyznawanej religii¹⁴¹.

¹³⁶ D. Szpoper, *Reforma samorządowa...*, s. 150.

¹³⁷ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich, DPKP, t. 58, s. 329–363, art. 1–37.

¹³⁸ D. Szpoper, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003, s. 23–24; D. Szpoper, *Reforma samorządowa...*, s. 149; S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 123.

¹³⁹ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 1.

¹⁴⁰ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 2.

¹⁴¹ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. w przedmiocie wyborów rad powiatowych, miejskich i gubernialnych, DPKP, t. 58, s. 365–391; D. Szpoper, *Reforma samorządowa...*, s. 156–157; S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 126.

Cenzus majątkowy obejmował mieszkańców miasta – prawo wyborcze przysługiwało właścicielom nieruchomości, posiadaczom wieczystym oraz przedstawicielom instytucji religijnych posiadających nieruchomości w danym mieście, pod warunkiem opłacania stałych podatków w wysokości minimum 4 rubli srebrnych. System uwzględniał również osoby osiągające określony dochód roczny – minimum 180 rubli – przy czym wymagano od nich wpisu do ksiąg stałej ludności z co najmniej rocznym wyprzedzeniem przed sporządzeniem list wyborczych. Prawo wyborcze rozciągało się także na współwłaścicieli nieruchomości i dzierżawców, o ile spełniali oni wymogi podatkowe. Przepisy jasno określały również, kto nie mógł korzystać z czynnego prawa wyborczego. Z tego prawa wykluczono osoby ubezwłasnowolnione, pozbawione praw publicznych na mocy wyroku sądowego, osoby oskarżone oraz bankrutów¹⁴².

Radców wybierano na 6-letnią kadencję, lecz co 3 lata połowa radców musiała ustępować. Posiedzenia rady były tajne (z wyjątkiem posiedzenia sprawozdawczego Magistratu, na którym zdawano relację z zarządu miastem). Posiedzenia rad miejskich miały się odbywać okresowo, ale prezydent osobiście lub na żądanie więcej niż 1/3 radnych mógł zwołać sesję ekstraordynaryjną rady. Uchwały zapadać miały zwykłą większością głosów a przy równej liczbie głosów, przeważał głos prezydenta miasta¹⁴³. To do rady miejskiej należał zarząd gospodarczy miasta, zarząd nad jego majątkiem, nadzór nad instytucjami publicznymi i nominacja urzędników miejskich. Wskazać jednak należy, że rady nie miały pełnej swobody w wydawaniu uchwał – każdy wydatek opiewający na kwotę ponad 3000 rubli w Warszawie, w miastach II rzędu ponad 450 rubli a w miastach III rzędu ponad 150 rubli musiał zostać zatwierdzony przez władze zwierzchnią¹⁴⁴. Ponadto zatwierdzeniu przez władzę zwierzchnią podlegały uchwały w przedmiocie budżetu miasta¹⁴⁵.

Rada stanu ponadto miała uprawnienie do rozwiązania rady miejskiej w przypadku „nielegalnego postępowania”, przy czym postępowanie takie podlegało ocenie rady stanu, która orzekała o pociągnięciu winnych do odpowiedzialności¹⁴⁶.

Pomimo braku formalnego zniesienia ustaw o urządzaniu magistratów i o organizacji rad miejskich z 1861 r., po upadku powstania styczniowego, samorząd miejski przestał istnieć

¹⁴² Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. w przedmiocie wyborów..., art. 14–24; D. Szpoper, *Reforma samorządowa...*, s. 156; S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 127.

¹⁴³ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 13–15; D. Szpoper, *Reforma samorządowa...*, s. 156.

¹⁴⁴ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 20.

¹⁴⁵ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 21–22.

¹⁴⁶ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 17; B. Kołaczowski, M. Ratajczak, *op. cit.*, s. 4; S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 127.

na skutek postanowienia Rady Administracyjnej z 18 (30) czerwca 1863 r. o zniesieniu rad miejskich w miastach Królestwa Polskiego, zgodnie z którym kompetencję rad miejskich przejęły organy wykonawcze – magistraty¹⁴⁷.

Struktura magistratów w miastach Królestwa pozostała niezmienną w porównaniu z okresem sprzed 1861 roku. W większych ośrodkach miejskich, magistraty się z prezydenta oraz radnych, natomiast w mniejszych miastach funkcjonowały burmistrzowie wraz z ławnikami¹⁴⁸. Zgodnie z przepisami, które formalnie nadal obowiązywały oraz częściowo nieuchylonymi postanowieniami ukazu z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich – urzędnicy powinni byli być wybierani wyłącznie spośród właścicieli nieruchomości miejskich, na podstawie listy kandydatów przygotowanej przez ustępujący magistrat we współpracy z prominentnymi mieszkańcami miasta. Jednakże po upadku powstania styczniowego żaden z tych wymogów nie był respektowany przez władze. W praktyce, urzędnicy magistratów byli mianowani wyłącznie przez gubernatora lub naczelnika powiatu, co czyniło ich całkowicie zależnymi od tych instancji. Procedura nominacji odbywała się bez konsultacji z lokalną społecznością, bez przygotowania listy kandydatów, a często na stanowiska te powoływano osoby, które nie były stałymi mieszkańcami miasta ani nie posiadały w nim nieruchomości. W efekcie, zarządzanie miastem spoczywało w rękach organu ściśle powiązanego z administracją rządową, a nie samorządową, ponieważ nie istniał żaden równoległy organ kontrolny lub opiniotwórczy, który byłby wyłaniany przez obywateli miasta¹⁴⁹.

Na skutek całkowitego podporządkowania miast władzom gubernialnym lub powiatowym, które posiadały uprawnienia do kwestionowania każdej decyzji podjętej przez magistrat, zakres kompetencji zarządu miejskiego został znacząco ograniczony. Magistraty miały obowiązek wykonywać polecenia władz centralnych i jej administracji, w tym wojskowej. Do ich obowiązków należało zarządzanie opłatami miejskimi oraz świadczeniami w naturze, administracja majątkiem miejskim, a także utrzymywanie i organizacja infrastruktury, takiej jak ulice, oświetlenie oraz kanalizacja. Magistraty sprawowały również nadzór nad urzędami kupieckimi i rzemieślniczymi, dozorami kościelnymi oraz cmentarzami. Dodatkowo, współpracowały one w zarządzaniu instytucjami ubezpieczeń budynków od

¹⁴⁷ Postanowienie Rady Administracyjnej z 18 (30) czerwca 1863 r. o zniesieniu rad miejskich w miastach Królestwa Polskiego, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych, cz. V, t. 1, Warszawa 1867, s. 169–171; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 267.

¹⁴⁸ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 4.

¹⁴⁹ M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986, s. 21; Smyk G., *Odrębności rosyjskiego modelu zarządu cywilnego w guberniach Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym*, „Dzieje Biurokracji”, t. V, s. 418–419.

pożarów oraz miały możliwość przyznawania subwencji szkołom, szpitalom i zakładom dobroczynnym, o czym szczegółowo w rozdziale IV niniejszej pracy. Jednakże nawet w tych obszarach ich decyzje wymagały zatwierdzenia przez władze gubernialne lub powiatowe¹⁵⁰.

W 1869 i 1870 r. Komitet Urządzający przekształcił większość miast Królestwa w osady. Z 452 miast utraciło prawa miejskie aż 336, tylko 116 zachowało miejskie zarządy. Choć utraciły status miast, osady otrzymały samorządy w ograniczonym zakresie na gruncie przepisów gminnych. Można wysnuć pogląd, że w istocie część „miast” doby powstaniowej posiadała organy samorządowe, lecz nie z tytułu przepisów właściwych miastom, lecz przewidzianym dla organizacji administracji wiejskiej¹⁵¹.

Brak instytucji samorządu miejskiego na terenie Królestwa Polskiego stanowił zjawisko nietypowe w Europie. Pomimo pewnych prób wprowadzenia ustawy samorządowej w miastach pod koniec pierwszej dekady XX wieku, dopiero w okresie I wojny światowej, podczas okupacji Austro-Węgierskiej i Niemieckiej, wprowadzono na terenach Królestwa samorząd miejski oraz powiatowy¹⁵².

2.5. Samorząd gmin wiejskich

W myśl XIX wiecznych poglądów dotyczącej struktury administracyjnej w kraju, władza dzieli się na państwową i społeczną – samorządową. Poza krótkim epizodem doby reform Aleksandra Wielopolskiego, o którym w następnym podrozdziale, struktury samorządowe w stuletniej historii Królestwo Polskie posiadały jedynie gminy wiejskie¹⁵³.

Geneza gminnej samorządności znajduje się w przepisach obowiązujących w Księstwie Warszawskim. Dekretem z 23 lutego 1809 r. o organizacji gmin miejskich i wiejskich stworzono pierwsze struktury samorządowe – rady gminne – istniejące obok wójta, będącego urzędnikiem państwowym¹⁵⁴. Jedna osoba mogła pełnić funkcję wójta na obszarze obejmującym kilka sąsiednich gmin¹⁵⁵. Organem doradczym i nadzorującym była rada

¹⁵⁰ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 32–33; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 268; M. Nietyksza, *op. cit.*, s. 22.

¹⁵¹ R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, nr 1, s. 200, J. Kozłowski, *Realizacja reformy...*, s. 242.

¹⁵² „Kurjer”, 1911, R. 6 nr. 20: „Według wiadomości tutejszych kół biurokratycznych, projekt prawa o wprowadzeniu w Królestwie Polskim samorządu miejskiego ma być rozpatrywany w Dumie państwowej w pierwszej połowie listopada r. b. Ponieważ Duma zbiera się w d. 27 października, projekt więc samorządu miejskiego będzie rozpatrywany w trybie przyspieszonym. Co zaś do krążących pogłosek, że prawo to miałyby wprowadzone na zasadzie par. 87 ustaw zasadniczych, to twierdzą, że może to nastąpić, ale dopiero po rozpatrzeniu projektu przez Dumę państwową”; H. Izdebski, *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2004, s. 52.

¹⁵³ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 427.

¹⁵⁴ Dekret z 23 lutego 1809 r. o organizacji gmin miejskich i wiejskich, DPKW, t. I. s. 202–209.

¹⁵⁵ Dekret z 23 lutego 1809 r. o organizacji gmin..., § 4.

wiejska¹⁵⁶. Składała się z członków mianowanych przez prefekta z listy kandydatów przedstawionych przez wieś. Gmina licząca powyżej 2500 mieszkańców miała dziesięciu radnych, między 2500 a 100 mieszkańców – pięciu, a od 100 mieszkańców trzech¹⁵⁷.

Jedyną pełną formą samorządu terytorialnego, która funkcjonowała w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego, był samorząd gmin wiejskich. Jego wprowadzenie ukazem z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin wiejskich, było powiązane z reformą uwłaszczeniową chłopów, stanowiącą część szerszych działań władz carskich mających na celu stabilizację sytuacji społecznej w kraju¹⁵⁸. Samorząd gminny nie został jednak stworzony jako narzędzie modernizacji administracji czy poprawy efektywności zarządzania lokalnego. Przeciwnie, jego głównym celem było osłabienie pozycji ziemiaństwa oraz pogłębienie podziałów między dworem a wsią, co miało służyć realizacji polityki władz rosyjskich zmierzającej do rozbicia tradycyjnych struktur społecznych i gospodarczych Królestwa Polskiego. Władze rosyjskie, wprowadzając samorząd gminny, dążyły do pozyskania lojalności chłopów poprzez nadanie im ograniczonych praw do zarządzania lokalnymi sprawami. Jednocześnie reforma ta była elementem represji wobec warstwy ziemiańskiej, która wcześniej odgrywała rolę w życiu politycznym i społecznym, a także była aktywnym uczestnikiem powstania styczniowego. Uwłaszczenie chłopów, połączone z tworzeniem samorządu gminnego, miało na celu izolację ziemiaństwa od reszty społeczeństwa oraz zmniejszenie jego wpływów na wsi¹⁵⁹.

Zniesiono dotychczasową instytucję wójtów, a w jej miejsce powołano zbiorową gminę wiejską¹⁶⁰. W skład gminy wchodziło kilka, a czasem kilkanaście wsi-gromad, folwarki i obszary dworskie oraz osady, czyli dawne miasta i miasteczka pozbawione przez władze carskie praw miejskich. Samorząd gminny składał się z zebrania gminnego, wójta, sołtysów i sądu gminnego z ławnikami¹⁶¹. Dodatkowo, samorządy gminne mogły zatrudniać pisarzy, gajowych, poborców podatkowych, inspektorów szkół i szpitali i stróżów pól, w zależności od potrzeb¹⁶².

Organem uchwałodawczym gminy były zebranie gminne¹⁶³. Na poziomie gminy funkcję przewodniczącego zebrania pełnił wójt, natomiast w gromadzie odpowiedzialność ta

¹⁵⁶ Dekret z 23 lutego 1809 r. o organizacji gmin..., § 12.

¹⁵⁷ Dekret z 23 lutego 1809 r. o organizacji gmin..., § 10.

¹⁵⁸ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin wiejskich w Królestwie Polskim, DPKP, t. 62, s. 37–93.

¹⁵⁹ K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski, t. IV: Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, Warszawa 1982, s. 78–90, G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 269–270.

¹⁶⁰ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 4–7.

¹⁶¹ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 11.

¹⁶² Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 11; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 437.

¹⁶³ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 13.

spoczywała na sołtysie¹⁶⁴. System przewidywał regularny rytm posiedzeń gminnych, które miały odbywać się kwartalnie, podczas gdy spotkania gromadzkie organizowano w sposób bardziej elastyczny, dostosowany do bieżących potrzeb społeczności¹⁶⁵.

Szczególną rolę w procesie organizacji zebrań wyborczych odgrywała administracja państwowa – powiatowa. Ustalanie terminów wyborów urzędników zarówno gminnych, jak i gromadzkich leżało w kompetencjach naczelników powiatów, którzy podejmowali te decyzje w uzgodnieniu z komisarzami do spraw włościańskich. System podejmowania decyzji w obu organach opierał się na zasadzie większości głosów, przy czym wprowadzono wymóg kworum w postaci obecności minimum połowy osób uprawnionych do głosowania. Wyjątek od zasady zwykłej większości stanowiły decyzje dotyczące nieruchomości gminnych – w tych przypadkach zastosowanie miała większość kwalifikowana, co podkreślało wagę spraw majątkowych w funkcjonowaniu samorządu lokalnego¹⁶⁶.

Zebranie gminne posiadało szeroki zakres uprawnień decyzyjnych w zakresie administracji lokalnej. Do jego kompetencji należało przeprowadzanie wyborów na najważniejsze stanowiska w gminie, w tym wybór wójta, który pełnił funkcję wykonawczą, oraz ławników i pisarza gminnego¹⁶⁷. W zależności od potrzeb, zgromadzenie mogło również powoływać dodatkowych urzędników, takich jak osoby odpowiedzialne za pobór podatków czy nadzór nad placówkami edukacyjnymi i zdrowotnymi. Istotnym obszarem działalności zgromadzenia była funkcja kontrolna wobec urzędników gminnych, obejmująca weryfikację ich działań oraz prowadzonej dokumentacji finansowej¹⁶⁸. Zgromadzenie posiadało również kompetencje w zakresie zarządzania sprawami gospodarczymi gminy, w tym ustalania wysokości lokalnych składek¹⁶⁹. Do jego zadań należało także podejmowanie decyzji dotyczących majątku wspólnego oraz rozwoju infrastruktury społecznej, w tym placówek oświatowych i instytucji pomocy społecznej¹⁷⁰. Szczególną cechą funkcjonowania zgromadzenia był selektywny system dokumentowania podejmowanych uchwał. Uchwały zapadały jednomyślnie lub większością głosów, podejmowanych w trybie jawnym¹⁷¹. Obowiązek protokołowania dotyczył jedynie spraw uznanych za istotne, w tym decyzji związanych z majątkiem gminnym oraz uchwał o długoterminowym charakterze, a

¹⁶⁴ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 13.

¹⁶⁵ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 14; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 439; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 270.

¹⁶⁶ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 270.

¹⁶⁷ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 16 lit. a.

¹⁶⁸ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 16 lit. e.

¹⁶⁹ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 16 lit. d.

¹⁷⁰ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 16 lit. c.

¹⁷¹ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 17–19.

protokołowanie było wymagane na wyraźne żądanie uczestników zgromadzenia¹⁷². Taki system dokumentacji, charakteryzujący się brakiem obowiązku pisemnego utrwalania wszystkich decyzji, dawał wójtowi znaczną swobodę interpretacji i realizacji podjętych uchwał. W odróżnieniu od zebrania gminnego, zebranie gromadzkie miało charakter wyraźnie stanowy – włościański. Zebranie gromadzkie było uprawnione do wyboru sołtysa i kontroli jego czynności oraz decydowania w sprawach: zarządu majątkiem wspólnym gromady, ustanawiania składek gromadzkich, rozporządzania budowlami gromadzkimi i szkołami¹⁷³.

Na poziomie gminy, organem wykonawczym był wójt, którego nominowało zebranie gminne, na trzyletnią kadencję¹⁷⁴. Rzeczywisty proces obsadzania stanowisk był kontrolowany przez administrację powiatową. Naczelnik powiatu miał decydujący wpływ na ostateczną nominację, wybierając jednego z dwóch kandydatów wyłonionych w jawnym głosowaniu¹⁷⁵.

Zakres odpowiedzialności i kompetencji wójta był dwutorowy, obejmując zarówno realizację decyzji samorządowych, jak i wykonywanie zadań powierzonych przez administrację państwową. W ramach obowiązków osobistych wójt odpowiadał za obszary funkcjonowania gminy, w tym bezpieczeństwo publiczne, reagowanie na sytuacje kryzysowe oraz nadzór nad sprawami oświatowymi i sanitarnymi. Podległość służbowa wójta wobec naczelnika powiatu w zakresie tych zadań sprawiała, że urząd wójta stanowił de facto najniższy szczebel administracji terenowej państwa. Ta zależność znacząco osłabiała jego pozycję jako organu samorządowego, ograniczając rzeczywistą autonomię działania¹⁷⁶.

Wójta w wykonywaniu obowiązków wspierał sołtys, który pełnił rolę podwładnego wójta w sprawach administracyjnych na poziomie gromady¹⁷⁷. Specyfika ówczesnego samorządu, charakteryzująca się znacznym poziomem analfabetyzmu wśród wójtów i ławników, przyczyniła się do wzrostu znaczenia pisarzy gminnych. Ich nominacja przez naczelników powiatów dodatkowo wzmacniała kontrolę administracji rządowej nad samorządem lokalnym¹⁷⁸.

Ważnym urzędnikiem w strukturze gminnej był pisarz, któremu – tam, gdzie został ustanowiony – powierzano prowadzenie ksiąg oraz obsługę całokształtu korespondencji

¹⁷² Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 21.

¹⁷³ B. Kołaczkowski, M. Ratajczak, *Samorząd terytorialny w zaborze rosyjskim? Początki decentralizacji administracji terenowej w Królestwie Polskim i na Ziemiach Zabrzanych w latach 1861–1915*, „Samorząd Terytorialny”, 2013, nr 7–8, s. 6.

¹⁷⁴ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 67.

¹⁷⁵ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 71–74.

¹⁷⁶ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 446.

¹⁷⁷ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 30.

¹⁷⁸ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 272.

zarówno urzędu wójta gminy, jak i sądu gminnego¹⁷⁹. Wykonywał te czynności pod bezpośrednim dozorem i kierunkiem wójta. Do jego podstawowych obowiązków należało prowadzenie wszystkich ksiąg „dokładnie i porządnie”, a także redagowanie pism urzędowych – korespondencji i świadectw wychodzących w imieniu wójta, sądu gminnego lub zebrania gminy – w taki sposób, aby z należytą ścisłością odzwierciedlały one treść uchwał lub rozstrzygnięć podjętych przez te organy¹⁸⁰.

Podstawy prawne gospodarki finansowej gmin wiejskich zostały określone ustawie, która ustanowiła system dochodów oparty przede wszystkim na składkach gminnych¹⁸¹. Wymóg uiszczania składek, nakładany był głównie na własność ziemską. Jednakże efektywność systemu finansowego ówczesnych gmin była znacząco ograniczona. Samorządy borykały się z chronicznym niedoborem środków finansowych, a nieefektywne zarządzanie dostępnymi zasobami dodatkowo pogłębiało problemy. W konsekwencji brakowało funduszy na niezbędne inwestycje, co przyczyniało się do pogłębiania gospodarczego zacofania obszarów wiejskich w Królestwie. Próba poprawy sytuacji finansowej gmin było wprowadzenie nowej zasady podziału obciążeń finansowych przeznaczonych na utrzymanie administracji gminnej, rozkładając je między właścicieli ziemskich, chłopów oraz dzierżawców majątków państwowych. Ta reforma przyniosła jednak tylko częściową poprawę sytuacji finansowej samorządów wiejskich¹⁸².

Wskazać należy, że system nadzoru nad urzędnikami gminnymi był rozbudowany i restrykcyjny. Naczelnicy powiatów dysponowali szerokim wachlarzem środków dyscyplinarnych – od upomnień i nagan, poprzez kary finansowe i areszt do siedmiu dni, aż po możliwość odwołania z funkcji za zgodą gubernatora. Ten rozbudowany system sankcji skutecznie podporządkowywał samorząd lokalny administracji centralnej, choć pomimo silnego ograniczenia swobody działania władz lokalnych, notorycznie borykających się z poważnymi trudnościami finansowymi, samorząd spełniał funkcję namiastki państwa polskiego – był jedyną instytucją samorządową, przez którą pozbawieni suwerennej państwowości Polacy mogli zarządzać sprawami swojego życia publicznego¹⁸³.

Na terenie Ziem Zabrzanych, a więc wschodnich województw I Rzeczypospolitej, zagarniętej w wyniku rozbiorów Polski, już 1861 roku wprowadzono, wraz z reformą

¹⁷⁹ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 63.

¹⁸⁰ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 63–64.

¹⁸¹ Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin..., art. 16, art. 82–83.

¹⁸² B. Kołaczkowski, M. Ratajczak, *op. cit.*, s. 8.

¹⁸³ S. Wójcik, *Samorząd terytorialny w Polsce w XX wieku. Myśl samorządowa – historia i współczesność*, Lublin 1999, s. 93.

włościańską, 19 lutego (3 marca) 1861 r. samorząd wiejski¹⁸⁴. Gmina wiejska funkcjonowała jako gmina zbiorowa, podobnie jak w Królestwie Polskim i została zorganizowana w strukturze dwupoziomowej. Pierwszy, podstawowy poziom samorządu stanowił samorząd gromadzki (*sielski*), gdzie jednostką organizacyjną była pojedyncza wieś. Drugi poziom tworzył samorząd gminny (*wołost*), który obejmował szerszy obszar terytorialny i skupiała kilka gromad¹⁸⁵.

Organami gromady były: zgromadzenie gromady (*sielski schod*) i starosta (*sielski starost*)¹⁸⁶.

Zgromadzenie gromady było zebraniem gospodarzy danej gromady oraz osób pełniących wybieralne funkcje gromadzkie, oraz dopuszczano zastępstwo domownika przez członka rodziny w razie nieobecności¹⁸⁷. Zgromadzenie zwoływał starosta, co do zasady w dni świąteczne; w razie potrzeby zwołanie mógł nakazać także urzędnik państwowy (*mirowoj posrednik*), a – w pewnym zakresie – również właściciel ziemski¹⁸⁸. Zakres spraw należących do zgromadzenia gromady został ujęty enumeratywnie i obejmował w szczególności: wybory gromadzkie osób funkcyjnych i wyznaczanie delegatów na zgromadzenie gminne, decyzje o usunięciu „szkodliwych i nagannych” członków wspólnoty oraz czasowym pozbawieniu udziału w zgromadzeniach, sprawy zwolnień z gromady i przyjmowania nowych członków, wyznaczanie opiekunów i kontrolę ich działań, zatwierdzanie podziałów rodzinnych, a także sprawy gospodarki gruntami wspólnotowymi (m.in. przedziały ziemi, rozkład i korekty ciężarów, wydzielanie stałych działek)¹⁸⁹. Akt jednocześnie wiązał ważność uchwał z warunkami formalnymi: wymagano obecności starosty (lub zastępcy) i co najmniej połowy uprawnionych¹⁹⁰.

Starosta pełnił funkcję organu wykonawczego gromady i zarazem przewodniczącego jej zgromadzenia: zajmował pierwsze miejsce na zgromadzeniu gromady i odpowiadał za porządek obrad (z wyjątkiem szczególnych sytuacji rozliczania urzędników i rozpatrywania skarg, gdy przewodniczenie przypadało wójtowi)¹⁹¹. Jego obowiązki obejmowały m.in. zwoływanie i rozwiązywanie zgromadzenia gromady oraz czuwanie nad porządkiem,

¹⁸⁴ Wysoczajsze utwierżdionnoje obszczeje z 19 lutego (3 marca) 1861 r., położenie o krjestjanach, wyszedznych iz kriepestnoj zawisimosti, PSZRI 1863, t. 36, nr 36657, s. 141–169.

¹⁸⁵ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 40–45; M. Sczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1979, s. 551; B. Kołaczkowski, M. Ratajczak, *op. cit.*, s. 5–13.

¹⁸⁶ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 46.

¹⁸⁷ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 47.

¹⁸⁸ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 49–50.

¹⁸⁹ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 51.

¹⁹⁰ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 52., B. Kołaczkowski, M. Ratajczak, *op. cit.*, s. 13; S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 203–204.

¹⁹¹ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 48.

wnoszenie spraw pod obrady, wykonywanie uchwał zgromadzenia, wykonywanie poleceń organów gminnych i instytucji państwowych, nadzór nad znakami granicznymi, utrzymaniem dróg i przepraw na gruntach gromady, nadzór nad wykonywaniem danin i powinności oraz – tam, gdzie nie powołano osobnych poborców – ich zbieranie, a także przymuszanie do wykonywania niekwestionowanych umów między chłopami i z osobami trzecimi¹⁹². Równolegle starosta wykonywał zadania porządkowo-policyjne: realizował polecenia wójta w sprawach policyjnych, a także z urzędu podejmował działania na rzecz bezpieczeństwa osób i mienia, zatrzymywał włóczęgów/dezertów i przekazywał ich policji ziemskiej, organizował pomoc w sytuacjach nadzwyczajnych (pożary, powodzie, epidemie), a w razie przestępstwa prowadził wstępne czynności, zatrzymywał sprawcę i zabezpieczał ślady do czasu przybycia organów państwowych¹⁹³.

Samorząd gminny tworzyły zgromadzenie gminne (*wołostnoj schod*) oraz wójt (*wołostnoj starszina*)¹⁹⁴.

Zgromadzenie gminne było organem uchwałodawczym i miało charakter reprezentacyjny: określano zasady wysyłania delegatów z mniejszych osad, a ponadto przewidziano, że w gminie złożonej z jednej gromady zgromadzenie gminne „zastępuje” zgromadzenie gromady, które wówczas przejmuje także zakres spraw gminnych¹⁹⁵. Zgromadzenie gminne miało charakter przedstawicielski: składało się z urzędników wiejskich i wołosciowych oraz z delegatów wybieranych z poszczególnych osad według określonego przelicznika. Kompetencje zgromadzenia gminnego obejmowały m.in.: wybory urzędników gminnych oraz sędziów sądu gminnego, postanowienia w sprawach gospodarczych i społecznych całej gminy, działania z zakresu opieki społecznej oraz zakładania szkół gminnych i zarządzania magazynami zapasowymi, wnoszenie skarg i prośb w sprawach gminy przez wybranych pełnomocników, nakładanie i rozkład składek i powinności wspólnotowych odnoszących się do całej gminy, kontrolę działań osób wybranych przez gminę, weryfikację list poborowych i rozkład powinności rekrutowej oraz udzielanie pełnomocnictw do prowadzenia spraw gminy¹⁹⁶. Ustawa akcentowała też rygory legalności uchwał: zgromadzenie gminne mogło obradować i podejmować uchwały wyłącznie w sprawach wyliczonych w art. 78, a wyjście poza ten zakres skutkowało nieważnością uchwały oraz odpowiedzialnością karną członków zgromadzenia¹⁹⁷. Zebrania

¹⁹² Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 58–59.

¹⁹³ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 60–61.

¹⁹⁴ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 46.

¹⁹⁵ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 72, art. 74.

¹⁹⁶ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 78.

¹⁹⁷ Położenie o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 78.

gminne odbywały się nieczęsto, a ciężar pracy spoczywał na wójcie, który realizował zadania zlecone administracji rządowej¹⁹⁸.

Wójt był centralnym organem wykonawczym gminy i ponosił odpowiedzialność za zachowanie porządku, spokoju i „dobrego ładu” w gminie; starostowie pozostawali mu podporządkowani w tym zakresie¹⁹⁹. W sferze policyjnej obowiązki wójta obejmowały m.in. ogłaszanie (na polecenie policji ziemskiej) praw i rozporządzeń, przeciwdziałanie rozpowszechnianiu „fałszywych ukazów” i pogłosek zagrażających porządkowi, ochronę bezpieczeństwa w miejscach publicznych, podejmowanie doraźnych działań do czasu interwencji policji, zatrzymywanie włóczęgów i dezterterów oraz informowanie policji o samowolnych oddaleniach i o przestępstwach oraz zaburzeniach porządku w gminie²⁰⁰. Wójt zwoływał i rozwiązywał zgromadzenie gminne, czuwał nad porządkiem obrad, wnosił sprawy pod rozpatrzenie, wykonywał uchwały zgromadzenia gminnego oraz nadzorował utrzymanie dróg i przepraw na obszarze gminy²⁰¹.

W ustawie przewidziano mechanizm skargowy umożliwiający kwestionowanie rozstrzygnięć zgromadzenia w trybie administracyjnego nadzoru – przez wniesienie skargi do mirowego pośrednika (*mirowoj posrednik*) i skierowanie sprawy na właściwy szczebel rozpoznania²⁰². Ponadto, do właściwości mirowego pośrednika należało poświadczanie aktów zawieranych między właścicielem a chłopami²⁰³. Organ ten miał również kompetencje nadzorcze nad obsadą i funkcjonowaniem organów gromady i gminy: wprost wskazano zatwierdzanie wójta oraz prowadzenie spraw dotyczących wyborów osób funkcyjnych gromady i gminy, a także postępowania wyjaśniające i represyjne wobec tych osób w razie skarg lub naruszenia obowiązków²⁰⁴.

Rozporządzeniem z 12 (24) lipca 1889 r. wprowadzono instytucję naczelników ziemskich, którzy przejęli kompetencje dotychczasowych pośredników mirowych²⁰⁵. Zakres uprawnień nadzorczych tych urzędników został znacząco rozszerzony. Otrzymali oni między innymi prawo do zawieszania uchwał i zarządzeń wydawanych przez organy gminne i gromadzkie²⁰⁶. Szczególnie istotne były ich uprawnienia w zakresie zatwierdzania decyzji

¹⁹⁸ S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 201.

¹⁹⁹ Położenije o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 81.

²⁰⁰ Położenije o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 83.

²⁰¹ Położenije o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 84.

²⁰² Położenije o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 78, art. 128.

²⁰³ Położenije o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 23.

²⁰⁴ Położenije o krjestjanach z 19 lutego (3 marca) 1861 r..., art. 27.

²⁰⁵ Wysoczajsze utwierżdionnoje położenije z 12 (24) lipca 1889 r. o ziemskich uczastkowych naczalnikach, PSZRI 1891, t. 9, nr 6196, s. 507–535.

²⁰⁶ Wysoczajsze utwierżdionnoje położenije z 12 (24) lipca 1889 r. o ziemskich uczastkowych naczalnikach art. 22–31.

dotyczących gospodarki finansowej samorządu. Na wyższym szczeblu nadzoru administracyjnego funkcjonowały zjazdy powiatowe naczelników ziemskich, pełniące rolę organów drugiej instancji²⁰⁷. W 1912 roku powrócono do pośredników mirowych, za wyjątkiem guberni kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej, gdzie utrzymano naczelników ziemskich²⁰⁸.

2.6. Organy administracji specjalnej

W Królestwie Polskim w badanym okresie, obok administracji ogólnej (gubernatorzy, naczelnicy powiatów i podporządkowane im urzędy) funkcjonowała administracja specjalna – czyli aparat wyspecjalizowany rzeczowo, zwykle wyjęty z jednolitego zwierzchnictwa lokalnego i związany bezpośrednio z odpowiednimi ministerstwami w Petersburgu. Jej organizacja w wielu wypadkach przyjmowała postać okręgów lub sieci urzędów branżowych, których zasięg i hierarchia nie zawsze pokrywały się z podziałem gubernialno-powiatowym²⁰⁹.

W Królestwie, do organów administracji specjalnej należały w szczególności: zarząd oświaty, skarbowy, celny, komunikacji, poczt i dóbr państwowych oraz administracja wymiaru sprawiedliwości, oraz, mimo podporządkowania resortowi spraw wewnętrznych, inspekcja fabryczna oraz zarząd cenzury. Struktura ta odzwierciedlała złożoność zadań państwa i potrzebę specjalistycznego zarządzania poszczególnymi sektorami²¹⁰.

W dziedzinie oświaty zasadniczą rolę pełniła administracja szkolna oparta na systemie okręgów naukowych, w ramach którego Królestwo objęto właściwością Warszawskiego Okręgu Naukowego (*Warszawskij Uczebnyj Okrug*)²¹¹. Okręg ten tworzył jednolitą, centralną dla całego kraju strukturę szkolną, kierowaną przez kuratora i jego aparat urzędniczy, pozostającą w bezpośrednim związku z Ministerstwem Oświecenia Publicznego w Petersburgu (*Ministerstwo Narodnego Proswieszczenija*). Kuratorowi Warszawskiego Okręgu Naukowego podlegało dziesięciu naczelników gubernialnych Dyrekcji Naukowych oraz Inspektor Szkół miasta Warszawy, stanowiąc jego aparat wykonawczy w każdej z guberni Królestwa²¹².

²⁰⁷ Wysoczajsze utwierdionnoje połoženije z 12 (24) lipca 1889 r. o ziemskich uczestkowych naczalnikach art. 62.

²⁰⁸ S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 201–205; B. Kołaczkowski, M. Ratajczak, *op. cit.*, s. 13.

²⁰⁹ A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna...*, s. 10–14; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 17.

²¹⁰ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 17.

²¹¹ Ukaz z 15 (27) maja 1867 r. Ustawa o Warszawskim Okręgu Naukowym, DPKP, t. 67, s. 65–75, art. 1–26.

²¹² Ukaz 30 sierpnia (11 września) 1864 r. o organizacji Dyrekcji Naukowych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 62, s. 391–405, art. 1–40; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 273–275.

Do administracji specjalnej związanej z cenzurą, od 1869 r., należał Warszawski Komitet Cenzury (*Warszawskij Cenzurnyj Komitet*)²¹³. Zgodnie z ustawą, w skład Warszawskiego Komitetu Cenzury w skład instytucji wchodziło: prezes, trzech starsi oraz sześciu młodszych cenzorów, dwóch inspektorów nadzorujących drukarnie, a także personel kancelaryjny. Do zakresu jego kompetencji należała kontrola wszelkich dzieł i pism, w tym prasy periodycznej sprowadzanej z zagranicy, jak również nadzór nad drukarniami oraz innymi zakładami wytwarzającymi i sprzedającymi produkty drukarskie, a także nad handlem księgarskim. W praktyce oznaczało to, że kontrola publikacji i działalności drukarskiej była realizowana poprzez wyspecjalizowany aparat urzędniczy, którego zadaniem było zarówno dopuszczanie treści do rozpowszechniania, jak i nadzór nad przedsiębiorstwami poligraficznymi oraz handlem wydawnictwami, w tym kontrola importu druków²¹⁴.

W sferze zarządu skarbowego, po likwidacji Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu zniesiono odrębny zarząd skarbowy w Królestwie Polskim, a jego miejsce zajęły instytucje rosyjskie podporządkowane bezpośrednio centralnym władzom w Petersburgu. W tym modelu administracja dochodów publicznych została rozdzielona na kilka równoległych, odrębnych pionów – w zależności od rodzaju wpływów – co sprzyjało zarówno unifikacji z rozwiązaniami cesarskimi, jak i wzmocnieniu nadzoru resortowego nad aparatem skarbowym na ziemiach Królestwa. Podstawowym ogniwem ogólnej administracji skarbowej stały się gubernialne izby skarbowe (*kaziennyje pałaty*), wprowadzone ukazem z 26 marca (7 kwietnia) 1869 r. w liczbie dziesięciu, po jednej w każdej guberni, jako organy podległe Ministerstwu Finansów²¹⁵. Przejęły one znaczną część kompetencji, które dotychczas wykonywały rządy gubernialne w sferze skarbowej. Do ich zadań należały w szczególności obliczanie i pobór podatków państwowych oraz szeregu opłat (m.in. sądowych, stemplowych i ubezpieczeniowych), zarząd kasami państwowymi, kontrola wpływów i wydatków skarbowych, zawieranie umów w imieniu Skarbu Państwa, organizacja przetargów na dostawy i roboty publiczne, a także nadzór nad wykonywaniem przepisów dotyczących przemysłu i handlu. Spod właściwości izb wyłączono jednak dochody z cel i akcyzy, które obsługiwano w ramach odrębnych struktur terenowych, co prowadziło do funkcjonowania w Królestwie kilku niezależnych pionów administracji dochodów. Izby skarbowe wykonywały

²¹³ Ustawa z 17 (29) września 1869 r. o Warszawskim Komitecie Cenzury, DPKP, t. 69, s. 441–443, art. 1–6; Ukaz z 17 (29) września 1869 r. z Etat Warszawskiego Komitetu Cenzury, DPKP, t. 69, s. 445.

²¹⁴ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 275–276.

²¹⁵ Ukaz z 26 marca (7 kwietnia) 1869 r. Ustawa o izbach skarbowych w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 69, s. 197, art. 1–12.

przy tym nie tylko funkcje zarządcze, lecz również orzecznicze w sprawach podatkowych oraz karnoadministracyjne w sprawach przestępstw skarbowych²¹⁶.

Równolegle z izbami skarbowymi rozwinięto odrębny pion administracji akcyzowej, który został wyjęty spod kompetencji dotychczasowych władz finansowych wraz z wprowadzeniem w Królestwie nowej, wzorowanej na rosyjskiej, ustawy o akcyzie z 7 (19) czerwca 1866 r.²¹⁷. Zwierzchni nadzór nad dochodami akcyzowymi przejął Departament Podatków Niestających Ministerstwa Finansów w Petersburgu, a w Królestwie utworzono początkowo strukturę przejściową z centralą w Warszawie oraz siecią organów gubernialnych i terenowych, opartą na podziale na rewiry (*uczastki*) i na stanowiskach dozoru akcyzowego. Ostateczną reorganizację przeprowadzono w 1869 r., likwidując dotychczasowe organy przejściowe i wprowadzając etaty rosyjskie i w rezultacie utworzono cztery gubernialne zarządy akcyzowe. Podległe im okręgowe zarządy akcyzowe obejmowały kilka powiatów, a w razie potrzeby powoływano niższe rewiry akcyzowe; przy większych zakładach (np. gorzelniach i cukrowniach) ustanawiano odrębnych dozorców akcyzowych²¹⁸.

Oddzielny, wyspecjalizowany pion stanowiła administracja celna. Po zniesieniu wewnętrznej linii celnej pomiędzy Królestwem a Cesarstwem ukazem z 10 (22) listopada 1850 r. w Królestwie wprowadzono rosyjskie ustawodawstwo i organizację celną, podporządkowaną Departamentowi Cel Ministerstwa Finansów w Petersburgu²¹⁹. Terytorium podzielono na trzy zarządy okręgów celnych: Wierbołowski, Zawichojski i Kaliski, wyposażone w aparat urzędniczy obejmujący naczelnika okręgu, jego pomocników, rewizorów, urzędników do specjalnych poruczeń oraz personel kancelaryjny. Zarządom okręgów podlegały komory i przykomórki celne, klasyfikowane w trzech klasach i kierowane przez zarządzających²²⁰.

Odrębnie ukształtowano administrację dóbr i lasów państwowych. Po likwidacji Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu w 1869 r. zarząd majątkami i lasami rządowymi powierzono przejściowo wydziałom dóbr państwowych przy gubernialnych izbach skarbowych²²¹. Od 1880 r. nastąpiło jednak konsekwentne wyodrębnianie tej dziedziny spod administracji izb: ukaz z 8 (20) sierpnia 1880 r. wyłączył zarząd lasami spod ich kompetencji i podporządkował go Ministerstwu Rolnictwa i Dóbr Państwowych w Petersburgu, tworząc w

²¹⁶ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 277–278.

²¹⁷ Ukaz z 7 (19) czerwca 1866 r. Ustawa o akcyzie od trunków, DPKP, t. 65, s. 6–11.

²¹⁸ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 292; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 279.

²¹⁹ Ukaz z 10 (22) listopada 1850 r. o zniesieniu granicy celnej pomiędzy Królestwem a Cesarstwem, DPKP, t. 43, s. 349.

²²⁰ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 280.

²²¹ Ukaz z 26 marca (7 kwietnia) 1869 r. Ustawa o izbach skarbowych..., s. 199, art. 8.

Królestwie trzy Okręgowe Urzędy Leśne (*Okrucznyja Lesnyja Uprawlenija*)²²². Cztery lata później, na mocy zdania Rady Państwa z 28 grudnia 1884 r. (9 stycznia 1885 r.), urzędy leśne zastąpiono trzema Zarządami Dóbr Państwowych (*Okrucznyja Uprawlenija Gosudarstwiennych Imuszczestw*), które do 1905 r. podlegały Ministerstwu Rolnictwa i Dóbr Państwowych, a po jego likwidacji – Głównemu Zarządowi Urządzeń Rolnych i Rolnictwa w Petersburgu²²³. Kompetencje zarządów obejmowały nadzór nad miejscową administracją dóbr i lasów (w tym strażą leśną), organizację pomiarów gruntów leśnych i rolnych, prowadzenie czynności związanych z przejmowaniem majątków prywatnych na rzecz Skarbu Państwa w przypadkach prawem przewidzianych (konfiskata, sekwestr), przekazywanie nieruchomości skarbowych instytucjom publicznym w użytkowanie, gospodarowanie funduszami państwowymi na budowę i remonty gmachów publicznych, sporządzanie planów gospodarki leśnej, a także wykonywanie funkcji nadzorczych w sprawach nadawania ziemi włościanom oraz reprezentowanie interesów Skarbu w sporach sądowych dotyczących dóbr i lasów rządowych. Na czele każdego zarządu stał zarządzający, któremu podlegali naczelnicy wydziałów leśnego i gospodarczego²²⁴.

Organem specjalnym była również Inspekcja Fabryczna (*Fabricznaja Inspekcija*). Po likwidacji w 1868 r. Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych zniesiono także działającą od 1817 r. Radę Przemysłową, a zwierzchni nadzór nad przemysłem w Królestwie Polskim przejęło Ministerstwo Finansów w Petersburgu. Uchwała Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z 20 marca (1 kwietnia) 1870 r. zobowiązała ministra finansów do utworzenia w Warszawie i Lublinie Gubernialnych Komitetów Przemysłowych (*Gubernskija Fabricznyja Komitiety*) według zasad przyjętych w Imperium²²⁵. Komitetom przewodniczył gubernator, a członkami było co najmniej trzech mianowanych przez ministra finansów właścicieli większych zakładów przemysłowych, wskazanych przez gubernatora i pełniących funkcje honorowo. Organy te miały charakter pomocniczo-opiniodawczy: uzupełniały informacje o stanie przemysłu, formułowały uwagi o jego rozwoju lub regresie, opiniowały środki proponowane przez resort, wskazywały rozwiązania sprzyjające rozwojowi wytwórczości, doradzały nowym fabrykantom, a także wydawały opinie w sprawach zakładów potencjalnie

²²² Ukaz z 8 (20) sierpnia 1880 r. o powierzeniu zarządu lasami skarbowymi w Królestwie Polskim Ministerstwu Dóbr Państwa, ZP, t. 18, s. 91, art. 1–10.

²²³ Zdanie Rady Państwa z 28 grudnia 1884 r. (9 stycznia 1885 r.) o urządzeniu administracji działem finansowym i dobrami państwa w guberniach Królestwa Polskiego, ZP, t. 27, s. 71–77.

²²⁴ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 280–281; A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna...*, s. 58.

²²⁵ Uchwała Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z 20 marca (1 kwietnia) 1870 r. o ustanowieniu komitetów przemysłowych w mieście Warszawie i Lublinie, ZP, t. 1, s. 31–35, art. 1–3.

szkodliwych²²⁶. Inspekcję Fabryczną powołano z dniem 1 (13) czerwca 1882 r. jako organ kontroli przestrzegania ustawodawstwa fabrycznego w zakładach przemysłowych²²⁷. Była ona podporządkowana Departamentowi Handlu i Przemysłu Ministerstwa Finansów w Petersburgu; w Królestwie utworzono urząd inspektora okręgu warszawskiego z pomocnikami, w tym jednym ulokowanym w Łodzi dla najbardziej uprzemysłowionych guberni. Przepisy z 3 (15) czerwca 1886 r. zmieniły model nadzoru, wiążąc inspekcję z administracją gubernialną: powołano w każdej guberni Gubernialne Urzędy do Spraw Fabrycznych (*Gubernskija po Fabricznym Diełam Prisutstwija*) z gubernatorem jako przewodniczącym, przedstawicielami prokuratury, żandarmerii, inspekcji i fabrykantów, co w praktyce uzależniło inspektorów od władz miejscowych²²⁸. Ostatecznie postanowienie z 30 maja (12) czerwca 1903 r. podporządkowało inspektorów służbowo gubernatorom (m.in. w zakresie awansów, nagród i sprawozdawczości), co oznaczało faktyczne przejście inspekcji pod dominujący wpływ resortu spraw wewnętrznych mimo formalnej więzi z resortem finansów, a od 1905 r. z resortem handlu i przemysłu²²⁹.

Do administracji specjalnej należał także zarząd poczt i telegrafu. Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. podporządkował dotychczas samodzielny zarząd poczt w Królestwie Polskim zwierzchnictwu Ministerstwa Poczt i Telegrafu w Petersburgu (*Ministerstwo Poczt i Tielegrafow*)²³⁰. Z sieci wszystkich biur pocztowych Królestwa utworzono przejściowo Zachodni Okręg Pocztowy (*Zapadnyj Pocztowyj Okrug*), kierowany przez naczelnika okręgu. Jednocześnie urzędom pocztowym w guberniach i powiatach nadano nazwy oraz klasy odpowiadające rozwiązaniom rosyjskim, a wobec personelu polecono stosować rosyjskie przepisy dotyczące zatrudnienia, praw i przywilejów. Na mocy zdania Rady Państwa, zatwierdzonego przez cesarza 3 (15) grudnia 1870 r., Zachodni Okręg Pocztowy zniesiono z dniem 1 (13) stycznia 1871 r. W jego miejsce – zamiast dotychczasowych ośmiu gubernialnych urzędów pocztowych – powołano trzy Okręgi Zarządu Poczt (*Prawlenija*

²²⁶ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 282–283.

²²⁷ Zdanie Rady Państwa z 1 (13) kwietnia 1882 r. o małoletnich pracujących w zakładach, fabrykach i manufakturach, PSZRI 1882, nr 931, s. 265–266, art. 1–12.

²²⁸ Zdanie Rady Państwa z 3 (15) czerwca 1886 r. Przepisy o nadzorze nad zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami, PSZRI 1886, nr 3769, s. 262–270, art. 1–43.

²²⁹ Postanowienie Komitetu Ministrów z 30 maja (12 czerwca) 1903 r. o trybie podporządkowania inspekcji fabrycznej gubernatorom oraz niektórych zmianach w wewnętrznej organizacji inspekcji fabrycznej, PSZRI 1903, nr 23041, s. 560–651; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 284–285; A. Górak, K. Łatawiec, *Rosyjska administracja specjalna...*, s. 65–67.

²³⁰ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. o podporządkowaniu Zarządu Poczt w Królestwie Polskim Ministerstwu Poczt i Telegrafu w Cesarstwie, DPKP, t. 66, s. 275–277.

Pocztowych Okrugow)²³¹. Kolejny etap zmian nastąpił w 1881 r., gdy zlikwidowano Ministerstwo Poczty i Telegrafu, a jego zadania przekazano Departamentowi Poczty i Telegrafu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, a w konsekwencji w 1885 r. przeprowadzono końcową reorganizację administracji pocztowej w Królestwie Polskim, dostosowując jej nazewnictwo i klasyfikację do standardów cesarskich: trzy dotychczasowe zarządy okręgów pocztowych przemianowano na Okręgi Poczto-Telegraficzne (*Prawlenija Poczto-Telegrafnych Okrugow*) oraz podzielono je na dwie klasy w zależności od liczby etatowych pracowników²³².

W zakresie komunikacji lądowych i wodnych (drogi, kanały, szlaki śpławne) utworzono strukturę opartą na okręgach komunikacji oraz jednostkach gubernialnych i niższych. W 1867 r. administrację dróg lądowych i śpławów wodnych w Królestwie Polskim wyłączono spod zwierzchnictwa namiestnika i podporządkowano Ministerstwu Komunikacji w Petersburgu. Ukaz z 25 lutego (9 marca) 1867 r. przekształcił dotychczas samodzielny Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych w XI Okręg Komunikacji Cesarstwa (*Prawlenije XI Okruga Putiej Soobszczenija*), obejmujący całe terytorium kraju²³³. Na czele okręgu stanął naczelnik podległy bezpośrednio ministrowi komunikacji, a działalność organu oparto na rosyjskich przepisach obowiązujących w innych okręgach. Zachowano jednak mechanizm konsultacyjny: w sprawach wymagających decyzji cesarskiej minister miał obowiązek uzgadniać stanowisko z namiestnikiem Królestwa. Poza kompetencjami okręgu pozostawiono inspekcję prywatnych kolei, podporządkowaną Głównemu Inspektorowi Dróg Żelaznych przy ministerstwie. Na mocy Najwyższego Rozkazu z 27 grudnia 1873 r. (8 stycznia 1874 r.) Królestwo podzielono na dziesięć Gubernialnych Oddziałów Komunikacji Lądowych i Wodnych (*Gubernijskija Otdielenija Putiej Soobszczenija*), z naczelnikami oddziałów oraz podporządkowanymi im naczelnikami rewirów²³⁴. Oddziały sprawowały bezpośredni nadzór nad drogami bitymi, kanałami i śpławami rzeczными, organizując budowę, utrzymanie i

²³¹ Zdzanie Rady Państwa z 3 (15 grudnia) 1870 r. o reorganizacji zarządu pocztowego w guberniach Królestwa Polskiego, PSZRI 1870, nr 49016, s. 598–599, art. 1–11; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 273–274.

²³² Ukaz z 16 (28) marca 1881 r. o połączeniu z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych Ministerstwa Poczty i Telegrafu, ZP, t. 19, s. 63; Ukaz z 28 maja (9 czerwca) 1885 r. Rozkład tymczasowy posad klasowych w miejscowych instytucjach pocztowo-telegraficznych, ZP, t. 28, s. 8–11; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 285–286; A. Górak, K. Łatawiec, *Rosyjska administracja specjalna...*, s. 170–172.

²³³ Ukaz z 25 lutego (9 marca) 1867 r. o poddaniu komunikacji w guberniach Królestwa Polskiego pod Zarząd Ministerstwa Komunikacji i utworzeniu XI Okręgu Komunikacji DPKP, t. 66, s. 455–457, art. 1–10.

²³⁴ Najwyższy Rozkaz z 27 grudnia 1873 r. (8 stycznia 1874 r.) o podziale XI Okręgu Komunikacji w guberniach Królestwa Polskiego na oddziały i rewiry komunikacji lądowych i wodnych, ZP, t. 4, s. 381.

naprawy, zlecając roboty i dostawy podmiotom prywatnym oraz pobierając opłaty drogowe (mostowe i splawne)²³⁵.

W przypadku zarządu policyjnego, po wybuchu powstania styczniowego postanowieniem z 15 (27) grudnia 1863 r. utworzono Zarząd Wojenno-Policyjny (*Wojenno-Policejskoje Uprawlenije w Carstwie Polskom*), kierowany przez generał-policmajstra zależnego od namiestnika; opierał się on na naczelnikach wojennych w guberniach i powiatach oraz organach policyjnych w miastach, z odrębnym zarządem oberpolicmajstra w Warszawie²³⁶. Reformy z 19 (31) grudnia 1866 r. oraz z 21 lutego (5 marca) 1867 r. zlikwidowały naczelników wojennych i miejskie urzędy policyjne, przekazując zasadnicze zadania nowo utworzonej Straży Ziemskiej²³⁷. Formacja ta była podporządkowana gubernatorom, a w powiatach organizowana w cyrkule z komendami i posterunkami; wyjątkiem pozostawała Warszawa, gdzie utrzymano odrębny zarząd policyjny i urząd policmajstra. Funkcje policji politycznej pełniła żandarmeria, którą w 1896 r. podporządkowano żandarmerii urzędowi pomocnika generał-gubernatora warszawskiego do spraw policyjnych, wzmacniając jej rolę w zwalczaniu ruchów uznawanych za antypaństwowe²³⁸. Obok niej funkcjonowała tajna policja – Ochra: od 1880 r. działała przy urzędzie generał-gubernatora warszawskiego, prowadząc niejawną nadzór, inwigilację i infiltrację środowisk opozycyjnych przy użyciu agentury i sieci informatorów²³⁹.

W sprawach wojskowych, po likwidacji wojska polskiego po powstaniu listopadowym pobór rekrutów z Królestwa Polskiego do armii rosyjskiej prowadzono według zasad zbliżonych do rosyjskich, choć opartych na odrębnych podstawach prawnych, i wykonywany był przez organy administracji ogólnej. Działały w tym zakresie gubernialne i powiatowe komisje oraz delegacje zaciągowe podporządkowane Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Pełna unifikacja z rozwiązaniami rosyjskimi nastąpiła dopiero na mocy Statutu o powinności wojskowej z 1 (13) stycznia 1874 r., na mocy którego utworzono Gubernialne i Powiatowe Urzędy do Spraw Powinności Wojskowej (*Gubernskija i Ujezdnyja po Wojskoj Powinnosti Prisutstwija*)²⁴⁰. Urzędowi gubernialnym przewodniczył gubernator;

²³⁵ Najwyższy Rozkaz z 11 (23) kwietnia 1874 r. Postanowienie o naczelnikach oddziałów w XI Okręgu Komunikacji w guberniach Królestwa Polskiego, ZP, t. 4, s. 483–485, art. 1–6; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 286–287; A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna...*, s. 23.

²³⁶ Postanowienie Namiestnika z 15 (27) grudnia 1863 r. o ustanowieniu Zarządu Wojenno-Policyjnego w Królestwie Polskim, DPKP, t. 63, s. 438–451, art. 1–18.

²³⁷ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 5; Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o Straży Ziemskiej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 66, s. 195–201, art. 1–26.

²³⁸ Ukaz z 23 maja 1896 r. (5 czerwca 1896 r.) o zniesieniu Zarządu Warszawskiego Okręgu Żandarmów..., art. 1–74.

²³⁹ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 287–289.

²⁴⁰ Ukaz z 1 (13) stycznia 1874 r. Ustawa o obowiązku służby wojskowej, ZP, t. 4, s. 17–121, art. 1–224.

w skład wchodził m.in. wicegubernator, dowódca wojsk stacjonujących w guberni, przedstawiciel prokuratury oraz urzędnicy włościańscy. Urzędy powiatowe tworzyli naczelnik powiatu, jego pomocnik do spraw policyjnych, komisarz do spraw włościańskich oraz trzech obywatele mianowani przez gubernatora na trzy lata. Prace tych organów uzupełniali lekarze delegowani przez władze cywilne i wojskowe do oceny zdolności poborowych oraz oficerowie wyznaczeni do odbioru osób powołanych do służby. Kompetencje rozdzielono poziomo: rząd gubernialny sprawował ogólny nadzór nad poborem w guberni, rozdzielał kontyngent na powiaty, rozpoznawał skargi na decyzje powiatowe i zatwierdzał sprawozdania z przebiegu poboru. Urzędy powiatowe sporządzały imienne listy konskrypcyjne i przeprowadzały zasadnicze czynności poborowe²⁴¹.

W sprawach włościańskich, po utworzeniu w 1864 r. Komitetu Urządzającego powołano podporządkowany mu aparat terenowy do realizacji ukazów uwłaszczeniowych: komisje włościańskie (*Komisije po Krestianskim Dielom*) oraz komisarzy włościańskich²⁴². Komisarze włościańscy stanowili najniższy szczebel tej administracji: poza udziałem w pracach kolegialnych załatwiali również część spraw jednoosobowo w wyznaczonych rewirach, które po 1866 r. odpowiadały terytorium powiatów. W 1865 r. utworzono Centralną Komisję do Spraw Włościańskich (*Centralnaja Komisija po Krestianskim Dielom*) sprawującą nadzór i kontrolę nad komisjami terenowymi oraz stanowiącą ostatnią instancję merytoryczną w sprawach włościańskich aż do rozwiązania Komitetu Urządzającego w 1871 r.²⁴³ Do kompetencji komisji włościańskich należało wykonywanie czynności związanych z uwłaszczeniem, w tym sporządzanie tabel likwidacyjnych, pomiary i rozgraniczenia gruntów, likwidacja serwitutów, wdrażanie organów administracji gminnej oraz rozstrzyganie sporów i skarg powstałych na tle reformy; decyzje zapadały kolegialnie, a odwołania rozpatrywała Centralna Komisja. Ukaz z 18 (30) listopada 1870 r. przekształcił komisje włościańskie w Gubernialne Urzędy do Spraw Włościańskich (*Gubernskija po Kriestianskim Dielom Prisutstwija*) – po jednym w każdej z dziesięciu guberni – zachowując zasadniczo dotychczasowy zakres uprawnień. Równocześnie na szczeblu centralnym w Petersburgu powołano organ nadzorczy (później, od 1884 r., funkcjonujący jako Urząd do Spraw

²⁴¹ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 290–291.

²⁴² Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o utworzeniu Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim..., s. 135, art. 1.

²⁴³ Postanowienie Komitetu Urządzającego z 13 (25) listopada 1865 r. o utworzeniu Centralnej Komisji do Spraw Włościańskich w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 63, s. 328–333, art. 1–11.

Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego) w strukturze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych²⁴⁴.

Dobroczynność publiczna, obejmująca nadzór nad zakładami opiekuńczymi, organizację pomocy społecznej oraz kontrolę działalności instytucji dobroczynnych wykonywana była przez organ centralny. Reforma z 19 czerwca (1 lipca) 1870 r. zniosła dotychczas obowiązującą Radę Główną Opiekuńczą Szpitali przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych oraz rady szczegółowe i podporządkowała zwierzchni zarząd dobroczynności Ministerstwu Spraw Wewnętrznych w Petersburgu²⁴⁵. Ustawa wprowadziła scentralizowany układ dwustopniowy: gubernialne i powiatowe rady dobroczynności publicznej oraz odrębną Miejską Radę Dobroczynności Publicznej dla Warszawy, o składzie urzędniczym uzupełnionym o ograniczoną reprezentację „obywatelską” zatwierdzaną przez władze zwierzchnie²⁴⁶.

W zakresie emerytalnym, w Królestwie działała Komisja Emerytalna (*Emeritalnaja Komisja w Carstwie Polskom*), utworzona w 1817 r., która była organem rozstrzygającym o przyznaniu oraz wysokości pensji emerytalnych dla wysłużonych urzędników i oficjalistów państwowych w Królestwie Polskim²⁴⁷. Początkowo działała przy Radzie Stanu, pod nadzorem finansowym Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu; składała się z pięciu członków mianowanych przez cesarza (po jednym z każdej komisji rządowej). Ukaz z 7 (19) maja 1863 r. przeniósł rozstrzygnięcie w sprawach emerytalnych na urząd namiestnika²⁴⁸. Na mocy uchwały Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z 18 (30) grudnia 1874 r., podporządkowano Komisję bezpośredniemu nadzorowi Ministerstwa Skarbu w Petersburgu²⁴⁹.

Kolejnym organem była Kontrola Państwowa (*Gosudarstwiennyj Kontrol*), utworzona w Imperium Rosyjskim w 1811 r., która była centralnym organem nadzoru nad gospodarką

²⁴⁴ Ukaz z 18 (30) listopada 1870 r. o ustanowieniu przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich w guberniach Królestwa Polskiego i przemianowaniu komisji włościańskich w Królestwie Polskim na gubernialne urzędy do spraw włościańskich, DPKP, t. 71, s. 59–67, art. 1–6; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 291–293; A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna...*, s. 121–122.

²⁴⁵ Ukaz z 19 czerwca (1 lipca) 1870 r. o wprowadzeniu ustawy o zarządzie zakładami dobroczynności publicznej w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 70, s. 194–197, art. 1–7; Ukaz z 19 czerwca (1 lipca) 1870 r. Ustawa o zarządzie zakładami dobroczynnymi w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 70, s. 198–233, art. 1–70.

²⁴⁶ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 293–294.

²⁴⁷ Postanowienie z 4 (16) listopada 1817 r. o utworzeniu Komisji Emerytalnej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 3, s. 389.

²⁴⁸ Ukaz z 7 (19) maja 1863 r. o przyznaniu Namiestnikowi w Królestwie Polskim prawa zatwierdzania pensji emerytalnych, DPKP, t. 61, s. 193, art. 1–3.

²⁴⁹ Uchwała Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z 18 (30) grudnia 1874 r. Przepisy czasowe o Komisji Emerytalnej w guberniach Królestwa Polskiego, PSZRI 1874, nr 54170, s. 425–427, art. 1–17; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 295; A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna...*, s. 90–91.

finansową państwa. Sprawdziała legalność i prawidłowość operacji dotyczących dochodów i wydatków budżetowych oraz gospodarowania funduszami publicznymi przez władze cywilne i wojskowe; obejmowała również kontrolę finansów kolei prywatnych, w tym Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Na jej czele stał Kontroler Państwa, a aparatem terenowym były izby kontroli (*kontrolnyje palaty*) podporządkowane bezpośrednio Petersburskiemu kierownictwu; ich ustrój określał ukaz z 3 (15) stycznia 1866 r.²⁵⁰. W Królestwie Polskim, ukaz z 28 grudnia 1866 r. (9 stycznia 1867) r. powołał trzy izby kontroli: w Warszawie, Lublinie i Łomży i w odróżnieniu od modelu obowiązującego w pozostałej części Imperium, obejmowały one po kilka guberni²⁵¹. Organizację i tryb działania ujednolicono według przepisów rosyjskich z 1866 r.; w skład izb wchodził zarządający, rewizorzy, rachmistrze i personel kancelaryjny²⁵².

Organem administracji specjalnej była również Prokuratoria w Królestwie Polskim (*Prokuratorija w Carstwie Polskom*), która to była jedynym urzędem o polskim rodowodzie, który przetrwał reformy unifikacyjne. Utworzona 29 września (11) października 1816 r.²⁵³ i służyła ochronie praw i interesów majątkowych Skarbu Państwa. W jej skład wchodził prezydujący (radca stanu), radcy i asesory, naczelnik kancelarii oraz personel biurowy. Nadzór personalny sprawowała Komisja Rządowa Sprawiedliwości, a od członków kolegium wymagano wykształcenia prawniczego i praktyki sądowej. Po reformie sądownictwa w 1876 r. nadzór przejęła kolejno prokuratora Warszawskiej Izby Sądowej i Ministerstwo Sprawiedliwości w Petersburgu, bez istotnej zmiany kompetencji urzędu²⁵⁴.

3. Odrębności zarządu miejskiego w guberniach Królestwa Polskiego wobec rosyjskiego modelu administracji terytorialnej

W wewnętrznych guberniach Imperium, inaczej niż w Królestwie Polskim, strukturę administracji terytorialnej tworzyły, z jednej strony, organy administracji rządowej (gubernator, rząd gubernialny, naczelnicy powiatów), z drugiej zaś – samorząd ziemski i miejski. Samorząd miejski oparty był na ustawie o *Gorodowym położeniju* z 16 (28) czerwca

²⁵⁰ Ukaz z 3 (15) stycznia 1866 r. Przepisy o organizacji miejscowych organów Kontroli Państwowej, PSZRI 1866, nr 42861, s. 1–5, art. 1–31.

²⁵¹ Ukaz z 28 grudnia 1866 r. (9 stycznia 1867 r.) o zniesieniu Najwyższej Izby Obrachunkowej... s. 365–367, art. 2–7.

²⁵² G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 296–297.

²⁵³ Postanowienie z 29 września (11 października) 1816 r. o powołaniu Prokuratorii Generalnej Królestwa Polskiego, DPKP, t. 2, s. 116–139, art. 1–34.

²⁵⁴ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 297–298.

1870 r., zrewidowanym 11 (23) czerwca 1892 r., będącym skutkiem liberalnej polityki Aleksandra II²⁵⁵.

Model ten zakładał istnienie *gorodskogo obszczestwiennogo uprawlenija*, czyli ogólnego zarządu miejskiego. W tym ujęciu miasto funkcjonowało jako korporacja prawa publicznego, dysponująca własnym majątkiem, budżetem oraz – w określonych granicach – zdolnością stanowienia aktów o charakterze prawa miejscowego, przy zachowaniu daleko idącego nadzoru gubernatora i ministra spraw wewnętrznych²⁵⁶.

Na tym tle gubernie Królestwa Polskiego stanowiły świadomie utrzymany wyjątek. Po stłumieniu powstania styczniowego władze centralne konsekwentnie odmawiały rozciągnięcia na obszar Królestwa zarówno reformy ziemskiej, jak i miejskiej, traktując *Prywislinskij Kraj* jako przestrzeń politycznie szczególnie wrażliwą, wymagającą wzmocnionego nadzoru administracyjno-policyjnego. W rezultacie miasta Królestwa zostały wyłączone spod ogólnoimperialnego reżimu samorządowego i podporządkowane odrębnym regulacjom, które redukowały zarząd miejski do roli niższego ogniwa administracji rządowej. Odrębność ta ujawnia się na trzech zasadniczych płaszczyznach: źródeł prawa, rozwiązań organizacyjnych oraz zakresu kompetencji²⁵⁷.

3.1. Odrębność źródeł prawa

W guberniach „rdzennej” Rosji po reformach Aleksandra II podstawą ustrojową władz miejskich były akty o charakterze ogólnoimperialnym. *Gorodowoje położenije* z 1870 r. powierzało troskę o gospodarkę miejską oraz urządzenie miasta miejskiemu zarządowi publicznemu, działającemu we własnym imieniu i w interesie „społeczeństwa miejskiego”, przy jednoczesnym nadzorze ze strony gubernatora²⁵⁸. Ustawa ta w sposób enumeratywny określała zakres zadań: od organizacji samego samorządu, przez urządzenie przestrzeni miejskiej i gospodarkę komunalną, po zapewnienie aprowizacji ludności, opieki zdrowotnej i dobroczynności, a także udział w organizacji szkolnictwa oraz instytucji kultury. Reforma z 1892 r., choć zawężyła podstawę wyborczą i wzmacniała kontrolę administracji rządowej, nie przekreślała samorządowego charakteru miast²⁵⁹.

W Królestwie Polskim sytuacja kształtowała się odmiennie. Reformy ziemskie i miejskie z lat sześćdziesiątych XIX w. nie zostały tu formalnie rozciągnięte, a miasta Królestwa nie weszły w reżim ustawy rosyjskiej. Ustrój władz miejskich regulowały odrębne

²⁵⁵ *Gorodowoje położenije* z 16 (28) czerwca 1870 r., PSZRI 1873, t. 45, nr 48498, s. 821–839; *Gorodowoje położenije* z 11 (23) czerwca 1892 r., PSZRI 1895, t. 12, nr 8707, s. 433–440.

²⁵⁶ B. Kołaczkowski, M. Ratajczak, *op. cit.*, s. 11; S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 206.

²⁵⁷ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 266–267.

²⁵⁸ *Gorodowoje położenije* z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 1–2.

²⁵⁹ *Gorodowoje położenije* z 11 (23) czerwca 1892 r..., art. 25–55.

ukazy i rozporządzenia, wydawane specjalnie dla Królestwa. Kluczowe znaczenie miały akty z połowy lat sześćdziesiątych, które po powstaniu styczniowym przekształciły dotychczasowe magistraty w organy administracji i faktycznie zniosły elementy samorządowe obecne w krótkotrwałej reformie z lat 1861–1862. W przeciwieństwie do pozostałych guberni Imperium, gdzie ustawa stanowiła podstawowy „kodeks” ustroju miejskiego, w Królestwie fundament normatywny opierał się na kilku warstwach: dawnych ustawach o ustroju miast z okresu wcześniejszych przeobrażeń oraz specjalnych ukazach dla Królestwa reorganizujących magistraty i podporządkowujących je rządowi gubernialnym. Odrębność źródeł prawa przekłada się wprost na odmienny status ustrojowy magistratów: nie jako organów samorządowych miast, lecz jako podporządkowanych pionowo jednostek aparatu rządowego²⁶⁰.

3.2. Odrębności organizacyjne

Gorodowoje połoženije z 1870 r., po zdefiniowaniu zakresu spraw powierzonych miejskiemu zarządowi publicznemu, w zawierała enumeratywne określenie samych instytucji składających się na ten zarząd²⁶¹. Ustawa wskazywała wprost, że „ustanowieniami miejskiego zarządu publicznego są: 1) miejskie zgromadzenia wyborcze (*gorodskie izbiratelnie sobranie*), 2) дума miejska (*gorodskaja дума*), 3) zarząd miasta (*gorodskaja uprawa*), wyodrębniając tym samym trzy organy o odmiennych funkcjach: wyborcze, przedstawicielskie i wykonawcze²⁶².

Pierwszym z nich były miejskie zgromadzenia wyborcze, które zwoływane były wyłącznie w celu wyboru radnych (*głasnych*) miejskiej dumy i odbywały się co cztery lata; termin zwołania określa sama дума miejska²⁶³.

Organizacja pracy dumy opierała się na systemie kadencyjnym i rotacyjnym. Kadencja trwała 4 lata, przy czym co 2 lata wymieniano połowę składu rady, co miało zapewnić ciągłość i profesjonalizm działania²⁶⁴. Дума zbierała się minimum cztery razy w roku, podejmując uchwały w szerokim zakresie spraw miejskich, obejmujących gospodarkę, zarządzanie majątkiem, finanse (w tym uchwalanie budżetu i ustanawianie danin), porządek publiczny, opiekę zdrowotną i społeczną oraz kulturę. Дума miejska posiadała również uprawnienia przedkładania rządowi projektów regulacji dotyczących miast. Dla efektywniejszego zarządzania sprawami gospodarczymi i administracyjnymi, rada mogła

²⁶⁰ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 266–267.

²⁶¹ *Gorodowoje połoženije* z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 1–2, art. 15–47.

²⁶² *Gorodowoje połoženije* z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 15.

²⁶³ *Gorodowoje połoženije* z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 16.

²⁶⁴ *Gorodowoje połoženije* z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 48.

powoływać specjalne komisje współpracujące z zarządem miejskim. Liczebność rady była uzależniona od wielkości miasta i wahała się od 30 do 72 radnych, którzy byli wybierani w wyborach w głosowaniu tajnym²⁶⁵.

System wyborczy charakteryzował się szczegółowymi regulacjami dotyczącymi praw wyborczych. Czynne prawo wyborcze przysługiwało mężczyznom, którzy ukończyli 25 lat i spełniali określone wymogi majątkowe. Wysokość wymaganego cenzusu majątkowego była zróżnicowana w zależności od wielkości miasta – wymagano posiadania nieruchomości o wartości 300, 1000 lub 3000 rub., lub opłacania podatku przemysłowego, lub handlowego w odpowiedniej wysokości. Szczególne rozwiązania wprowadzono dla wybranych grup społecznych. Kobiety spełniające wymogi cenzusu majątkowego oraz osoby poniżej 25. roku życia mogły uczestniczyć w wyborach, jednak wyłącznie za pośrednictwem pełnomocników uprawnionych do bezpośredniego głosowania. Z systemu wyborczego całkowicie wykluczono ludność żydowską, której przedstawiciele mogli zostać radnymi jedynie z nominacji władz rządowych i to tylko w miastach, gdzie stanowili ponad 20% mieszkańców²⁶⁶.

Dumy miała katalog spraw zastrzeżony do jej kompetencji, a mianowicie obejmujący m.in. wybór zwierzchnika miasta (*gorodskaja gołowa*) i członków zarządu miejskiego, obsadę szeregu urzędów miejskich, uchwalanie budżetu i sprawozdań finansowych, ustanawianie lokalnych podatków i opłat, podejmowanie decyzji w sprawach majątkowych miasta czy zatwierdzanie instrukcji dla komisji i urzędów miejskich²⁶⁷. Ustawa normowała tryb zwoływania posiedzeń, kworum, sposób podejmowania uchwał, możliwość powoływania komisji przygotowawczych, zasady udziału osób trzecich w posiedzeniach oraz osobisty charakter mandatu radnego (zakaz przenoszenia głosu)²⁶⁸. W miastach Królestwa brak jest odpowiednika tak rozumianej dumy miejskiej: magistrat, choć mógł obradować w składzie kolegialnym, nie był organem wybieralnym, nie miał osobowości przedstawicielskiej w stosunku do mieszczan i działał przede wszystkim jako organ podporządkowany gubernatorowi.

Trzecim organem był zarząd miasta. Zarząd działał pod przewodnictwem prezydenta lub burmistrza, a liczba jego członków była określana przez samą dumę miejską, przy czym nie mogła być mniejsza niż dwóch, nie licząc przewodniczącego²⁶⁹. Na czele stał prezydent (w przypadku mniejszych ośrodków funkcję tę pełnił burmistrz). Oprócz przewodniczącego,

²⁶⁵ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 48; S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 207–208.

²⁶⁶ S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 207.

²⁶⁷ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 55.

²⁶⁸ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 56–67.

²⁶⁹ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 70.

w skład zarządu wchodziło od dwóch do sześciu członków oraz sekretarz, wszyscy wybierani przez radę miejską. Istotnym aspektem funkcjonowania zarządu było jego ściśle powiązanie z administracją rządową. Zarówno prezydent (lub burmistrz), jak i pozostali członkowie zarządu posiadali status urzędników. Objęcie przez nich stanowisk wymagało zatwierdzenia w zależności od wielkości miasta kompetencje w tym zakresie posiadał gubernator lub minister spraw wewnętrznych. Ustawa przewiduje przy tym dostosowanie składu organu do wielkości miasta: w mniejszych miastach powiatowych i osadach Duma może, za zgodą ministra spraw wewnętrznych, w ogóle zrezygnować z powoływania Zarządu i powierzyć jej obowiązki jedynie prezydentowi (burmistrzowi)²⁷⁰. Zarząd miasta przygotowywał projekt budżetu, dokonywał podziału i ściągania lokalnych podatków, zarządzał majątkiem miasta, reprezentował miasto w stosunkach cywilnoprawnych (w tym przed sądami), prowadził rachunkowość oraz sporządzał roczne sprawozdania finansowe przedkładane dumie miejskiej i gubernatorowi²⁷¹. Jeżeli zarząd miasta uznał większością głosów uchwałę dumy za sprzeczną z prawem, wstrzymuje jej wykonanie, ponownie przedstawia swoje stanowisko dumie, a w razie utrzymania rozbieżności kieruje sprawę do gubernatora, który przekazuje ją do gubernialnego zgromadzenia do spraw miejskich celem ostatecznego rozstrzygnięcia²⁷².

Istotne dla określenia organizacyjnej pozycji zarządu miejskiego są ogólne przepisy ustawy. Na miejskim zarządzie publicznym spoczywało omawianie, określanie i podejmowanie w ustalonym trybie do wykonania środków niezbędnych dla prowadzenia do realizacji spraw powierzonych kierowaniu administracją²⁷³. Zakres działalności był związany z granicami danego miasta i przypisanymi mu gruntów²⁷⁴, a w granicach przyznanych kompetencji miejski zarząd publiczny działał samodzielnie²⁷⁵. Ustawa przewidywała obowiązek wzajemnego współdziałania między miejskim zarządem publicznym a organami rządowymi oraz prawo miejskiego zarządu do odwołania się – w razie bezprawnych obciążeń lub zarządzeń – najpierw do gubernatora, a następnie bezpośrednio do Senatu rządzącego²⁷⁶. Zarząd miejski nie mógł wychodzić poza zakres wyraźnie przyznanych mu spraw, a za przekroczenie władzy i naruszenie prawa ponosił odpowiedzialność według szczególnego

²⁷⁰ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 71.

²⁷¹ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. art. 72, art. 114–115, art. 118, art. 125, art. 141 i art. 144–147.

²⁷² Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 80.

²⁷³ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 3.

²⁷⁴ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 4.

²⁷⁵ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 5.

²⁷⁶ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 6–8.

rozdziału ustawy²⁷⁷. Zarząd miejski działał w imieniu miasta, w określonych granicach samodzielnie, zaś kontrola miała formę zewnętrznego nadzoru²⁷⁸.

W miastach Królestwa brak jest odpowiedników miejskich zgromadzeń wyborczych oraz miejskiej dumy jako organu przedstawicielskiego; nie ukształtował się również zarząd miasta w sensie ustawowym, powoływany przez radę i odpowiedzialny przed nią. Magistrat, posiadający co prawda przewodniczącego (prezydenta, burmistrza) i skład kolegialny, nie jest elementem trójczłonowego samorządu, lecz organem administracji rządowej w strukturze podporządkowanej pionowo rządowi gubernialnemu. Nie reprezentuje „społeczeństwa miejskiego” jako korporacji, lecz wykonuje zadania zlecone przez państwo; nie ma własnej, normatywnie gwarantowanej autonomii organizacyjnej, jaką ustawa przyznaje miejskiemu zarządowi publicznemu w pozostałej części Imperium. Brak wyodrębnionego, wybieralnego organu przedstawicielskiego oraz powiązanego z nim organu wykonawczego, działających w reżimie samorządowym, wskazuje na zasadniczą odmienności organizacyjną zarządu miejskiego w Królestwie Polskim wobec rosyjskiego modelu administracji terytorialnej. Pomimo odrębności, wyłaniają się też cechy wspólne: nadzór zarówno nad samorządowym zarządem miejskim, jak i również nad magistratami w Królestwie, sprawowany był przez gubernatora²⁷⁹.

3.3. Odrębności kompetencyjne

Miejska дума podejmowała uchwały, zaś zarząd miasta reprezentował miasto na zewnątrz (oświadczenia woli, podpisy w imieniu miasta, kancelaria i korespondencja)²⁸⁰.

Najistotniejsza różnica między zarządem miejskim w Królestwie Polskim a władzami miejskimi w pozostałej części Imperium dotyczy nie tyle zakresu ich działania, ile charakteru i konstrukcji kompetencji. W obu przypadkach władze miejskie zajmowały się ulicami, majątkiem, podatkami lokalnymi, szpitalami, szkołami, rynkami czy instytucjami dobroczynnymi. Jednak poza Królestwem była to wyłączna sfera działalności własnej samorządu miejskiego, wyznaczona przez ustawę, natomiast w Królestwie – miasto nie miało zadań „własnych”²⁸¹.

Zarząd miejski realizował dwojakiego rodzaju zadania. Z jednej strony był odpowiedzialny za wykonywanie uchwał podjętych przez radę miejską, z drugiej zaś realizował zadania zlecone przez państwo. Powyższy system charakteryzował się

²⁷⁷ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 9–10.

²⁷⁸ S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 207.

²⁷⁹ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 1.

²⁸⁰ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 72.

²⁸¹ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 72.

hierarchicznym podporządkowaniem. Zadania były przekazywane w formie poleceń przez organy nadrzędne. Zarząd nad gospodarką miejską i urządzeniem miasta powierzony był miejskiemu zarządowi publicznemu, pozostawiając gubernatorowi jedynie nadzór nad legalnością wykonania tych zadań²⁸². Ustawa przewidywała zamknięty katalog kompetencji: zadania organizacyjne samego zarządu i ustroju gospodarczego miasta; po drugie – „zewnątrzne urządzenie” miasta, obejmujące planowanie zgodnie z zatwierdzonym planem, zarząd ulicami, placami, mostami, bulwarami, wodociągami i kanalizacją; po trzecie – sprawy dobrobytu ludności (zaopatrzenie w żywność, targi i bazy, zdrowie publiczne, bezpieczeństwo przeciwpożarowe, rozwój handlu i przemysłu, przystanie, giełdy, instytucje kredytowe); po czwarte – organizację i prowadzenie na koszt miasta zakładów dobroczynnych, szpitali, szkół i instytucji kultury; po piąte wreszcie – reprezentowanie miasta wobec rządu przez dostarczanie informacji, opinii i wnoszenie petycji w sprawach lokalnych²⁸³.

Zarząd miejski miał prawo nabywania i zbywania w imieniu miasta nieruchomości i ruchomości oraz zawierania umów cywilnoprawnych, jak również wytaczania powództw i odpowiadania przed sądem w sprawach majątkowych miasta²⁸⁴. Ponadto, zaciągnięte w granicach upoważnienia dumy, zobowiązania zarządu miejskiego wiążą miasto, które ponosi odpowiedzialność z własnego majątku²⁸⁵. Ustawa uzależniała określenie sposobu czerpania dochodów z majątku miejskiego od uchwał dumy, co potwierdza, że to rada – jako organ samorządu – decyduje o gospodarczym wykorzystaniu dóbr komunalnych²⁸⁶. Jednocześnie wprowadzono istotne ograniczenia: grunty przeznaczone w planie na ulice, place, drogi, mosty i podobne cele pozostawały własnością miasta, ale jednocześnie były w „ogólnym użytkowaniu wszystkich” (*sastajat w obszczymwsiech polzowaniji*), a ich zbycie lub oddanie w wyłączne władanie wymaga nie tylko decyzji dumy, lecz także zatwierdzenia przez ministra spraw wewnętrznych bądź gubernatora (w zależności od rangi miasta)²⁸⁷. Uchwały dumy o zaciąganiu pożyczek lub udzieleniu poręczeń przekraczających dwukrotność rocznych dochodów miejskich wymagały zatwierdzenia ze strony ministra spraw wewnętrznych i szczegółowego wskazania źródeł spłaty²⁸⁸.

²⁸² Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 1–2.

²⁸³ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 2; B. Kołaczkowski, M. Ratajczak, *op. cit.*, s. 12.

²⁸⁴ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 116.

²⁸⁵ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 117.

²⁸⁶ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 119.

²⁸⁷ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 120–123.

²⁸⁸ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 124.

Ustawa określała również szczegółowe kwestie zagospodarowania (*blagoustrojstwa*), m.in. zasad zabudowy, utrzymania ulic i chodników, kanalizacji, wodociągów, oświetlenia, a także przepisów porządkowych związanych z bezpieczeństwem pożarowym i zdrowiem publicznym²⁸⁹. Duma miejska uchwalała, a zarząd miejski wprowadzał w życie regulaminy i zarządzenia dotyczące tych sfer, przy czym część z nich wymaga zatwierdzenia przez gubernatora lub ministra, inne – jako akty o charakterze wewnętrznym czy technicznym – pozostają w gestii samego samorządu. Ustawa określała również kompetencje w zakresie tworzenia i nadzorowania instytucji infrastrukturalnych i gospodarczych: przystani, giełd, kas pożyczkowo-oszczędnościowych, zakładów produkcyjnych, łaźni, teatrów i innych zakładów użyteczności publicznej²⁹⁰. Zarząd miasta działając w granicach wytyczonych przez dumę miejską i ustawę, decydowała o dopuszczalności lokowania w mieście określonych kategorii zakładów przemysłowych i usługowych, przy czym listę takich zakładów dopuszczało się do corocznego publikowania przez ministra spraw wewnętrznych we współpracy z ministrem finansów²⁹¹.

Ustawa wskazywała również na szczegółowy system kontroli i odpowiedzialności za wykonywanie tych kompetencji. Odnośnie procedury uchwalania budżetu, prowadzenia rachunkowości i składania sprawozdań: zarząd miasta zobowiązany był sporządzać roczny raport z wydatkowania funduszy miejskich, który дума badała i zatwierdzała, po czym przekazywała gubernatorowi dla wiadomości i publikowała²⁹². Ustawa regulowała również odpowiedzialność członków dumy miejskiej i zarządu miasta za przekroczenie władzy, naruszenie praw obywateli i instytucji oraz działania sprzeczne z ustawą, przewidując możliwość zarówno środków dyscyplinarnych, jak i odpowiedzialności sądowej²⁹³.

Zestawiając powyższe z pozycją magistratów w Królestwie Polskim, różnice kompetencyjne jawią się wyraźnie na kilku płaszczyznach. W miastach Imperium katalog zadań ustawowo przypisanych miejskiemu zarządowi publicznemu jest nierozzerwalnie związany z jego publicznym (*obczestwiennym*) charakterem: дума miejska i zarząd miasta działały w imieniu samorządu miejskiego, miały własne prawo do organizowania gospodarki miejskiej, uchwalania podatków lokalnych, kształtowania budżetu, zarządzania majątkiem, prowadzenia instytucji społecznych i kulturalnych oraz udziału w regulowaniu spraw porządkowych. Organy miejskie występowały jako strony w stosunkach cywilnoprawnych i

²⁸⁹ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 103–108.

²⁹⁰ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 111–115.

²⁹¹ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 115.

²⁹² Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 139–147.

²⁹³ Gorodowoje połoženije z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 148–161.

administracyjnych: miasto zawierało umowy, prowadziło procesy, czy też składa skargi do Senatu. W Królestwie, katalog zadań magistratów był bardzo podobny: zarząd majątkiem gminnym (grunty, lasy, zabudowania), utrzymanie i rozbudowa infrastruktury miejskiej, porządek i bezpieczeństwo (w tym strażę ogniową, sprzęt przeciwpożarowy), gospodarka targowa i jarmarczna, dochody z jatek, wag, mostów i innych urządzeń, utrzymywanie zakładów dobroczynnych, opieka nad szkolnictwem elementarnym, a także finansowanie podstawowych instytucji kultury. Na poziomie kompetencyjnym, oba modele są więc zaskakująco zbieżne: w Królestwie i w pozostałych guberniach Imperium, miasta były odpowiedzialne za infrastrukturę, gospodarkę komunalną, zdrowie publiczne, bezpieczeństwo pożarowe, instytucje opiekuńcze i edukacyjne. Kluczowa różnica pojawia się dopiero przy pytaniu, „czyje” zadania realizowały. *Gorodowoje położenije* definiowało zadania miasta jako sprawy wspólnoty miejskiej (*gorodskogo obščestwa*). W ich gestii pozostawiano m.in. uchwalanie budżetu, ustalanie lokalnych podatków i opłat (w ramach ogólnopaństwowych ram), decyzje o przedsięwzięciach gospodarczych miasta, zakładaniu instytucji i zarządzaniu majątkiem miejskim, choć najważniejsze rozstrzygnięcia wymagały zatwierdzenia gubernatora lub ministra spraw wewnętrznych. Tymczasem w Królestwie magistraty były przede wszystkim ogniwem administracji rządowej „w terenie”. Już przepisy organizacyjne z 1816 r. nakładały na burmistrzów i prezydentów nie tylko zarząd majątkiem gminy, ale i typowo państwowe obowiązki: czuwanie nad wykonaniem obciążeń publicznych, prowadzenie spisów ludności, utrzymywanie dróg i mostów, wykonywanie rozkazów władz rządowych, rozdział i egzekwowanie państwowych podatków, organizację kwaterunku wojsk oraz inne zadania policyjne. Magistraty w Królestwie pochłaniała obsługa fiskusa i aparatu rządowego: pobór i przymusowe ściąganie podatku rządowego z nieruchomości i gruntów, wykonywanie zleceń izb skarbowych, nadzór nad cechami, udział w organizacji wyborów do Dumy Państwowej itd., o czym więcej w rozdziale IV. W rezultacie w Królestwie kompetencje miejskie miały charakter zadań wykonywanych w imieniu państwa, podczas gdy w miastach Imperium ciężar położono na zadania własne wspólnoty miejskiej, choć również pod ścisłym nadzorem gubernialnym²⁹⁴.

Kolejną osią różnic są kompetencje normotwórcze. Duma miejska mogła uchwalać lokalne akty regulujące gospodarkę miejską, porządek na ulicach, zasady korzystania z urządzeń komunalnych, wysokość i sposób poboru opłat, organizację miejskich przedsiębiorstw, warunki funkcjonowania targów itd., a także kierować do rządu projekty

²⁹⁴ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 266–267, B. Markowski, *Finanse miast Królestwa Polskiego*, t.1, Kielce 1913, s. 10–17.

regulacji ogólnopństwowych dotyczących miast. W Królestwie magistraty nie stanowiły odrębnego organu przedstawicielskiego; były administracją miejską podległą rządowi gubernalnemu, pozbawioną własnego, trwałego mandatu od mieszkańców. Owszem, wydawały różnego rodzaju regulaminy (targowe, sanitarne, przeciwpożarowe), ale w sensie ustrojowym nie były to akty samorządowe, lecz normy wykonawcze administracji podporządkowanej organom wyższego szczebla²⁹⁵.

Odrębność kompetencji wiąże się również ze statusem osób, które je wykonywały. W Królestwie prezydenci, burmistrzowie, radni etatowi, kwatermistrzowie, archiwiści i inni pracownicy magistratów zostali włączeni w hierarchię służby cywilnej imperium (VIII–XIV klasa), podlegając mianowaniu, przenoszeniu i zwalnianiu. W miastach wewnętrznych guberni, w oparciu o ustawę дума miejska i zarząd miasta nie były traktowane jako organ administracji rządowej, a więc część funkcjonariuszy nie miała statusu urzędników państwowych, a ich legitymacja wynikała z wyboru²⁹⁶.

3.4. Odrębności sposobu funkcjonowania

Odrębności między zarządami miejskimi w guberniach Królestwa a organami samorządu miejskiego w pozostałej części Imperium Rosyjskiego widoczne były nie tylko w konstrukcji ustrojowej i katalogu kompetencji, lecz także w samym sposobie funkcjonowania tych zarządów. Różnice dotyczyły charakteru obciążeń, kierunku odpowiedzialności oraz tego, czy zasadniczym punktem odniesienia dla władz miejskich jest wspólnota miejska, czy też wyłącznie aparat rządowy. Zarówno w miastach Królestwa, jak i w miastach rosyjskich objętych ustawą sporządzano corocznie budżety, prowadzono rachunkowość kas, zestawiano dochody i wydatki oraz składano sprawozdania do władz wyższego rzędu. W Królestwie budżety układano według odrębnego, szczegółowo narzuconego schematu²⁹⁷.

Istotna różnica dotyczyła jednak funkcji, jaką budżety pełniły. W miastach guberni wewnętrznych Imperium, budżet był przede wszystkim narzędziem lokalnej polityki finansowej: uchwalala go дума, rozkładając ciężary fiskalne między różne grupy podatników, ustalając priorytety inwestycyjne i udział środków przeznaczanych na gospodarkę miejską, oświatę, zdrowie, bezpieczeństwo przeciwpożarowe czy zakłady dobroczynne. Nadzór gubernatora sprowadzał się do badania legalności i celowości uchwał, a w razie konfliktu do ich korekty lub wstrzymania, jednak że inicjatywa wychodziła od organu miejskiego. W miastach Królestwa budżet miał w większym stopniu charakter rozliczenia urzędu przed

²⁹⁵ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 266–267.

²⁹⁶ Gorodowoje położenie z 16 (28) czerwca 1870 r..., art. 99.

²⁹⁷ B. Markowski, *op. cit.*, s. 12–14.

władzą rządową: każda istotniejsza operacja finansowa – sprzedaż czy obciążenie realności, zaciągnięcie pożyczki, wykorzystanie nadwyżek dochodu – wymagała zgód i zatwierdzeń²⁹⁸.

Do najważniejszych różnic w sposobie funkcjonowania należy zaliczyć obciążenie magistratów Królestwa zadaniami natury policyjno-wykonawczej i fiskalnej. Po reformie policyjnej z połowy lat sześćdziesiątych XIX w., mimo wyodrębnienia odrębnej straży ziemskiej, przy magistratach pozostawiono rozległy zespół czynności wykonawczych, które w wewnętrznych guberniach Imperium należały wyłącznie do policji. W praktyce do codziennych obowiązków magistratu należało nie tylko zarządzanie majątkiem komunalnym, lecz także pobór i przymusowe ściąganie podatków rządowych od nieruchomości miejskich i gruntów, prowadzenie szczegółowych ksiąg zaległości podatkowych, ewidencja ludności stałej i obrót paszportowy itd. Tego rodzaju zadania – o charakterze fiskalnym i policyjno-wykonawczym – w miastach Imperium obciążały aparat państwowej policji; samorząd miejski, zgodnie z założeniami statutowymi, miał się skoncentrować na „gospodarstwie miejskim”, a więc sprawach majątku, infrastruktury, przedsiębiorstw komunalnych i instytucji społecznych²⁹⁹.

W miastach podległych *gorodowemu położeniju* дума miejska i zarząd miasta, choć nadzorowane, były formalnie odpowiedzialne zarówno „w górę”, przed gubernatorem i ministrem, jak i „w dół”, przed wyborcami z miasta: uchwały budżetowe, decyzje podatkowe i inwestycyjne mogły być przedmiotem sporów między różnymi grupami lokalnej elity, a ich konsekwencje odczuwali bezpośrednio ci, którzy uczestniczyli (choćby w ograniczonym zakresie) w wyborach i w życiu samorządu. W Królestwie brak analogicznego organu przedstawicielskiego, wobec którego magistrat ponosiłby odpowiedzialność; jedynym realnym adresatem jego działań była administracja rządowa. To rządy gubernialne otrzymywały sprawozdania, kontrolowały rachunkowość, zatwierdzały projekty budżetów i inwestycji, wydawały szczegółowe wytyczne co do sposobu wykonywania poszczególnych zadań, a także inicjowały kontrole i postępowania dyscyplinarne. Obrót informacyjny dotyczący miast Królestwa miał charakter niemal wyłącznie wertykalny i wewnątrzrządowy; dane finansowe pojawiały się w druku wyłącznie jako część ogólnorosyjskich sprawozdań ministerialnych, a nie jako element lokalnej debaty publicznej³⁰⁰.

Przy pozornie podobnym katalogu zadań i zewnętrznych form działania, sposób funkcjonowania magistratów w Królestwie Polskim i zarządów miejskich w pozostałej części

²⁹⁸ B. Markowski, *op. cit.*, s. 36.

²⁹⁹ *Ibidem*, s. 177–190.

³⁰⁰ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 235.

Imperium istotnie się różnił. W miastach guberni wewnętrznych Rosji zarząd miejski miał cechy samorządu: działało w określonym rytmie wyborczym i dysponowało pewną inicjatywą w kształtowaniu polityki lokalnej. W Królestwie magistrat funkcjonował przede wszystkim jako ogniwo administracji rządowej, przeciążony zadaniami fiskalnymi i policyjno-wykonawczymi, rozliczający się przed rządem gubernialnym, z bardzo ograniczoną przestrzenią dla własnej polityki miejskiej i bez odpowiedzialności przed mieszkańcami miasta.

Rozdział II

Organizacja wewnętrzna i obsada personalna stanowisk służbowych Magistratu miasta Lublina

1. Struktura organizacyjna Magistratu Lublina

1.1. Uwagi ogólne

Magistrat miasta Lublina w badanym okresie 1864–1915 przejął wszelkie kompetencje po zlikwidowanych radach miejskich. W miastach drugiego rzędu, a więc Lublina, Magistrat składał się z prezydenta i trzech radnych³⁰¹.

Magistrat miejski pełnił funkcję wykonawczą wobec władz centralnych, realizując postanowienia rządu. W imieniu miasta załatwiał on wszelkie czynności bieżącego zarządu w relacjach z organami administracji państwowej oraz mieszkańcami. Magistrat odpowiedzialny był za ściąganie dochodów miejskich oraz dokonywanie asygnat należnych wypłat, a także za nadzór nad całością własności komunalnej. Do jego kompetencji należało ponadto czuwanie nad realizacją robót publicznych oraz prowadzenie rachunkowości miejskiej. W ramach kontroli finansów Magistrat zobowiązany był do przeprowadzania rewizji kas³⁰². Ponadto, Magistrat był zobowiązany prowadzić skorowidze alfabetyczne dla ksiąg ludności stałej i niestałej³⁰³. Istotną część obowiązków stanowiły zadania związane z bezpieczeństwem i organizacją życia gospodarczego: Magistrat sprawował pieczę nad spisem wojskowym, kontrolą targów, wag i miar, a także nad wszelkimi formami handlu i zarobkowania. Odpowiadał również za stan bruków i dróg miejskich, mostów, narzędzi ogniowych, jatek, szlachtuzów oraz aresztów³⁰⁴. Kompetencje Magistratu poświęcono rozdział IV niniejszej pracy³⁰⁵.

W ramach Magistratu funkcjonowało VI wydziałów. Wydział I (kasa miejska, *gorodskaja kassa*) zajmował się przede wszystkim zagadnieniami finansowymi. Do jego kompetencji należało sporządzanie budżetów, prowadzenie sprawozdań z dochodów i wydatków miasta oraz kontrola rachunków gminy żydowskiej w Lublinie. Odpowiadał zatem

³⁰¹ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., s. 329–363, art. 5.

³⁰² Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 32.

³⁰³ Przepisy odnoszące się do czynności Rządów Gubernialnych i Naczelników Powiatowych. Wydział Spraw Wewnętrznych. Część II. Wydział Policyjny. Tom I. A) Policja w ogólności. Warszawa: 1866, nr 2–3, s. 10.

³⁰⁴ Por. ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych, cz. I–IV, Warszawa 1866–1867 (zwł. cz. I, t. 1 – przepisy o administracji miejskiej i utrzymaniu urządzeń komunalnych; cz. IV: Powinności i posługi gminne – m.in. obowiązki miast przy spisie wojskowym); ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI: O aresztach i więzieniach, t. I, Warszawa 1868.

³⁰⁵ Por. s. 199.

za prawidłowość i przejrzystość gospodarki finansowej zarówno w wymiarze ogólnomiejskim, jak i w odniesieniu do poszczególnych wspólnot. Wydział II (wojskowo-policyjny, *wojenno-policejskoje*) koncentrował się na sprawach meldunkowych i ewidencji ludności. Prowadził księgi ludności stałej, zajmował się paszportami i nadzorował mieszkańców pod względem politycznym i wyznaniowym. Do jego obowiązków należało także gromadzenie informacji o więźniach, rekrutach, emigrantach oraz osobach zaginionych. Wydział ten miał więc charakter zarówno administracyjny, jak i policyjno-kontrolny. Wydział III (administracyjno-gospodarczy, *administratiwno-choziajstwiennyj*) odpowiadał za realizację uchwał Magistratu oraz sprawy gospodarcze i techniczne. Prowadził akta dotyczące przedsiębiorstw miejskich, zarządzał ulicami, mostami, nieruchomościami oraz ich ubezpieczeniami przeciwpożarowymi (w tym gromadził plany posesji). Do jego kompetencji należał także nadzór nad strażą miejską, pobór podatków, kontrola dochodów z zakładów rzemieślniczych i przedsiębiorstw, a ponadto rozdzielanie wydatków na utrzymanie szkół oraz domów opieki i schronienia. Wydział IV (ogólny) skupiał się na organizacji i funkcjonowaniu instytucji miejskich. Gromadził sprawozdania opisowe i statystyczne o stanie miasta, wykonywał zarządzenia władz centralnych i gubernialnych, a także zajmował się sprawami związków i stowarzyszeń, cechów rzemieślniczych, szkół i placówek leczniczych. Wydział ten pełnił zatem funkcję koordynacyjną i informacyjną, będąc ogniwem łączącym administrację miejską z administracją wyższego szczebla. Wydział V (kwaterunkowy, *kwartirnoje*) zajmował się kwestiami wojskowymi i aprowizacyjnymi. Do jego kompetencji należało prowadzenie akt dotyczących kwaterunku wojsk stacjonujących w Lublinie bądź przechodzących przez miasto, zabezpieczenia zapasów na wypadek mobilizacji oraz kontrola cen artykułów spożywczych i przemysłowych. Wydział VI (skarbowy, *kaznaczejskoje*) miał charakter represyjno-kontrolny. Gromadził dane dotyczące rejestracji związków i stowarzyszeń, prowadził sprawy kar wymierzanych za nielegalne przekroczenie granicy oraz za prowadzenie nauczania bez zezwolenia władz. Wydział ten odzwierciedlał politykę nadzoru i kontroli społecznej prowadzoną przez administrację wobec lokalnej ludności³⁰⁶.

Co ciekawe, po ewakuacji Rosjan w 1915 roku, Magistrat zachował dotychczasową strukturę, uzupełnioną o wydział VII budowlany oraz wydział VIII – lekarsko-sanitarny³⁰⁷.

³⁰⁶ F. Cieślak, M. Trojanowska, *Archiwum państwowe w Lublinie i jego oddziały. Przewodnik po zasobie archiwalnym Tom I*, Lublin 1997, s. 66.

³⁰⁷ Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

Magistrat stanowił centralny organ zarządzania miastem, łącząc funkcje wykonawcze, finansowe, porządkowe i gospodarcze a do 1867 roku również policyjne³⁰⁸ oraz do 1876 sądowe w sprawach policyjnych³⁰⁹.

Na ogólną liczbę 103 zidentyfikowanych urzędników zatrudnionych w magistracie miasta Lublina w badanym okresie, zlokalizowano 85 indywidualnych teczek osobowych. Oznacza to, że akta personalne zachowały się i były dostępne do analizy w przypadku 82% wszystkich urzędników objętych badaniem. Poziom kompletności materiału źródłowego pozwolił na wyciągnięcie reprezentatywnych i miarodajnych wniosków dotyczących struktury kadrowej, ścieżek kariery, wykształcenia, pochodzenia społecznego, wyznania oraz innych aspektów biograficznych pracowników Magistratu. Wysoka dostępność akt osobowych umożliwiła także prowadzenie pogłębionych analiz porównawczych oraz identyfikację długofalowych trendów w polityce kadrowej Magistratu. Choć należy mieć świadomość, że brak dokumentacji w odniesieniu do pozostałych 18% urzędników wprowadza pewien margines niepewności, nie wpływa on jednak znacząco na ogólną wartość analityczną zebranego materiału. W tym miejscu należy jednak wyraźnie podkreślić, że przedstawiona liczba nie obejmuje całości personelu zatrudnionego przez Magistrat. Poza formalnym stosunkiem służbowym funkcjonowali również tzw. wolnonajemni, wykonujący zadania pomocnicze i techniczne. Do tej kategorii zaliczano między innymi pisarzy, ogrodników, woźnych, dozorców, stróżów, posłańców, kurierów, maszynopisarki, brukarzy oraz odźwiernych. Osoby te, choć faktycznie związane z funkcjonowaniem urzędu, pozostają poza zakresem niniejszych badań, z uwagi na brak ich przynależności do korpusu służby cywilnej oraz ograniczoną dostępność dokumentacji personalnej pozwalającej na ich identyfikację i analizę biograficzną³¹⁰.

1.2. Prezydent miasta

Prezydent Miasta Lublina (*Prezident Goroda Lublina*) w latach 1864–1914 był członkiem Magistratu, działającym w imieniu miasta w stosunkach z władzą zwierzchnią oraz mieszkańcami; wykonywał polecenia rządowe a jego kompetencje obejmowały przede wszystkim sferę finansowo-gospodarczą i komunalną: prowadzenie dochodów miejskich oraz asygnowanie należnych wypłat, czuwanie nad całością majątku komunalnego, nadzór nad dokładnym wykonaniem robót publicznych, prowadzenie rachunkowości i wspólne z radnymi rewizje kas, przygotowywanie projektu etatu (budżetu) oraz projektów ulepszeń w zarządzie i

³⁰⁸ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego*..., s. 327

³⁰⁹ *Ibidem*, s. 327.

³¹⁰ Wykaz należności dotyczący wynagrodzenia osób zatrudnionych w Lubelskim Magistracie Miejskim – etatowych i pracujących na podstawie umowy za miesiąc styczeń 1912 r., APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8771.

gospodarce majątkiem miejskim; dalej – wykonywanie czynności spisu wojskowego i innych zadań zleconych przez państwo; nadzór nad targami i jarmarkami, miarami i wagami, handlem i zarobkowaniem w granicach policji gospodarczej; utrzymanie porządku na brukach i drogach miejskich oraz mostach; dozór nad urządzeniami przeciwpożarowymi; zarząd i kontrolę nad miejskimi zakładami użyteczności i dozoru (jatek, rzeźni, aresztów itp.). W ramach reprezentacji zewnętrznej podpisywał akty i umowy obciążające miasto, kierował personelem magistrackim i jednostkami komunalnymi, sporządzał sprawozdania dla władz gubernialnych i centralnych oraz wydawał – w granicach przyznanych uprawnień – zarządzenia porządkowe dla zapewnienia zdrowia, bezpieczeństwa i ładu publicznego. Zakres swobody prezydenta był przy tym ograniczony silnym nadzorem: decyzje dotyczące budżetu, podatków, długów i istotnych transakcji majątkowych wymagały zatwierdzenia przez władze gubernialne, a uchwały sprzeczne z prawem lub interesem skarbu mogły być wstrzymywane; ciężar realnej działalności urzędu koncentrował się więc na bieżącym, techniczno-gospodarczym prowadzeniu spraw miejskich (finanse, roboty publiczne, wodociągi i kanalizacja, oświetlenie, sanitariat, aprowizacja). Prezydent miał również obowiązek prowadzić publiczne licytacje w sprawach majątku miejskiego³¹¹. Do 1867 roku sprawował nadzór nad policją a do 1876 roku miał prawo sądenia przewinień policyjnych³¹².

Formalnie, na podstawie obowiązujących przepisów, prezydent miasta był wybierany przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji i przedstawiony do mianowania władcy. Wskazać jednak należy, że w okresie objętym badaniami, prezydenci byli mianowani „z nadania carskiego” przez gubernatorów – w przypadku prezydentów Lublina – przez gubernatora guberni lubelskiej³¹³.

W okresie od 1864 roku do 1915 pełniło funkcję prezydenta miasta Lublina 10 osób.

Aleksander Dylewski objął stanowisko prezydenta miasta Lublina w roku 1864, pełniąc urząd przez czteroletni okres do 1868 roku, w służbie zaś pozostawał od 1844 roku. Wywodził się ze środowiska legitymowanej szlachty. Był wyznania rzymskokatolickiego, a jego najbliższa rodzina – żona oraz dzieci – również pozostawała w tym samym obrządku. Ukończył szkołę średnią. W toku swojej kariery urzędniczej piastował stanowiska w zarządzie powiatowym w Radomiu. Posiadał rangę Asesora Kolegialnego (*Kolležskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang). Za zasługi w służbie został odznaczony Orderem Świętego

³¹¹ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 36.

³¹² A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 237.

³¹³ Postanowienie Namiestnika z 22 stycznia (3 lutego) 1816 r., o organizacji władz administracyjnych Królestwa Polskiego..., s. 61–63, art. 67.

Stanisława trzeciej klasy. W formularzu osobowym brak jest informacji dotyczących jego stanu majątkowego, co może oznaczać, że nie posiadał nieruchomości ani znaczniejszych dóbr materialnych, albo też zaniechał ich ujawnienia w dokumentacji urzędowej. Kariera Aleksandra Dylewskiego zakończyła się w atmosferze skandalu – został on wydalony ze stanowiska z powodu zarzutów łapownictwa³¹⁴.

Henryk Woliński sprawował urząd prezydenta miasta Lublina w latach 1868–1886, a więc łącznie przez osiemnaście lat. W służbie pozostawał od 1846 roku. Był pochodzenia szlacheckiego (legitymowana szlachta) i wyznania rzymskokatolickiego. Pozostawał w związku małżeńskim z Anną, również pochodzącą z rodziny szlacheckiej. Mieli dwie córki: Sofię (ur. 1880) i Felicję (ur. 1883). Cała rodzina mieszkała razem w Lublinie i była tego samego wyznania. Wykształcenie średnie zdobył w Gimnazjum Gubernialnym w Lublinie (ukończonym w 1841 r.), a następnie odbył kursy prawnicze w Warszawie. W 1846 r. dobrowolnie wstąpił do armii carskiej, rozpoczynając służbę w Permskim Batalionie Garnizonowym. Stopniowo awansował: od podoficera, poprzez chorążego i porucznika, aż do stopnia kapitana. W czasie służby pełnił obowiązki adiutanta batalionowego, a następnie adiutanta brygady w 5. dywizji piechoty. W wojsku pozostawał do 1862 r. Po zakończeniu kariery wojskowej przeszedł do administracji cywilnej. Był m.in. rewizorem Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu w Hrubieszowie i Lublinie, a także pomocnikiem naczelnika powiatu puławskiego. W 1866 r. mianowano go pełniącym obowiązki kierownika odcinka lubelskiej policji z rocznym uposażeniem 720 rub. oraz dodatkiem mieszkaniowym w wysokości 180 rub. W 1868 r. decyzją Rządu Spraw Wewnętrznych i Duchownych, na wniosek gubernatora, otrzymał nominację na prezydenta miasta Lublina z pensją 900 rub. rocznie. W hierarchii służby cywilnej posiadał rangę Asesora Kolegialnego (*Kolležskij Asesor*; VIII klasa Tabeli Rang). Za zasługi w służbie wojskowej i cywilnej został odznaczony licznymi medalami i orderami, m.in.: srebrnym medalem za udział w wojnie lat 1853–1856 (na wstędze św. Andrzeja), srebrnym medalem za stłumienie powstania styczniowego (1863–1864) oraz Orderem Świętego Stanisława trzeciej klasy. W aktach osobowych brak danych o stanie majątkowym – w rubryce poświęconej nieruchomościom figuruje zapis „nie posiada”. Wiadomo natomiast, że w magistracie pracował również jego brat, Ludwik, co wskazuje na pewne rodzinne powiązania z lubelską administracją. W czasie swojej

³¹⁴ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Dylewskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/233; Na podstawie opinii Głównego Zarządu z dnia 20 lutego (3 marca) 1868 r., nr 1128, na skutek doniesienia od Gubernatora, Dylewski został oddany pod dozór policyjny za przyjmowanie łapówek przy sprawach paszportowych i legalizacyjnych, Akta osobowe Aleksandra Dylewskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/233.

osiemnastoletniej kadencji Woliński cieszył się opinią urzędnika aktywnego i przedsiębiorczego, dbał o stan gospodarki miejskiej, a także o poprawę estetyki i infrastruktury Lublina³¹⁵.

Aleksandr Wsiewołodowicz Szawrin pełnił urząd prezydenta miasta Lublina w latach 1887–1889. Był wyznania prawosławnego, co odróżniało go od większości dotychczasowych prezydentów Lublina, pochodzących z kręgu rzymskokatolickiej szlachty. W hierarchii cywilnej posiadał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Brak jest szczegółowych danych dotyczących jego wykształcenia, pochodzenia społecznego, sytuacji rodzinnej czy stanu majątkowego. Okres jego prezydentury był stosunkowo krótki i ograniczał się do dwóch lat. Ze względu na niedostatki źródłowe, informacje o działalności Szawrina w Lublinie pozostają fragmentaryczne i nie pozwalają na pełniejsze odtworzenie jego sylwetki³¹⁶.

Ardalion Sergiejewicz Dediulin pełnił urząd prezydenta miasta Lublina w latach 1889–1893. Urodzony w Sankt-Petersburgu. W służbie od 1861 roku. Był szlachcicem legitymowanym, wyznania prawosławnego. Ukończył szkołę średnią. Posiadał rangę Nadwornego Radcy (*Nadwornyj Sowietnik*, VII klasa Tabeli Rang). Dediulin pozostawał w związku małżeńskim z Praskowią Zacharowną, córką radcy stanu. Ślub odbył się w cerkwi prawosławnej. Małżeństwo miało dwoje dzieci: córkę Katarzynę (ur. 30 września 1871 r.) i syna Aleksandra (ur. 10 sierpnia 1874 r.). Cała rodzina mieszkała wraz z prezydentem. W służbie cywilnej rozpoczął karierę w 1861 roku, kiedy mianowano go Rejestratorem Kolegialnym (*Kolleżskij Registrator*, XIV klasa Tabeli Rang), ze starszeństwem od 28 lutego tego samego roku. Początkowo pracował w Urzędzie Gubernialnym w Pskowie, gdzie pełnił funkcję pomocnika kierownika biura, a następnie kierownika biura. W 1865 roku przeniesiono go do Pskowskiej Izby Skarbowej jako urzędnika rządowego, a rok później awansował na stanowisko Sekretarza Gubernialnego (*Gubernskij Sekretar*, XII klasa Tabeli Rang). Kolejny awans otrzymał w 1870 roku, kiedy mianowano go Sekretarzem Kolegialnym (*Kolleżskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang). Jako urzędnik skarbowy wielokrotnie wysyłany był w teren – prowadził m.in. dochodzenia dotyczące zaległości podatkowych w powiatach Toropiec i Chołm, a także uczestniczył w rewizjach handlu w miastach Wielkie Łuki, Toropiec i Chołm. Nadzorował również kontrolę obiegu środków finansowych w skarbcach guberni pskowskiej. Za swoje zasługi został odznaczony Orderem Świętej Anny trzeciej

³¹⁵ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Gienricha Osipowicza Wolińskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/399, T. Radzik, J. Skarbek, A.A. Witusik (red.), *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. II, Lublin 2006, s. 341.

³¹⁶ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1887, s. 23–24; 1888, s. 23–24.

klasy. Jego roczne uposażenie na stanowisku prezydenta Lublina wynosiło 1500 rub. W dokumentach personalnych widnieje zapis „nie posiada” majątku nieruchomego. Dediulin nie był związany z wojskiem³¹⁷.

Klimientij Władimirowicz Grinewicz pełnił urząd prezydenta miasta Lublina w latach 1894–1898. Urodził się w guberni kijowskiej. Pochodził ze stanu mieszczańskiego i był wyznania prawosławnego. Ukończył szkołę średnią. Posiadał rangę Asesora Kolegialnego (*Kolleżskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang), a równocześnie pozostawał w stanie spoczynku jako podpułkownik armii rosyjskiej. Żonaty był z Sofią Fiedorowną, córką sekretarza gubernialnego Czelnokowa. Małżeństwo miało liczne potomstwo: synów Mikołaja (ur. 1870), Jewgienija (ur. 1871) i Konstantego (ur. 1873) oraz córki Aleksandrę (ur. 1868) i Marię (ur. 1874). Cała rodzina była wyznania prawosławnego i mieszkała razem z urzędnikiem. Grinewicz rozpoczynał karierę wojskową w połowie lat 50. XIX w., a od 1 listopada 1863 r. został przeniesiony do czynnej służby jako oficer artylerii, skierowany na front do walk z oddziałami powstańczymi podczas Powstania Styczniowego. W tym okresie awansował na stopień chorążego (*praposzczyka*) w tobołskiej baterii pieszej czasu wojny. Po zakończeniu kampanii przeszedł do służby cywilnej, obejmując stanowisko w kancelarii gubernialnej. Za służbę wojskową i cywilną został odznaczony Orderem Świętej Anny trzeciej klasy, a także medalami pamiątkowymi: za udział w wojnie krymskiej 1853–1856 oraz za stłumienie powstania polskiego 1863–1864. Jako prezydent Lublina pobierał roczne uposażenie w wysokości 1500 rub. oraz dodatek „na rozjazdy” w wysokości 300 rub., co łącznie dawało 1800 rub. Majątku nieruchomego nie posiadał. Wiadomo natomiast, że jego synowie związani byli również z administracją i urzędami gubernialnymi. Jeden z nich pracował w zarządzie guberni, a innemu – Leonidowi, określone w dokumentach jako sierota, niezdolny do pracy – w 1905 r. przyznano emeryturę z funduszy Skarbu Państwa w wysokości 107 rub. 50 kop. rocznie³¹⁸.

Jewgraf Jewgrafowicz Stiepanow pełnił urząd prezydenta miasta Lublina w latach 1899–1902. W służbie pozostawał od 1867 roku. Pochodził z guberni pskowskiej, ze stanu szlacheckiego (szlachta legitymowana) i był wyznania prawosławnego. Posiadał wykształcenie wyższe i był żołnierzem. Zajmował stanowisko naczelnika straży ziemskiej powiatu biłgorajskiego. Miał rangę Asesora Kolegialnego (*Kolleżskij Asesor*, VIII klasa

³¹⁷ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Ardaliona Sergiejewicza Dediulina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/298.

³¹⁸ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Klimientego Władimirowicza Grinewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/502; Decyzja Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o przyznaniu Leonidowi Gryniewiczowi emeryturę w wysokości stu siedmiu rubli pięćdziesięciu kopiejek rocznie, z funduszy Skarbu Państwa, poczynawszy od 28 czerwca 1905 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/502.

Tabeli Rang), równocześnie posiadając stopień pułkownika w stanie spoczynku. Stiepanow pozostawał w związku małżeńskim, miał syna Mikołaja. Cała rodzina była wyznania prawosławnego i mieszkała razem z urzędnikiem. W dokumentach personalnych figuruje zapis o braku posiadania majątku. Jako prezydent Lublina pobierał początkowo wynagrodzenie zasadnicze w wysokości 1000 rub. rocznie, z dodatkiem „na rozjazdy” w wysokości 500 rub., co łącznie dawało 1500 rub. Od 1901 r. jego uposażenie wzrosło do 1700 rub. z dodatkiem 300 rub. na rozjazdy, czyli łącznie 2000 rub. rocznie. Za swoją służbę otrzymał srebrny medal pamiątkowy ku czci cesarza Aleksandra III³¹⁹. Stiepanow zmarł w trakcie sprawowania urzędu, w 1902 r. Po jego śmierci wdowie, Annie Stiepanowej, przyznano emeryturę z wojskowej kasy pogrzebowej w wysokości 32 rub. 30 kop. miesięcznie, począwszy od 4 kwietnia 1902 r.³²⁰

Aleksandr Władimirowicz Biedraga³²¹ objął obowiązki prezydenta miasta Lublina w dniu 5 marca 1902 r., a urząd sprawował do 1905 r. Pochodził z guberni kałuskiej, wywodził się ze stanu szlacheckiego legitymowanego i był wyznania prawosławnego. Posiadał wykształcenie wyższe i rangę Rzeczywistego Radcy Stanu (*Diejstwitielnyj Sztatskij Sowietnik*, IV klasa Tabeli Rang), co stawiało go bardzo wysoko w hierarchii urzędniczej Imperium Rosyjskiego. Był żonaty i miał jednego syna, pozostającego pod jego opieką i utrzymaniem. Cała rodzina była wyznania prawosławnego. W dokumentach personalnych figuruje informacja, że nie posiadał majątku. Jako prezydent Lublina pobierał wynagrodzenie zasadnicze w wysokości 1700 rub. rocznie, a ponadto dodatek „na rozjazdy” w kwocie 300 rub., co łącznie dawało 2000 rub. rocznie. Otrzymał również przydział kwatery w miejskim mieszkaniu. Z zawodu był inżynierem, nigdy nie pełnił służby wojskowej. W aktach podkreślano, że nie był aresztowany ani karany. W 1903 r. korzystał z urlopu, co było odnotowane w jego przebiegu kariery. Po zakończeniu kadencji w Lublinie – w 1907 r. Aleksandra Jakowlewna Biedraga-Czubakowa w Petersburgu wystąpiła o kopię jego formularza służby³²².

Konstanty Zaremba pełnił urząd prezydenta miasta Lublina w latach 1905–1908, po wcześniejszym objęciu obowiązków 18 kwietnia 1905 r. Służbę rozpoczął od w 1895 roku.

³¹⁹ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Jewgraфа Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1701; akta osobowe Jewgraфа Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8891.

³²⁰ Pismo Kancelarii Warszawskiego Generał-Gubernatora do Gubernatora Lubelskiego w sprawie podania wdowy Anny Stiepanowej, domagającej się zwrotu potrąceń na fundusz emerytalny pobieranych w okresie, gdy jej mąż Jewgraf Stiepanow pełnił obowiązki prezydenta miasta Lublina, styczeń 1905 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/1701.

³²¹ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandera Władimirowicza Biedragi, APL, RGL, 35/116/0/3.5/83.

³²² Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego z 17 lipca 1909 r., o przesyłaniu kopii formularza służbowego dotyczącego byłego prezydenta miasta Lublina Biedragi z 17 lipca 1909 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/83.

Wywodził się z guberni suwalskiej, ze stanu mieszczańskiego i był wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył szkołę średnią. W hierarchii urzędniczej Imperium Rosyjskiego posiadał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Był kawalerem. W aktach personalnych zapisano, że nie posiadał majątku. Jako prezydent Lublina pobierał wynagrodzenie zasadnicze w wysokości 1700 rub. rocznie oraz dodatek „na rozjazdy” w wysokości 300 rub. Do dyspozycji miał także kwaterę w miejskim mieszkaniu. Za swoją służbę państwową został odznaczony Orderem Świętej Anny trzeciej klasy oraz Orderem Świętego Stanisława trzeciej klasy. Zaremba posiadał wcześniejsze doświadczenie administracyjne – był prezydentem Radomia, a wcześniej pracował w Wołyńskim Zarządzie Gubernialnym. Jako prezydent Lublina prowadził praktykę dopuszczania obywateli do sesji Rady Miasta, jednak bez prawa głosu, co odzwierciedlało obowiązujące ograniczenia w systemie rosyjskiej administracji miejskiej. W 1908 roku został wiceprezydentem Warszawy³²³.

Witold Schreyer objął urząd prezydenta miasta Lublina w 1908 roku i sprawował go do 1911 roku. Służbę cywilną rozpoczął w 1895 roku. Pochodził z Królestwa Polskiego, wywodził się ze stanu szlacheckiego legitymowanego i był wyznania ewangelicko-augsburskiego. Był absolwentem Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie ukończył studia prawnicze, uzyskując przygotowanie do pracy w administracji i sądownictwie. Jego kariera urzędnicza rozpoczęła się w strukturach administracji warszawskiej. Został poddany egzaminowi przed specjalną komisją przy Warszawskiej Izbie Sądowej, która uznała, że nabył on wystarczające przygotowanie praktyczne do samodzielnego wykonywania obowiązków w zakresie spraw sądowych. Na tej podstawie rozpoczął regularną służbę państwową. Na mocy Najwyższego rozkazu z dnia 19 czerwca 1898 r. (nr 52) został awansowany za wysługę lat do stopnia Sekretarza Kolegialnego (*Kolleżskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang), ze starszeństwem od 14 lipca 1897 r. Następnie, zarządzeniem naczelnika guberni warszawskiej z dnia 30 stycznia 1899 r. mianowano go referentem do spraw finansowych w Warszawskim Zarządzie Gubernialnym, gdzie objął stanowisko od 1 lutego 1899 r. Krótko później, zarządzeniem gubernatora warszawskiego z dnia 27 lutego 1899 r., został skierowany do pracy w Komisji Szacunkowej w Kołbieli-Ostrowi, gdzie wykonywał obowiązki związane z gospodarką finansową i nadzorem nad sprawami majątkowymi. Równocześnie pełnił funkcję radcy w Wydziale Prawnym, co poszerzało jego doświadczenie w zakresie administracji sądowej i gospodarczej. Na mocy Najwyższego rozkazu z dnia 21 września 1900 r. został awansowany

³²³ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Konstatina Wiktorowicza Zaremby, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2082; „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 174.

za wysługę lat do stopnia Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang), ze starszeństwem od 14 lipca 1900 r. Za wzorową i gorliwą służbę został odznaczony Orderem Świętego Stanisława trzeciej klasy, co potwierdzało jego rzetelność i wysoką ocenę ze strony władz administracyjnych. W momencie nominacji na prezydenta Lublina posiadał już znaczące doświadczenie w strukturach administracji. W hierarchii służbowej miał rangę Nadwornego Radcy (*Nadwornyj Sowietnik*, VII klasa Tabeli Rang). Jako prezydent pobierał wynagrodzenie zasadnicze w wysokości 2500 rub. rocznie oraz dodatek mieszkaniowy w kwocie 300 rub., co dawało łącznie 2800 rub. rocznie. Był kawalerem i – jak wynika z akt personalnych – nie posiadał majątku³²⁴.

Aleksander Korsak sprawował urząd prezydenta miasta Lublina w latach 1911–1915, obejmując stanowisko w okresie nasilających się napięć politycznych i gospodarczych poprzedzających wybuch I wojny światowej. Wywodził się z rodziny szlacheckiej legitymowanej, był wyznania rzymskokatolickiego. Według źródeł kształcił się w Męskim Gimnazjum Klasycznym w Wielsku (gubernia archangielska), które opuścił po ukończeniu VI klasy. W młodości związany był zawodowo z administracją w północnych regionach Imperium Rosyjskiego – pracował m.in. w Zarządzie Guberni Karelskiej. W służbie cywilnej osiągnął rangę Radcy Nadwornego (*Nadwornyj Sowietnik*, VII klasa Tabeli Rang). Do Lublina przybył jako urzędnik z doświadczeniem administracyjnym i praktyką na stanowiskach kierowniczych – wcześniej był bowiem prezydentem miasta Siedlce. W okresie prezydentury w Lublinie Korsak pobierał jedno z najwyższych uposażeń: 2800 rub. wynagrodzenia zasadniczego rocznie oraz 1680 rub. dodatku osobistego, co łącznie dawało sumę 4480 rub. Tak wysokie wynagrodzenie świadczyło o szczególnej pozycji, jaką zajmował w strukturze administracyjnej miasta i o randze urzędu w przededniu wojny. Za wieloletnią i gorliwą służbę państwową odznaczony został licznymi medalami i orderami: Orderem Świętego Włodzimierza IV klasy, Orderem Świętej Anny III klasy, Orderem Świętego Stanisława II i III klasy, a także medalami pamiątkowymi – srebrnym „Na pamiątkę panowania cesarza Aleksandra III” oraz jasnobrazowym „Na pamiątkę 300-lecia panowania Domu Romanowów”. Korsak był żonaty z Melanią Iwanowną Suzin, pochodzącą z rodziny szlacheckiej. Małżeństwo miało dwoje dzieci: Marię-Aleksandrę (ur. 22 czerwca 1879 r.) oraz Juliusza-Jana (ur. 6 grudnia 1880 r.). Żona i dzieci pozostawali przy nim, wszyscy wyznania rzymskokatolickiego. W odróżnieniu od wszystkich poprzednich prezydentów Lublina

³²⁴ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Witolda Stefana Schreyera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1791.

Korsak był właścicielem nieruchomości. Posiadał w Siedlcach drewniany dom wraz z boczną oficyną³²⁵.

1.3. Radni

Radni Magistratu (*ratman*) byli jednocześnie naczelnikami poszczególnych wydziałów oraz referentami spraw, które podlegały ich kompetencjom. Ze względu na ograniczoną liczbę personelu pomocniczego, znaczna część zadań administracyjnych wykonywana była bezpośrednio przez nich. Na czele Kasy i Wydziału Skarbowego stał pierwszy radny, określany mianem radnego-kasjera. Do jego obowiązków należało kierowanie sprawami Kasy Ekonomicznej miasta. Funkcja ta miała charakter szczególny, gdyż w sytuacji nieobecności prezydenta miasta radny-kasjer pełnił jego obowiązki. W takim wypadku nie był on jednak zwolniony z własnych zadań w obrębie wydziału, co prowadziło do istotnego obciążenia administracyjnego. Wydział Wojskowy pozostawał pod kierownictwem drugiego radnego. Jego zakres obowiązków obejmował prowadzenie ksiąg ludności, organizację spisów wojskowych oraz nadzorowanie poboru do armii. Odpowiadał również za rewizję magazynów wojskowych, przygotowywanie i utrzymywanie kwater wojskowych oraz transport rekrutów. Do kompetencji tego radnego należały także zadania wykraczające poza kwestie wojskowe, w tym nadzór nad budynkami miejskimi, kontrola cen na targach i jarmarkach oraz kontrola paszportów. Na czele Wydziału Sądowo-Policyjnego stał trzeci radny. Do jego zadań należała organizacja i prowadzenie spraw sądowych z ramienia miasta, w tym śledztw i czynności procesowych. Sprawował także nadzór nad więzieniem głównym mieszczącym się w zamku lubelskim. Ponadto odpowiadał za funkcjonowanie szpitali, instytucji opieki społecznej oraz realizację przepisów dotyczących policji budowlanej, sanitarnej i przeciwpożarowej. W jego gestii leżała również walka z żebractwem, które postrzegano jako istotny problem porządkowy i społeczny³²⁶.

W badanym okresie 19 osób pełniło funkcję radnego.

Antoni Czerwiński rozpoczął służbę w 1840 roku. W latach 1858–1868 pełnił funkcję radnego kasjera. Pochodził z Królestwa Polskiego, wywodził się ze szlachty powiatu lubartowskiego, legitymowanej w szlachectwie. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie wyższe. Uzyskał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang), a wcześniej służył jako porucznik. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 600 rub. rocznie. Nie został odznaczony. Był żonaty z kobietą wyznania rzymskokatolickiego.

³²⁵ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805.

³²⁶ T. Mencil, *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809–1866*, „Rocznik Lubelski” v. 4, Lublin 1961, s. 71–81.

Posiadał murowany dom w mieście o wartości 3000 rub. Karierę rozpoczął jako podporucznik w pułku strzelców pieszych wchodzącym w skład Korpusu Gwardii Litewskiej. Z powodu złego stanu zdrowia zakończył służbę w 1869 roku³²⁷.

Józef Pliszczyński rozpoczął służbę w 1835 roku a w latach 1860–1877 oraz ponownie w latach 1881–1882 pełnił funkcję radnego. Pochodził ze stanu szlacheckiego legitymowanego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 600 rub. rocznie. Otrzymał najwyższe uznanie za wierną i ciągłą 25-letnią służbę. Był dwukrotnie żonaty. Z pierwszego małżeństwa miał dwie córki, wychowane w wierze rzymskokatolickiej. Nie posiadał majątku osobistego, natomiast jego żona była właścicielką murowanego domu w mieście o wartości 6000 rub. Karierę urzędniczą rozpoczynał jako pisarz w magistracie, następnie pełnił obowiązki sekretarza³²⁸.

Antoni Gillewicz zajmował stanowisko radnego w latach 1865–1884, zaś służbę cywilną rozpoczął w 1834 roku. Pochodził z Królestwa Polskiego, był synem mieszczanina. Był wyznania rzymskokatolickiego i odbył wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolleżskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang), a od 1873 roku Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 300 rub. rocznie. Został odznaczony brązowym medalem pamiątkowym wojny krymskiej (1853–1856). Był żonaty. Jego żona, ziemianka, wniosła w posagu 850 rub. Miał dwóch synów, obaj wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nieruchomego nie posiadał. Przebieg jego służby był oceniany jako nienaganny. Zakończył karierę urzędniczą ze względu na zły stan zdrowia. Uznany został, z racji wieku, za osobę starszą i przeszedł w stan częściowej emerytury. Na mocy ukazu Rządzącego Senatu awansowany został 10 sierpnia 1883 roku na rzeczywistego radcę stanu³²⁹.

Nazar Witoszyński rozpoczął służbę w 1847 roku. W latach 1869–1884 pełnił funkcję radnego-kasjera. Pochodził z Królestwa Polskiego, był synem urzędnika IX klasy. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie, ukończył pełny kurs nauk w Gimnazjum Piotrkowskim. Od 1883 roku posiadał rangę Nadwornego Radcy (*Nadwornyj Sowietnik*, VII klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 600 rub. rocznie. Został odznaczony brązowym medalem za pamięć wojny z 1853 roku. Był żonaty, jego dzieci i żona były wyznania rzymskokatolickiego. Nie posiadał majątku. Karierę

³²⁷ Lista stanu służby radnego I kasjera Antoniego Czerwińskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/224.

³²⁸ Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Stanisławowicza Pliszczynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/341.

³²⁹ Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Iwanowicza Gillewicza, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/239.

rozpoczął w powiecie, następnie został zatwierdzony na stanowisku pisarza w magistracie z uposażeniem 150 rub. rocznie, a później kasjera³³⁰.

Jakub Wołoszyński rozpoczął służbę w 1840 roku. W latach 1878–1883 pełnił funkcję radnego. Pochodził ze stanu mieszczańskiego, był wyznania rzymskokatolickiego i miał wykształcenie średnie. Nie posiadał rangi urzędniczej. Jego wynagrodzenie wynosiło 375 rub. rocznie. Odznaczony został brązowym medalem pamiątkowym za wojnę z lat 1853–1856 oraz Orderem św. Włodzimierza IV klasy. Był żonaty i miał pięcioro dzieci, które pozostawały pod jego opieką. Cała rodzina była wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nieruchomego nie posiadał. Przed objęciem stanowiska księgowego, pełnił funkcję kancelisty i buchaltera w magistracie³³¹.

Józef Jezierski pełnił funkcję radnego w 1885 roku, a służbę cywilną rozpoczął w 1850 roku. Pochodził z Królestwa Polskiego. Wywodził się ze stanu szlacheckiego, nielegitymowanego. Uzyskał rangę Asesora Kolegialnego (*Kolleżskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang). Majątku nieruchomego nie posiadał, był żonaty i miał trójkę dzieci, wszyscy wyznania rzymskokatolickiego. Przed objęciem stanowiska radnego pełnił funkcję komisarza policji w Lublinie³³².

Anton Iwanowicz Szletech pełnił funkcję radnego w latach 1881–1882. Brak danych o dacie rozpoczęcia służby, wyznaniu, miejscu pochodzenia, stanie społecznym, wykształceniu oraz wynagrodzeniu. Posiadał rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolleżskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang)³³³.

Franciszek Łapiński rozpoczął służbę w 1854 roku. W latach 1884–1890 pełnił funkcję radnego. Pochodził z guberni kieleckiej, wywodził się ze stanu szlacheckiego legitymowanego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 800 rub. rocznie. Nie został odznaczony. Majątku nieruchomego nie posiadał. Wcześniej pracował w Zarządzie Gubernialnym³³⁴.

Antoni Dizinier pełnił funkcję radnego w latach 1886–1890. Służbę rozpoczął w 1848 roku. Pochodził z Piotrkowa i wywodził się ze stanu mieszczańskiego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Nadwornego Radcy (*Nadwornyj Sowietnik*, VII klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 800

³³⁰ Formularnyj spisok o służbie ratmana Nazarja Antonowicza Witoszynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/394.

³³¹ Akta osobowe Jakuba Witoszynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401.

³³² Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/262.

³³³ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1882, s. 18–19; 1883, s. 18.

³³⁴ Formularnyj spisok o służbie ratmana Franca Fiodorowicza Łapinskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1027.

rub. rocznie, z dodatkiem 300 rub. Został odznaczony Orderem Świętego Włodzimierza IV klasy, Orderem Świętego Stanisława II i III klasy, Orderem Świętej Anny III klasy oraz medalem za uczestnictwo w wojnie 1853–1856. Był żonaty, majątku nieruchomego nie posiadał. Brał udział w wojnie krymskiej, pracował jako urzędnik w Zarządzie Gubernialnym oraz pełnił funkcję kasjera w zarządzie powiatowym lubelskim. Ma bardzo bogatą historię służby – wyróżniony został za nienaganną 40-letnią służbę³³⁵.

Piotr Malewski rozpoczął służbę w 1869 roku. W latach 1878–1896 pełnił funkcję radnego. Pochodził z guberni grodzieńskiej, wywodził się ze stanu szlacheckiego legitymowanego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Nadwornego Radcy (*Nadwornyj Sowietnik*, VII klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 800 rub. rocznie. Został odznaczony srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Był żonaty i miał jedno dziecko, oboje wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nie posiadał. Kariera urzędnicza Malewskiego była związana z Magistratem: wcześniej pracował jako kancelista, a następnie sekretarz. W trakcie całej kariery nie korzystał z przerw ani urlopów³³⁶.

Ksawery Dobrosielski pełnił funkcję radnego kasjera w latach 1891–1899. Wywodził się ze stanu szlacheckiego nielegitymowanego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Asesora Kolegialnego (*Kolleżskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 800 rub. rocznie. Został odznaczony srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Był kawalerem i nie posiadał majątku nieruchomego. Całą swoją karierę związał z Magistratem, gdzie zaczynał od niższych stanowisk urzędniczych. Odszedł ze służby z powodu złego stanu zdrowia³³⁷.

Józef Pieńkowski rozpoczął służbę 4 grudnia 1865 r. W latach 1891–1905 pełnił funkcję radnego. Wywodził się ze stanu szlacheckiego legitymowanego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie wyższe. Uzyskał rangę Asesora Kolegialnego (*Kolleżskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 800 rub. rocznie, a od 1903 roku 1000 rub. Został odznaczony Orderem Świętego Stanisława III klasy oraz srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Był żonaty, jego dzieci wychowane zostały w wierze rzymskokatolickiej. Nie posiadał majątku. Podczas

³³⁵ Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Osipowicza Dziniera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/311.

³³⁶ Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093.

³³⁷ Formularnyj spisok o służbie ratmana Ksawerego Ksawerowicza Dobrosielskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/319.

swojej kariery urzędniczej pełnił także obowiązki prezydenta miasta po odejściu Biedragi, a następnie przekazał wszystkie akta prezydentowi Zarembie³³⁸.

Stanisław Kasperski rozpoczął służbę w 1868 roku. W latach 1897–1898 pełnił funkcję radnego. Pochodził z guberni lubelskiej, wywodził się ze stanu szlacheckiego nielegitymowanego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Asesora Kolegialnego (*Kolležskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 800 rub. rocznie. Został odznaczony srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III oraz brązowym medalem za zasługi przy pierwszym spisie powszechnym ludności w 1897 roku. Był żonaty i miał dwie córki, wszystkie wyznania rzymskokatolickiego, pozostające pod jego opieką. Majątku nie posiadał. Wcześniej pracował jako urzędnik w Zarządzie Gubernialnym jako pomocnik archiwisty. Następnie pisał się po szczeblach kariery w Magistracie³³⁹.

Julian Zbliński pełnił funkcję radnego w latach 1899–1900. Brak danych o dacie rozpoczęcia służby, miejscu pochodzenia, stanie społecznym, poziomie wykształcenia i wysokości wynagrodzenia. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał Asesora Kolegialnego (*Kolležskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang). Został odznaczony srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III oraz brązowym medalem za zasługi przy pierwszym spisie powszechnym ludności w 1897 roku. Brak informacji o jego stanie cywilnym, rodzinie i majątku³⁴⁰.

Józef Winnicki rozpoczął służbę w 1868 roku. W latach 1900–1906 pełnił funkcję radnego-kasjera. Był synem urzędnika. Pochodził z Grodna. Wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang) a w 1901 roku awansował na Asesora Kolegialnego (*Kolležskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 500 rub. rocznie. Został odznaczony Orderem Świętego Stanisława III klasy oraz srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Był kawalerem. Majątku nieruchomego nie posiadał. Wcześniej pracował jako urzędnik w Zarządzie Gubernialnym. W aktach zachowały się opinie służbowe o jego pracy, oceniane jako nienaganne i pochwalne. Zajmował się również prowadzeniem rachunkowości funduszu stypendialnego imienia doktora Sztajna³⁴¹.

³³⁸ Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Iwanowicza Pienkowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1347.

³³⁹ Formularnyj spisok o służbie ratmana Stanisława Wojciechowicza Kaspjerskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/699.

³⁴⁰ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94.

³⁴¹ Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Osipa Winnickago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1987.

Franciszek Szewczykowski rozpoczął służbę cywilną w 1879 roku w latach 1901–1909 pełnił funkcję radnego, a od 1907 roku także kasjera. Pochodził z guberni lubelskiej, wywodził się ze stanu mieszczańskiego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie niższe, domowe. Uzyskał rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolležskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang) a w 1903 roku awansował na Radcę Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 1000 rub. rocznie. Został odznaczony Orderem Świętej Anny III klasy, Orderem Świętego Stanisława II klasy oraz srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Był żonaty i miał trzy córki, wychowane w wierze rzymskokatolickiej. Majątku nieruchomego nie posiadał³⁴².

Wacław Kasprzycki rozpoczął służbę 6 października 1886 r. W latach 1906–1915 pełnił funkcję radnego. Pochodził z Hrubieszowa w guberni lubelskiej, ze stanu chłopskiego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Otrzymał jedynie naukę domową, co odpowiadało poziomowi wykształcenia niższego. Pozostawał kawalerem, nie wykazywał majątku. Pierwsze doświadczenie administracyjne zdobywał w powiecie hrubieszowskim. 14 sierpnia 1880 r. decyzją rady powiatowej w Hrubieszowie został zatrudniony jako urzędnik do pisania w magistracie miejskim, z wynagrodzeniem 115 rub. rocznie. Dwa lata później, 21 czerwca 1882 r., przeniesiono go do urzędu powiatowego w Hrubieszowie na stanowisko zarządzającego, a od 28 kwietnia 1883 roku – po zdaniu egzaminu językowego z rosyjskiego przed Komitetem Egzaminacyjnym – otrzymał stałą posadę państwową z pensją 150 rub., następnie podniesioną do 180 rub. W dalszych latach pracował m.in. w Dubience, gdzie od 19 września 1885 r. wykonywał obowiązki sekretarza z pensją 250 rub. rocznie. Kolejne awanse w hierarchii służbowej związane były zarówno ze zdanymi egzaminami (świadectwo hrubieszowskiego progimnazjum z 8 lutego 1896 r.), jak i z decyzjami władz gubernialnych. 2 listopada 1896 r. uzyskał stopień Rejestratora Kolegialnego (*Kolležskij Registrator*, XIV klasa Tabeli Rang), a 8 lipca 1897 r. mianowano go archiwistą lubelskiego Magistratu. Kilka miesięcy później, 10 października 1897 r., objął stanowisko sekretarza do spraw ludności z wynagrodzeniem 450 rub. rocznie. Kolejne awanse Kasprzyckiego przebiegały systematycznie: 20 marca 1900 r. otrzymał rangę Sekretarza Gubernialnego (*Gubernskij Sekretar*, XII klasa Tabeli Rang), a w 1901 r. jego wynagrodzenie podniesiono do 700 rub. rocznie. 6 lipca 1902 r. awansował na Sekretarza Kolegialnego (*Kolležskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang), zaś 2 lipca 1906 r. – na Radcę Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Od tego momentu zaczął obejmować funkcje kierownicze w lubelskim magistracie. 31 sierpnia 1906 r. mianowano go radnym z pensją 1000 rub. rocznie i

³⁴² Akta osobowe Franciszka Szewczykowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1778.

powierzono mu pełnienie obowiązków prezydenta miasta Lublina. W roku 1909 awansował na Asesora Kolegialnego (*Kolležskij Asesor*; VIII klasa Tabeli Rang). W zakresie wynagrodzeń osiągnął poziom jednego z lepiej opłacanych urzędników: w 1914 roku jego pensja zasadnicza wynosiła 1200 rub., do czego doliczano 350 rub. dodatku, co dawało łącznie 1560 rub. rocznie. Był wielokrotnie odznaczany: posiadał Order św. Stanisława III klasy, srebrny medal pamiątkowy ku czci cesarza Aleksandra III, jasnobrązowy medal na 300-lecie panowania dynastii Romanowów. Kasprzycki należał do grona urzędników, którzy zaczynali karierę od najniższych stanowisk kancelaryjnych i dzięki zdanim egzaminom, wytrwałości oraz długoletniej służbie, awansowali na wyższe stopnie w hierarchii administracyjnej³⁴³.

Roman Nurowski rozpoczął służbę 1 stycznia 1891 r. W latach 1907–1915 pełnił funkcję radnego. Pochodził z guberni siedleckiej, wywodził się ze stanu szlacheckiego nielegitymowanego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang), a od 1910 roku Asesora Kolegialnego (*Kolležskij Asesor*; VIII klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 1000 rub. rocznie, a od 1912 roku 1200 rub. Został odznaczony srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Był kawalerem. Majątku nie posiadał. Wcześniej pracował w magistracie Lublina jako księgowy³⁴⁴. Określony przez jednego z przystawów administracyjnych, Hipolita Przegalińskiego (z którym był skonfliktowany): „Nurowski ze względu na swój charakter i sposób działania nie miał i nie może mieć przyjaciół”³⁴⁵.

Adam Władich rozpoczął służbę 10 grudnia 1887 r. W latach 1910–1915 pełnił funkcję radnego, kasjera. Pochodził z guberni lubelskiej, wywodził się ze stanu szlacheckiego legitymowanego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Asesora Kolegialnego (*Kolležskij Asesor*; VIII klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 1000 rub. rocznie, z dodatkiem osobistym 300 rub. Został odznaczony Orderem Świętego Stanisława III klasy, srebrnym medalem pamiątkowym panowania cesarza Aleksandra III oraz jasnobrązowym medalem na pamiątkę 300-lecia panowania dynastii Romanowów. Był kawalerem. Majątku nie posiadał. Wcześniej pracował

³⁴³ Formularnyj spisok o służbie ratmana Wacława Michajłowicza Kasprzyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702.

³⁴⁴ Formularnyj spisok o służbie ratmana Romana Gustawowicza Nurowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262.

³⁴⁵ Prośba do Gubernatora Lubelskiego napisana przez Przegalińskiego o wszczęcie śledztwa i opisująca konflikt z Prezydentem i radnym Nurowskim z 1912 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/1451.

jako urzędnik w Zarządzie Gubernialnym, a następnie pełnił funkcję księgowego kasy miejskiej w magistracie Lublina³⁴⁶.

W roku 1901 w aktach pojawia się funkcja radnego honorowego (*paczotnyj ratman*). Była to funkcja czysto reprezentacyjna, niezwiązana z przynależnością do korpusu cywilnego, pozbawiona prawa głosu i wynagrodzenia. Honorowi radni stanowili swoistą reprezentację lokalnych elit gospodarczych i społecznych, których autorytet i działalność publiczna czyniły z nich naturalnych partnerów w sprawach miejskich. Od 1901 roku honorowym radnym byli: Feliks Dutkiewicz pochodzący z właścicieli majątków ziemskich i aktywnie uczestniczył w życiu towarzyskim miasta oraz Juliusz Vetter, znany przemysławiec i filantrop, współwłaścicielem zakładów browarniczych i spirytusowych w Lublinie. Vetter angażował się w inicjatywy społeczne i charytatywne, odgrywając ważną rolę w kształtowaniu życia gospodarczego miasta. Od 24 października 1902 roku radnym honorowym był Andrzej Piotrowski, ziemianin, działacz społeczny i członek stowarzyszeń dobroczynnych. Choć pozbawieni kompetencji ustawowych, Honorowi Radni jawią się jako stanowisko o dość sporym mandacie społecznym – uczestniczyli w sprawach związanych z planami zagospodarowania miejskiego, oraz przez samych obywateli byli postrzegani jako „radni”³⁴⁷.

1.4. Sekretarze Magistratu

W strukturze Magistratu zatrudnieni byli sekretarze: sekretarz magistratu (sekretarz ogólny (*sekretar magistrata*), sekretarz do spraw kwaterunku (*sekretar po kwartirnoj czasti*) oraz sekretarz do spraw ludności (*sekretar po czasti narodonasolenija*). Były to stanowiska urzędnicze odpowiadające za ciągłość pracy urzędu i wykonanie zadań miasta (finansowo-gospodarczych, wojskowo-kwaterunkowych, ewidencyjnych), na podstawie przepisów ogólnych, instrukcji resortowych i regulaminów wewnętrznych³⁴⁸.

1.4.1. Sekretarz do spraw ogólnych

Sekretarz magistratu kierował kancelarią, zapewniał obieg korespondencji i pism, prowadził protokoły posiedzeń, dbał o repertoria, archiwum i pieczęcie oraz przygotowywał

³⁴⁶ Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Adama Apolinariewicza Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997.

³⁴⁷ M. Górzyński, I. Karbownik, A. Szulc, *Planowanie administracyjne rozwoju przestrzennego miast w guberniach Królestwa Polskiego 1867–1915. Wybór źródeł archiwalnych*, Warszawa-Kalisz 2023, s. 45–46; „Kurjer”, 1911, R. 6 nr. 206: „Wobec zrzeczenia się przez radnego honorowego Magistratu Lubelskiego p. Juliusza Vettera dalszego pełnienia wspomnianego urzędu, oraz zaprzestania uczęszczania na posiedzenia z powodu niezdrówia drugiego radnego honorowego, dra Feliksa Dudkiewicza, wkrótce w Magistracie odbędą się nowe wybory na radnych honorowych Magistratu. Wiadomość tę powita ogół naszego miasta z zadowoleniem, gdyż pozwoli to na wprowadzenie do Rady Miejskiej ludzi młodszych i energiczniejszych, którzy nie będą stanowiska przedstawicieli społeczeństwa w urzędniczym Magistracie traktować na równi z innymi, do niczego nieobowiązującymi godnościami honorowymi i tytułami prezesów, co, niestety, z małymi wyjątkami, dotychczas miało miejsce w Radzie Miejskiej”.

³⁴⁸ T. Mencil, *op. cit.*, s. 107.

projekty pism i zarządzeń do podpisu przełożonych. W praktyce spinał piony merytoryczne urzędu. Istotnym elementem pracy sekretarza była łącznikowa rola między warstwą kancelaryjno-archiwalną a wykonawcami zadań merytorycznych³⁴⁹. Wewnętrzny rozdział kompetencji sekretarza kształtowały regulaminy i praktyka kancelaryjna poszczególnych miast; dla Lublina ich istnienie potwierdza Ogólny Regulamin Magistratu z 5 kwietnia 1917 r. – co prawda pochodzący już z okresu wojennego, lecz kontynuujący wcześniejsze rozwiązania organizacyjne³⁵⁰. Do Sekretarza należało ściąganie należności do kasy miejskiej i tworzenie wykazu cen targowych³⁵¹.

W badanym okresie, funkcję sekretarza pełniło 7 osób.

W okresie 1864–1868 brak jest informacji co do obsady osobowej stanowiska sekretarza. Od 1869 do 1877 oraz ponownie w latach 1881–1882 roku stanowisko zajmował Jan Kozłowski. Służbę rozpoczął w 1850 roku. Pochodził z guberni lubelskiej, wywodził się ze stanu szlacheckiego legitymowanego i był wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył szkołę średnią. Karierę rozpoczął w wojsku – był podporucznikiem marynarki wojennej Imperium Rosyjskiego i brał czynny udział w wojnie krymskiej. Za udział w walkach odznaczony został dwoma medalami: srebrnym na wstędze św. Jerzego za obronę Sewastopola oraz brązowym na wstędze św. Andrzeja – na pamiątkę wojny lat 1853–1856. Z wojska odszedł w stopniu oficerskim co zapewniło mu dodatkowe świadczenia materialne w dalszej karierze cywilnej. Jako były wojskowy otrzymywał bowiem dodatek emerytalny w wysokości 400 rub. rocznie, który doliczano do jego zasadniczego wynagrodzenia sekretarza wynoszącego 230 rub. Po przejściu do administracji cywilnej rozpoczął służbę w strukturach terenowych – był sekretarzem policji w powiecie lubartowskim, a następnie został przeniesiony do Lublina, gdzie powierzono mu stanowisko sekretarza magistratu. W hierarchii służbowej posiadał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang) co sytuowało go wśród niższej szlachty urzędniczej. Kozłowski był żonaty, lecz nie miał dzieci. Nie posiadał majątku nieruchomego. W późniejszym okresie, po zakończeniu pracy w charakterze sekretarza, znalazł jeszcze zatrudnienie w magistracie – w latach 1892–1893 pełnił funkcję dziennikarza miejskiego³⁵².

³⁴⁹ J. Załączny, *Władze miejskie Płocka (1806–1867)*, „Notatki Płockie” 1992, t. 37, nr 3 (152), s. 23.

³⁵⁰ M. Szewczak-Daniel, *op. cit.*, s. 546.

³⁵¹ J. Załączny, *op. cit.*, s. 25.

³⁵² Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285.

Piotr Malewski pełnił funkcję sekretarza magistratu Lublina w latach 1878–1880 oraz 1884–1885. Jego biografię przedstawiono w rozdziale dotyczącym radnych³⁵³.

Piotr Szalawski sprawował urząd w roku 1883. Był wyznania rzymskokatolickiego, lecz brak jest danych dotyczących jego pochodzenia społecznego, miejsca urodzenia, wykształcenia, przebiegu kariery zawodowej czy sytuacji rodzinnej i majątkowej. Nie posiadał rangi w hierarchii służbowej, nie zachowały się również żadne informacje o jego wynagrodzeniu czy odznaczeniach. Z uwagi na brak akt osobowych nie ma możliwości odtworzenia pełniejszej biografii tego urzędnika³⁵⁴.

Józef Jezierski pełnił funkcję sekretarza w roku 1886. Pochodził ze stanu szlacheckiego nielegitymowanego, był wyznania rzymskokatolickiego i posiadał wykształcenie niższe. W hierarchii służbowej zajmował rangę Asesora Kolegialnego (*Kolležskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang)³⁵⁵.

Henryk Lempke zatrudniony był jako sekretarz Magistratu Lublina w latach 1887–1890. Pochodził z guberni lubelskiej, wywodził się ze stanu mieszczańskiego i był wyznania rzymskokatolickiego. Jego wykształcenie określono jako niższe (domowe). Nie posiadał rangi w hierarchii służbowej. Jego wynagrodzenie zasadnicze wynosiło 500 rub. rocznie. Nie został odznaczony żadnymi orderami ani medalami. Był żonaty i miał dwie córki; cała rodzina była wyznania rzymskokatolickiego i mieszkała przy nim. Nie posiadał majątku nieruchomego. Przed objęciem funkcji sekretarza pracował jako asystent w kasie miejskiej³⁵⁶.

Antoni Milaszewski zatrudniony został w magistracie 3 sierpnia 1879 r., a w latach 1891–1908 sprawował urząd sekretarza. Był wyznania rzymskokatolickiego, lecz brak jest bliższych danych dotyczących jego pochodzenia społecznego, miejsca urodzenia czy wykształcenia. W hierarchii urzędniczej posiadał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Jego wynagrodzenie zasadnicze wynosiło początkowo 500 rub. rocznie, a od roku 1902 zostało podwyższone do 800 rub. rocznie. Za długoletnią i nienaganną służbę odznaczono go srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Brak natomiast danych o jego sytuacji rodzinnej czy stanie majątkowym³⁵⁷.

³⁵³ Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; por. s. 88.

³⁵⁴ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1884, s. 18.

³⁵⁵ Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/631.

³⁵⁶ Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Gienricha Romanowicza Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956.

³⁵⁷ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92; 1895, s. 88–90; 1896 s. 88–90; 1897, s. 88–90; 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60; 1909, s. 60.

Lew Radliński zajmował stanowisko sekretarza w latach 1910–1915. Był wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył trzy klasy Radomskiego Gimnazjum Męskiego, co potwierdza świadectwo z dnia 15 lutego 1900 r. Posiadał wykształcenie średnie, które pozwoliło mu podjąć karierę urzędniczą w administracji miejskiej. Do służby w magistracie lubelskim wszedł 12 stycznia 1908 r. decyzją gubernatora lubelskiego, za zgodą warszawskiego generał-gubernatora. Początkowo zatrudniono go jako urzędnika do korespondencji z wynagrodzeniem 400 rub. rocznie. Już 12 maja 1908 r. został mianowany dziennikarzem Magistratu z pensją 500 rub. rocznie. Rok później, 12 maja 1909 r., powierzono mu obowiązki sekretarza magistratu, a następnie, 16 października 1909 r., został przeniesiony na stanowisko buchaltera (księgowego) miejskiej kasy z pensją 900 rub. rocznie. Wreszcie, od 1910 roku sprawował funkcję sekretarza magistratu, którą pełnił aż do wybuchu I wojny światowej. Radliński posiadał formalne kwalifikacje potwierdzone egzaminem urzędniczym, zdany przy Lubelskim Gimnazjum Męskim. Świadectwo Rady Pedagogicznej z 26 września 1911 r. dawało mu prawo do mianowania na pierwszy stopień w hierarchii służbowej. Na tej podstawie Najwyższym rozkazem z dnia 9 kwietnia 1911 r. został awansowany na kolejalnego rejestratora (XIV klasa), a następnie 23 lutego 1915 r. na sekretarza gubernialnego (XII klasa). Za wieloletnią służbę i lojalność wobec władzy odznaczono go brązowym medalem pamiątkowym na 300-lecie panowania dynastii Romanowów (na mocy Najwyższego rozporządzenia z dnia 21 lutego 1913 r.). Był żonaty z Wacławą Grudzień (ur. 26 stycznia 1892 r.). Małżeństwo zawarto 26 grudnia 1910 roku. Żona oraz dzieci pozostawały przy nim i były wyznania rzymskokatolickiego. W 1912 roku urodził się ich syn, Leon-Wacław. Po ewakuacji Rosjan w 1915 roku, pozostał na stanowisku jako sekretarz magistratu³⁵⁸.

1.4.2. Sekretarz do spraw ludności

Trzon kompetencji sekretarza ds. ludności wyznacza „Instrukcja o formowaniu, prowadzeniu i utrzymywaniu ksiąg ludności w gminach miejskich i wiejskich w Królestwie Polskim”, zatwierdzona przez Radę Administracyjną 22 grudnia 1861 r.³⁵⁹. Instrukcja wskazywała, że w każdej gminie (miejskiej i wiejskiej) prowadzi się dwa rodzaje ksiąg: ludności stałej oraz niestałej (meldunkowej) i określała zarówno sposób ich zakładania i

³⁵⁸ Formularnyj spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwóch imen) Radlinskogo, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

³⁵⁹ Rozporządzenie z 10 (22) listopada 1861 r. o formowaniu, prowadzeniu i utrzymywaniu ksiąg ludności w Królestwie – Instrukcja Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg ludności w gminach miejskich i wiejskich, Przepisy, odnoszące się do czynności Rządów Gubernialnych i Naczelników Powiatowych. Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. II. t. 1, Warszawa 1866, s. 5–13.

aktualizacji, jak i obowiązek utrzymywania alfabetycznych skorowidzów. Nakładała też obowiązki kontrolne dotyczące ksiąg meldunkowych w hotelach i domach zajezdnych, łączyła ewidencję z obowiązkami spisowymi i zaciągowymi oraz wprowadzała wzory dokumentów (m.in. książeczki legitymacyjne, poświadczenia przesiedlenia).

W badanym okresie, funkcję sekretarza ds. ludności pełniło 7 osób.

Leopold Arcim³⁶⁰ pełnił funkcję w latach 1869–1885. Był wyznania rzymskokatolickiego. Brakuje informacji na temat jego miejsca urodzenia, pochodzenia społecznego, wykształcenia czy posiadanej rangi służbowej. Nie zachowały się również dane dotyczące jego uposażenia, ewentualnych odznaczeń ani majątku. Pewnym pozostaje jedynie fakt, że należał do grona długoletnich urzędników magistrackich – zajmował stanowisko 16 lat, co czyni go jednym z najdłużej zatrudnionych sekretarzy ds. ludności.

Aleksander Karasiński – zajmował stanowisko w latach 1886–1888. Pełnił służbę od 1871 roku. Urodził się w guberni warszawskiej, pochodził ze szlachty legitymowanej. Był wyznania rzymskokatolickiego, posiadał wykształcenie średnie. Nie uzyskał rangi urzędniczej w hierarchii służbowej. Został mianowany na stanowisko sekretarza do spraw ludności w 1886 roku, a jego roczne uposażenie wynosiło 450 rub. Nie odnotowano u niego żadnych odznaczeń ani szczególnych dodatków. Był kawalerem, nie posiadał majątku nieruchomego. Przed objęciem posady w Lublinie pracował w magistracie miasta Żelechowa w guberni siedleckiej, gdzie zajmował stanowisko młodszego urzędnika do pisania³⁶¹.

Władysław Karpacki (w służbie od 1871 r.) wykonywał obowiązki w magistracie Lublina w latach 1889–1893. Był wyznania rzymskokatolickiego, nie uzyskał rangi. Jego roczne wynagrodzenie wynosiło 450 rub. Nie odnotowano informacji o odznaczeniach, stanie rodzinnym ani majątku³⁶².

W 1894 roku stanowisko zajmował Jan Kozłowski, który wcześniej wykonywał obowiązki dziennikarza w magistracie oraz sekretarza ds. ogólnych³⁶³.

Stefan Iwanowicz Kucharuk³⁶⁴ rozpoczął służbę w 1880 r., a w latach 1895–1896 zajmował stanowisko sekretarza ds. ludności. Pochodził z guberni podolskiej, ze stanu chłopskiego, wyznania prawosławnego. Ukończył szkołę średnią. W hierarchii urzędniczej uzyskał stopień sekretarza kolegijskiego. Jego pensja wynosiła 450 rub. rocznie. Nie

³⁶⁰ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1870, s. 20; 1871, s. 19; 1872, s. 19; 1873, s. 18; 1874, s. 18; 1875, s. 18; 1877, s. 18; 1879, s. 18; 1881, s. 18; 1882, s. 18–19; 1883, s. 18; 1884, s. 18; 1885, s. 23–24; 1886, s. 23–24.

³⁶¹ Formularnyj spisok o służbie Aleksandra Aleksandrowicza Karasinskago, AML, RGL, 35/116/0/3.5/687.

³⁶² Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1890, s. 122–127; 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92.

³⁶³ Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; por. s. 92.

³⁶⁴ Formularnyj spisok o służbie sekretaria Liublinskago gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903.

odnotowano u niego odznaczeń. Był żonaty z wdową wyznania rzymskokatolickiego, nauczycielką. Nie mieli dzieci. W dokumentach wykazywał posiadanie nieruchomości odziedziczonej po rodzicach. Wcześniej pracował w magistracie jako dziennikarz.

Wacław Kasprzycki rozpoczął służbę cywilną 6 października 1886 r., a w latach 1897–1905 zajmował stanowisko sekretarza ds. ludności. Jego sylwetka została przedstawiona w podrozdziale poświęconym radnym³⁶⁵.

Feliks Pankowski rozpoczął służbę cywilną w roku 1876, a w magistracie Lublina pracował w latach 1906–1915. Pochodził z Lubartowa w guberni lubelskiej, ze stanu mieszczańskiego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Otrzymał niższe wykształcenie, bez dalszych stopni szkolnych. Nie posiadał rangi urzędniczej. Jego roczne wynagrodzenie wynosiło 1000 rub. Odznaczony został Orderem Świętego Stanisława III klasy oraz medalem pamiątkowym na 300-lecie panowania Domu Romanowów. Był żonaty i miał troje dzieci: córkę Antoninę-Annę (ur. 1 czerwca 1895 r.), syna Wacława-Michała (ur. 6 maja 1898 r.) oraz córkę Marię-Stanisławę (ur. 28 lipca 1901 r.). Cała rodzina była wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nieruchomego nie posiadał. Karierę urzędniczą rozpoczął jako pisarz w Zarządzie Powiatu Lubartowskiego. W trakcie pracy w magistracie korzystał z licznych urlopów, m.in. w latach 1905, 1909, 1911 i 1912³⁶⁶.

1.4.3. Sekretarz do spraw kwaterunku

Sekretarz kwaterunkowy wykonywał „sprawy kwaterunkowe” miasta, tj. obowiązek dostarczania lokali na rzecz wojska i władz, który był ciężarem publicznym oraz wspomagał radnego odpowiedzialnego za wydział policyjno-wojskowy. Do jego podstawowych czynności należało: prowadzenie i aktualizacja wykazów posesji oraz pomieszczeń podlegających powinności, przydzielanie kwater według norm i dyspozycji wojskowych, koordynacja rozlokowań, przenosin i zwolnień, rozliczanie opłat i świadczeń (pieniężnych lub „w naturze”) na rzecz właścicieli obciążonych kwaterunkiem, bieżąca korespondencja i współpraca z komendami wojskowymi oraz władzami policyjnymi³⁶⁷.

W badanym okresie stanowisko sekretarza ds. kwaterunku zajmowało 6 osób.

³⁶⁵ Akta osobowe Wacława Kasprzyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; por. s. 89.

³⁶⁶ Formularnyj spisok o służbie sekretaria Lublinskogo gorodowego magistrata po wiedeniju knig narodonasilenija Feliksa Pankowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1313.

³⁶⁷ M. Konarski, *Kształtowanie się instytucji kwaterunku wojskowego jako ciężaru publicznego na rzecz obrony państwa na ziemiach polskich do 1939 roku*, Prawo Kanoniczne 64, nr 1 (2021), s. 177–179.; „Kurjer Lubelski”, 3 (15) lipca 1875 r.: „Magistrat miasta Lublina wzywa wszystkich właścicieli jakoteż rządców i dzierżawców domów i zajazdów, ażeby znajdujące się w ich rękach bilety kwaterunkowe w I półroczu 1875 r. im wydane jak najspieszniej składali w Magistracie na ręce Sekretarza kwaterunkowego dla sporządzenia, likwidacyi na przypadające każdemu wynagrodzenie za kwatery i lokale wojskowe, a zarazem Magistrat ostrzega, że nieskładający we właściwym czasie pomienionych biletów kwaterunkowych sam sobie winę przypisze, jeżeli przypadająca należność nie będzie zalikwidowaną a tem samem i wypłaconą”

Karol Okryński rozpoczął swoją służbę cywilną w 1849 roku, a stanowisko sekretarza ds. kwaterunku zajmował w latach 1861–1870. Pochodził ze szlachty nielegitymowanej, wyznania rzymskokatolickiego. Odebrał wykształcenie średnie. Na początku kariery zawodowej pełnił funkcję pisarza, z rocznym uposażeniem w wysokości 68 rub. i 25 kop., a następnie przez rok pracował jako buchalter. Jego pensja zasadnicza wynosiła 300 rub. rocznie. W hierarchii urzędniczej posiadał rangę Sekretarza Gubernialnego (*Gubernskij Sekretar*, XII klasa Tabeli Rang). Okryński był żonaty z Marianną z Butowskich. Małżeństwo miało troje dzieci: syna Stanisława (ur. 17 czerwca 1874 r.) oraz córki Mariannę (ur. 4 lipca 1880 r.) i Józefę (ur. 22 września 1881 r.). Cała rodzina pozostawała w obrędku rzymskokatolickim³⁶⁸.

Ludwik Woliński³⁶⁹ rozpoczął służbę cywilną w 1852 roku. W latach 1870–1885 pełnił funkcję sekretarza do spraw kwaterunku. Pochodził ze szlachty legitymowanej, był wyznania rzymskokatolickiego i posiadał wykształcenie średnie. Otrzymywał wynagrodzenie zasadnicze w wysokości 450 rub. rocznie. W hierarchii urzędniczej otrzymał rangę Sekretarza Gubernialnego (*Gubernskij Sekretar*, XII klasa Tabeli Rang). W życiu prywatnym był żonaty, lecz małżeństwo pozostawało bezdzietne. Żona Wolińskiego była wyznania rzymskokatolickiego. Sam urzędnik nie posiadał majątku nieruchomego. Woliński odznaczony został brązowym medalem za stłumienie powstania polskiego 1863–1864. Warto jednak zaznaczyć, że nie pełnił służby wojskowej i nie brał bezpośredniego udziału w działaniach zbrojnych, a odznaczenie miało charakter administracyjno-pamiątkowy. Był bratem Henryka Wolińskiego, wieloletniego prezydenta miasta Lublina. Przed objęciem funkcji w Lublinie pracował jako sekretarz magistratu miasta Hrubieszowa. Jego kariera przebiegała w sposób ciągły, bez przerw w służbie.

Filip Iwanowicz Wojciechowski³⁷⁰ rozpoczął służbę cywilną w 1873 roku. Stanowisko zajmował w latach 1886–1895. Wywodził się ze stanu mieszczańskiego, był wyznania prawosławnego i posiadał wykształcenie elementarne. W hierarchii służbowej otrzymał początkowo rangę Sekretarza Gubernialnego (*Gubernskij Sekretar*, XII klasa Tabeli Rang) a w 1889 roku awansował na Sekretarza Kolegialnego (*Kolleżskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 450 rub. rocznie. W życiu prywatnym był żonaty i miał liczną rodzinę – siedmioro dzieci: czterech synów i trzy córki. Cała rodzina pozostawała

³⁶⁸ Formularnyj spisok o służbie Karola Antonowicza Okrinskago, sekretaria po kwartirnoj czasti pri Ljublińskom gorodowom magistracie, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1268.

³⁶⁹ Formularnyj spisok o służbie sekretaria Ludwika Osipowicza Wolińskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/400.

³⁷⁰ Formularnyj spisok o służbie sekretaria Ljublińskago magistrata po kwartirnoj czasti Filipa Pawłowicza Wojciechowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2008.

pod jego opieką i była wyznania prawosławnego. Nie posiadał własnego majątku nieruchomego. Kariera Filipa Wojciechowskiego była stabilna i nieprzerwana. Pracował również w rządzie gubernialnym lubelskim. Jego najstarszy syn, Włodzimierz, związał się zawodowo z Magistratem lubelskim, pełniąc funkcję dziennikarza.

Witold Cholewiński³⁷¹ rozpoczął służbę cywilną w 1886 roku. Pełnił funkcję sekretarza ds. kwaterunku w latach 1896–1899. Pochodził ze szlachty legitymowanej, był wyznania rzymskokatolickiego i posiadał wykształcenie średnie. W hierarchii służbowej miał rangę Sekretarza Gubernialnego (*Gubernskij Sekretar*; XII klasa Tabeli Rang), otrzymując pensję w wysokości 450 rub. rocznie. Za swoją pracę i długoletnią służbę został uhonorowany srebrnym medalem wybitym na pamiątkę panowania cesarza Aleksandra III. W życiu prywatnym Cholewiński był żonaty i miał jedną córkę, wyznania rzymskokatolickiego, pozostającą pod jego opieką i na jego utrzymaniu. Urzędnik nie posiadał nieruchomości. Przed objęciem stanowiska w magistracie lubelskim pracował w zarządzie gubernialnym. W 1895 roku korzystał z urlopu, po czym objął funkcję w Lublinie, którą pełnił do 1899 roku.

Józef Golejewski rozpoczął służbę cywilną 1 stycznia 1879 r. W latach 1900–1906 zajmował stanowisko sekretarza. Pochodził ze szlachty legitymowanej z guberni wileńskiej, był wyznania rzymskokatolickiego i odebrał wykształcenie niższe. W hierarchii urzędniczej osiągnął rangę Rejestratora Kolegialnego (*Kolleżskij Registrator*; XIV klasa Tabeli Rang). Jego wynagrodzenie wynosiło 700 rub. rocznie, do czego doliczano 60 rub. dodatku „na rozjazdy”. Za pełnioną służbę został odznaczony srebrnym medalem na pamiątkę panowania cesarza Aleksandra III. W życiu prywatnym pozostawał kawalerem, nie posiadał dzieci ani majątku. Całą karierę zawodową przed objęciem stanowiska w magistracie lubelskim związał z pracą w zarządzie gubernialnym. Nie korzystał z urlopów i nie miał przerw w służbie³⁷².

Aleksander Warakomski zajmował stanowisko sekretarza ds. kwaterunku w latach 1906–1915, a służbę cywilną zaczął 1903 roku. Pochodził ze szlachty legitymowanej z guberni lubelskiej, wyznania rzymskokatolickiego. Otrzymał wykształcenie domowe, określane jako niższe. Początkowo związany był z Lubelską Izbą Skarbową, gdzie pracował w Nowej Aleksandrii (dzisiejsze Puławy). W hierarchii służbowej osiągnął rangę Rejestratora Kolegialnego (*Kolleżskij Registrator*; XIV klasa Tabeli Rang) a w 1911 roku awansował na Sekretarza Kolegialnego (*Kolleżskij Sekretar*; X klasa Tabeli Rang). Jego początkowe wynagrodzenie wynosiło 700 rub. rocznie, a w 1915 roku uległo podwyższeniu do 1500 rub.,

³⁷¹ Formularnyj spisok o służbie sekretaria Witolda Stanisławowicza Cholewinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/229.

³⁷² Formularnyj spisok o służbie Osipa Biernardowicza Golejewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/449.

co czyniło go jednym z lepiej uposażonych urzędników tej grupy. Został odznaczony brązowym medalem na pamiątkę 300-lecia panowania Domu Romanowów. Życie prywatne Warakomskiego również było udokumentowane w aktach personalnych. Zawarł związek małżeński 9 lutego 1908 r. z Marią-Petronelą Panowicz (ur. 7 października 1888 r.), wyznania rzymskokatolickiego. Małżonkowie pozostawali bezdzietni. Przebieg jego służby charakteryzował się stabilnością – nie odnotowano przerw, poza urlopem przypadającym na lata 1904–1905. Nie pojawia się na liście urzędników Magistratu po ewakuacji Rosjan w 1915 roku³⁷³.

1.5. Księgowi

Stanowiska buchaltera (*buchgaltier*) i asystenta miejskiej kasy (*asistent gorodskoj kassy*) nie były obecne we wszystkich miastach Królestwa Polskiego. W mniejszych miastach całe funkcje związane z kasą miejską sprawował kasjer-radny, zaś jedynie w dziewiętnastu miast królestwa istniały etaty dodatkowe, dedykowane miejskim finansom. Oba te stanowiska pojawiły się w wyniku znacznego obciążenia obowiązkami radnego-kasjera miejskiego³⁷⁴.

1.5.1. Buchalter

Zadaniami buchaltera, obok kasjera-radnego, było prowadzenie ksiąg rachunkowych (księga główna/ogólna, dzienniki, rejestry dochodów i rozchodów, inwentarze majątku miejskiego) zgodnie z instrukcją kasową oraz obowiązującymi przepisami. Sporządzał ponadto zestawienia i sprawozdania okresowe o budżecie miasta oraz przygotowywał materiału do projektu etatu (budżetu) miasta³⁷⁵.

W badanym okresie stanowisko asystenta buchaltera pełniło 6 osób.

Jakub Wołoszyński rozpoczął służbę w 1840 roku, a stanowisko buchaltera zajmował w latach 1860–1877. Jego sylwetkę przedstawiono w podrozdziale dotyczącym radnych³⁷⁶.

Franciszek Słoczyński³⁷⁷ zaczął służbę cywilną w 1855 roku, a funkcję buchaltera w magistracie pełnił w latach 1878–1894. Pochodził ze stanu szlacheckiego nielegitymowanego, był wyznania rzymskokatolickiego i posiadał wykształcenie średnie. Nie posiadał rangi urzędniczej. Jego pensja wynosiła 550 rub. rocznie. Odznaczeń nie odnotowano. Był kawalerem, nie miał dzieci. Majątku nie posiadał. Wcześniej pracował jako asystent księgowego miejskiego.

³⁷³ Formularnyj spisok o służbie Aleksandra Warakomskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1927; Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

³⁷⁴ B. Markowski, *op. cit.*, s. 218.

³⁷⁵ B. Markowski, *op. cit.*, s. 46, s. 218.

³⁷⁶ Akta osobowe Jakuba Wołoszyńskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2030; por. s. 86.

³⁷⁷ Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Frantsiska Słoczynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/366.

Stefan Konarski rozpoczął służbę w 1885 roku, a stanowisko zajmował w latach 1895–1897. Pochodził ze stanu mieszczańskiego, był wyznania rzymskokatolickiego i posiadał wykształcenie średnie. W hierarchii urzędniczej osiągnął stopień registratora kolegiального. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 550 rub. rocznie. Był odznaczony srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Żonaty, miał troje dzieci: syna Stefana (ur. 21 kwietnia 1894 r.), syna Mieczysława (ur. 20 grudnia 1895 r.) oraz córkę Janinę (ur. 14 lipca 1897 r.). Żona i dzieci wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nieruchomego nie posiadał. Karierę rozpoczynał jako goniec w magistracie, następnie pracował jako asystent księgowego miejskiego. W jego przebiegu służby odnotowano przerwę w latach 1907–1908. Po jego śmierci wdowa otrzymała zasiłek w wysokości 200 rub., wypłacony jednorazowo³⁷⁸

W latach 1898–1906 funkcję buchaltera pełnił Roman Nurowski, zaś w latach 1907–1910 Adam Władich, których życiorysy opisano w podrozdziale dotyczącym radnych³⁷⁹.

Jan Rataj rozpoczął służbę w 1907 roku, a stanowisko buchaltera w magistracie miasta Lublina pełnił w latach 1910–1915. Pochodził ze stanu mieszczańskiego, był wyznania rzymskokatolickiego i posiadał wykształcenie niższe (domowe). Nie posiadał rangi urzędniczej. Jego wynagrodzenie wynosiło 550 rub. rocznie, a od 1913 roku zostało podwyższone do 750 rub. Został odznaczony brązowym medalem pamiątkowym z okazji 300-lecia panowania dynastii Romanowów. Był kawalerem, nie posiadał majątku. Karierę rozpoczynał jako asystent kasy miejskiej, skąd awansował na stanowisko buchaltera³⁸⁰.

1.5.2. Asystent kasy miejskiej

Asystent kasy miejskiej zajmował się pracami pomocniczymi przy księgach miejskich. Do jego obowiązków należało prowadzenie rejestrów podręcznych, sumariuszy oraz zestawień przygotowywanych do raportów kasowych. W ramach zastępstwa powierzano także proste operacje kasowe, wykonywane zawsze pod nadzorem przełożonych³⁸¹.

W badanym okresie stanowisko asystenta kasy miejskiej pełniło 11 osób.

W latach 1863–1875 stanowisko pełnił Franciszek Słoczyński, opisany w podrozdziale powyższym³⁸².

³⁷⁸ Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Stefana Martinowicza Konarskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/776.

³⁷⁹ Akta osobowe Romana Nurowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Akta osobowe Adama Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997; por. s. 90.

³⁸⁰ Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489.

³⁸¹ J. Załączny, *op. cit.*, s. 25.

³⁸² Akta osobowe Franciszka Słoczyńskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/366; por. s. 99.

Gustaw Ruciński³⁸³ rozpoczął służbę w administracji w 1872 roku, a w latach 1876–1879 zajmował stanowisko asystenta kasy w Lublinie. Pochodził z Lublina, był szlachcicem nielegitymowanym, wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył szkołę średnią, nie posiadał rangi urzędniczej. Jego wynagrodzenie wynosiło 350 rub. rocznie. Był żonaty, miał dwóch synów. Żona i dzieci mieszkali z nim, wszyscy wyznania rzymskokatolickiego. Nie posiadał majątku nieruchomego. Wcześniej pracował w administracji gubernialnej, a także później będzie pełnił stanowisko kierownika robót budowlanych. Nie miał przerw w służbie ani urlopów.

Henryk Lempke zajmował stanowisko asystenta kasy miejskiej w latach 1880–1887. Jego sylwetkę przedstawiono w podrozdziale dotyczącym sekretarzy³⁸⁴.

Mikołaj Liwona rozpoczął służbę w 1865 roku, a funkcję asystenta kasy miejskiej w magistracie Lublina pełnił w latach 1888–1890. Pochodził z guberni lubelskiej, wywodził się ze szlachty nielegitymowanej i był wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył wykształcenie średnie, nie posiadał rangi urzędniczej. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 250 rub. rocznie. Był kawalerem, nie posiadał majątku ani odznaczeń. Wcześniej pracował jako nauczyciel w powiecie krasnostawskim³⁸⁵.

Stefan Konarski w latach 1891–1895 zajmował stanowisko asystenta kasy miejskiej, a jego sylwetkę opisano w podrozdziale powyższym³⁸⁶.

Wincenty Steckiewicz³⁸⁷ rozpoczął służbę w 1891 roku, a w latach 1896–1900 pracował jako asystent kasy miejskiej w magistracie. Pochodził z guberni lubelskiej, wywodził się z mieszczaństwa i był wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył szkołę średnią. Posiadał rangę Rejestratora Kolegialnego (*Kolleżskij Registrator*, XIV klasa Tabeli Rang). Jego wynagrodzenie wynosiło 300 rub. rocznie. Odznaczony został srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Był żonaty, dzieci nie miał. Żona pozostawała przy nim i była wyznania rzymskokatolickiego. Karierę urzędniczą rozpoczął jako pisarz w magistracie, skąd awansował na stanowisko asystenta kasy. Po śmierci jego rodzina otrzymała zasiłek w wysokości 100 rub.³⁸⁸

³⁸³ Formularnyj spisok o służbie inżyniera-kondoktora Gustawa Aleksandrowicza Rucinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528.

³⁸⁴ Akta osobowe Henryka Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956; por. s. 93.

³⁸⁵ Akta osobowe Mikołaja Liwona, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8880.

³⁸⁶ Akta osobowe Stefana Konarskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/776; por. s. 100.

³⁸⁷ Formularnyj spisok o służbie assistenta Ljublinskaj gorodskoj kassy Wincentija Iwanowicza Steckiewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1694.

³⁸⁸ Pismo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o zezwoleniu na wypłatę jednorazowego zasiłku 100 rub. rodzinie Wincentego Steckiewicza z 28 sierpnia 1901 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/1694.

Aleksander Aleksandrowicz Leonow rozpoczął służbę 12 maja 1901 r. i w latach 1901–1902 zajmował stanowisko asystenta kasy miejskiej w magistracie Lublina. Był wyznania prawosławnego. Nie posiadał rangi urzędniczej ani odznaczeń. Brak danych o jego wynagrodzeniu oraz sytuacji rodzinnej³⁸⁹.

Nikołaj Kazimierowicz Szerszunowicz³⁹⁰ pełnił funkcję asystenta kasy miejskiej w latach 1903–1907. Był wyznania prawosławnego. Nie posiadał rangi urzędniczej ani odznaczeń. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 500 rub. rocznie, powiększone o 15% dodatku z tytułu pełnienia służby w Królestwie Polskim. W 1902 roku, jako urzędnik Grodzieńskiego Zarządu Dóbr Państwowych, został przeniesiony do Lublina na nową posadę. W 1907 roku oddelegowano go do Korpusu Artyleryjskiego w charakterze urzędnika.

W latach 1908–1909 stanowisko pełnił Jan Rataj, opisany w podrozdziale powyższym³⁹¹.

Józef Waszczuk rozpoczął służbę cywilną w 1909 roku, a stanowisko asystenta kasy miejskiej zajmował w latach 1910–1912. Pochodził z guberni lubelskiej, był mieszczaninem wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył jedynie naukę domową i nie posiadał rangi urzędniczej. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 600 rub. rocznie. Nie posiadał odznaczeń. Był żonaty, miał córkę Marię-Elenę, urodzoną 15 czerwca 1910 r. Żona i córka pozostawały pod jego opieką i były wyznania rzymskokatolickiego. Waszczuk odbył wcześniej służbę wojskową³⁹². Na stanowisko został rekomendowany przez prezydenta miasta Witolda Schreyera, który podkreślał, że od początku służby w Magistracie (od września 1908 roku) dał się poznać jako pilny, pracowity, dokładny i zdolny urzędnik. Pomimo braku wymaganego formalnie wykształcenia, zobowiązał się do przystąpienia do odpowiedniego egzaminu. Korzystał z urlopu zdrowotnego w trakcie służby³⁹³.

Stefan Waśniewski rozpoczął służbę w 1911 roku, a w latach 1913–1915 zajmował stanowisko asystenta kasy. Urodził się w Odessie, pochodził z rodziny mieszczańskiej wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wyższe wykształcenie – ukończył studia prawnicze na Cesarskim Uniwersytecie Noworosyjskim w Odessie (obecnie Odeski Uniwersytet Narodowy im. Ilji Miecznikowa)³⁹⁴. Nie miał urzędniczej rangi. Otrzymywał wynagrodzenie

³⁸⁹ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni, 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95.

³⁹⁰ Akta osobowe Nikołaja Kazimierowicza Szerszunowicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1776.

³⁹¹ Akta osobowe Jana Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; por. s. 100.

³⁹² Raport Prezydenta Lublina dla Gubernatora Lubelskiego o odbyciu przez Józefa Waszczuka służby wojskowej z 12 stycznia 1913 roku, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1947.

³⁹³ Akta osobowe Józefa Waszczuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1947; Raport Prezydenta Lublina dla Gubernatora Lubelskiego o przedstawieniu kandydatury Józefa Waszczuka na stanowisko asystenta kasy miejskiej z listopada 1909 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/1947.

³⁹⁴ Świadectwo Rektora Imperatorskiego Noworosyjskiego Uniwersytetu uprawniające Stefana Wiśniewskiego do korzystania z zajęć uniwersyteckich z 14 września 1912 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/1951.

w wysokości 500 rub. rocznie. Nie był odznaczony. Był kawalerem, nie posiadał majątku. Od 1911 roku pracował w lubelskim magistracie jako pracownik najemny³⁹⁵. Po ewakuacji Rosjan nadal pełnił funkcję³⁹⁶.

1.6. Dziennikarz

W strukturze kancelarii Magistratu Miasta Lublina funkcjonował urząd dziennikarza (*żurnalist*), odpowiedzialnego za prowadzenie dzienników podawczych i organizację obiegu pism: przyjmowanie i otwieranie korespondencji (poza tajną, która to była zastrzeżona dla sekretarza), rejestrację wpływów, oznaczenie sprawy i przekazanie jej do właściwego wydziału, kontrolę kompletów akt i załączników, a następnie rejestrację ekspedycji korespondencji wychodzącej³⁹⁷.

W badanym okresie 12 osób pełniło stanowisko dziennikarza.

Jan Włodarski rozpoczął pracę w magistracie lubelskim w 1869 roku i pełnił funkcję dziennikarza do 1871 roku. Pochodził z guberni wołyńskiej, z miasta Krzemieniec, jednak brak jest szczegółowych danych dotyczących jego stanu społecznego, wykształcenia czy drogi zawodowej. Wiadomo, był rzymskokatolikiem i nie posiadał rangi urzędniczej. Miał syna – Władysława, który w późniejszym czasie pracował jako urzędnik w Zarządzie Guberni³⁹⁸. Złożył oświadczenie, że nie należy oraz nie będzie należał do żadnych tajnych stowarzyszeń³⁹⁹.

Kacper Strychalski rozpoczął służbę cywilną w 1857 roku, a w latach 1872–1883 zajmował stanowisko dziennikarza. Pochodził z guberni grodzieńskiej, z Grodna. Wywodził się ze stanu szlacheckiego, jednak nie posiadał formalnej legitymacji szlacheckiej. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał jedynie niższe wykształcenie i nie osiągnął rangi w hierarchii urzędniczej. Jego roczne wynagrodzenie wynosiło 200 rub. W źródłach nie ma informacji o posiadaniu odznaczeń czy majątku. Strychalski był żonaty, lecz nie miał dzieci. Jego żona, podobnie jak on, była wyznania rzymskokatolickiego. Przed objęciem funkcji w lubelskim magistracie pracował w magistracie Terespoła, a także jako urzędnik w Zarządzie Gubernialnym⁴⁰⁰.

Feliks Grochowski rozpoczął służbę cywilną w 1864 roku, a w latach 1884–1887 zajmował stanowisko dziennikarza. Pochodził z Hrubieszowa w guberni lubelskiej i

³⁹⁵ Formularnyj spisok o służbie assistenta Ljublinskoj gorodskoj kassy Stefana Wasniewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1951.

³⁹⁶ Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

³⁹⁷ J. Szczepański, *Urzednicy administracji państwowej Królestwa Polskiego w latach 1815–1866 (na przykładzie guberni radomskiej)*, Kielce 2015, s. 40–42.

³⁹⁸ Akta osobowe Jana Włodarskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/397.

³⁹⁹ Oświadczenie (*podpiska*) Jana Włodarskiego z 4 września 1869 r., APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/397.

⁴⁰⁰ Formularnyj spisok o służbie żurnalista Kaspra Strychalskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1718.

wywodził się ze stanu szlacheckiego nielegitymowanego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał średnie wykształcenie i nie osiągnął żadnej rangi w hierarchii urzędniczej. Jego roczne wynagrodzenie wynosiło 350 rub. Nie odnotowano, aby był odznaczony ani aby posiadał majątek. Był żonaty z wdową, miał jednego syna, wyznania rzymskokatolickiego. Cała rodzina pozostawała pod jego opieką. Karierę rozpoczął jako dozorca policyjny, z czasem awansując na stanowiska kancelaryjne. W 1876 roku udzielono mu ułaskawienia za bliżej nieokreślone przewinienie⁴⁰¹.

W 1888 roku stanowisko zajmował Nikołaj Ignatjewicz Wolf-Lesanowicz, którego akt osobowych nie zlokalizowano. Posiadał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang), co świadczy o dłuższej karierze urzędniczej przed objęciem stanowiska w Lublinie. Brak jednak danych o jego miejscu pochodzenia, wyznaniu, wykształceniu, wynagrodzeniu czy sytuacji rodzinnej. Nie wiadomo również, czy otrzymał jakiekolwiek odznaczenia ani, czy posiadał majątek⁴⁰².

Lew Ignatjewicz Skakun rozpoczął służbę cywilną w 1888 roku. W latach 1889–1891 zajmował stanowisko dziennikarza w magistracie miasta Lublina. Pochodził z guberni lubelskiej, z Iwangorodu (Dębłina). Był synem emerytowanego kapitana armii. Był wyznania prawosławnego i posiadał wykształcenie średnie. Na tym etapie kariery nie posiadał żadnej rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 400 rub. rocznie. Pozostawał kawalerem i nie miał majątku. Nie odnotowano przerw w jego pracy. Po zakończeniu służby na stanowisku dziennikarza został przeniesiony na stanowisko archiwisty⁴⁰³.

W latach 1869–1871 stanowisko pełnił Jan Kozłowski, opisany w podrozdziale dotyczącym sekretarzy. Na stanowisku dziennikarza pobierał pensję w wysokości 230 ruble oraz 400 rub. dodatku tytułem emerytury wojskowej⁴⁰⁴.

Stefan Iwanowicz Kucharuk, którego sylwetkę opisano w podrozdziale sekretarzy ds. ludności, funkcję dziennikarza zajmował w latach 1895–1896. Pobierał wynagrodzenie w wysokości 450 rub. rocznie⁴⁰⁵.

Teofil Ciołek rozpoczął służbę w 1858 roku, a stanowisko w magistracie lubelskim zajmował w latach 1895–1896. Pochodził z guberni kieleckiej, z rodziny mieszczańskiej. Był

⁴⁰¹ Formularnyj spisok o służbie żurnalista Feliksa Osipowicza Grochowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/488.

⁴⁰² Pamiatnaja kniżka Lublinskoj Guberni 1889, s. 23–24.

⁴⁰³ Formularnyj spisok o służbie archiwariusa Ljublińskiego gorodskogo magistrata Lwa Ignatjewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888.

⁴⁰⁴ Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; por. s. 92.

⁴⁰⁵ Akta osobowe Stefana Iwanowicza Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903; por. s. 95–96.

wyznania rzymskokatolickiego. Otrzymał wykształcenie domowe (niższe). Nie posiadał rangi urzędniczej. Pobierał wynagrodzenie w wysokości 450 rub. rocznie. Był żonaty, miał jedną córkę, pozostającą pod jego opieką. Wszyscy byli wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nieruchomego nie posiadał. Wcześniej pracował w magistracie miasta Miechowa oraz w Lubelskim Zarządzie Powiatowym. Odbывał urlopy w latach 1870 i 1873. Po pracy na stanowisku dziennikarza przeszedł do archiwum Magistratu, gdzie pełnił funkcję archiwisty⁴⁰⁶. W późniejszym okresie oskarżono go o zaniechanie użycia władzy. Sprawa toczyła się przed sądem, jednak w 1905 roku Sąd Okręgowy umorzył postępowanie⁴⁰⁷.

Władimir Filipowicz Wojciechowski rozpoczął służbę 20 września 1895 r., a w latach 1897–1902 pracował w magistracie lubelskim na stanowisku dziennikarza. Pochodził z guberni lubelskiej (Lublin), był synem urzędnika i wyznania prawosławnego. Otrzymał wykształcenie średnie. W hierarchii urzędniczej posiadał rangę Rejestratora Kolegialnego (*Kolležskij Registrator*; XIV klasa Tabeli Rang). Jego wynagrodzenie wynosiło 450 rub. rocznie. Nie posiadał odznaczeń ani majątku. Był kawalerem. Był synem Filipa Iwanowicza Wojciechowskiego, sekretarza Magistratu do spraw kwaterunku⁴⁰⁸.

Nikita Nikitowicz Sudbinin rozpoczął służbę cywilną 1 lipca 1890 r., a w latach 1903–1907 pracował w magistracie miasta Lublina jako dziennikarz. Pochodził z guberni niżnonowogrodzkiej (Niżny Nowogród), był synem oficera i wyznania prawosławnego. Otrzymał wykształcenie niższe. W hierarchii urzędniczej posiadał rangę Rejestratora Kolegialnego (*Kolležskij Registrator*; XIV klasa Tabeli Rang). Jego pensja wynosiła 500 rub. rocznie. Został odznaczony Orderem Świętego Stanisława III klasy oraz srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Był żonaty i miał dwoje dzieci: córkę Marię (ur. 12 lutego 1886 r.) oraz syna Władysława (ur. 7 maja 1887 r.). Żona i dzieci pozostawali pod jego opieką i byli wyznania prawosławnego. Majątku nie posiadał. Nie miał przerw ani urlopów w służbie. Wcześniej pracował w Zarządzie Powiatu w Krasnymstawie jako referent⁴⁰⁹.

Lew Radliński zajmował stanowisko w latach 1908–1909 pobierając wynagrodzenie w wysokości 500 rub. Sylwetkę przedstawiono w podrozdziale dot. sekretarzy⁴¹⁰.

⁴⁰⁶ Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248.

⁴⁰⁷ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego o zawiadomieniu Wydziału Administracyjnego o umorzeniu w 1905 r. przez Sąd Okręgowy postępowania wobec oskarżonego Teofila Ciołka z dnia 26 lipca 1907 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/248.

⁴⁰⁸ Formularnyj spisok o służbie Władimira Filipowicza Wojciechowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2010.

⁴⁰⁹ Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727.

⁴¹⁰ Akta osobowe Lwa Radlińskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; por. s. 94.

Adolf Wesołowski rozpoczął służbę w 1892 roku, a w latach 1910–1915 pracował w jako dziennikarz. Pochodził z Lublina, był wyznania rzymskokatolickiego, z pochodzenia mieszczańskiego. Otrzymał wykształcenie domowe. Posiadał rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolležskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang) i pobierał wynagrodzenie w wysokości 500 rub. rocznie. Za swoją gorliwość w pracy został odznaczony srebrnym medalem z napisem „za gorliwość” na wstędze cesarza Aleksandra III według Aleksandrowskiej wstęgi, a także medalem pamiątkowym z okazji 300-lecia panowania Domu Romanowów. Był żonaty, lecz nie miał dzieci. Żona pozostawała przy nim, oboje wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nie posiadał. Przed objęciem posady w magistracie pracował w Rządzie Gubernialnym Lubelskim. Nie odnotowano u niego przerw w służbie ani urlopów⁴¹¹. Zachował stanowisko w magistracie po ewakuacji Rosjan w 1915 roku⁴¹².

1.7. Archiwista

Archiwista (*archiwalist*) Magistratu Lublina odpowiedzialny był za nadzór nad archiwum miejskim, które gromadziło zasób odnoszący się do funkcjonowania miasta w jego granicach. Do obowiązków archiwisty należało scalanie akt spraw, prowadzenie księgi kontrolnej, zamykanie spraw i udostępnianie akt komórkom merytorycznym oraz ich zwrot⁴¹³.

W badanym okresie 10 osób zajmowało stanowisko archiwisty.

Józef Cękański rozpoczął służbę cywilną w 1821 roku, a w latach 1827–1868 pracował w magistracie miasta Lublina jako archiwista. Pochodził z Lublina, był szlachcicem nielegitymowanym, wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył szkołę średnią. Posiadał rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolležskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang) i pobierał wynagrodzenie w wysokości 345 rub. rocznie. Był żonaty, miał pięcioro dzieci, wszystkie wyznania rzymskokatolickiego, pozostające przy nim. Majątku nie posiadał. Był długoletnim i wiekowym archiwistą – w 1864 roku miał już 70 lat. Józef Cękański nie miał przerw ani urlopów w służbie⁴¹⁴.

Stanowisko archiwisty po Józefie przejął jego syn, Seweryn. Rozpoczął służbę w 1850 roku, a w latach 1869–1887 pracował jako archiwista. Pochodził z Lublina, był synem urzędnika, wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył szkołę średnią, nie posiadał rangi urzędniczej. Jego wynagrodzenie wynosiło 300 rub. rocznie, z dodatkiem 60 rub. Był żonaty,

⁴¹¹ Formularnyj spisok o służbie żurnalista Ljublińskiego gorodskogo magistrata Adolfa Francewicza Wesołowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1965.

⁴¹² Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

⁴¹³ Ł. Guldón, *Archiwum Magistratu miasta Kielce z 1873 r. w świetle ankiety sporządzonej dla Komisji Specjalnej do Urządzenia Archiwów przy Ministerstwie Oświecenia Publicznego*, „Res Historica” 52, 2021, s. 650.

⁴¹⁴ Lista stanu służby archiwisty Józefa Cękańskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/215.

miął czworo dzieci, wszyscy wyznania rzymskokatolickiego, pozostających przy nim. Majątku nie posiadał. Karierę rozpoczął w magistracie Lublina jako pomocnik kancelaryjny. W latach 1865–1866 miał przerwę w służbie⁴¹⁵.

Konstanty Miller rozpoczął służbę w 1853 roku, a w latach 1888–1890 pracował w magistracie miasta Lublina jako archiwista. Był mieszczaninem wyznania ewangelicko-augsburskiego, posiadał wykształcenie średnie. Osiągnął rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Jego wynagrodzenie wynosiło 250 rub. rocznie. Odznaczony został medalem pamiątkowym za wojnę lat 1853–1856. Był kawalerem, nie posiadał majątku. Wcześniej pełnił obowiązki pisarza. Nie był wojskowym, prawdopodobnie pracował jako urzędnik przy armii w okresie wojny krymskiej⁴¹⁶.

W latach 1891–1896 stanowisko zajmował Lew Ignatajewicz Skakun⁴¹⁷. W latach 1897–1901 zajmował je Teofil Ciołek, o których więcej w podrozdziale powyższym⁴¹⁸.

Iwan Iwanowicz Enczilin rozpoczął służbę 1 lutego 1894 r., a na stanowisku archiwisty w latach 1902–1907. Był wyznania prawosławnego. Brak danych dotyczących jego pochodzenia społecznego i poziomu wykształcenia. Początkowo nie posiadał rangi urzędniczej, jednak w 1905 roku awansował na registratora kolegialnego. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 500 rub. rocznie. Nie zachowały się informacje dotyczące jego rodziny ani posiadanego majątku⁴¹⁹.

Nikita Nikitowicz Sudbinin zajmował stanowisko w roku 1908. Jego wynagrodzenie wynosiło 500 rub. rocznie. Sylwetkę przedstawiono w podrozdziale poprzednim⁴²⁰.

Kazimierz Liniewicz rozpoczął służbę w 1858 roku, a w lubelskim magistracie objął stanowisko archiwisty 1909. Pochodził z guberni lubelskiej, z Lublina, wywodził się ze szlachty nielegitymowanej i był wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył szkołę średnią. Posiadał rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolleżskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang), a jego wynagrodzenie wynosiło 350 rub. rocznie. Był żonaty i miał dwóch synów: Wacława, urodzonego 14 września 1872 r., oraz Maksymiliana, urodzonego 28 sierpnia 1874 r. Żona i dzieci byli wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nie posiadał. Jego biografia wskazuje na dramatyczne doświadczenia w czasie Powstania Styczniowego. W marcu 1863 roku poprosił

⁴¹⁵ Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Gorodskiego Magistrata Sebastjana Cienkowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/216.

⁴¹⁶ Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Ljublińskiego Gorodskiego Magistrata Konstatina Ljudwika Millera, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8857.

⁴¹⁷ Akta osobowe Lwa Ignatajewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888; por. s. 104.

⁴¹⁸ Akta osobowe Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; por. s. 104–105.

⁴¹⁹ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60.

⁴²⁰ Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; por. s. 105.

o trzydniowy urlop i nie powrócił już do pracy – prawdopodobnie przyłączył się do powstańców. Na mocy zarządzenia hrabiego Michaiła Murawjowa z 29 grudnia 1863 r. został skierowany na trzyletnią przymusową służbę wojskową, o czym informuje pismo władz lubelskich z dnia 2 stycznia 1867 r. Po jej odbyciu został zwolniony. Pracował kolejno w magistratach Łukowa, Puław (Nowej Aleksandrii) i Hrubieszowa, a następnie w Zarządzie Guberni⁴²¹. Pod koniec życia cierpiał na ciężkie problemy zdrowotne – był pozbawiony prawego oka (prawdopodobnie wskutek udziału w powstaniu) i zagrożony utratą drugiego. W związku z tym w 1909 roku przyznano mu dwumiesięczny urlop⁴²². Występował do gubernatora o zaliczenie siedmiu lat pracy do emerytury z uwagi na zły stan zdrowia, na co zgodę otrzymał⁴²³.

Ludwik Juściński zajmował stanowisko archiwisty w latach 1910–1913. Był wyznania rzymskokatolickiego. Nie zachowały się informacje dotyczące jego pochodzenia społecznego, miejsca urodzenia ani wykształcenia. Nie posiadał stopnia w hierarchii służbowej. Jego wynagrodzenie wynosiło 500 rub. rocznie. Nie odnotowano żadnych odznaczeń ani szczegółów dotyczących sytuacji rodzinnej czy majątkowej⁴²⁴.

Juliusz Rzepecki rozpoczął służbę cywilną w 1884 roku, a w latach 1914–1915 zajmował stanowisko w lubelskim magistracie. Pochodził z guberni lubelskiej, z Nowej Aleksandrii (Puławy), wywodził się ze stanu mieszczańskiego i był wyznania rzymskokatolickiego. Otrzymał niższe, domowe wykształcenie. W hierarchii urzędniczej posiadał rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolležskij Sekretar*; X klasa Tabeli Rang). Jego roczne wynagrodzenie wynosiło 500 rub. Odznaczony został brązowym medalem pamiątkowym z okazji 300-lecia panowania dynastii Romanowów. Był kawalerem i nie posiadał majątku. Wcześniej pracował w Lubartowskim Zarządzie Powiatowym. Jego przebieg kariery naznaczony był licznymi przerwami spowodowanymi problemami zdrowotnymi – korzystał z urlopów w 1909, 1911, 1912 oraz 1914 roku⁴²⁵.

1.8. Kancelista – przystaw administracyjny

Kancelista (*kancelist*) był urzędnikiem biurowym Magistratu Lublina, filarem codziennego obiegu dokumentów. Stanowisko kancelisty miało charakter techniczno-organizacyjny. Odpowiadał za poprawność zapisów w dziennikach i rejestrach,

⁴²¹ Formularnyj spisok o służbie Kazimiera Osipa Liniewaicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/988.

⁴²² Pismo Prezydenta miasta Lublina do Gubernatora Lubelskiego w sprawie prośby Kazimierza Liniewicza o udzielenie mu dwumiesięcznego urlopu z powodu bardzo złego stanu zdrowia z lipca 1909 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/988.

⁴²³ Prośba do Gubernatora Lubelskiego od Kazimierza Liniewicza o rozpatrzeniu jego sprawy służbowej o zaliczeniu lat pracy do emerytury z 1909 roku, APL, RGL, 35/116/0/3.5/988.

⁴²⁴ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1911, s. 61; 1912, s. 61.

⁴²⁵ Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Juliusa Feliksowicza Rzepeckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1548.

terminowość przekazywania pism do właściwych komórek oraz za kompletność akt. Za naruszenia formalne (braki dat, numerów, załączników) ponosił odpowiedzialność służbową. Kanceliści byli obowiązani sporządzać czystopis projektów odpowiedzi na urzędowe pisma. Urzędnicy ci również byli zobowiązani do przedkładania do kontroli ksiąg kwitacyjnych związanych poborem podatków i opłat.⁴²⁶ W latach siedemdziesiątych XIX wieku określenie „kancelista” wychodzi z użycia, ustępując miejsca nazwie „przystaw administracyjny” (*administratynyj pristaw*)⁴²⁷.

W badanym okresie stanowisko odpowiednio kancelistów, a następnie przystawów administracyjnych, pełniło 12 osób.

Aleksander Sitkowski rozpoczął służbę w 1857 roku. W latach 1863–1872 pracował w magistracie. Pochodził z guberni siedleckiej, wywodził się ze stanu szlacheckiego, choć nie był legitymowany. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał niższe, domowe wykształcenie. Nie posiadał rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 200 rub. rocznie. Odznaczony został srebrnym medalem za zdobycie Sewastopola, noszonym na wstędze św. Andrzeja. Był żonaty, lecz nie posiadał dzieci. Jego żona była rzymskokatoliczką. Nie miał majątku nieruchomego. Sitkowski był wojskowym⁴²⁸.

Konstantyn Pracki rozpoczął służbę cywilną w 1854 roku. W latach 1873–1885 zajmował stanowisko. Pochodził z guberni lubelskiej, z Tomaszowa. Wywodził się ze stanu szlacheckiego, lecz nie był legitymowany. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał niższe, domowe wykształcenie. Nie posiadał rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 200 rub. rocznie. Nie był odznaczony. Był kawalerem, nie miał dzieci ani majątku. Karierę zawodową rozpoczął w Tomaszowie jako aplikant. Zdał egzamin ze znajomości języka rosyjskiego i w 1863 roku został mianowany przez Rząd Gubernialny Lubelski do pracy w magistracie jako pisarz⁴²⁹.

Bolesław Rachalewski rozpoczął służbę cywilną w 1865 roku. W latach 1886–1890 pełnił stanowisko kancelisty. Pochodził z guberni lubelskiej, wywodził się ze stanu mieszczańskiego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał niższe, domowe wykształcenie. Nie posiadał rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości

⁴²⁶ Pismo Prezydenta Lublina do przystawów administracyjnych Magistratu zawierające polecenie, aby każdego trzeciego dnia nadchodzącego miesiąca przedkładali posiadane przez siebie książki kwitacyjne do rewizji księgowemu kasy miejskiej, w zakresie transakcji za poprzedni miesiąc z 24 marca 1913 r., APL, AML, 35/22/0/5.6.2/9673.

⁴²⁷ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1875, s. 18; 1879 s. 18.

⁴²⁸ Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskiego gorodowego magistrata Aleksandra Sitkowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/360.

⁴²⁹ Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskiego gorodowego magistrata Konstantina Prackago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/347.

500 rub. rocznie. Nie został odznaczony. Był żonaty i miał jedno dziecko, wychowane w wierze rzymskokatolickiej. Posiadał magazyn (budynek) o wartości 165 rub. Służbę rozpoczął jako pisarz przy wójcie gminy Zawieprzyce w guberni lubelskiej. W trakcie służby korzystał z urlopów w 1872 i 1878 roku⁴³⁰.

Władysław Mirkowski rozpoczął służbę w 1867 roku. W latach 1891–1896 zajmował stanowisko. Pochodził z guberni lubelskiej, wywodził się ze stanu szlacheckiego legitymowanego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. W 1896 roku awansował do rangi Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 500 rub. rocznie. Został odznaczony Orderem Świętego Stanisława III klasy oraz brązowym medalem pamiątkowym za stłumienie powstania polskiego z lat 1863–1864. Był żonaty i miał czworo dzieci, wszystkie wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nie posiadał. Nie pełnił służby wojskowej, a medal za stłumienie powstania uzyskał zapewne za pomoc administracyjną. Z powodu chorób często korzystał z urlopów, m.in. w 1863, 1872 i 1875 roku⁴³¹.

W latach 1878–1880 i 1884–1885 stanowisko zajmował Piotr Malewski, o którym więcej w podrozdziale dotyczącym radnych⁴³².

Ilja Nikiticz Birnikow⁴³³ rozpoczął służbę w 1877 roku. W latach 1899–1900 pełnił funkcję przystawa administracyjnego. Pochodził z Cesarstwa Rosyjskiego, wywodził się ze stanu mieszczańskiego. Był wyznania prawosławnego. Posiadał wykształcenie średnie. Nie miał rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 500 rub. rocznie. Był odznaczony Orderem św. Włodzimierza IV klasy, Orderem św. Stanisława III klasy oraz srebrnym medalem pamiątkowym panowania cesarza Aleksandra III. Był żonaty i miał czworo dzieci, wszystkie wyznania prawosławnego. Majątku nie posiadał. Karierę rozpoczynał jako nauczyciel szkoły wiejskiej w powiecie augustowskim w guberni suwalskiej, gdzie od 31 marca 1866 r. otrzymywał pensję w wysokości 120 rub. rocznie. Następnie pracował w zarządzie guberni oraz przy Suwalskim Sądzie Okręgowym. W Lublinie przyznano mu zapomogę miejską na wychowanie synów Piotra i Włodzimierza.

Bronisław Bieliński rozpoczął służbę 1 listopada 1897 r. W latach 1901–1915 zajmował stanowisko. Pochodził z guberni wołyńskiej, ze stanu chłopskiego. Był wyznania

⁴³⁰ Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma pri Lublinskom gorodowom magistracie Bolesława Rachelewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1467.

⁴³¹ Formularnyj spisok o służbie administratiwnogo pristawa pri Lublinskom gorodskom magistratje Mirkowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1189.

⁴³² Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; por. s. 87.

⁴³³ Atestat Illi Nikiticza Birnikowa wydany przez Magistrat Lublina z 2 kwietnia 1911 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/114.

rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Uzyskał rangę Sekretarza Gubernialnego (*Gubernskij Sekretar*, XII klasa Tabeli Rang). Początkowo otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 600 rub. rocznie. Od 1911 roku jego uposażenie wzrosło do 750 rub., z dodatkiem na rozjazd w wysokości 100 rub., co łącznie dawało 850 rub. rocznie. Nie był odznaczony. Był żonaty i miał czworo dzieci, wszystkie wyznania rzymskokatolickiego. Nie posiadał majątku nieruchomego. Jego syn, Stanisław, pracował w magistracie jako pisarz niższego szczebla. Bieliński nie korzystał z przerw ani urlopów w trakcie służby⁴³⁴. Po ewakuacji Rosjan w 1915 roku został awansowany na stanowisko sekretarza⁴³⁵.

Stanisław Księżycki pełnił funkcję przystawa administracyjnego w latach 1908–1915. Brak danych o dacie rozpoczęcia służby, jego pochodzeniu społecznym, miejscu urodzenia, wykształceniu oraz wcześniejszej karierze urzędniczej. Był wyznania rzymskokatolickiego. Nie posiadał rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 600 rub. rocznie. Brak informacji o odznaczeniach, stanie cywilnym, dzieciach i majątku. W aktach osobowych nie zachowały się żadne szczegółowe dane⁴³⁶. Po ewakuacji władz rosyjskich w 1915 roku nie figuruje już w rejestrze urzędników⁴³⁷.

Bolesław Szczerbik rozpoczął służbę w 1902 roku. W latach 1908–1915 pełnił funkcję przystawa administracyjnego. Pochodził z Lublina, wywodził się ze stanu mieszczańskiego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Nie posiadał rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 600 rub. rocznie. Został odznaczony brązowym medalem pamiątkowym z okazji 300-lecia panowania dynastii Romanowów. Był żonaty i miał czworo dzieci, wszystkie wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nie posiadał. W trakcie służby nie korzystał z przerw ani urlopów⁴³⁸. Po ewakuacji władz rosyjskich w 1915 roku nie figuruje już w na liście urzędników Magistratu⁴³⁹.

Hipolit Przegaliński rozpoczął służbę w 1903 roku. W latach 1908–1912 pełnił przedmiotowe stanowisko. Pochodził z Lublina w guberni lubelskiej, wywodził się ze stanu mieszczańskiego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Brak danych o jego wykształceniu. Nie posiadał rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 600 rub. rocznie. Nie został odznaczony. Brak danych o jego stanie cywilnym, rodzinie i majątku. W aktach nie

⁴³⁴ Formularnyj spisok o służbie administratiwnogo pristawa Bronisława Wiktorowicza Bielinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/91.

⁴³⁵ Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

⁴³⁶ Akta osobowe Stanisława Księżyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2263; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1909, s. 60; 1910, s. 60; 1911, s. 61; 1912, s. 61; Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 5/22/0/5.4.5/8722.

⁴³⁷ Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

⁴³⁸ Formularnyj spisok o służbie administratiwnogo pristawa pri Liublińskom gorodowom magistracie Bolesława Michajłowicza Szczerbika, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1762.

⁴³⁹ Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

zachował się formularz listy stanu służby⁴⁴⁰. Znajduje się w aktach obszerne, kilkustronicowe pismo zatytułowane „prośba”, skierowane do gubernatora, w którym Przegaliński opisuje swoją sytuację i błaga o wszczęcie śledztwa przez Gubernatora. Jego kariera zakończyła się konfliktem z radnym Nurowskim. Został wydany ze służby za bliżej nieokreślone przewinienie⁴⁴¹.

Władysław Matiaszewski pełnił funkcję przystawa administracyjnego w latach 1912–1915. Brak danych o dacie rozpoczęcia służby, miejscu pochodzenia, stanie społecznym, poziomie wykształcenia oraz wcześniejszej karierze. Był wyznania rzymskokatolickiego. Nie posiadał rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 600 rub. rocznie. Brak informacji o jego odznaczeniach, stanie cywilnym, dzieciach i majątku⁴⁴². Po ewakuacji władz rosyjskich w 1915 roku nie figuruje już w rejestrze urzędników Magistratu⁴⁴³.

Mieczysław Marzecki rozpoczął służbę w 1912 roku. Stanowisko pełnił w latach 1913–1915. Pochodził z Lublina. Wywodził się ze stanu mieszczańskiego. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał niższe, domowe wykształcenie. Nie posiadał rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 600 rub. rocznie. Nie został odznaczony. Był kawalerem i nie posiadał majątku nieruchomego⁴⁴⁴. Po ewakuacji władz rosyjskich w 1915 roku nie figuruje już na liście urzędników Magistratu⁴⁴⁵. Przed nominacją, kandydatura Marzeckiego była kwestionowana; Marzecki miał pracować w Magistracie krócej niż inni urzędnicy, a jego staż nie przekraczał roku oraz, podczas jego zatrudnienia jako pomocnika pisarza w jednym z zarządów gminnych powiatu lubartowskiego, miał podburzać część ludności przeciw innej oraz agitować wśród chłopów za wypieraniem języka rosyjskiego z obiegu urzędowego, co miało skutkować jego usunięciem z zajmowanej funkcji. Jako potwierdzenie wskazano możliwość zasięgnięcia informacji u naczelnika powiatu lubartowskiego oraz prokuratora Sądu Okręgowego Lubelskiego, który miał odmówić mu powierzenia stanowiska. Zarzuty jednak okazały się nieprawdziwe i Marzecki otrzymał powołanie⁴⁴⁶.

⁴⁴⁰ Akta osobne Hipolita Przegalinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1451.

⁴⁴¹ Prośba do Gubernatora Lubelskiego napisana przez Przegalińskiego o wszczęcie śledztwa i opisująca konflikt z Prezydentem i radnym Nurowskim z 1912 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/1451.

⁴⁴² Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 5/22/0/5.4.5/8722.

⁴⁴³ Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

⁴⁴⁴ Formularny spisok o służbie Mieczysława Wiaczesławowicza Marzeckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1121.

⁴⁴⁵ Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

⁴⁴⁶ Pismo zaadresowane do Gubernatora Lubelskiego z października 1911 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/1121.

1.9. Architekt miejski

Stanowisko architekta miejskiego (*gorodskoj architekto*) utworzone zostało w 1877 roku, zaś pomysł na jego utworzenie powstał dwa lata wcześniej. Kancelaria generał-gubernatora warszawskiego ustaliła wysokość pensji dla tego stanowiska na 500 rub. i naturalnie miał je opłacać budżet Magistratu. Architekt miejski miał się zajmować „wszelkimi” zadaniami dotyczącymi spraw budowlanych i inżynierskich w Lublinie. Miał również sporządzać projekty i kosztorysy dla prac finansowanych z budżetu Magistratu oraz służyć pomocą Wydziałowi Budowlanemu Rządu Gubernialnego Lubelskiego⁴⁴⁷.

W badanym okresie stanowisko architekta miejskiego zajmowało 7 osób.

Jan Nowacki rozpoczął służbę w administracji w 1875 roku. W latach 1878–1880 zajmował stanowisko architekta miejskiego w Lublinie. Pochodził ze szlachty legitymowanej Królestwa Polskiego, wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie wyższe – ukończył petersburską Szkołę Budowlaną, co zapewniło mu odpowiednie kwalifikacje zawodowe do pracy w administracji technicznej. W hierarchii służbowej osiągnął rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolleżskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 500 rub. rocznie. Nie był odznaczony. Życie prywatne Nowackiego nie odgrywało roli w dokumentach urzędowych – pozostawał kawalerem i nie posiadał majątku. Przed objęciem funkcji w Lublinie pracował jako architekt w powiecie opatowskim⁴⁴⁸.

Marian Jarzyński rozpoczął służbę w 1881 roku. W tym samym roku objął stanowisko architekta miejskiego w Lublinie, które sprawował do maja 1889 roku. Wywodził się ze szlachty nielegitymowanej Królestwa Polskiego, był wyznania rzymskokatolickiego. Otrzymał wykształcenie wyższe, które umożliwiło mu podjęcie pracy w charakterze specjalisty technicznego w magistracie. W hierarchii urzędniczej zajmował rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolleżskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang). Jego wynagrodzenie zasadnicze wynosiło 500 rub. rocznie. Nie odnotowano, by był odznaczony. W życiu prywatnym pozostawał w związku małżeńskim – jego żona była rzymskokatoliczką, jednak małżeństwo nie doczekało się potomstwa. Nie posiadał majątku⁴⁴⁹.

Eugeniusz Janowski rozpoczął służbę w administracji w 1889 roku. Od tego samego roku do 1893 pełnił funkcję architekta miejskiego w Lublinie. Wywodził się ze szlachty

⁴⁴⁷ J. Żywicki, *Urzędnicy: architekci, budowniczowie, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Lublin 2010, s. 328–329.

⁴⁴⁸ Formularny spisok o służbie Lublinskiego gorodowego architektora Iwana Nowackago, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8870.

⁴⁴⁹ Akta osobowe Mariana Jarzyńskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/597; J. Żywicki, *op. cit.*, s. 450–451.

nielegitymowanej w Królestwie Polskim, był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie wyższe, które przygotowało go do pracy na stanowisku wymagającym specjalistycznych kwalifikacji technicznych – ukończył instytut inżynierów cywilnych w Petersburgu. Początkowo w hierarchii urzędniczej zajmował rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolležskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang), a w 1891 roku awansował na radcę tytularnego. Jego wynagrodzenie zasadnicze wynosiło 500 rub. rocznie. Nie odnotowano uhonorowania odznaczeniami. Brakuje także pełnych danych o jego życiu rodzinnym i sytuacji majątkowej. Dokumentacja dotycząca jego służby nie zachowała się w całości. Z zachowanych materiałów wynika, że w 1875 roku przebywał przez cztery miesiące na urlopie w guberni penzeńskiej, gdzie mieszkał na wsi. Następnie został przeniesiony na stanowisko architekta powiatu Garwolińskiego w guberni siedleckiej⁴⁵⁰.

Ksawery Drozdowski rozpoczął służbę w 1887 roku. W 1894 roku został architektem miejskim w Lublinie i zajmował je do maja 1895 roku. Pochodził ze stanu mieszczańskiego w Królestwie Polskim, był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie wyższe – ukończył prestiżowy Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu, co umożliwiło mu objęcie urzędu architekta. W hierarchii służbowej zajmował rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolležskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang). Jego roczne wynagrodzenie wynosiło 400 rub., a dodatkowo otrzymywał 225 rub. z tytułu dodatku „na rozjazd”, co łącznie dawało 625 rub. Został odznaczony Orderem Świętego Stanisława III klasy. Drozdowski był kawalerem, nie posiadał dzieci ani majątku. W aktach brak wzmianek o przerwach w służbie czy urlopach⁴⁵¹.

Jan Junczys w latach 1895–1898 pełnił funkcję architekta miejskiego, a służbę cywilną rozpoczął w 1888 roku. Urodził się w guberni lubelskiej jako syn ober-oficera. Był wyznania rzymskokatolickiego i posiadał wykształcenie średnie. W hierarchii urzędniczej zajmował rangę Sekretarza Gubernialnego (*Gubernskij Sekretar*, XII klasa Tabeli Rang). Otrzymywał roczne wynagrodzenie w wysokości 500 rub. Za swoją pracę i długoletnią służbę został odznaczony srebrnym medalem pamiątkowym z okazji panowania cesarza Aleksandra III oraz brązowym medalem pamiątkowym z okazji 300-lecia panowania dynastii Romanowów. Był żonaty z Michaliną Krzyżanowską. Z małżeństwa pochodziły dzieci: syn Stanisław Augustyn (ur. 16 sierpnia 1876 r.), córka Marianna Alojza (ur. 9 czerwca 1878 r.) oraz córka Zofia (ur. 16 kwietnia 1881 r.). Żona i dzieci, podobnie jak on sam, pozostawali przy wyznaniu rzymskokatolickim i mieszkali razem z nim. Majątku nie posiadał. Przed

⁴⁵⁰ Akta osobowe Eugeniusza Janowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/588–589; J. Żywicki, *op. cit.*, s. 449–450.

⁴⁵¹ Formularnyj spisok o służbie Tomaszewskiego, Liublinskoj gubernii, ujezdnogo inżyniera-architekta, graždanskogo inżyniera Drozdowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/343.

objęciem stanowiska w magistracie był związany z wojskiem, skąd odszedł do służby cywilnej. W trakcie swojej pracy nadzorował m.in. budowę cerkwi w Kielcach. Po zakończeniu kadencji w Lublinie kontynuował karierę – 15 czerwca 1899 roku, decyzją władz gubernialnych, został mianowany inżynierem powiatowym i architektem powiatu lubartowskiego⁴⁵². Był inicjatorem i wykonawcą teatru miejskiego w Lublinie⁴⁵³.

Józef Piętkowski rozpoczął służbę cywilną w 1888 roku. W latach 1899–1901 sprawował funkcję architekta miejskiego w Lublinie. Wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał rangę Asesora Kolegialnego (*Kolleżskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang). Wynagrodzenie zasadnicze wynosiło 700 rub. rocznie, z dodatkiem na rozjazd w wysokości 300 rub., co łącznie dawało 1000 rub. rocznie. Ukończył Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu. Następnie pracował jako budowniczy w guberni płockiej⁴⁵⁴.

Henryk Paprocki rozpoczął służbę 9 października 1902 roku. W latach 1902–1915 zajmował stanowisko architekta. Pochodził z Lublina, był mieszczaninem, wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wyższe wykształcenie. Ukończył Cesarską Akademię Sztuk w Petersburgu, a w 1902 roku zdał egzamin na technika budowlanego. Posiadał rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie zasadnicze w wysokości 700 rub. rocznie, z dodatkiem na rozjazd w wysokości 300 rub., co łącznie dawało 1000 rub. rocznie. Był wdowcem, ojcem dwojga dzieci. W 1912 roku ożenił się ponownie, zawierając związek małżeński z wdową. W 1910 roku przebywał na urlopie. Nie posiadał majątku nieruchomego ani odznaczeń, choć otrzymywał liczne nagrody w konkursach projektowych. Po ewakuacji władz rosyjskich kontynuował działalność jako architekt⁴⁵⁵.

1.10. Kierownik robót budowlanych

Stanowisko kierownika robót budowlanych (*konduktor tiechnicznych rabot*), nazwane tak w 1855 roku, miało swoją genezę w urzędzie ekonoma miejskiego, przemianowanego na dozorcę gmachów rządowych i miejskich, a następnie w 1850 roku na technika przy magistracie Lublina. Kierownik robót miał za zadanie nadzorować przestrzeganie przepisów policji budowlanej oraz chronić nieruchomości miejskie. Ponadto był obowiązany szacować wartość nieruchomości w celach ubezpieczeniowych, kontrolować

⁴⁵² Formularnyj spisok o służbie isprawljajuszczego dołżnosti Lubartowskogo ujezdnogo inżenera i architiekтора Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642.

⁴⁵³ J. Żywicki, *op. cit.* s. 334.

⁴⁵⁴ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni, 1900, s. 90–94; 1901, s. 90–94; 1902, s. 124–130; J. Żywicki, *op. cit.* s. 336–337.

⁴⁵⁵ Formularnyj spisok o służbie architekтора Gienricha Paprockago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1316; J. Żywicki, *op. cit.* s. 338–339.

cegielnie znajdujące się na terenie miasta, wymierzać place pod budowę domów oraz dokonywać rewizji budynków grożących zawaleniem. Kierownik opracowywał również plany zabudowy miasta oraz miał za zadanie rozwijać, oraz dbać o sieć latarni miejskich i miejskie zegary⁴⁵⁶.

W badanym okresie stanowisko kierownika robót budowlanych zajmowało 7 osób.

Julian Cieszkowski rozpoczął służbę w 1859 roku. Stanowisko kierownika robót budowlanych w Lublinie zajmował od października 1863 do początku 1866 roku. Był wyznania rzymskokatolickiego, posiadał wykształcenie wyższe. Dane dotyczące jego stanu cywilnego, pochodzenia społecznego i rangi urzędniczej nie zachowały się. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 300 rub. rocznie. Karierę zawodową rozpoczął jako aplikant budownictwa przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych⁴⁵⁷. Po czasie urzędowania w Lublinie, został przeniesiony do Łukowa w związku z chorobą tamtejszego budowniczego⁴⁵⁸.

Józef Krycki funkcję konduktora pełnił w latach 1866–1868, a służbę cywilną rozpoczął w roku 1864. Urodził się w Siedlcach jako syn urzędnika IX klasy. Był wyznania rzymskokatolickiego i posiadał wykształcenie wyższe. Absolwent Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie. W hierarchii urzędniczej osiągnął rangę Sekretarza Kolegialnego (*Kolležskij Sekretar*, X klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 300 rub. rocznie. Był żonaty. Miał córkę Aleksandrę, urodzoną 29 listopada (11 grudnia) 1866 r. Żona i dziecko były wyznania rzymskokatolickiego i pozostawały pod jego opieką. Nie posiadał majątku nieruchomego. Według dostępnych źródeł nie korzystał z urlopów i nie miał przerw w służbie⁴⁵⁹.

Aleksander Zwierżchowski pełnił funkcję kierownika robót budowlanych w Lublinie w latach 1869–1879. Pochodził z guberni lubelskiej, wyznania rzymskokatolickiego. Był szlachcicem nielegitymowanym. Ukończył szkołę średnią – gimnazjum gubernialne w Lublinie, nie posiadał jednak rangi w hierarchii urzędniczej. Jego wynagrodzenie zasadnicze wynosiło 300 rub. rocznie. Brak danych dotyczących życia rodzinnego. Nie posiadał majątku nieruchomego. Przed objęciem stanowiska w magistracie pracował w Zarządzie Gubernialnym⁴⁶⁰.

⁴⁵⁶ J. Żywicki, *op. cit.*, s. 307–314.

⁴⁵⁷ Akta osobowe Juliana Cieszkowskiego APL, RGL, 35/116/0/3.5/245; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/222.

⁴⁵⁸ Polecenie Rządu Gubernialnego do Magistratu o niezwłocznej delegacji Cieszkowskiego do Łukowa z dnia 15 Lutego 1866 r., APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/222.

⁴⁵⁹ Formularnyj spisok o służbie konduktora tiechniczeskich rabot pri Lublinskom gorodowom magistratie, architektora Osipa Krickogo APL, RGL, 35/116/0/3.5/884.

⁴⁶⁰ Akta osobowe Aleksandra Zwierżchowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2136.

W latach 1880–1885 zajmował stanowisko Gustaw Ruciński, opisany w podrozdziale dotyczącym asystentów kasy miejskiej⁴⁶¹.

Florian Piotrowski pełnił funkcję kierownika robót budowlanych w Lublinie w latach 1885–1888. Był wyznania rzymskokatolickiego, jednak brak jest informacji o jego pochodzeniu społecznym i wykształceniu. Nie posiadał rangi urzędniczej. Jego wynagrodzenie wynosiło 350 rub. rocznie. Piotrowski był żonaty, lecz brak danych o dzieciach. Nie zachowały się również informacje o posiadaniu majątku. Formularz listy stanu służby nie przetrwał w aktach osobowych. Wiadomo jedynie, że przed objęciem funkcji w Lublinie pracował jako urzędnik kancelaryjny w warszawskim okręgu dróg komunikacyjnych⁴⁶².

Stanowisko konduktora pełnił w latach 1888–1894 Jan Junczys, którego sylwetka została przedstawiona w podrozdziale powyższym⁴⁶³.

Ostatnim na stanowisku kierownika robót budowlanych w badanym okresie był Wacław Orłowski, który to rozpoczął służbę cywilną 20 września 1895 r., na powyższym stanowisku i pełnił je nieprzerwanie do 1915 roku. Pochodził z Lublina, wywodził się ze stanu mieszczańskiego i był wyznania rzymskokatolickiego. Otrzymał wykształcenie średnie. W hierarchii służbowej początkowo posiadał rangę Rejestratora Kolegialnego (*Kolležskij Registrator*, XIV klasa Tabeli Rang) a w 1910 roku awansował na Sekretarza Gubernialnego (*Gubernskij Sekretar*, XII klasa Tabeli Rang). Jego wynagrodzenie wynosiło 500 rub. rocznie, do którego doliczano 180 rub. dodatku „na rozjazd”, co łącznie dawało 680 rub. rocznego uposażenia. Za swoją pracę został odznaczony brązowym medalem za zasługi przy pierwszym spisie powszechnym ludności w 1897 roku oraz brązowym medalem pamiątkowym z okazji 300-lecia panowania dynastii Romanowów. Był żonaty, miał syna i córkę. Żona oraz dzieci były wyznania rzymskokatolickiego i mieszkały wspólnie z nim. Majątku nieruchomego nie posiadał⁴⁶⁴. Po ewakuacji władz rosyjskich w 1915 roku Orłowski pozostał w Lublinie i nadal pełnił obowiązki kierownika robót budowlanych⁴⁶⁵.

1.11. Lekarz miejski

Lekarz miejski (*gorodskoj lekar*) zajmował się udzielaniem pomocy medycznej w przypadkach nagłych oraz prowadził działania związane ze zwalczaniem chorób zakaźnych, w tym szczególnie kiły, a także organizował szczepienia przeciw ospie. Do jego kompetencji

⁴⁶¹ Akta osobowe Gustawa Rucinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528; por. s. 101.

⁴⁶² Akta osobowe Floriana Piotrowskago, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8879.

⁴⁶³ Akta osobowe Jana Junczysa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; por. s. 114–115.

⁴⁶⁴ Formularnyj spisok o służbie konduktora rabot pri gor. Lublinie Wacława Ludwигowicza Orłowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1286.

⁴⁶⁵ Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

należała kontrola stanu sanitarnego budynków mieszkalnych (sporządzał opinie dot. stanu sanitarnego miasta), placów, rynków, targowisk, rzeźni, jatek (do przejęcia tychże przez etat weterynarza) zakładów przemysłowych oraz kontrola jakości żywności sprzedawanej w sklepach, zajazdach, szynkach i na placach handlowych. Nadzorował również funkcjonowanie aptek. Wystawiał świadectwa zgonu, a oprócz obowiązków medycznych pełnił także zadania sądowo-lekarskie – prowadził dochodzenia na zlecenie policji, dokonywał sekcji zwłok i sporządzał stosowne ekspertyzy. Ponadto, lekarz miejski pełnił funkcję lekarza więziennego⁴⁶⁶.

W badanym okresie, stanowisko lekarza miejskiego pełniło 4 osoby.

Adam Michałowski rozpoczął służbę w 1857 roku, a stanowisko lekarza miejskiego w Lublinie zajmował w latach 1866–1871. Urodził się w Królestwie Polskim, pochodził ze stanu szlacheckiego nielegitymowanego, wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie wyższe, ukończył studia medyczne na Cesarskim Uniwersytecie Moskiewskim. Zajmował rangę Radcy Tytularnego (*Titularnyj Sowietnik*, IX klasa Tabeli Rang). Otrzymywał roczne wynagrodzenie w wysokości 400 rub. Został odznaczony Orderem Świętego Stanisława III klasy. Był żonaty, nie miał dzieci. Żona wyznania prawosławnego pozostawała przy nim. Nie posiadał majątku. Karierę rozpoczynał w wojskowej służbie medycznej, gdzie brał udział w wojnie krymskiej. Został przeniesiony z wojska do służby cywilnej, a na własną prośbę – z uwagi na stan zdrowia – zrezygnował z dalszej służby wojskowej. W 1857 roku osiedlił się w Lublinie i objął praktykę w magistracie⁴⁶⁷.

Józef Ulanowski zajmował stanowisko w latach 1872–1888, a służbę rozpoczął w 1850 roku. Urodził się w Królestwie Polskim, pochodził ze stanu szlacheckiego legitymowanego, wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył studia w Cesarskiej Akademii Medyczno-Chirurgicznej w Petersburgu. W hierarchii urzędniczej posiadał stopień asesora kolegialnego, a w 1885 roku został awansowany na radcę dworu. Jego roczne wynagrodzenie wynosiło 400 rub. Był odznaczony brązowym medalem pamiątkowym za udział w wojnie lat 1853–1856. Był żonaty, dzieci nie miał. Żona pozostawała przy nim i była wyznania rzymskokatolickiego. Majątku nie posiadał. Ulanowski brał udział w wojnie krymskiej. Po studiach i służbie wojskowej osiadł w Lublinie, gdzie oprócz pracy w Magistracie był także

⁴⁶⁶ E. Więckowska, *Opieka lekarsko-zdrowotna i sanitarna w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Nowożytna: studia nad historią medycyny” 14, nr 1–2 (2007), s. 57–58; J. Czołgoszewski, *Opieka medyczna w więzieniach Królestwa Polskiego (1815–1914)*, „The Prison Systems Review” nr 103, Warszawa 2019, s. 116–117.

⁴⁶⁷ Formularnyj spisok o służbie Liublińskiego gubernskiego lekara Adama Michałowskiego APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/316.

lekarzem ordynującym w szpitalu św. Józefa⁴⁶⁸. Jego brat, Michał Ulanowski, pracował w lubelskim Zarządzie Gubernialnym⁴⁶⁹.

Witold Januszkiewicz zajmował stanowisko lekarza miejskiego w latach 1908–1915. Był wyznania rzymskokatolickiego, z wykształceniem wyższym medycznym. W służbie cywilnej posiadał rangę Radcy Kolegialnego (*Kolležskij Sowietnik*, VI klasa Tabeli Rang). Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 650 rub. rocznie oraz 200 rub. dodatku na rozjazdy, co dawało łącznie 850 rub. Danych dotyczących miejsca urodzenia, pochodzenia społecznego, odznaczeń ani sytuacji rodzinnej nie odnotowano⁴⁷⁰.

Konrad Motwiński pracował w magistracie miejskim Lublina jako lekarz w latach 1913–1915. Był wyznania rzymskokatolickiego, posiadał wyższe wykształcenie medyczne. Nie miał przypisanej rangi urzędniczej w tabeli rang. Jego wynagrodzenie wynosiło 600 rub. rocznie. W źródłach brak informacji o miejscu pochodzenia, odznaczeniach czy sytuacji rodzinnej⁴⁷¹. Po ewakuacji Rosjan w 1915 roku stanowisko lekarza miejskiego znika z listy płac urzędników Magistratu⁴⁷².

1.12. Weterynarz miejski

Stanowisko nadetatowego weterynarza miejskiego (*swierchszatnyj gorodskoj wietierinar*) w magistracie Lublina powstało w 1897 roku, choć stanowiska weterynarzy gubernialnych znane były już przed tą datą. Do zadań weterynarza miejskiego należało zbieranie informacji o chorobach zakaźnych zwierząt, wydawanie instrukcji ich zwalczania, ściganie osób nieposiadających uprawnień do leczenia i wydawanie różnych opinii dotyczących zwierząt. Weterynarz miejski w Lublinie nadzorował również targowisko miejskie na Słomianym Rynku, gdzie w poniedziałki i czwartki odbywały się targi zwierząt, które badał i ważył. Nadzorował również miejskie jatki (lokale przeznaczone do sprzedaży mięsa) oraz rzeźnie⁴⁷³.

W badanym okresie stanowisko weterynarza zajmowało 3 osoby.

Józef Szymkowski rozpoczął służbę w 1895 roku, a funkcję nadetatowego weterynarza miejskiego w Lublinie pełnił w latach 1897–1900. Był wyznania rzymskokatolickiego. Nie posiadał urzędniczej rangi w tabeli rang. Jego wynagrodzenie wynosiło 400 rub. rocznie, a dodatkowo otrzymywał 100 rub. na rozjazdy, co dawało łącznie

⁴⁶⁸ Formularnyj spisok o służbie lekarja goroda Ljublina Osipa Ulanowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1905; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/385

⁴⁶⁹ A. Górak, *Personel...*, s. 457

⁴⁷⁰ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1910, s. 60; 1911, s. 61, 1912, s. 61;

⁴⁷¹ Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 5/22/0/5.4.5/8722.

⁴⁷² Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

⁴⁷³ J. Grzegorz, *Zarys dziejów weterynarii w Polsce północno-wschodniej*, „Biuletyn Północno-Wschodniej Izby Lekarsko-Weterynaryjnej” Nr 1 (71), 2019, s. 44.

500 rub. Został odznaczony srebrnym medalem pamiątkowym ku czci cesarza Aleksandra III. Brak jest informacji o miejscu pochodzenia, rodzinie i stanie majątkowym⁴⁷⁴.

Józef Guzowski rozpoczął służbę 18 października 1901 roku, a stanowisko weterynarza miejskiego w Lublinie zajmował w latach 1902–1907. Pochodził ze stanu mieszczańskiego, był wyznania rzymskokatolickiego i posiadał wykształcenie wyższe. Po ukończeniu pełnego kursu nauk w Charkowskim Instytucie Weterynaryjnym uzyskał stopień weterynarza. Należał do rangi (*Kolleżskij Asesor*, VIII klasa Tabeli Rang). Jego roczne wynagrodzenie wynosiło 1100 rub., a dodatkowo otrzymywał 100 rub. na rozjazd, co dawało łącznie 1200 rub. Był żonaty, lecz nie miał dzieci. Majątku nie posiadał⁴⁷⁵. W aktach osobowych znajduje się obszerny raport dotyczący skarg wachmistrza miejskich rzeźni niejakiego Filipkowskiego, który oskarżał Guzowskiego o bezprawne działania, jednak zarzuty te nie znalazły potwierdzenia⁴⁷⁶.

Konstantyn Grabowski 26 lipca 1907 r. został mianowany pomocnikiem miejskiego weterynarza, zaś stanowisko weterynarza pełnił w latach 1908–1911, a służbę cywilną rozpoczął w 1901 roku⁴⁷⁷. Pochodził ze stanu mieszczańskiego, był wyznania rzymskokatolickiego i posiadał wykształcenie wyższe. Ukończył pełny kurs nauk w Charkowskim Instytucie Weterynaryjnym, uzyskując dyplom weterynarza. Nie posiadał stopnia w hierarchii rang urzędniczych. Jego wynagrodzenie wynosiło 1100 rub. rocznie. Brak danych dotyczących jego stanu rodzinnego. Majątku nie posiadał⁴⁷⁸.

1.13. Asystent ds. sądowych

Asystent ds. sądowych (*asistent sudiebnych diel*) w Magistracie Miasta Lublina był urzędnikiem pomocniczym w pionie sądowo-policyjnym Magistratu. W połowie XIX w. Magistrat wykonywał jeszcze część drobnych funkcji sądowych w sprawach policyjnych (do 1876 r.), o czym więcej w rozdziale IV, a równolegle prowadził areszt miejski i szeroką

⁴⁷⁴ Pamiątna Kniżka Lublińskiej Guberni 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–94.

⁴⁷⁵ Formularny spisok o służbie Osipa Guzowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/512.

⁴⁷⁶ Sprawa dotyczyła dochodzenia prowadzonego w 1907 roku przeciwko Guzowskiemu. Dochodzenie zostało wszczęte na skutek skargi byłego dozorczy miejskiej rzeźni, Filipkowskiego, który zarzucił Guzowskiemu zaniżanie w oficjalnych sprawozdaniach liczby zwierząt ubitych w 1906 roku, co miało prowadzić do niewpłacenia do kasy miejskiej należnej sumy opłat (zbioru). Ponadto Filipkowski wskazał na zaniedbania w nadzorze nad rzeźnią, w tym brak osobistego nadzoru przy uboju i badaniu mięsa. Przeprowadzona weryfikacja wykazała, że choć Filipkowski znacznie zawyżył straty, to faktycznie stwierdzono niedobór opłat w wysokości około 592 rubli oraz nieprawidłowości w dokumentacji. Odrzucono jednak zarzut celowego nadużycia finansowego, wskazując, że problemy wynikały raczej z zaniedbań Guzowskiego i niedoskonałości systemowych w rzeźni. W związku z toczącym się postępowaniem Guzowski złożył prośbę o urlop, a następnie o zwolnienie ze służby; Podanie Filipkowskiego do Prokuratora z dnia 21 maja 1907 r., protokół przesłuchania świadków, raport Guzowskiego z dnia 2 czerwca 1907 oraz raport Gubernialnego Inspektora Weterynaryjnego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/512.

⁴⁷⁷ Protokół wstępny Magistratu o wprowadzeniu na stanowisko pomocnika weterynarza miejskiego i Konstantego Mieczysława Grabowskiego z dnia 31 lipca 1907 roku, APL, RGL, 35/116/0/3.5/475.

⁴⁷⁸ Formularny spisok o służbie gorskiego weterynarza Konstatina Grabowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/475.

korrespondencję z sądami pokoju. Asystent obsługiwał ten strumień spraw – technicznie i kancelaryjnie⁴⁷⁹.

Stanisław Adamski rozpoczął służbę w 1857 roku. W latach 1866–1875 zajmował to stanowisko, uprzednio zaś pracował w Rządzie Gubernialnym i Magistracie jako pisarz. Pochodził z Lublina, wywodził się ze stanu szlacheckiego, choć nie był legitymowany. Był wyznania rzymskokatolickiego. Posiadał wykształcenie średnie. Nie posiadał rangi w tabeli rang. Otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 180 rub. rocznie. Nie został odznaczony. Był żonaty i miał troje dzieci, wszystkie wychowane w wierze rzymskokatolickiej. Majątku nie posiadał⁴⁸⁰.

1.14. Chemik miejski

Chemik miejski (*chimik gorodskoj laboratorii*) miał za zadanie badać jakość wód i żywności. Porównywał jakość wód studziennych i wodociągowych, wykrywał źródła zanieczyszczeń i potrzeby inwestycyjne dotyczące rozwiązań sanitarnych. Stanowisko to pełnił w latach 1910–1915 Wacław Andrzejczak, który otrzymywał 1200 rub. rocznie wynagrodzenia⁴⁸¹.

1.15. Podsumowanie

W strukturze organizacyjnej Magistratu miasta Lublina w badanym okresie wyróżnić można zarówno stanowiska o najwyższym znaczeniu kierowniczym, jak i funkcje o charakterze specjalistycznym oraz pomocniczym. Do pierwszej kategorii zalicza się przede wszystkim prezydenta miasta, pełniącego funkcję zwierzchnika urzędu. Obok niego funkcjonowali urzędnicy o bardziej wyspecjalizowanych kompetencjach, do których należeli m.in. radni, sekretarz, sekretarz do spraw ludności oraz sekretarz do spraw kwaterunku, odpowiedzialni za prowadzenie spraw administracyjnych związanych z ewidencją mieszkańców oraz zarządzaniem kwaterunkiem. Do grona urzędników pełniących funkcje wymagające specjalistycznej wiedzy zaliczyć należy lekarza miejskiego, sprawującego pieczę nad zdrowiem publicznym, oraz nadetatowego miejskiego weterynarza, którego zadaniem była opieka nad zwierzętami wykorzystywanymi w transporcie i gospodarce miejskiej. W XX

⁴⁷⁹ Brak jest odrębnych regulacji urzędu przy magistratach Królestwa Polskiego; jego funkcje należy rekonstruować w oparciu o zasady dotyczące niższego personelu urzędniczego i personelu kancelaryjnego; A. Górak, *Systemy kancelaryjne...*, s. 3.

⁴⁸⁰ Formularny spisok o służbie asystenta dzieła pri Lublińskom gorodowom Magistracie, Stanisława Adamskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/3; Lista stanu służby Stanisława Adamskiego, APL AML, 35/22/0/4.1.2.2/205.

⁴⁸¹ Pamiatnaja Knizka Lublińskiej Guberni 1898, 1911, s. 62, Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 5/22/0/5.4.5/8722; W. Sowińska, *Warszawa i Lublin jako główne ośrodki obywatelskiego wymiaru sprawiedliwości w Królestwie Polskim w 1915 r.*, „Historia i świat” nr 4, 2015, s. 322.; A. Trojanowska, *Pracownia Chemiczno-analityczna Warszawskiego Towarzystwa Farmaceutycznego w latach 1897–1914 (w świetle „Wiadomości Farmaceutycznych”)*. Cz. 2, „Kwartalnik historii, nauki i techniki” t. 64, nr 4, 2019, s. 152.

wieku istniał również etat chemika miejskiego zatrudnionego w laboratorium miejskim. W zakresie spraw technicznych i inwestycyjnych zatrudniano kierownika robót budowlanych oraz architekta miejskiego, odpowiedzialnych za nadzór nad pracami budowlanymi i planowaniem przestrzennym. W strukturach Magistratu funkcjonowali również kanceliści.

W analizowanym, obejmującym 51 lat okresie badań, a więc w przybliżeniu połowie stulecia, naturalnym zjawiskiem była ewolucja struktury administracyjnej Magistratu. Zmiany te pozostają w ścisłym związku z procesami zachodzącymi w społeczeństwie drugiej połowy XIX wieku, w tym przede wszystkim z postępującą industrializacją, rozwojem urbanistycznym oraz wzrostem liczby ludności miejskiej. Przemiany te generowały nowe potrzeby w zakresie zarządzania miastem, wymuszały większą specjalizację funkcji urzędniczych i prowadziły do stopniowego rozbudowywania aparatu administracyjnego. W rezultacie Magistrat, który w połowie stulecia funkcjonował na podstawie stosunkowo prostej struktury organizacyjnej, z czasem został uzupełniony o kolejne stanowiska odpowiadające na rosnące wyzwania związane z gospodarką komunalną, planowaniem przestrzennym i zdrowiem publicznym⁴⁸².

W roku 1864 na czele Magistratu stał prezydent miasta, pełniący rolę najwyższego organu wykonawczego i reprezentującego Magistrat na zewnątrz. W ramach organu kolegialnego funkcjonowali Radni – kierownicy wydziałów. W sferze administracyjnej odnotowano obecność sekretarza do spraw kwaterunku, a także – sekretarza do spraw ludności oraz dziennikarza⁴⁸³.

Istotne miejsce w tej strukturze zajmował przystaw administracyjny, określany w 1864 roku mianem kancelisty, odpowiadał za bieżącą obsługę kancelaryjną urzędu. Zadania związane z gospodarką miejską i nadzorem nad pracami inwestycyjnymi realizował kierownik robót budowlanych, natomiast kwestie finansowe powierzono buchalterowi i asystentowi kasy miejskiej. Uzupełnieniem tej struktury był archiwista⁴⁸⁴.

Do końca lat osiemdziesiątych XIX wieku początkowa, stosunkowo prosta struktura organizacyjna Magistratu miasta Lublina, uległa znacznemu rozbudowaniu poprzez wprowadzenie nowych stanowisk odpowiadających na rosnące potrzeby rozwijającego się ośrodka miejskiego. W 1878 roku wprowadzono stanowisko architekta miejskiego⁴⁸⁵.

⁴⁸² M. Nietyksza, *op. cit.*, s. 5–7.

⁴⁸³ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 237.

⁴⁸⁴ A. Górak, *Systemy kancelaryjne...*, s. 10.

⁴⁸⁵ Żywicki, *op. cit.*, s. 328–329

W badanym okresie, w latach 1866–1875 istniało stanowisko asystenta do spraw sądowych, którego zanik odnotowany po roku 1875⁴⁸⁶.

Do roku 1900 struktura organizacyjna Magistratu została poszerzona o kolejne stanowisko, odpowiadające na potrzeby rozwijającego się ośrodka miejskiego. W 1897 roku powstało stanowisko nadetatowego miejskiego weterynarza. Do roku 1915 w strukturze Magistratu miasta Lublina wprowadzono kolejne stanowisko, odpowiadające na rosnące potrzeby administracji miejskiej w zakresie kontroli – chemika miejskiego. Jednocześnie w tym okresie odnotowano zanik stanowiska nadetatowego miejskiego weterynarza⁴⁸⁷.

Po wkroczeniu 30 lipca 1915 r. do Lublina wojsk austro-węgierskich, skład „nowego” Magistratu w II połowie 1915 roku, (rubryki na liście płac były opisane w języku polskim, choć ich treść i układ odpowiadały tym sporządzonym wcześniej w języku rosyjskim), pozostał taki sam jak sprzed ewakuacji. Jedynie część stanowisk wskazano jako wakujące, lecz układ pozostał niezmienny. Osoby zajmujące dane stanowisko przed lipcem 1915 roku, co do zasady utrzymały je nadal w drugiej połowie roku (np. architekt, kierownik robót budowlanych)⁴⁸⁸.

2. Charakterystyka urzędników Magistratu

2.1. Wyznanie

W warunkach Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku przynależność wyznaniowa urzędników była powiązana z ich identyfikacją narodową. W dokumentacji personalnej Magistratu Lublina w badanym okresie nie prowadzono ewidencji narodowości urzędników, co uniemożliwia jednoznaczne ustalenie ich struktury etnicznej. Jednocześnie jednak akta osobowe zawierały szczegółowe informacje dotyczące wyznania religijnego pracowników, które stanowiło jedną z kategorii identyfikacyjnych stosowanych w administracji Imperium Rosyjskiego. Rejestracja ta miała charakter obligatoryjny i obejmowała zarówno samego urzędnika, jak i – w przypadku urzędników pozostających w związkach małżeńskich – jego małżonkę oraz dzieci. Rzymskokatolicy stanowili w przeważającej mierze ludność miejscową – polską, natomiast prawosławni – rosyjską. W przypadku nielicznych urzędników wyznania ewangelicko-augsburskiego można przypuszczać ich związki z niemiecką lub austriacką ludnością napływową. Taki układ

⁴⁸⁶ Pamiątnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1877, s. 18.

⁴⁸⁷ Pamiątnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1898, s. 90–94; 1912, s. 61.

⁴⁸⁸ Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

konfesyjny urzędników Magistratu w latach 1864–1915 odzwierciedlał zatem nie tylko strukturę religijną, lecz przede wszystkim narodowościową administracji miejskiej⁴⁸⁹.

W latach 1864–1915 struktura wyznaniowa urzędników Magistratu miasta Lublina przedstawiała się następująco: 85 osób stanowili rzymskokatolicy (82,52%), 14 osób było wyznania prawosławnego (13,59%), 2 osoby należały do wyznania ewangelicko-augsburskiego (1,94%), natomiast w przypadku 2 urzędników brak jest danych pozwalających na ustalenie ich przynależności konfesyjnej (1,94%).

Na stanowisku prezydenta miasta (10 osób) udział wyznaniowy kształtował się następująco: rzymskokatolicy – 40%, prawosławni – 50%, ewangelik – 10%. W przypadku radnych (19 osób) dominowali rzymskokatolicy – 94,74%, natomiast w odniesieniu do pozostałych 5,26% brak jest danych dotyczących wyznania.

W grupie sekretarzy (7 osób) wszyscy byli rzymskokatolikami (100%). Na stanowisku sekretarza do spraw ludności (7 osób) 85,71% stanowili rzymskokatolicy, a 14,29% prawosławni. W przypadku sekretarzy do spraw kwaterunku (6 osób) 83,33% to rzymskokatolicy, a 16,67% prawosławni.

Wśród Księgowych (6 osób) wszyscy byli rzymskokatolikami. Archiwiści (10 osób) to w 90% rzymskokatolicy, a w 10% prawosławni. asystenci kasy miejskiej (11 osób) to w 90,91% rzymskokatolicy i w 9,09% prawosławni.

Na stanowisku kancelisty, a następnie przystawa administracyjnego (12 osób) 91% stanowili rzymskokatolicy, a 9% prawosławni. Wśród dziennikarzy (12 osób) 58% to rzymskokatolicy, 33% prawosławni, a w przypadku jednej osoby brak jest danych.

Na stanowiskach kierownika robót budowlanych (7 osób), architekta miejskiego (7 osób), lekarza miejskiego (4 osoby), nadetatowego weterynarza miejskiego (4 osoby), asystenta do spraw sądowych (1 osoba) oraz chemika miejskiego (1 osoba) wszyscy urzędnicy byli rzymskokatolikami (100%).

Osoby wyznania prawosławnego w strukturze Magistratu zajmowały stosunkowo niewielkie, lecz znaczące stanowiska, koncentrując się przede wszystkim na funkcjach o charakterze kierowniczym oraz związanych z nadzorem nad przepływem informacji. Najbardziej widoczne było to w przypadku stanowiska Prezydenta miasta, gdzie prawosławni stanowili połowę obsady, co wskazuje na silną obecność przedstawicieli tej grupy w najwyższych szczeblach zarządzania urzędem. Obecność prawosławnych prezydentów miasta, będących Rosjanami, wpisuje się w szerszy kontekst polityki władz carskich wobec

⁴⁸⁹ K. Latawiec, *Pochodzenie narodowościowe i wyznanie oficerów rosyjskiej straży granicznej w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Res Historica” 2013, s. 95–96.

Królestwa Polskiego, której jednym z celów było sprawowanie ścisłego nadzoru nad lokalną administracją oraz ograniczanie wpływów polskich elit. Obsadzanie najwyższych stanowisk w magistracie przedstawicielami wywodzącymi się z rosyjskiego kręgu urzędniczego pozwalało władzom na skuteczniejszą kontrolę funkcjonowania miasta, zapewniając jednocześnie realizację polityki zgodnej z interesami Imperium. Takie rozwiązanie miało także wymiar symboliczny – obecność Rosjan na stanowiskach kierowniczych podkreślała dominację państwa zaborczego w strukturach miejskiego i stanowiła narzędzie umacniania lojalności administracji wobec Petersburga.

Znaczący udział prawosławnych występował również na stanowisku dziennikarza. Obecność osób wyznania prawosławnego na stanowisku dziennikarza w magistracie miasta Lublina zapewne pozostawała w ścisłym związku z wymogami językowymi stawianymi urzędnikom w realiach administracji Królestwa Polskiego pod zaborem rosyjskim. Język rosyjski, będący językiem urzędowym, miał kluczowe znaczenie w zakresie prowadzenia korespondencji, sporządzania protokołów oraz przygotowywania dokumentów przeznaczonych dla władz zwierzchnich, a stanowisko dziennikarza obejmowało właśnie tego rodzaju zadania. Chociaż każdy urzędnik Magistratu był zobowiązany do znajomości języka rosyjskiego i zdania odpowiednich egzaminów potwierdzających tę kompetencję, obecność urzędników pochodzenia rosyjskiego, wyznających prawosławie, w naturalny sposób sprzyjała sprawniejszej realizacji tych obowiązków. Mogli oni bowiem nie tylko posługiwać się językiem na poziomie wyższym niż wymagane minimum egzaminacyjne, ale również lepiej rozumieć kontekst administracyjny i terminologię stosowaną w korespondencji z władzami Imperium. W konsekwencji obsadzanie stanowisk związanych z przygotowywaniem i obiegiem dokumentacji przez osoby wywodzące się ze środowiska rosyjskojęzycznego wydaje się praktyką funkcjonalną, poprawiającą efektywność pracy urzędu w zakresie kontaktów z administracją centralną⁴⁹⁰.

W kilku okresach w badanym przedziale czasowym urząd Prezydenta Miasta Lublina sprawowany był przez osobę wyznania prawosławnego, a równolegle w tym samym czasie w magistracie zatrudnieni byli także prawosławni dziennikarze. Zestawienie danych personalnych pozwala dostrzec wyraźny związek między tymi dwoma urzędami, który może świadczyć o celowym wzmacnianiu rosyjskiej obecności w newralgicznych obszarach funkcjonowania Magistratu – zarówno na poziomie kierowniczym, jak i tej o charakterze

⁴⁹⁰ G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 89

technicznym. W latach 1889–1891⁴⁹¹ urząd prezydenta pełnił prawosławny, przy jednoczesnej obecności prawosławnego dziennikarza. Podobna sytuacja miała miejsce w latach 1894–1902⁴⁹², kiedy to również oba stanowiska były obsadzone przez urzędników wyznania prawosławnego. Kolejny potwierdzony okres zbieżnej obsady przypada na lata 1902–1905⁴⁹³. Takie zestawienie pokazuje, że w kluczowych momentach w strukturze administracyjnej miasta funkcjonował mechanizm współwystępowania Rosjan na stanowiskach strategicznych – zarówno tych decyzyjnych, jak i odpowiadających za komunikację i dokumentację Magistratu. Warto zaznaczyć, że analogiczny układ widoczny jest w przypadku Polaków. W kilku okresach w badanym przedziale czasowym urząd Prezydenta Miasta Lublina sprawowany był przez rzymskokatolika, a równolegle w magistracie zatrudnieni byli rzymskokatoliccy dziennikarze, co wskazuje na zbieżność konfesyjną obsady obu stanowisk. Przykładem powyższego są lata 1869–1887, kiedy to kilku dziennikarzy magistrackich pracowało w czasie kadencji prezydenta Henryka Wolińskiego, wyznania rzymskokatolickiego⁴⁹⁴. Podobną zależność odnotowano w latach 1911–1915, kiedy jednocześnie urząd prezydenta oraz stanowisko dziennikarza pozostawały w rękach rzymskokatolików⁴⁹⁵. Takie zestawienie pokazuje, że również w okresach dominacji polskiego żywiołu w zarządzie miasta utrzymywała się ciągłość kadrowa oparta na wspólnym zapleczu konfesyjnym najważniejszych funkcji w strukturze Magistratu.

Odmienne od widocznego udziału prawosławnych na stanowiskach prezydentów i dziennikarzy, przedstawiała się sytuacja w przypadku stanowisk radnych. Wśród radnych nie odnotowano żadnego przedstawiciela wyznania prawosławnego, co może wskazywać na pewną niemożność w zapewnieniu rosyjskiej kadry wśród radnych, którzy w znacznej większości wywodzili się z Lublina. Brak znaczącej reprezentacji prawosławnych dotyczył również stanowisk o charakterze technicznym i specjalistycznym, takich jak księgowi,

⁴⁹¹ Prezydent Aleksandr Wsiewołodowicz Szawrin, *Pamiętna Książka Lublińskiej Guberni 1887*, s. 23–24; 1888, s. 23–24; Dziennikarz Lew Ignatajewicz Skakun, *Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Ljublińskiego gorodskiego magistrata Lwa Ignatajewicza Skakuna*, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888.

⁴⁹² *Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa*, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1701; akta osobowe Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8891.; *Formularnyj spisok o służbie Władimira Filipowicza Wojciechowskiego*, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2010.

⁴⁹³ Prezydent Aleksandr Władimirowicz Biedraga, *Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Władimirowicza Biedragi*, APL, RGL, 35/116/0/3.5/83; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727.

⁴⁹⁴ *Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Gienricha Osipowicza Wolińskiego*, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/399; Akta osobowe Jana Włodarskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/397; *Formularnyj spisok o służbie żurnalista Kaspra Strychalskiego*, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1718; *Formularnyj spisok o służbie żurnalista Feliksa Osipowicza Grochowskiego*, APL, RGL, 35/116/0/3.5/488.

⁴⁹⁵ *Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka*, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805; *Formularnyj spisok o służbie żurnalista Ljublińskiego gorodskiego magistrata Adolfa Francewicza Wesołowskiego*, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1965.

kierownicy robót budowlanych, architekci, lekarze miejscy, nadetatowi weterynarze, asystenci do spraw sądowych oraz chemik miejski. Funkcje te były obsadzane w znacznej mierze lub całkowicie przez rzymskokatolików, co świadczy przypisaniu tych zadań do lokalnej kadry, często wywodzącej się całkowicie z polskiego środowiska urzędniczego i technicznego.

2.2. Pochodzenie społeczne

Formularz listy stanu służby zawiera informacje dotyczące pochodzenia społecznego urzędnika. W kolumnie II, zatytułowanej „Jakiego pochodzenia”, odnotowywano przynależność do określonej warstwy społecznej, co pozwalało na zaklasyfikowanie danej osoby w strukturze stanowej Imperium Rosyjskiego. W literaturze wyróżniono następujące kategorie pochodzenia społecznych urzędników: szlachtę wylegitymowaną (*dworjan*), szlachtę niewylegitymowaną, synów prawosławnych duchownych, synów urzędników, mieszczan (*z mieszczan*) i chłopów (*z kriestjan*) oraz synów oficerów⁴⁹⁶.

Uzyskiwanie potwierdzenia szlachectwa na ziemiach polskich pod zaborami było dla ówczesnej polskiej szlachty zjawiskiem nowym, ponieważ w dawnej Rzeczypospolitej nie funkcjonował urząd heroldii zatwierdzającej urzędowo szlachectwo. W Królestwie Polskim funkcjonowała odrębna od centralnej instytucja zajmująca się potwierdzaniem przynależności do stanu szlacheckiego – powołana w 1836 r. Heroldia Królestwa Polskiego. Heroldię zlikwidowano w 1861 r., jednak postępowania dotyczące legitymacji szlachectwa prowadzono jeszcze do czasu całkowitego zniesienia odrębności Królestwa Polskiego. W 1870 r. akta całości spraw przekazano do Heroldii w Petersburgu. Proces uzyskania wpisu do rejestru szlacheckiego przed Heroldią wymagał przedstawienia znacznej liczby dokumentów, co nierzadko wiązało się z dodatkowymi kosztami oraz znacznymi trudnościami natury formalnej. Brak możliwości pozyskania wymaganych dowodów prowadził niekiedy do fałszerstw, przy czym proceder ten dotyczył nie tylko osób faktycznie niemających prawa do stanu szlacheckiego, lecz również jednostek legitymujących się szlachectwem, które nie były w stanie należycie go udokumentować. Część przedstawicieli stanu szlacheckiego w ogóle nie podejmowała starań o formalne potwierdzenie swego statusu, co odnosiło się w szczególności do arystokracji ziemiańskiej o ugruntowanej pozycji społecznej oraz części szlachty osiadłej, wykazującej nieufność wobec administracji carskiej. Ponadto znaczną grupę stanowiła drobna szlachta, której ograniczone możliwości finansowe oraz brak postrzeganych korzyści uniemożliwiały przeprowadzenie kosztownej i skomplikowanej procedury legitymacyjnej.

⁴⁹⁶ A. Górak, *Personel...*, s. 429.

Wobec powyższego, w aktach wyróżnić należy pochodzenie społeczne: szlachcic legitymowany (zatwierdzony przez Heroldię *dworjan*) oraz szlachcic nielegitymowany⁴⁹⁷.

Pochodzenie społeczne prezydentów miasta Lublina w latach 1864–1915 przedstawia się następująco: 7 (70%) stanowili przedstawiciele szlachty legitymowanej, 2 (20%) wywodziło się ze stanu mieszczańskiego, natomiast w przypadku 1 (10%) brak jest danych pozwalających na określenie przynależności stanowej. Dominacja osób ze stanu szlacheckiego legitymowanego wskazuje, że na tak eksponowane stanowisko wymagane było formalne zatwierdzenie przynależności do stanu szlacheckiego przez heroldię⁴⁹⁸.

Pochodzenie radnych Magistratu miasta Lublina przedstawiało się następująco: 6 osób (31,6%) wywodziło się ze stanu szlachty legitymowanej, 3 osoby (15,8%) ze stanu szlachty nielegitymowanej, 4 osoby (21,1%) pochodziły ze stanu mieszczańskiego, 2 osoby (10,5%) z warstwy urzędniczej, a 1 osoba (5,3%) ze stanu chłopskiego. W przypadku 3 osób (15,8%) brak jest danych pozwalających na ustalenie ich przynależności stanowej. Łącznie, pochodzenie szlacheckie (legitymowanym i nielegitymowanym) wskazywało 47,4% urzędników, co czyniło je najliczniejszą grupą wśród radnych. Mieszczanie stanowili około 1/5 obsady, natomiast synowie urzędników i o pochodzeniu chłopskim mieli charakter wyraźnie marginalny. Wskazana grupa osób z nieustalonym pochodzeniem społecznym (15,8%) nie pozwala na pełne odtworzenie proporcji, ale nie zmienia faktu dominacji szlachty na tym stanowisku⁴⁹⁹.

⁴⁹⁷ A. Kulecka, E. Hoff, *Urzędy, stanowiska i tytuły urzędowe w Królestwie Polskim (1815-1915)*, Warszawa 2017, s. 37; M. Nowak, *Legitymacje szlachectwa na ziemiach polskich pod zaborami*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2023, XXVI s. 167–185.

⁴⁹⁸ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Dylewskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/233; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Gienricha Osipowicza Wolińskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/399; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1887, s. 23–24; 1888, s. 23–24; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Ardaliona Sergiejewicza Dediulina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/298; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Klimientego Władimirowicza Grinewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/502; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Jewgraфа Jewgraфowicza Stiepanowa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1701; akta osobowe Jewgraфа Jewgraфowicza Stiepanowa, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8891; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Władimirowicza Biedragi, APL, RGL, 35/116/0/3.5/83; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Konstatina Wiktorowicza Zaremby, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2082; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Witolda Stefana Schreyera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1791.

⁴⁹⁹ Lista stanu służby radnego i kasjera Antoniego Czerwinskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/224; Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Stanisławowicza Pliszczynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/341; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Iwanowicza Gillewicz, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/239; Formularnyj spisok o służbie ratmana Nazarja Antonowicza Witoszynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/394; Akta osobowe Jakuba Wołoszynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/262; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1882, s. 18–19; 1883, s. 18; Formularnyj spisok o służbie ratmana Franca Fiodorowicza Łapińskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1027; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Osipowicza Dziniera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/311; Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Formularnyj spisok o służbie ratmana Ksawerego Ksawerowicza Dobrosielskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/319; Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Iwanowicza Pieńkowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1347; Formularnyj spisok o służbie ratmana Stanisława Wojciechowicza Kaspjerskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/699; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni

Pochodzenie społeczne sekretarzy Magistratu – zarówno sekretarzy ogólnych, jak i do spraw kwaterunku oraz do spraw ludności – przedstawiało się następująco: spośród 20 osób pełniących te funkcje 8 (40%) wywodziło się ze stanu szlachty legitymowanej, 2 osoby (10%) ze szlachty nielegitymowanej, 4 osoby (20%) ze stanu mieszczańskiego, a 2 osoby (10%) ze stanu chłopskiego. W przypadku 4 osób (20%) brak jest danych pozwalających na ustalenie przynależności stanowej. Rozkład ten wskazuje na przewagę osób pochodzenia szlacheckiego (łącznie 50%) w tej grupie urzędników, przy jednoczesnej zauważalnej obecności mieszczan oraz jednostkowym udziale osób chłopskiego pochodzenia⁵⁰⁰.

Pochodzenie społeczne księgowych (buchalterów) i asystentów kasy miejskiej przedstawiało się następująco: 9 osób (52,9%) wywodziło się ze stanu mieszczańskiego, 5 osób (29,4%) ze szlachty nielegitymowanej, 1 osoba (5,9%) ze szlachty legitymowanej, natomiast w przypadku 2 osób (11,8%) brak jest danych pozwalających na ustalenie przynależności stanowej. Najliczniejszą grupę wśród księgowych stanowili zatem przedstawiciele stanu mieszczańskiego, podczas gdy udział szlachty – zwłaszcza legitymowanej – był wyraźnie ograniczony. Charakter stanowiska księgowego – była to funkcja techniczna, wymagająca umiejętności prowadzenia rachunkowości, ewidencji i rozliczeń finansowych. Tego typu praca była tradycyjnie związana z mieszczaństwem –

1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; Formularny spisok o służbie ratmana kasjera Osipa Winnickago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1987; Akta osobowe Franciszka Szewczykowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1778; Formularny spisok o służbie ratmana Wacława Michajłowicza Kasprzyckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularny spisok o służbie ratmana Romana Gustawowicza Nurowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Formularny spisok o służbie ratmana kasjera Adama Apolinariewicza Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997.

⁵⁰⁰ Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularny spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1884, s. 18; Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/631; Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Gienricha Romanowicza Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92; 1895, s. 88–90; 1896, s. 88–90; 1897, s. 88–90; 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60; 1909, s. 60; Formularny spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwóch imen) Leonowa-Radzinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1870, s. 20; 1871, s. 19; 1872, s. 19; 1873, s. 18; 1874, s. 18; 1875, s. 18; 1877, s. 18; 1879, s. 18; 1881, s. 18; 1882, s. 18–19; 1883, s. 18; 1884, s. 18; 1885, s. 23–24; 1886, s. 23–24; Formularny spisok o służbie Aleksandra Aleksandrowicza Karasinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/687; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1890, s. 122–127; 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92; Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularny spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903; Akta osobowe Wacława Kasprzyckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularny spisok o służbie sekretaria Lublinskago gorodowego magistrata po wiedeniju knig narodonasienija Feliksa Pankowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1313; Formularny spisok o służbie Karola Antonowicza Okrinskago, sekretaria po kwartirnoj czasti pri Ljublinskom gorodowym magistracie, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1268; Formularny spisok o służbie sekretaria Ludwika Osipowicza Wolińskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/400; Formularny spisok o służbie sekretaria Ljublinskago magistrata po kwartirnoj czasti Filipa Pawłowicza Wojciechowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2008; Formularny spisok o służbie sekretaria Witolda Stanisławowicza Cholewinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/229; Formularny spisok o służbie Osipa Biernardowicza Golejewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/449; Formularny spisok o służbie Aleksandra Warakomskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1927.

kupcami, rzemieślnikami czy urzędnikami średniego szczebla, wobec czego powyższe dane nie powinny dziwić. Status społeczny i aspiracje szlachty – nawet po reformach uwłaszczeniowych i degradacji ekonomicznej wielu rodzin, szlachta (zwłaszcza legitymowana) starała się utrzymywać wyższy status poprzez służbę w administracji, lecz na wyższych stanowiskach⁵⁰¹.

Pochodzenie społeczne dziennikarzy i archiwistów przedstawiało się następująco: 5 osób (23,8%) to osoby o nieustalonym pochodzeniu, 4 osoby (19,0%) wywodziły się ze szlachty nielegitymowanej, 1 osoba (4,8%) ze szlachty legitymowanej, 3 osoby (14,3%) były synami urzędników, a 2 osoby (9,5%) to synowie oficerów (obaj prawosławni, pochodzenia rosyjskiego). Ponadto 5 osób (23,8%) pochodziło ze stanu mieszczańskiego, a 1 osoba (4,8%) była syna chłopą. Struktura ta ukazuje większe zróżnicowanie społeczne w grupie dziennikarzy i archiwistów niż wśród radnych czy sekretarzy. Istotną część stanowili mieszczaństwo oraz osoby o nieustalonym statusie, co łącznie stanowiło niemal połowę obsady tych funkcji. Zauważalna jest także obecność synów urzędników i oficerów, co wskazuje na rekrutację z rodzin związanych z administracją i wojskiem, często pochodzenia rosyjskiego. Obaj Rosjanie, Lew Ignatajewicz Skakun jak i Nikita Nikitowicz Sudbinin byli pochodzenia wojskowego. Szlachta (zarówno legitymowana, jak i nielegitymowana) była w tej grupie mniej licznie reprezentowana niż wśród urzędników wyższego szczebla⁵⁰².

⁵⁰¹ Akta osobowe Jakuba Wołoszynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Frantsiska Sloczynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/366; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Stefana Martinowicza Konarskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/776; Akta osobowe Romana Nurowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Akta osobowe Adama Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; Formularny spisok o służbie inżyniera-konduktora Gustawa Aleksandrowicza Rucinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528; Akta osobowe Henryka Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956; Akta osobowe Mikołaja Liwona, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8880; Formularny spisok o służbie assistenta Ljublinskoj gorodskoj kassy Wincentija Iwanowicza Steckiewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1694; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95; Akta osobowe Nikołaja Kazimierowicza Szerszunowicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1776; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; Akta osobowe Józefa Waszczuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1947; Formularny spisok o służbie assistenta Ljublinskoj gorodskoj kassy Stefana Wasniewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1951.

⁵⁰² Akta osobowe Jana Włodarskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/397; Formularny spisok o służbie żurnalista Kaspra Strychalskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1718; Formularny spisok o służbie żurnalista Feliksa Osipowicza Grochowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/488; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1889, s. 23–24; Formularny spisok o służbie archiwariusa Ljublinskogo gorodskogo magistrata Lwa Ignatajewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888; Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularny spisok o służbie sekretaria Ljublinskago gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903; Formularny spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Formularny spisok o służbie Władimira Filipowicza Wojciechowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2010; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularny spisok o służbie sekretaria Ljublinskago gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwóch imen) Leonowa-Radzińskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Formularny spisok o służbie żurnalista Ljublinskogo gorodskogo magistrata Adolfa Francewicza Wesołowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1965; Lista stanu służby archiwisty Józefa Cękałskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/215; Formularny spisok o służbie archiwariusa Gorodskogo Magistrata Sebastjana Cienkowskiego, APL, AML,

Pochodzenie społeczne kancelistów i asystenta do spraw sądowych (łącznie 13 osób) w magistracie miasta Lublina w latach 1864–1915 przedstawiało się następująco: 3 osoby (23,08%) wywodziły się ze szlachty nielegitymowanej, 2 osoby (15,38%) ze szlachty legitymowanej, 5 osób (38,46%) pochodziło ze stanu mieszczańskiego, 1 osoba (7,69%) ze stanu chłopskiego, natomiast w przypadku 2 osób (15,38%) brak jest danych pozwalających na ustalenie przynależności stanowej⁵⁰³.

Pochodzenie społeczne architektów miejskich (łącznie 7 osób) przedstawiało się następująco: 1 osoba (14,3%) wywodziła się ze szlachty legitymowanej, 2 osoby (28,6%) ze szlachty nielegitymowanej, 1 osoba (14,3%) była synem oficera, 2 osoby (28,6%) pochodziły ze stanu mieszczańskiego, a w przypadku 1 osoby (14,3%) brak jest danych dotyczących przynależności stanowej. Odnośnie dla kierowników robót budowlanych (łącznie 7 osób), rubryka pochodzenia przedstawiała się następująco: 2 osoby (28,6%) wywodziły się ze szlachty nielegitymowanej, 1 osoba (14,3%) była synem oficera, 1 osoba (14,3%) synem urzędnika, 1 osoba (14,3%) pochodziła ze stanu mieszczańskiego, natomiast w przypadku 2 osób (28,6%) brak jest danych⁵⁰⁴.

35/22/0/4.1.2.2/216; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Ljublinskago Gorodskago Magistrata Konstatina Ljudwika Millera, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8857; Akta osobowe Lwa Ignatajewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888; Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Iwan Iwanowicz Enczilin: Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularnyj spisok o służbie Kazimiera Osipa Liniewaicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/988; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1911, s. 61; 1912, s. 61; Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Juliusa Feliksowicza Rzepeckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1548.

⁵⁰³ Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskago gorodowego magistrata Aleksandra Sitkowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/360; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskago gorodowego magistrata Konstantina Prackago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/347; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma pri Lublinskom gorodowom magistracie Bolesława Rachelewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1467; Formularnyj spisok o służbie administratiwnego pristawa pri Lublinskom gorodskom magistracie Mirkowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1189; Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Atestat Illi Nikiticza Birnikowa wydany przez Magistrat Lublina z 2 kwietnia 1911 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/114; Formularnyj spisok o służbie administratiwnego pristawa Bronisława Wiktorowicza Bielinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/91; Akta osobowe Stanisława Księżyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2263; Formularnyj spisok o służbie administratiwnego pristawa pri Liublinskom gorodowom magistracie Bolesława Michajłowicza Szczerbika, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1762; Akta osobowe Hipolita Przegalinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1451; Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8722; Formularnyj spisok o służbie Mieczysława Wiaczesławowicza Marzeckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1121; Formularnyj spisok o służbie asystenta dieła pri Lublińskom gorodowom Magistracie Stanisława Adamskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/3; Lista stanu służby Stanisława Adamskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/205.

⁵⁰⁴ Formularnyj spisok o służbie Lublinskago gorodowego architekta Iwana Nowackago, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8870; Akta osobowe Mariana Jarzyńskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/597; Akta osobowe Eugeniusza Janowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/588–589; Formularnyj spisok o służbie Tomaszewskago, Liublinskoj gubernii, ujezdno inżyniera-architekta, graždanskogo inżyniera Drozdowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/343; Formularnyj spisok o służbie isprawljajuszczego dołżnosti Lubartowskago ujezdno inżyniera i architekta Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Józefa Piętkowskiego: Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1900, s. 90–94; 1901, s. 90–94; 1902, s. 124–130; Formularnyj spisok o służbie architekta Gienricha Paprockago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1316; Akta osobowe Juliana Cieszkowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/245; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/222; Formularnyj spisok o służbie konduktora

Pochodzenie społeczne lekarzy, weterynarzy i chemika Magistratu przedstawiało się następująco: Wśród lekarzy (łącznie 4 osoby) 1 osoba (25%) wywodziła się ze szlachty legitymowanej, 1 osoba (25%) ze szlachty nielegitymowanej, natomiast w przypadku 2 osób (50%) brak jest danych dotyczących przynależności stanowej. W grupie nadetatowych weterynarzy miejskich (3 osoby) 2 osoby (66,7%) pochodziły ze stanu mieszczańskiego, a w odniesieniu do 1 osoby (33,3%) brak jest danych o pochodzeniu. Stanowisko chemika miejskiego (1 osoba) pozostaje bez możliwości ustalenia przynależności stanowej⁵⁰⁵.

Struktura społeczna urzędników Magistratu była wyraźnie zróżnicowana i odzwierciedlała hierarchię stanowisk. Na najwyższych funkcjach – prezydentów miasta i w dużej mierze radnych – dominowali więc przedstawiciele szlachty legitymowanej (70% wśród prezydentów, łącznie niemal połowa radnych), co wskazuje, że do objęcia eksponowanych (i lepiej płatnych) stanowisk konieczne było formalne potwierdzenie szlachectwa przez heroldię. Wśród sekretarzy, również stanowiących istotny segment urzędników, przewaga szlachty była nadal wyraźna (50%), przy zauważalnym udziale mieszczan. Natomiast na stanowiskach technicznych, takich jak księgowi czy kanceliści, dominowali mieszczaństwo (ponad połowa obsady wśród buchalterów, 40% wśród kancelistów), co wynikało z charakteru tych funkcji – wymagających kompetencji praktycznych i związków z tradycyjnie mieszczańskim rynkiem pracy. Największe zróżnicowanie występowało wśród dziennikarzy, archiwistów i pracowników technicznych (architektów, kierowników robót), gdzie obok szlachty i mieszczan pojawiali się synowie urzędników, oficerów oraz osoby o nieustalonym pochodzeniu. W grupie lekarzy i weterynarzy rozkład był mniej czytelny z powodu braku danych, choć pojawiała się zarówno szlachta, jak i mieszczaństwo. Z całości materiału wynika, że dominującą warstwą w magistracie pozostawała szlachta – szczególnie legitymowana – jednak wraz z obniżaniem się prestiżu stanowisk wzrastał udział mieszczaństwa, a w niektórych grupach (księgowi, weterynarze) stawało się ono dominujące.

technicznych robot pri Lublinskom gorodowom magistratie, architekta Osipa Krickiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/884; Akta osobowe Aleksandra Zwierzchowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2136; Formularnyj spisok o służbie inżyniera-konduktora Gustawa Aleksandrowicza Rucinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528; Akta osobowe Floriana Piotrowskiego, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8879; Formularnyj spisok o służbie isprawlajuszczego dolżnosti Lubartowskiego ujezdnogo inżynera i architekta Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Formularnyj spisok o służbie konduktora robot pri gor. Lublinie Waclawa Ludwigowicza Orłowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1286.

⁵⁰⁵ Formularnyj spisok o służbie Liublińskiego gubernskiego lekara Adama Michałowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/316; Formularnyj spisok o służbie lekarja goroda Ljublina Osipa Ulanowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1905; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/385; Pamiatnaja Knizka Lublińskiej Guberni 1910, s. 60; 1911, s. 61; 1912, s. 61; Pamiatnaja Knizka Lublińskiej Guberni 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–94; Formularnyj spisok o służbie Osipa Guzowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/512; Formularnyj spisok o służbie gorodskiego weterinara Konstatina Grabowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/475; Pamiatnaja Knizka Lublińskiej Guberni 1898, s. 90–94; 1911, s. 62; Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8722.

2.3. Wykształcenie

Jako wykształcenie wyższe, na potrzeby niniejszej ewidencji zakwalifikowano wykształcenie zdobyte na dowolnym uniwersytecie. Do wykształcenia średniego, zakwalifikowano ukończenie wszelkich szkół średnich. Wykształcenie niższe obejmuje podstawowe wykształcenie kilku klas, wykształcenie domowe lub całkowity brak wykształcenia⁵⁰⁶.

Wykształcenie prezydentów miasta Lublina przedstawiało się następująco: 4 osoby (40%) legitymowały się wykształceniem wyższym, 5 osób (50%) miało wykształcenie średnie, natomiast w przypadku 1 osoby (10%) brak jest danych pozwalających na określenie poziomu wykształcenia. Wskazać należy, że zarówno Polacy jak i Rosjanie mieli zróżnicowane wykształcenie – u żadnej z grup narodowych nie dominował konkretny poziom wykształcenia. Warto odnotować, że wyraźnie rysuje się wykształcenie prawnicze wśród prezydentów: Henryk Woliński ukończył kursy prawnicze w Warszawie i pracował jako alikant sądowy, a Witold Schreyer ukończył prawo na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim (obecnie Uniwersytet Warszawski)⁵⁰⁷.

Wykształcenie radnych miasta przedstawiało się następująco: 11 osób (57,9%) miało wykształcenie średnie, 2 osoby (10,5%) – wyższe, 3 osoby (15,8%) – niższe (w tym domowe), natomiast w przypadku 3 osób (15,8%) brak jest danych dotyczących poziomu wykształcenia⁵⁰⁸.

⁵⁰⁶ K. Górak, *Personel...*, s. 429.

⁵⁰⁷ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Dylewskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/233; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Gienricha Osipowicza Wolińskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/399; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Ardaliona Sergiejewicza Dediulina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/298; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Klimientego Władimirowicza Grinewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/502; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1701; Akta osobowe Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8891; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Władimirowicza Biedragi, APL, RGL, 35/116/0/3.5/83; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Konstatina Wiktorowicza Zaremby, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2082; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Witolda Stefana Schreyera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1791; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805.

⁵⁰⁸ Lista stanu służby radnego i kasjera Antoniego Czerwinskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/224; Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Stanisławowicza Pliszczynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/341; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Iwanowicza Gillewicza, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/239; Formularnyj spisok o służbie ratmana Nazarja Antonowicza Witoszynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/394; Akta osobowe Jakuba Wołoszynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/262; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1882, s. 18–19; 1883, s. 18; Formularnyj spisok o służbie ratmana Franca Fiodorowicza Łapinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1027; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Osipowicza Dziniera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/311; Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Formularnyj spisok o służbie ratmana Ksawerego Ksawerowicza Dobrosielskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/319; Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Iwanowicza Pienkowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1347; Formularnyj spisok o służbie ratmana Stanisława Wojciechowicza Kaspjerskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/699; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Osipa Winnickago, APL,

Wykształcenie sekretarzy (ogólnych, do spraw kwaterunku i do spraw ludności) przedstawiało się następująco: 9 osób (45%) miało wykształcenie średnie, 6 osób (30%) – niższe (w tym domowe lub elementarne), natomiast w przypadku 4 osób (20%) brak jest odpowiednich danych⁵⁰⁹.

Wykształcenie księgowych i asystentów kasy miejskiej przedstawiało się następująco: 10 osób (58,8%) miało wykształcenie średnie, 4 osoby (23,5%) – niższe (głównie domowe), 1 osoba (5,9%) – wyższe, natomiast w przypadku 2 osób (11,8%) brak jest danych dotyczących poziomu wykształcenia⁵¹⁰.

RGL, 35/116/0/3.5/1987; Akta osobowe Franciszka Szewczykowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1778; Formularny spisok o służbie ratmana Waclawa Michajłowicza Kasprzyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularny spisok o służbie ratmana Romana Gustawowicza Nurowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Formularny spisok o służbie ratmana kasjera Adama Apolinariowicza Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997.

⁵⁰⁹ Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularny spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1884, s. 18; Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/631; Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Gienricha Romanowicza Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92; 1895, s. 88–90; 1896, s. 88–90; 1897, s. 88–90; 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60; 1909, s. 60; Formularny spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwóch imen) Leonowa-Radzinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1870, s. 20; 1871, s. 19; 1872, s. 19; 1873, s. 18; 1874, s. 18; 1875, s. 18; 1877, s. 18; 1879, s. 18; 1881, s. 18; 1882, s. 18–19; 1883, s. 18; 1884, s. 18; 1885, s. 23–24; 1886, s. 23–24; Formularny spisok o służbie Aleksandra Aleksandrowicza Karasinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/687; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1890, s. 122–127; 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92; Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularny spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903; Akta osobowe Waclawa Kasprzyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularny spisok o służbie sekretaria Lublinskago gorodowego magistrata po wiedeniju knig narodonasienija Feliksa Pankowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1313; Formularny spisok o służbie Karola Antonowicza Okrinskago, sekretaria po kwartirnoj czasti pri Ljublinskom gorodowom magistratie, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1268; Formularny spisok o służbie sekretaria Ludwika Osipowicza Wolińskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/400; Formularny spisok o służbie sekretaria Ljublinskago magistrata po kwartirnoj czasti Filipa Pawłowicza Wojciechowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2008; Formularny spisok o służbie sekretaria Witolda Stanisławowicza Cholewinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/229; Formularny spisok o służbie Osipa Biernardowicza Golejewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/449; Formularny spisok o służbie Aleksandra Warakomskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1927.

⁵¹⁰ Akta osobowe Jakuba Wołoszynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Frantsiska Sloczynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/366; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Stefana Martinowicza Konarskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/776; Akta osobowe Romana Nurowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Akta osobowe Adama Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; Formularny spisok o służbie inżyniera–kondoktora Gustawa Aleksandrowicza Rucinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528; Akta osobowe Henryka Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956; Akta osobowe Mikołaja Liwona, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8880; Formularny spisok o służbie assistenta Ljublinskoj gorodskoj kassy Wincentija Iwanowicza Steckiewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1694; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95; Akta osobowe Nikołaja Kazimierowicza Szerszunowicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1776; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; Akta osobowe Józefa Waszczuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1947; Formularny spisok o służbie assistenta Ljublinskoj gorodskoj kassy Stefana Wasniewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1951.

Wykształcenie dziennikarzy i archiwistów przedstawiało się następująco: 11 osób (50%) miało wykształcenie średnie, 6 osób (27,3 %) – niższe, natomiast w przypadku 5 osób (22,7%) brak jest danych⁵¹¹.

Wykształcenie kancelistów oraz asystenta do spraw sądowych przedstawiało się następująco: 6 osób (46,15%) posiadało wykształcenie średnie, 4 osoby (30,77%) – niższe (w tym domowe), natomiast w przypadku 3 osób (23,08%) brak jest danych pozwalających na ustalenie poziomu wykształcenia⁵¹².

Wykształcenie architektów miejskich przedstawiało się następująco: 5 osób (71,4%) posiadało wykształcenie wyższe, 1 osoba (14,3%) – średnie, natomiast w przypadku 1 osoby (14,3%) brak jest danych dotyczących poziomu wykształcenia. Powyższy rozkład nie jest zaskakujący, zważywszy na konieczność posiadania odpowiednich kwalifikacji zawodowych do pełnienia funkcji architekta miejskiego, które wymagały ukończenia specjalistycznych

⁵¹¹ Akta osobowe Jana Włodarskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/397; Formularny spisok o służbie żurnalista Kaspra Strychalskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1718; Formularny spisok o służbie żurnalista Feliksa Osipowicza Grochowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/488; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1889, s. 23–24; Formularny spisok o służbie archiwariusa Ljublinskogo gorodskogo magistrata Lwa Ignatajewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888; Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularny spisok o służbie sekretaria ljublinskogo gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903; Formularny spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Formularny spisok o służbie Władimira Filipowicza Wojciechowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2010; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularny spisok o służbie sekretaria ljublinskogo gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwuch imen) Leonowa-Radzinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Formularny spisok o służbie żurnalista Ljublinskogo gorodskogo magistrata Adolfa Franczewicza Wesołowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1965; Lista stanu służby archiwisty Józefa Cękałskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/215; Formularny spisok o służbie archiwariusza Gorodskago Magistrata Sebastjana Cienkowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/216; Formularny spisok o służbie czynownika dla pisma Ljublinskago Gorodskago Magistrata Konstatina Ljudwika Millera, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8857; Akta osobowe Lwa Ignatajewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888; Formularny spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Iwan Iwanowicz Enczilin: Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularny spisok o służbie Kazimiera Osipa Liniewaicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/988; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1911, s. 61; 1912, s. 61; Formularny spisok o służbie archiwariusza Juliusa Feliksowicza Rzepeckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1548.

⁵¹² Formularny spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskogo gorodowego magistrata Aleksandra Sitkowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/360; Formularny spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskogo gorodowego magistrata Konstantina Prackago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/347; Formularny spisok o służbie czynownika dla pisma pri Lublinskom gorodowom magistracie Bolesława Rachelewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1467; Formularny spisok o służbie administratiwnogo pristawa pri Lublinskom gorodskom magistratje Mirkowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1189; Formularny spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Atestat Illi Nikiticza Birnikowa wydany przez Magistrat Lublina z 2 kwietnia 1911 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/114; Formularny spisok o służbie administratiwnogo pristawa Bronisława Wiktorowicza Bielinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/91; Akta osobowe Stanisława Księżyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2263; Formularny spisok o służbie administratiwnogo pristawa pri Liublinskom gorodowom magistracie Bolesława Michajłowicza Szczerbika, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1762; Akta osobowe Hipolita Przegalinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1451; Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8722; Formularny spisok o służbie Mieczysława Wiaczesławowicza Marzeckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1121; Formularny spisok o służbie asystenta dzieła pri Lublińskom gorodowom Magistracie Stanisława Adamskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/3; Lista stanu służby Stanisława Adamskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/205.

studiów technicznych oraz uzyskania przygotowania do realizacji zadań związanych z planowaniem urbanistycznym i nadzorem nad inwestycjami budowlanymi. Z analizy akt wynika, że architekci kształcili się w znacznej mierze w Petersburgu: Ksawery Drozdowski ukończył Instytut Inżynierów Cywilnych, a Henryk Paprocki Cesarską Akademię Sztuk. Jan Junczys zaś był inżynierem wojskowym, a w 1895 roku przeszedł na służbę cywilną. Wykształcenie kierowników robót budowlanych (łącznie 7 osób) przedstawiało się następująco: 4 osoby (57,1%) posiadały wykształcenie średnie, 2 osoby (28,6%) – wykształcenie wyższe, natomiast w przypadku 1 osoby (14,3%) brak jest danych dotyczących poziomu wykształcenia. Kierownik Józef Krycki ukończył Szkołę Sztuk Pięknych w Warszawie⁵¹³.

Wykształcenie lekarzy, weterynarzy i chemika Magistratu (łącznie 8 osób) przedstawiało się następująco: 6 osób (75%) posiadało wykształcenie wyższe, natomiast w przypadku 2 osób (25%) brak jest danych dotyczących poziomu wykształcenia. Taki rozkład odzwierciedla fakt, że do pełnienia tych funkcji wymagane było specjalistyczne przygotowanie zawodowe, co w praktyce oznaczało konieczność ukończenia studiów wyższych. Lekarze miejscy i weterynarze studiowali w różnych metropoliach Imperium: Adam Michałowski ukończył Cesarski Uniwersytet Moskiewski i służył w wojsku, Józef Ulanowski studiował na Cesarskiej Akademii Medyczno-Chirurgicznej w Petersburgu, zaś weterynarze Józef Guzowski i Konstantyn Grabowski ukończyli Charkowski Instytut Weterynaryjny⁵¹⁴.

⁵¹³ Formularnyj spisok o służbie Lublinskogo gorodowego architekta Iwana Nowackago, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8870; Akta osobowe Mariana Jarzyńskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/597; Akta osobowe Eugeniusza Janowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/588–589; Formularnyj spisok o służbie Tomaszewskogo, Liublinskoy gubernii, ujezdnogo inżynera-architekta, graždanskogo inżynera Drozdowskogo, APL, RGL, 35/116/0/3.5/343; Formularnyj spisok o służbie ispravljajuszczego dołżnosti Lubartowskogo ujezdnogo inżynera i architekta Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Formularnyj spisok o służbie architekta Gienricha Paprockago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1316; Akta osobowe Juliana Cieszkowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/245; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/222; Formularnyj spisok o służbie konduktora tiechniczeskich rabot pri Lublinskom gorodowom magistracie, architekta Osipa Krickiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/884; Akta osobowe Aleksandra Zwierzchowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2136; Formularnyj spisok o służbie inżynera–konduktora Gustawa Aleksandrowicza Rucinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528; Akta osobowe Floriana Piotrowskago, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8879; Formularnyj spisok o służbie ispravljajuszczego dołżnosti Lubartowskogo ujezdnogo inżynera i architekta Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Formularnyj spisok o służbie konduktora rabot pri gor. Lublinie Waclawa Ludwigowicza Orłowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1286.

⁵¹⁴ Formularnyj spisok o służbie Liublinskogo gubernskogo lekara Adama Michałowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/316; Formularnyj spisok o służbie lekarja goroda Ljublina Osipa Ulanowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1905; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/385; Pamiatnaja Knizka Lublinskoy Guberni 1910, s. 60; 1911, s. 61; 1912, s. 61; Pamiatnaja Knizka Lublinskoy Guberni 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–94; Formularnyj spisok o służbie Osipa Guzowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/512; Formularnyj spisok o służbie gorodskogo weterinara Konstatina Grabowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/475; Pamiatnaja Knizka Lublinskoy Guberni 1898, s. 90–94; 1911, s. 62; Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8722.

Analiza poziomu wykształcenia urzędników Magistratu ukazuje wyraźną hierarchizację odpowiadającą zajmowanym funkcjom. Najlepiej wykształcone grupy stanowili przede wszystkim architekci – ponad 70% z nich miało wykształcenie wyższe – oraz lekarze, weterynarze i chemik, wśród których 75% legitymowało się ukończonymi studiami. Również prezydenci miasta wyróżniali się relatywnie wysokim poziomem wykształcenia – 40% posiadało wykształcenie wyższe, a 50% średnie. Obsada tych funkcji wymagała formalnego przygotowania – dyplomu wyższej uczelni lub co najmniej solidnego wykształcenia średniego, uzyskanego w szkołach gimnazjalnych bądź realnych. Stanowiska z przewagą wykształcenia średniego obejmowały takie grupy jak radni (57,9% średnie, 10,5% wyższe), sekretarze (45% średnie, 30% niższe), księgowi i asystenci (58,8% średnie, 5,9% wyższe) czy dziennikarze i archiwiści (50% średnie, 27% niższe). Wskazuje to na fakt, że wykształcenie średnie stanowiło standard dla urzędników średniego szczebla. Znaczący udział wykształcenia niższego lub domowego obserwowano na stanowiskach pomocniczych i biurowych, takich jak sekretarze, księgowi, dziennikarze i archiwiści i kanceliści – w tych grupach nawet 30–35% urzędników posiadało jedynie elementarne przygotowanie lub edukację domową. Oznacza to, że rekrutacja do urzędów pomocniczych i kancelaryjnych opierała się często na praktycznych umiejętnościach i doświadczeniu, a nie na formalnych dyplomach. Hierarchia urzędnicza a wykształcenie była wyraźnie widoczna: im wyższe lub bardziej specjalistyczne stanowisko, tym większy odsetek osób z wykształceniem wyższym. Funkcje zarządcze (prezydenci) oraz techniczne (architekci, lekarze) wymagały wyższych kwalifikacji, podczas gdy niższe stanowiska (radni) opierały się bardziej na statusie społecznym i pozycji w lokalnej społeczności niż na formalnych kwalifikacjach akademickich. Widać również związek stanu społecznego z wykształceniem; wykształcenie wyższe dominowało wśród szlachty, mieszczaństwo natomiast przeważało w grupach o wykształceniu średnim i niższym (m.in. księgowi, sekretarze).

Podsumowując, wykształcenie wyższe mieli urzędnicy najwyższego szczebla i specjaliści, wykształcenie średnie było standardem dla urzędników biurowych i radnych, a edukacja niższa lub domowa – typowa dla stanowisk pomocniczych. Wyraźna jest także korelacja między poziomem wykształcenia a pochodzeniem społecznym – osoby wywodzące się ze szlachty i środowisk urzędniczych były lepiej wykształcone niż przedstawiciele mieszczaństwa czy pochodzenia chłopskiego.

2.4. Służba

2.4.1. Długość zatrudnienia

Analiza długości zatrudnienia urzędników Magistratu Lublina pozwala uchwycić zarówno charakter lokalnej biurokracji, jak i stopień stabilności kadrowej w strukturach miejskich. Staż pracy w urzędzie bywał wyznacznikiem doświadczenia, prestiżu oraz lojalności wobec administracji państwowej, a także mógł wpływać na możliwość awansu lub otrzymania odznaczeń.

Średnia długość pełnienia funkcji przez prezydentów miasta Lublina (bez uwzględniania Henryka Wolińskiego, którego okres zajmowania stanowiska był wyjątkowy – 18 lat) wynosiła 3,33 roku. Wskazać również należy, że nie ma różnicy między średnią zajmowania stanowiska przez Polaków i Rosjan. Większość prezydentów sprawowała swój urząd przez relatywnie krótki okres – od 2 do 4 lat. Taką długość kadencji odnotowano w przypadku aż ośmiu z dziesięciu osób. Taka rotacja na najwyższym stanowisku w magistracie może wskazywać na podatność na zmienność polityczną, wpływ czynników administracyjnych i personalnych, a także na zależność od decyzji władz centralnych Imperium. Stosunkowo krótkie okresy służby mogły być też efektem rotacji urzędników między miastami, służbowych przesunięć lub awansów – choćby Konstanty Zaremba czy Aleksander Korsak byli wcześniej odpowiednio prezydentami Radomia i Siedlec⁵¹⁵.

Na podstawie zebranych danych dotyczących długości pełnienia funkcji przez radnych miejskich w Lublinie można zauważyć, że kadencje charakteryzowały się znaczną stabilnością i trwałością. Średnia długość służby wynosząca 8,21 roku wskazuje na relatywnie długi czas pozostawania na stanowisku w porównaniu z prezydentami, których kadencje z reguły były znacznie krótsze. Wśród badanych przypadków aż kilku radnych pełniło funkcje przez okres przekraczający 15 lat: Antoni Gillewicz (19 lat), Piotr Malewski (18 lat), Józef Pliszczyński (17 lat) oraz Nazar Witoszyński (15 lat). Tak długie okresy sprawowania mandatu świadczą o ograniczonej rotacji personalnej na stanowisku radnego. Możliwe jest

⁵¹⁵ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Dylewskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/233; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Gienricha Osipowicza Wolińskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/399; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Ardaliona Sergiejewicza Dediulina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/298; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Klimientego Władimirowicza Grinewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/502; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Jewgraфа Jewgraфowicza Stiepanowa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1701; Akta osobowe Jewgraфа Jewgraфowicza Stiepanowa, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8891; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Władimirowicza Biedragi, APL, RGL, 35/116/0/3.5/83; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Konstatina Wiktorowicza Zaremby, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2082; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Witolda Stefana Schreyera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1791; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805.

również, że kadencje te nie były przerywane przez czynniki zewnętrzne, takie jak decyzje władz centralnych, które częściej wpływały na obsadę stanowisk wykonawczych. Z kolei krótkie, jednoroczne okresy służby, jak w przypadku Stanisława Kasperskiego, Juliana Zblińskiego czy Józefa Jezierskiego, pozostają wyjątkami⁵¹⁶.

Odnosnie sekretarzy Magistratu miasta Lublina, średni czas pełnienia funkcji wynosił 6,85 roku. W porównaniu z prezydentami miasta – stanowiska sekretarskie wykazują większą ciągłość personalną, zwłaszcza w przypadku sekretarzy „specjalistycznych” tj. do spraw kwaterunku i do spraw ludności. Najdłuższą przeciętną długość zatrudnienia odnotowano w grupie sekretarzy do spraw kwaterunku, gdzie średnia wyniosła 8,5 roku. Przykładem długotrwałego pełnienia tej funkcji jest Ludwik Woliński, brat prezydenta Henryka, który zajmował swoje stanowisko przez 15 lat, a także Karol Okryński czy Filip Iwanowicz Wojciechowski, obaj z dziewięcioletnim stażem. Dane te sugerują, że funkcje związane z gospodarką lokalową – wymagające dobrej znajomości lokalnych zasobów oraz procedur administracyjnych – sprzyjały długofalowemu zatrudnieniu. Nieco krótsze, ale nadal relatywnie długie kadencje cechowały sekretarzy do spraw ludności, których średni staż pracy wyniósł 7 lat. W tej grupie wyróżnia się m.in. Leopold Arcim (16 lat), Jan Kozłowski (9 lat) i Feliks Pankowski (9 lat), co może świadczyć o szczególnym znaczeniu ciągłości urzędniczej w zakresie ewidencji ludności i dokumentacji osobowej mieszkańców. Najmniej stabilna była grupa sekretarzy ogólnych, których średni czas służby wyniósł 5,29 roku. Prawdopodobnie wynikało to z ogólnego charakteru obowiązków tej funkcji, co mogło sprzyjać większej rotacji personalnej. Mimo to również w tej grupie występowały przypadki wieloletniego zatrudnienia – jak np. Antoni Milaszewski, który przepracował na tym stanowisku aż 17 lat⁵¹⁷.

⁵¹⁶ Lista stanu służby radnego i kasjera Antoniego Czerwinko, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/224; Formularny spisok o służbie ratmana Osipa Stanisławowicza Pliszczynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/341; Formularny spisok o służbie ratmana Antona Iwanowicza Gillewicza, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/239; Formularny spisok o służbie ratmana Nazarja Antonowicza Witoszynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/394; Akta osobowe Jakuba Wołoszynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/262; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1882, s. 18–19; 1883, s. 18; Formularny spisok o służbie ratmana Franca Fiodorowicza Łapinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1027; Formularny spisok o służbie ratmana Antona Osipowicza Dziniera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/311; Formularny spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Formularny spisok o służbie ratmana Ksawerego Ksawerowicza Dobrosielskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/319; Formularny spisok o służbie ratmana Osipa Iwanowicza Pienkowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1347; Formularny spisok o służbie ratmana Stanisława Wojciechowicza Kaspjerskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/699; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; Formularny spisok o służbie ratmana kasjera Osipa Winnickago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1987; Akta osobowe Franciszka Szewczykowski, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1778; Formularny spisok o służbie ratmana Wacława Michajłowicza Kasprzyckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularny spisok o służbie ratmana Romana Gustawowicza Nurowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Formularny spisok o służbie ratmana kasjera Adama Apolinariowicza Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997.

⁵¹⁷ Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularny spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1884, s. 18; Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL,

Na podstawie zgromadzonych danych dotyczących długości zatrudnienia na stanowiskach księgowego i jego asystenta Magistratu, można dostrzec istotne zróżnicowanie między pracownikami pełniącymi funkcje księgowych a asystentami kasy miejskiej. Obie te grupy różniły się wyraźnie pod względem średniego stażu pracy, co ma istotne znaczenie dla analizy stabilności kadr i przebiegu ścieżek kariery w administracji miejskiej. W grupie księgowych średnia długość zatrudnienia wynosiła 8,5 roku, co wskazuje na stosunkowo wysoki stopień stabilności kadrowej oraz trwałość obsady personalnej tych stanowisk. Przykładowo, Jakub Wołoszyński piastował urząd przez 17 lat, a Franciszek Słoczyński przez 16 lat. Tak długie okresy zatrudnienia mogą świadczyć o zaufaniu przełożonych, jakim obdarzano osoby odpowiedzialne za prowadzenie finansów miasta. Odmienne sytuacja przedstawiała się w grupie asystentów kasy, wśród których średnia długość zatrudnienia wyniosła 3,91 roku (na podstawie danych dla 11 osób). Osoby pełniące funkcje pomocnicze, takie jak Gustaw Ruciński (3 lata), Mikołaj Liwona (2 lata), Józef Waszczuk (2 lata) czy Aleksander Aleksandrowicz Leonow (1 rok), pracowały w magistracie znacznie krócej niż ich przełożeni. Dłuższe okresy zatrudnienia były rzadkością, choć należy odnotować przypadek Franciszka Słoczyńskiego, przyszłego księgowego, który przez 12 lat pełnił funkcję asystenta, co wskazuje również na ruch kadrowy wewnątrz działu⁵¹⁸.

RGL, 35/116/0/3.5/631; Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Gienricha Romanowicza Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92; 1895, s. 88–90; 1896, s. 88–90; 1897, s. 88–90; 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60; 1909, s. 60; Formularny spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwóch imen) Leonowa-Radzinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1870, s. 20; 1871, s. 19; 1872, s. 19; 1873, s. 18; 1874, s. 18; 1875, s. 18; 1877, s. 18; 1879, s. 18; 1881, s. 18; 1882, s. 18–19; 1883, s. 18; 1884, s. 18; 1885, s. 23–24; 1886, s. 23–24; Formularny spisok o służbie Aleksandra Aleksandrowicza Karasinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/687; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1890, s. 122–127; 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92; Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularny spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903; Akta osobowe Wacława Kasprzyckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularny spisok o służbie sekretaria Lublinskago gorodowego magistrata po wiedeniju knig narodonasienija Feliksa Pankowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1313; Formularny spisok o służbie Karola Antonowicza Okrinskago, sekretaria po kwartirnoj czasti pri Ljublinskom gorodowom magistratie, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1268; Formularny spisok o służbie sekretaria Ludwika Osipowicza Wolińskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/400; Formularny spisok o służbie sekretaria Ljublinskago magistrata po kwartirnoj czasti Filipa Pawłowicza Wojciechowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2008; Formularny spisok o służbie sekretaria Witolda Stanisławowicza Cholewinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/229; Formularny spisok o służbie Osipa Biernardowicza Golejewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/449; Formularny spisok o służbie Aleksandra Warakomskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1927.

⁵¹⁸ Akta osobowe Jakuba Wołoszynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Frantsiska Słoczynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/366; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Stefana Martinowicza Konarskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/776; Akta osobowe Romana Nurowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Akta osobowe Adama Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997; Formularny spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; Formularny spisok o służbie inżyniera–konduktora Gustawa Aleksandrowicza Rucińskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528; Akta osobowe Henryka Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956; Akta osobowe Mikołaja Liwona, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8880; Formularny spisok o

Na podstawie analizy danych dla dziennikarzy oraz archiwistów można zauważyć, że przeciętny czas pełnienia funkcji przez urzędnika w tych kategoriach był stosunkowo krótki, co sugeruje większą rotację kadrową i mniej stabilne zatrudnienie niż w przypadku innych działów administracji miejskiej. W przypadku dziennikarzy średnia długość służby wynosiła 3,5 roku. Większość z nich zatrudniona była przez okresy nieprzekraczające 5 lat. Przykładowo, Jan Włodarski i Lew Ignatajewicz Skakun pracowali po 2 lata, Feliks Grochowski przez 3 lata, natomiast Teofil Ciołek, Jan Kozłowski oraz Lew Radliński – zaledwie przez rok. Wyjątek stanowił Kacper Strychalski, którego okres pracy wyniósł aż 11 lat. Należy jednak zaznaczyć, że przypadki tak długiego zatrudnienia były w tej grupie marginalne. Archiwiści cechowali się nieco niższą średnią długością służby – 3,33 roku, jeśli nie uwzględniać w obliczeniach dwóch członków rodziny Cękalskich, których przypadki były zdecydowanie wyjątkowe. Ojciec – Józef Cękalski pełnił funkcję archiwisty przez 41 lat (w 1864 roku miał 70 lat!) natomiast syn – Seweryn Cękalski przez 18 lat, co znacząco zawyżałoby średnią dla tej grupy. Po wyłączeniu tych dwóch osób z obliczeń, pozostali archiwiści (tacy jak m.in. Konstanty Miller, Iwan Iwanowicz Enczilin, Teofil Ciołek, Ludwik Juściński i Juliusz Rzepecki) wykazywali podobny poziom rotacji kadrowej co dziennikarze – oscylujący wokół 3 lat służby⁵¹⁹.

służbie assistenta Ljublinskiej gorodskoj kassy Wincentija Iwanowicza Steckiewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1694; Pamiatnaja Kniżka Lublinskiej Guberni 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95; Akta osobowe Nikołaja Kazimierowicza Szerszunowicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1776; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskiej gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; Akta osobowe Józefa Waszczuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1947; Formularnyj spisok o służbie assistenta Ljublinskiej gorodskoj kassy Stefana Wasniewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1951.

⁵¹⁹ Akta osobowe Jana Włodarskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/397; Formularnyj spisok o służbie żurnalista Kaspra Strychalskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1718; Formularnyj spisok o służbie żurnalista Feliksa Osipowicza Grochowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/488; Pamiatnaja Kniżka Lublinskiej Guberni 1889, s. 23–24; Formularnyj spisok o służbie archiwariusa Ljublinskogo gorodskogo magistrata Lwa Ignatajewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888; Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularnyj spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903; Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Formularnyj spisok o służbie Władimira Filipowicza Wojciechowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2010; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularnyj spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwóch imen) Leonowa-Radzinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Formularnyj spisok o służbie żurnalista Ljublinskogo gorodskogo magistrata Adolfa Francewicza Wesołowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1965; Lista stanu służby archiwisty Józefa Cękalskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/215; Formularnyj spisok o służbie archiwariusa Gorodskago Magistrata Sebstjana Cienkowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/216; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Ljublinskago Gorodskago Magistrata Konstatina Ljudwika Millera, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8857; Akta osobowe Lwa Ignatajewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888; Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Iwan Iwanowicz Enczilin: Pamiatnaja Kniżka Lublinskiej Guberni 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularnyj spisok o służbie Kazimiera Osipa Liniewaicz, APL, RGL, 35/116/0/3.5/988; Pamiatnaja Kniżka Lublinskiej Guberni 1911, s. 61; 1912, s. 61; Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Juliusa Feliksowicza Rzepeckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1548.

W grupie kancelistów – przystawów administracyjnych Magistratu Lublina, pełniących funkcje pomocnicze w strukturze urzędu, średnia długość służby wynosiła 5,75 roku. Zestawienie długości zatrudnienia wskazuje na umiarkowaną stabilność kadry. Najdłużej zatrudnionymi kancelistami byli Bronisław Bieliński (14 lat), Konstantyn Pracki (12 lat) i Aleksander Sitkowski (9 lat). Niemal połowa osób w tej grupie pełniła swoje obowiązki przez okres krótszy niż 5 lat — w tym Ilja Nikiticz Birnikow i Piotr Malewski, którzy pozostawali na stanowisku zaledwie przez rok. Asystent ds. sądowych Stanisław Adamski pełnił funkcję przez 9 lat. Takie zróżnicowanie może wskazywać na niejednorodną specyfikę pracy kancelistów: z jednej strony było to stanowisko, na którym możliwe było długoletnie zatrudnienie, z drugiej – rotacja kadrowa była znaczna⁵²⁰.

W grupie architektów zatrudnionych w magistracie Lublina, średnia długość zatrudnienia wynosiła 5,17 roku. Choć funkcja ta należała do stanowisk techniczno-specjalistycznych, wymagających wykształcenia wyższego i kwalifikacji zawodowych, kadencje poszczególnych architektów były zazwyczaj relatywnie krótkie. Spośród sześciu odnotowanych urzędników, jedynie Henryk Paprocki pełnił funkcję architekta przez dłuższy okres – 13 lat. Pozostali zatrudnieni – w tym Jan Nowacki, Józef Piętkowski czy Jan Junczys – pozostawali na stanowisku od 2 do 4 lat, co może wskazywać na dużą rotację lub zatrudnienie charakterystyczne dla projektów o ograniczonym horyzoncie czasowym. Dla porównania, kierownicy robót budowlanych, również odpowiedzialni za zadania techniczne, ale o bardziej wykonawczym charakterze, pozostawali na swoich stanowiskach średnio przez 7,14 roku. To zauważalnie dłużej niż w przypadku architektów. Najdłuższy staż notowano u Wacława Orłowskiego, który sprawował funkcję przez 20 lat, co znacząco wpływa na wysokość średniej. Aleksander Zwierzchowski miał ponadprzeciętnie długi okres zatrudnienia – 10 lat. Jednocześnie w grupie tej występowały także osoby z

⁵²⁰ Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskogo gorodowego magistrata Aleksandra Sitkowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/360; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskogo gorodowego magistrata Konstantina Prackago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/347; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma pri Lublinskom gorodowom magistracie Bolesława Rachelewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1467; Formularnyj spisok o służbie administratiwnogo pristawa pri Lublinskom gorodskom magistratje Mirkowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1189; Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Atestat Illi Nikiticza Birnikowa wydany przez Magistrat Lublina z 2 kwietnia 1911 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/114; Formularnyj spisok o służbie administratiwnogo pristawa Bronisława Wiktorowicza Bielinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/91; Akta osobowe Stanisława Księżyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2263; Formularnyj spisok o służbie administratiwnogo pristawa pri Liublinskom gorodowom magistracie Bolesława Michajłowicza Szczerbika, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1762; Akta osobowe Hipolita Przegalinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1451; Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8722; Formularnyj spisok o służbie Mieczysława Wiaczesławowicza Marzeckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1121; Formularnyj spisok o służbie asystenta dzieła pri Lublińskom gorodowom Magistracie Stanisława Adamskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/3; Lista stanu służby Stanisława Adamskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/205.

bardzo krótkim stażem – Józef Krycki (2 lata). Wnioskując z powyższych danych, można zauważyć, że mimo zbliżonego profilu zawodowego, stanowiska architektów cechowały się większą rotacją niż kierownicy robót budowlanych. Może to wynikać z odmiennej specyfiki pracy – architekt pełnił często funkcję opiniującą i projektową, angażując się przy określonych inwestycjach, natomiast kierownik robót budowlanych odpowiadał za bieżące nadzorowanie realizacji prac miejskich, co mogło zapewniać większą ciągłość zatrudnienia⁵²¹.

W grupie lekarzy zatrudnionych w magistracie Lublina średni czas pełnienia funkcji wynosił 7,5 roku, co lokuje ten zawód wśród stanowisk o umiarkowanej stabilności zatrudnienia. Spośród czterech odnotowanych lekarzy, najdłużej zatrudniony był Józef Ulanowski, który przepracował w magistracie aż 16 lat, co istotnie wpłynęło na średnią. Pozostali, tacy jak Witold Januszkiewicz (7 lat) czy Adam Michałowski (5 lat), również pełnili funkcję przez więcej niż jeden pełny cykl budżetowy. Wyjątek stanowi Konrad Motwiński, który zajmował stanowisko jedynie 2 lata. Relatywnie wysoka średnia długość zatrudnienia w tej grupie może być interpretowana jako efekt specjalistycznego charakteru stanowiska, a także stosunkowo ograniczonej liczby kandydatów spełniających wymagania wykształcenia lekarskiego i doświadczenia. Z kolei weterynarze Magistratu stanowili grupę o znacznie krótszym czasie pełnienia funkcji – średnio 3,67 roku. Żaden z weterynarzy nie przekroczył 5-letniego okresu zatrudnienia, co może wskazywać na większą rotację na tym stanowisku lub wynikające z praktyki administracyjnej trudności w utrzymaniu ciągłości kadry w tej kategorii. Tak krótkie kadencje mogą być również skutkiem niższego statusu tej funkcji lub marginalizacji jej znaczenia w strukturze miejskiej administracji. Miejski chemik, Wacław Andrzejczak, zajmował stanowisko przez 5 lat. Zestawiając te dane, można zauważyć wyraźną różnicę w długości zatrudnienia pomiędzy lekarzami a weterynarzami, co

⁵²¹ Formularnyj spisok o służbie Lublinskogo gorodowego architekta Iwana Nowackago, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8870; Akta osobowe Mariana Jarzyńskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/597; Akta osobowe Eugeniusza Janowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/588–589; Formularnyj spisok o służbie Tomaszewskiego, Liublińskiej gubernii, ujezdnogo inżyniera-architekta, graždanskogo inżyniera Drozdowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/343; Formularnyj spisok o służbie isprawljajuszczego dołżnosti Lubartowskiego ujezdnogo inżyniera i architekta Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Józefa Piętkowskiego: Pamiatnaja Knizka Lublińskiej Gubernii 1900, s. 90–94; 1901, s. 90–94; 1902, s. 124–130; Formularnyj spisok o służbie architekta Gienricha Paprockago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1316; Akta osobowe Juliana Cieszkowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/245; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/222; Formularnyj spisok o służbie konduktora tiechnicznych rabot pri Lublinskom gorodowom magistratie, architekta Osipa Krickiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/884; Akta osobowe Aleksandra Zwierzchowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2136; Formularnyj spisok o służbie inżyniera-kondoktora Gustawa Aleksandrowicza Rucinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528; Akta osobowe Floriana Piotrowskiego, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8879; Formularnyj spisok o służbie isprawljajuszczego dołżnosti Lubartowskiego ujezdnogo inżyniera i architekta Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Formularnyj spisok o służbie konduktora rabot pri gor. Lublinie Wacława Ludwигowicza Orłowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1286.

koresponduje także z różnicą w zakresie obowiązków, wymagań kwalifikacyjnych oraz w prestiżu społecznym i administracyjnym przypisanym obu zawodom⁵²².

2.4.2. Ścieżki kariery, awanse

Rozwój zawodowy urzędników Magistratu Lublina w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku odbywał się w ramach określonej struktury hierarchicznej, ściśle powiązanej z obowiązującym w Imperium Rosyjskim systemem rang cywilnych, regulowanym przez Tabelę Rang. Ów system – choć formalnie zunifikowany – w praktyce pozostawiał pewien margines elastyczności, co umożliwiało awanse zarówno w obrębie lokalnej administracji miejskiej, jak i w odniesieniu do całej służby cywilnej. Awans w strukturze Magistratu nie następował niejako automatycznie wraz ze stażem, lecz był efektem połączenia kilku czynników: doświadczenia, lojalności wobec władzy państwowej, pochodzenia społecznego, wykształcenia, a niekiedy również interwencji przełożonych lub protekcji politycznej. W badanym okresie da się zauważyć zarówno przypadki szybkich awansów z niższych stanowisk kancelaryjnych do funkcji kierowniczych, jak i długoletnią stagnację w jednym urzędzie, często na tej samej pozycji, a także liczne transfery ze służby wojskowej do służby cywilnej⁵²³.

Przed podjęciem służby w Magistracie, 19 osób (18%) wszystkich zatrudnionych pracowało w Rząd Gubernialnym Lubelskim na niższych stanowiskach. 10 (10%) pracowało w zarządach powiatów – m. in. Augustowskiego, Lubartowskiego, Garwolińskiego i Krasnostawskiego. Jasno widoczny jest również transfer poziomy: prezydent Radomia Konstanty Zaremba i prezydent Siedlec Aleksander Korsak zostali następnie prezydentami Lublina⁵²⁴.

⁵²² Formularnyj spisok o służbie Liublińskiego gubernskiego lekarza Adama Michałowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/316; Formularnyj spisok o służbie lekarza goroda Ljublina Osipa Ulanowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1905; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/385; Pamiatnaja Knizka Lublińskiej Guberni 1910, s. 60; 1911, s. 61; 1912, s. 61; Pamiatnaja Knizka Lublińskiej Guberni 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–94; Formularnyj spisok o służbie Osipa Guzowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/512; Formularnyj spisok o służbie gorodskiego weterinara Konstatina Grabowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/475; Pamiatnaja Knizka Lublińskiej Guberni 1898, s. 90–94; 1911, s. 62.

⁵²³ G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 99–101.

⁵²⁴ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Konstatina Wiktorowicza Zaremby, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2082; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805; Formularnyj spisok o służbie sekretaria Lublińskiego gorodowego magistrata po wiedeniju knig narodonasienija Feliksa Pankowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1313; Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248. Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Juliusa Feliksowicza Rzepeckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1548; Formularnyj spisok o służbie isprawljajuszczego dolżnosti Lubartowskiego ujezdnogo inżenera i architiekтора Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642.

Można zaobserwować transfery z armii do służby cywilnej w okresie 1864–1890. Prezydent Henryk Woliński posiadał stopień kapitana, prezydent Klimientij Władimirowicz Grinewicz podporucznika artylerii (czynnie tłumiał powstanie styczniowe), a Jewgraf Jewgrafowicz Stiepanow – pułkownika. Podczas wojny krymskiej sekretarz Jan Kozłowski był podporucznikiem marynarki wojennej, a lekarze Józef Ulanowski i Adam Michałowski byli medykami wojskowymi. Kierownik robót budowlanych Jan Junczys również był wojskowym, a następnie, po przeniesieniu do służby cywilnej, nadzorował budowę cerkwi w Kielcach. Kancelista Aleksander Sitkowski przeniesiony został z wojska do magistratu, żeby następnie objąć funkcję w Wydziale Wojskowo-Policyjnym Rządu Gubernialnego, z uwagi na swoje doświadczenie w armii. Istnieje również przykład transferu odwrotnego od powyższego, a więc ze służby cywilnej do wojska: asystent kasy miejskiej Nikołaj Kazimierowicz Szerszunowicz w 1907 roku został oddelegowany do korpusu artyleryjskiego⁵²⁵.

W bazie urzędników znajdują się również osoby, które całe swoje urzędnicze życie spędziły w magistracie: sekretarz do spraw kwaterunku Karol Okryński zaczynał jako pisarz magistracki, Franciszek Słoczyński (asystent kasy a przyszły księgowy) czy ojciec i syn Józef i Seweryn Cękałscy, zajmujący po sobie stanowisko archiwisty od 1827 roku do 1887 roku⁵²⁶.

Analiza przebiegu karier zawodowych wykazała, że 18 urzędników Magistratu zajmowało w toku swojej służby więcej niż jedno stanowisko w jego strukturze⁵²⁷. W znacznej części przypadków zmiany te miały charakter awansu wewnętrznego, stanowiącego naturalny etap rozwoju ścieżki zawodowej w strukturze Magistratu. Najczęściej

⁵²⁵ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Klimientego Władimirowicza Grinewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/502; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1701; akta osobowe Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8891; Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularnyj spisok o służbie lekarja goroda Ljublina Osipa Ulanowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1905; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/385; Formularnyj spisok o służbie Liublińskiego gubernskogo lekara Adama Michałowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/316; Formularnyj spisok o służbie isprawiajuszczego dołżnosti Lubartowskogo ujezdnoho inżenera i architektoha Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublińskiego gorodowogo magistrata Aleksandra Sitkowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/360; Akta osobowe Nikołaja Kazimierowicza Szerszunowicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1776.

⁵²⁶ Formularnyj spisok o służbie Karola Antonowicza Okrinskago, sekretaria po kwartirnoj czasti pri Ljublińskom gorodowom magistratie, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1268; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublińskoj gorodskoj kassy Frantsiska Słoczyńskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/366; Lista stanu służby archiwisty Józefa Cękałskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/215; Formularnyj spisok o służbie archiwariusa Gorodskago Magistrata Sebstjana Cienkowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/216.

⁵²⁷ Wśród urzędników pełniących więcej niż jedno stanowisko odnotowano rzymskokatolików zajmujących dwa stanowiska: Adam Władich, Franciszek Słoczyński, Gustaw Ruciński, Henryk Lempke, Iwan Junczys, Jakub Wołoszyński, Jan Rataj, Józef Jezierski, Lew Radliński, Roman Nurowski, Stefan Konarski, Teofil Ciołek, Wacław Kasprzycki; oraz rzymskokatolików zajmujących trzy stanowiska: Jan Kozłowski, Piotr Malewski. W grupie prawosławnych zajmowali dwa stanowiska: Lew Ignatajewicz Skakun, Nikita Nikitowicz Sudbinin, Stefan Iwanowicz Kucharuk.

odnotowywanym scenariuszem awansu było przejście z funkcji asystenta kasy na stanowisko księgowego, co wskazuje na istnienie wyraźnej ścieżki kariery w dziale rachunkowo-finansowym. Praktyka ta może być interpretowana jako dowód zarówno na stopniowe zdobywanie doświadczenia i kwalifikacji w ramach urzędu, jak i na tendencję do powierzania wyższych stanowisk osobom już sprawdzonym w pracy administracyjnej⁵²⁸.

2.4.3. Nagrody, ordery, medale

Odnaczenia – zarówno w formie medali, jak i orderów – stanowiły istotny instrument legitymizacji, wyróżniania i motywowania urzędników administracji. Odnaczenia spełniały funkcję symbolicznego awansu społecznego oraz wyrażenia uznania za długoletnią i nieskazitelną służbę. Medale i ordery definiowały udział urzędnika w hierarchicznej tabeli rang biurokratycznych i stanowiły wizualny znak prestiżu. Znakomita część administracji mogła liczyć na nadanie odnaczenia III klasy (najniższej) orderu lub odpowiednika – co czyniło je stosunkowo powszechnymi wśród szeregu urzędników niższych szczebli. Fakt posiadania danego odnaczenia był eksponowany dość czytelnie w dokumentach osobowych i w informacjach o danej osobie trafiających do dzienników. Wyższe klasy odnaczeń trafiały rzadziej, służąc jako narzędzie promocji i integracji z centralną administracją imperialną. Sam mechanizm nadawania odnaczeń wpisywał się w logikę imperialną: legitymizowanie władzy, promowanie lojalnych elit i stworzenie formalnego symbolu władzy cesarskiej w regionie. System odnaczeń stanowił ważny element polityki integracyjnej – był to instrument odwołujący się do istniejącej struktury administracyjnej, jej symboliki i hierarchii, a także

⁵²⁸ Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Adama Apolinariewicza Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskogo gorodowego magistrata Aleksandra Sitkowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/360; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoy gorodskoj kassy Frantsiska Słoczyńskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/366; Formularnyj spisok o służbie o służbie inżyniera-kondoktora Gustawa Aleksandrowicza Rucinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528; Akta osobowe Henryka Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956; Formularnyj spisok o służbie isprawlajuszczego dołżnosti Lubartowskogo ujezdnogo inżenera i architektoira Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Akta osobowe Jakuba Wołoszynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoy gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/631; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskogo gorodowego magistrata Konstantina Prackago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/347; Formularnyj spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwóch imen) Leonowa-Radzinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Formularnyj spisok o służbie ratmana Romana Gustawowicza Nurowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoy gorodskoj kassy Stefana Martinowicza Konarskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/776; Formularnyj spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Formularnyj spisok o służbie ratmana Waclawa Michajłowicza Kasprzyckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularnyj spisok o służbie archiwariusa Ljublińskogo gorodskogo magistrata Lwa Ignatajewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularnyj spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903.

środków komunikacji władzy – zarówno w formie dokumentów, jak i widzialnych oznak statusu⁵²⁹.

Za zasługi za dokonania wojskowe, wśród urzędników Magistratu dominowały medale za udział w wojnie krymskiej: Medal Pamiątkowy Wojny Krymskiej w latach 1853–56 zarówno na wstędze św. Jerzego (przeznaczony dla oficerów i marynarzy biorący udział w bitwie pod Synopą, dla generałów, oficerów i żołnierzy biorących udział w działaniach wojennych na froncie tureckim w czasie wojny krymskiej i biorących udział w obronie Pietropawłowska), jak i św. Andrzeja (przeznaczony dla generałów, oficerów, żołnierzy i marynarzy biorący udział w działaniach bojowych na innych frontach niż wyżej wymienione)⁵³⁰ – dziesięć osób⁵³¹, oraz Medal za Obronę Sewastopola w Latach 1854–55 – dwie osoby⁵³².

Czterech urzędników posiadało również Medal „Za uśmierzenie buntu polskiego” 1863–1864: prezydenci Henryk Woliński i Rosjanin Klimientij Władimirowicz Grinewicz, brat prezydenta, Ludwik Woliński oraz kancelista Władysław Mirkowski, przy czym należy wskazać, że powyższy medal otrzymywali nie tylko żołnierze, ale i ci, którzy nie brali udziału w walkach, ale swoimi działaniami wspomagali tłumienie powstania styczniowego⁵³³.

Znacznie powszechniej występowały wśród urzędników medale i ordery za służbę państwową. Cesarski i Królewski Order Świętego Stanisława, mający swój rodowód w I Rzeczypospolitej a od 1831 roku włączony w poczet odznaczeń rosyjskich jako najniższy order⁵³⁴. Posiadali go prezydenci Aleksander Dylewski, Henryk Woliński, Konstanty

⁵²⁹ G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 101–104.

⁵³⁰ M.A. Izotowa, T. B. Carewa, *Ordera i medali Rossii i SSSR*, Rostów nad Donem, 2010 s. 247–249.

⁵³¹ Henryk Woliński, Klimientij Władimirowicz Grinewicz, Antoni Gillewicz, Nazar Witoszyński, Jakub Wołoszyński, Antoni Dizinier, Jan Kozłowski, Jakub Wołoszyński, Konstanty Miller, Józef Ulanowski; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Gienricha Osipowicza Wolińskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/399; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Klimientego Władimirowicza Grinewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/502; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Iwanowicza Gillewicza, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/239; Formularnyj spisok o służbie ratmana Nazarja Antonowicza APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/394; Akta osobowe Jakuba Wołoszynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Ljublińskiego Gorodskago Magistrata Konstatina Ljudwika Millera, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8857; Formularnyj spisok o służbie lekarja goroda Ljublina Osipa Ulanowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1905; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/385.

⁵³² Aleksander Sitkowski, Jan Kozłowski; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublińskiego gorodowego magistrata Aleksandra Sitkowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/360; Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285.

⁵³³ M. A. Izotowa, op. cit., s. 265–267; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Gienricha Osipowicza Wolińskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/399; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Klimientego Władimirowicza Grinewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/502; Formularnyj spisok o służbie sekretaria Ludwika Osipowicza Wolińskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/400; Formularnyj spisok o służbie administratiwnego pristawa pri Lublińskom gorodskom magistratje Mirkowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1189.

⁵³⁴ H. Sadowski, *Ordery i oznaki zaszczytne w Polsce, cz. I*, Warszawa 1904, s. 31.

Zaremba, Witold Schreyrer i Aleksander Korsak, a więc wszyscy Polacy – prezydenci Lublina. Posiadało go również radni: Antoni Dizinier, Józef Pieńkowski, Józef Winnicki, Franciszek Szewczykowski, Wacław Kasprzycki oraz Adam Władich, jak również sekretarz Felisk Pankowski, lekarz Adam Michałowski, architekt Ksawery Drozdowski, ale także Rosjanin, dziennikarz Nikita Nikitowicz Sudbinin. Zwraca uwagę fakt, że niemal wyłącznie Polacy byli kawalerami orderu św. Stanisława⁵³⁵.

Order Świętej Anny był orderem znajdującym się na przedostatnim, szóstym miejscu w hierarchii orderowej. Przyznawany był za zasługi cywilne i wojskowe, w szczególności za męstwo, odwagę, bohaterskie czyny oraz za długoletnią i nienaganną służbę⁵³⁶. W magistracie Lublina posiadali go prezydenci – Rosjanie – Ardalion Sergiejewicz Dediulin i Klimientij Władimirowicz Grinewicz i Polacy: Konstanty Zaremba, Witold Schreyrer i Aleksander Korsak. Kawalerami tego orderu byli również: radny Antoni Dizinier i radny Franciszek Szewczykowski. Fakt, że tylko siedem osób uhonorowano tym orderem, wskazuje, że nadanie miało charakter wyjątkowy i stanowiło wyraz szczególnego wyróżnienia w hierarchii urzędniczej, zarezerwowanego dla osób o najwyższej pozycji⁵³⁷.

Order Świętego Równego Apostołom Księcia Włodzimierza zajmował w hierarchii drugie miejsce, zaraz po Orderze Świętego Andrzeja. Był nadawany zarówno wojskowym za

⁵³⁵ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Dylewskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/233; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Gienricha Osipowicza Wolińskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/399; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Konstatina Wiktorowicza Zaremby, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2082; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Witolda Stefana Schreyera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1791; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Osipowicza Dziniera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/311; Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Iwanowicza Pienkowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1347; Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Osipa Winnickiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1987; Akta osobowe Franciszka Szewczykowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1778; Formularnyj spisok o służbie ratmana Wacława Michałowicza Kasprzyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Adama Apolinariewicza Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997; Formularnyj spisok o służbie sekretaria Lublińskiego gorodowego magistrata po wiedeniju knig narodonasilenija Feliksa Pankowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1313; Formularnyj spisok o służbie Liublińskiego gubernskiego lekara Adama Michałowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/316; Formularnyj spisok o służbie Tomaszewskiego, Liublińskiej gubernii, ujezdno go inżyniera-architekta, graždanskogo inżyniera Drozdowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/343; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727.

⁵³⁶ Ukaz z 16 (28) kwietnia 1840 r. o przyznawaniu prawa do orderu Świętego Włodzimierza urzędnikom cywilnym w Królestwie Polskim, DPKP, t. 25, s. 97–105, art. 1–6.; Ukaz z 30 czerwca (11 lipca) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia, DPKP, t. 67, s. 293, art. 6; G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 102.

⁵³⁷ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Ardaliona Sergiejewicza Dediulina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/298; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Klimientego Władimirowicza Grinewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/502; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Konstatina Wiktorowicza Zaremby, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2082; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Witolda Stefana Schreyera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1791; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Osipowicza Dziniera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/311; Akta osobowe Franciszka Szewczykowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1778.

zasługi bojowe, jak i cywilom za nieskazitelną służbę (dla klasy IV – 35 lat)⁵³⁸. W magistracie posiadali order za wieloletnią służbę: prezydent Aleksander Korsak, radni Jakub Wołoszyński i Antoni Dizinier oraz przystaw administracyjny Ilja Nikiticz Birnikow⁵³⁹.

Srebrny medal pamiątkowy ku czci cesarza Aleksandra III, przyznawany był za długoletnią służbę lub zasługi dla urzędników, lub wojskowych. Medal ten posiadało osiemnastu urzędników Magistratu⁵⁴⁰, każdego stopnia i stanowiska, ponieważ medal ten w zasadzie był wydawany jubileuszowo i powszechnie⁵⁴¹.

Brązowy Medal za Udział w Pierwszym Spisie Powszechnym z 1897 roku, został ustanowiony w celu uhonorowania osób biorących udział w organizacji i przeprowadzeniu pierwszego w historii Rosji powszechnego spisu ludności, który odbył się 28 stycznia (9 lutego) 1897 roku⁵⁴². Otrzymali go radni Julian Zbliński, Stanisław Kasperski i kierownik robót budowlanych Wacław Orłowski⁵⁴³.

⁵³⁸ Ukaz z 16 (28) kwietnia 1840 r., o przyznawaniu prawa do orderu Świętego Włodzimierza..., s. 97; Ukaz z 30 czerwca (11 lipca) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia..., s. 293, art. 6; G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 102.

⁵³⁹ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805; Akta osobowe Jakuba Wołoszynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Osipowicza Dziniera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/311; Atestat Illi Nikiticza Birnikowa wydany przez Magistrat Lublina z 2 kwietnia 1911 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/114.

⁵⁴⁰ Jewgraf Jewgrafowicz Stiepanow, Aleksander Korsak, Piotr Malewski, Ksawery Dobrosielski, Józef Winnicki, Franciszek Szewczykowski, Wacław Kasprzycki, Roman Nurowski, Antoni Milaszewski, Witold Cholewiński, Józef Golejewski, Stefan Konarski, Wicenty Steckiewicz, Nikita Nikitowicz Sudbinin, Jan Junczys, Józef Szymkowski, Stanisław Kasperski, Józef Pieńkowski; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1701; akta osobowe Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8891; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805; Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Formularnyj spisok o służbie ratmana Ksawerego Ksawerowicza Dobrosielskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/319; Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Osipa Winnickiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1987; Akta osobowe Franciszka Szewczykowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1778; Formularnyj spisok o służbie ratmana Wacława Michajłowicza Kasprzyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularnyj spisok o służbie ratmana Romana Gustawowicza Nurowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92; 1895, s. 88–90; 1896 s. 88–90; 1897, s. 88–90; 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60; 1909, s. 60; Formularnyj spisok o służbie sekretaria Witolda Stanisławowicza Cholewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/229; Formularnyj spisok o służbie Osipa Biernardowicza Golejewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/449; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Stefana Martinowicza Konarskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/776; Formularnyj spisok o służbie assistenta Ljublinskoj gorodskoj kassy Wincentija Iwanowicza Steckiewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1694; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularnyj spisok o służbie isprawiajuszczego dołżnosti Lubartowskiego ujezdnoego inżynera i architekta Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–94; Formularnyj spisok o służbie ratmana Stanisława Wojciechowicza Kaspjerskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/699; Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Iwanowicza Pienkowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1347.

⁵⁴¹ M. A. Izotowa, *op. cit.*, s. 295–296.

⁵⁴² Ukaz z 21 listopada (3 grudnia) 1896 r. o ustanowieniu medali „Za trudy po pierszaj wsieobszcziej pieriepsi nasielienija”, PSZRI 1896, t. 16/1, nr 13417, s. 619.

⁵⁴³ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; Formularnyj spisok o służbie ratmana Stanisława Wojciechowicza Kaspjerskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/699; Formularnyj spisok o służbie konduktora rabot pri gor. Lublinie Wacława Ludwigowicza Orłowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1286.

Ostatnim z medali, nadawanym powszechnie urzędnikom, był medal pamiątkowy 300-lecia Domu Romanowów – medal pamiątkowy ustanowiony 21 lutego 1913 przez cara Mikołaja II w 300 rocznicę objęcia przez Romanowów panowania w Rosji, mający charakter propagandowy⁵⁴⁴. Powyższy medal otrzymało jedenastu urzędników Magistratu⁵⁴⁵.

2.5. Majątek, wynagrodzenie

2.5.1. Stan majątkowy

W formularzu osobowym ujmowano informację o majątku osobistym urzędnika, jego rodziców oraz żony, przy czym wpisów dokonywano z rozróżnieniem na majątek odziedziczony oraz majątek nabyty w pozostały sposób. Analiza zachowanych akt personalnych ujawnia jednak istotny problem. Badanie stanu majątkowego urzędników napotyka poważne ograniczenia wynikające z braku pełnych i wiarygodnych danych, co należy uznać za zjawisko powszechne i systemowe. Rubryki dotyczące majątku bardzo często pozostawiano niewypełnione lub lakonicznie uzasadnione „nie posiada” co znacząco utrudnia rekonstrukcję rzeczywistego stanu posiadania urzędników. Zjawisko to można interpretować zarówno jako przejaw świadomego zaniżania lub ukrywania rzeczywistego majątku, co mogło mieć na celu uniknięcie ewentualnych konsekwencji podatkowych lub administracyjnych, jak i jako efekt przyjmowania przez urzędników narracji o własnej ograniczonej zamożności.

Prezydent Aleksander Korsak, były prezydent Siedlec, wskazał, że posiada w mieście Siedlce nieruchomość miejską – drewniany dom z oficyną. Radny Antoni Czerwiński, posiadał w Lublinie murowany dom o wartości 3000 rub., zaś żona radnego Józefa Pliszczyńskiego posiadała w Lublinie murowany dom o wartości 6000 rub. Jeden z kancelistów, Bolesław Rachalewski odnotował posiadanie magazynu (lub innego budynku

⁵⁴⁴ Ukaz z 21 lutego (6 marca) 1913 r. ustanowienia medali „W pamiat trisotletija carstwowanija doma Romanowych”, PSZRI 1913, t. 33/1, nr 38853, s. 182–183.

⁵⁴⁵ Aleksander Korsak, Adam Władich, Lew Radliński, Feliks Pankowski, Aleksander Warakomski, Jan Rataj, Adolf Wesołowski, Juliusz Rzepecki, Jan Junczys, Wacław Orłowski, Bolesław Szczerbik; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805; Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Adama Apolinariewicza Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997; Formularnyj spisok o służbie sekretaria Ljublinskago gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwóch imen) Leonowa-Radzinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Formularnyj spisok o służbie sekretaria Lublinskago gorodowego magistrata po wiedeniju knig narodonasilenija Feliksa Pankowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1313; Formularnyj spisok o służbie Aleksandra Warakomskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1927; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoy gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; Formularnyj spisok o służbie żurnalista Ljublińskogo gorodskogo magistrata Adolfa Franczewicza Wesołowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1965; Formularnyj spisok o służbie archiwariusa Juliusa Feliksowicza Rzepeckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1548; Formularnyj spisok o służbie isprawljuszczego dożnosti Lubartowskogo ujezdnogo inżenera i architekatora Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Formularnyj spisok o służbie konduktora rabot pri gor. Lublinie Wacława Ludwigowicza Orłowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1286; Formularnyj spisok o służbie administratiwnogo pristawa pri Liublinskom gorodowom magistratie Bolesława Michajłowicza Szczerbika, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1762.

niemieszkalnego) o wartości 165 rub. Rosjanin, Stefan Iwanowicz Kucharuk, chłopskiego pochodzenia z Guberni Podolskiej, posiadał nieruchomość odziedziczoną po rodzicach, bez wskazania jej wartości. W konsekwencji jedynie 5 osób (4,8%) w badanej grupie zadeklarowało posiadanie nieruchomości, co stanowi niezwykle niski odsetek w porównaniu do liczby wszystkich urzędników objętych analizą. Tak niewielka liczba deklaracji może świadczyć o realnie ograniczonych możliwościach majątkowych znacznej części pracowników Magistratu, ale znacznie bardziej prawdopodobne jest, że dane zawarte w aktach osobowych nie odzwierciedlają w pełni rzeczywistego stanu posiadania. W świetle powyższego, informacje te należy traktować z dużą ostrożnością, uwzględniając ich niepełność i potencjalną intencjonalność zaniżania wartości majątku w oficjalnych dokumentach⁵⁴⁶.

2.5.2. Wynagrodzenie zasadnicze

Wynagrodzenia urzędników Magistratu miasta Lublina w latach 1864–1915 stanowiły element kształtujący zarówno strukturę zatrudnienia, jak i pozycję społeczną pracowników administracji miejskiej. System płac, funkcjonujący badanym okresie, był ściśle powiązany z regulacjami obowiązującymi w administracji Królestwa Polskiego, co oznaczało, że wysokość wynagrodzeń była uzależniona od rangi urzędniczej, stopnia oraz rodzaju pełnionej funkcji. Pensje zasadnicze określano rocznie, a ich wysokość różnicowano w zależności od szczebla stanowiska – najwyższe wynagrodzenia przysługiwały urzędnikom kierowniczym i specjalistom (prezydentom, architektom, lekarzom), podczas gdy urzędnicy kancelaryjni oraz niższego szczebla otrzymywali wynagrodzenia znacznie niższe, odpowiadające ich pozycji w strukturze administracyjnej⁵⁴⁷.

Wzrost liczebności aparatu urzędniczego w Imperium Rosyjskim w XIX wieku nie szedł w parze z proporcjonalnym wzrostem wydatków państwa na utrzymanie administracji biurowej. W praktyce oznaczało to, że licznie powiększający się korpus urzędników, zwłaszcza pracowników kancelaryjnych zatrudnionych w ministerstwach, urzędach centralnych oraz instytucjach lokalnych, musiał funkcjonować przy ograniczonych nakładach finansowych. Niedofinansowanie administracji skutkowało utrzymywaniem wynagrodzeń na niskim poziomie, co szczególnie dotyczyło niższe szczeble służby cywilnej. Pensje wielu

⁵⁴⁶ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805; Lista stanu służby radnego I kasjera Antoniego Czerwinskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/224; Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Stanisławowicza Pliszczynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/341; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma pri Lublinskom gorodowom magistracie Bolesława Rachelewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1467; Formularnyj spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903.

⁵⁴⁷ G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 96–97.

urzędników kancelaryjnych były określane przez współczesnych mianem wręcz „głodowych”, gdyż pozwalały jedynie na pokrycie elementarnych kosztów życia. Środki przeznaczone na wyżywienie oraz inne podstawowe potrzeby były tak skromne, że często nie zaspokajały nawet minimalnych potrzeb fizjologicznych człowieka, co znajdowało odzwierciedlenie w pogarszających się warunkach bytowych tej grupy zawodowej. Powyższe ukazuje nie tylko ekonomiczny wymiar pracy w korpusie urzędniczym, ale również jej społeczny charakter. Służba państwowa, szczególnie na niższych stanowiskach, pozostawała wyborem niosącym ze sobą znaczne ograniczenia finansowe, które często zmuszały urzędników do utrzymywania bardzo skromnego stylu życia, a niekiedy również do podejmowania dodatkowych zajęć poza administracją⁵⁴⁸.

Podsędek Gnoiński, (...), skazany był nie tylko na cierpienie fizyczne, ale i materialne. Brał on 500 rub. rocznej pensji, a po potrąceniu 50 rub. na emeryturę, rozporządzał rocznie 450 rublami, za które musiał zapłacić komorne za mieszkanie, utrzymać siebie, żonę i 2 dzieci oraz ubrać, obuć siebie i ich, trzymać 2 służące (...). Naturalnie, pensja jego na to wszystko wystarczyć nie mogła, usprawiedliwiał się nieborak p. Gnoiński ze swego postępowania. Bierze [*łapówki*], tak bierze, bo cóż ma robić?⁵⁴⁹

Zestawienie wynagrodzeń zasadniczych prezydentów miasta Lublina ukazuje wyraźny wzrost płac w badanym okresie, przy jednoczesnym zróżnicowaniu ich wysokości w zależności od osoby pełniącej urząd. Od momentu wprowadzenia nowej struktury administracyjnej w 1864 roku aż do początku XX wieku wynagrodzenie zasadnicze prezydenta miasta utrzymywało się na stałym poziomie 1500 rub. rocznie. Wyjątkiem był okres urzędowania Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa (1899–1902), który w momencie objęcia stanowiska otrzymywał niższą pensję zasadniczą w wysokości 1000 rub., podwyższoną dopiero w 1901 roku do 1700 rub. rocznie. Wynagrodzenie na poziomie 1700 rub. rocznie utrzymało się do 1908 roku, kiedy to wraz z objęciem urzędu przez Witolda Schreyera nastąpił znaczny wzrost płacy zasadniczej do 2500 rub. rocznie. Jeszcze wyraźniejsza podwyżka miała miejsce w przypadku ostatniego prezydenta miasta w badanym okresie – Aleksandra Korsaka, który otrzymywał pensję zasadniczą w wysokości 2800 rub. rocznie. Co więcej, Korsakowi przyznano również bardzo wysoki dodatek osobisty w wysokości 1680 rub. rocznie, co znacząco podnosiło jego całkowite dochody z tytułu

⁵⁴⁸ J. Kowalik, *Urzędniczy wikt i sytuacja materialna urzędników administracji państwowej w Imperium Rosyjskim w XIX wieku, Życie prywatne Polaków w XIX wieku tom XI „perspektywa stołu”*, Łódź–Olsztyn 2023, s. 187–201.

⁵⁴⁹ S. Pomian-Srzednicki, *Moje wspomnienia*, t. 2, Łódź 2018, s. 21–22, [w:] J. Kowalik, *Urzędniczy wikt...*, s. 192–193.

pełnienia urzędu. W całym badanym okresie wynagrodzenie prezydenta Lublina wzrosło z 1500 rub. do 2800 rub., co oznacza wzrost o około 86,7%⁵⁵⁰.

Wynagrodzenia radnych miejskich w Lublinie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku były zróżnicowane i ulegały wyraźnym zmianom na przestrzeni lat. W latach 60. XIX wieku pensje radnych oscylowały w przedziale 300–600 rub. rocznie. Przykładowo Antoni Czerwiński oraz Józef Pliszczyński w okresie odpowiednio 1858–1868 i 1860–1877 otrzymywali 600 rub., podczas gdy Antoni Gillewicz w latach 1865–1884 pobierał wynagrodzenie w wysokości zaledwie 300 rub., co wskazuje na znaczną rozpiętość stawek w obrębie radnych. W kolejnych dekadach nastąpił wyraźny wzrost pensji. W latach 1878–1896 Piotr Malewski otrzymywał już 800 rub. rocznie, co oznaczało zauważalny skok w stosunku do wcześniejszych wartości. Jeszcze większe zmiany przyniósł przełom XIX i XX wieku – Franciszek Szewczykowski w latach 1901–1909 pobierał 1000 rub., a Waław Kasprzycki w latach 1906–1915 zarabiał już 1200 rub. rocznie. Tym samym w ciągu badanego okresu wynagrodzenia radnych zwiększyły się od 300 rub. do 1200 rub., co oznacza wzrost rzędu 300–400% w stosunku do najniższych stawek z lat 60. XIX wieku⁵⁵¹.

Wynagrodzenia sekretarzy w lubelskim magistracie były zróżnicowane w zależności od pełnionej funkcji. Karol Okryński, pełniący funkcję sekretarza do spraw kwaterunku w

⁵⁵⁰ Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Dylewskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/233; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Gienricha Osipowicza Wolińskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/399; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Ardaliona Sergiejewicza Dediulina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/298; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Klimientego Władimirowicza Grinewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/502; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1701; Akta osobowe Jewgrafa Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8891; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Władimirowicza Biedragi, APL, RGL, 35/116/0/3.5/83; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Konstata Wiktrowicza Zaremby, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2082; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Witolda Stefana Schreyera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1791; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805.

⁵⁵¹ Lista stanu służby radnego i kasjera Antoniego Czerwinskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/224; Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Stanisławowicza Pliszczynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/341; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Iwanowicza Gillewicza, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/239; Formularnyj spisok o służbie ratmana Nazarja Antonowicza Witoszynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/394; Akta osobowe Jakuba Wołoszynskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/262; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1882, s. 18–19; 1883, s. 18; Formularnyj spisok o służbie ratmana Franca Fiodorowicza Łapinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1027; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Osipowicza Dziniera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/311; Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Formularnyj spisok o służbie ratmana Ksawerego Ksawerowicza Dobrosielskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/319; Formularnyj spisok o służbie ratmana Osipa Iwanowicza Pienkowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1347; Formularnyj spisok o służbie ratmana Stanisława Wojciechowicza Kaspjerskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/699; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Osipa Winnickago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1987; Akta osobowe Franciszka Szewczykowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1778; Formularnyj spisok o służbie ratmana Waława Michajłowicza Kasprzyckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularnyj spisok o służbie ratmana Romana Gustawowicza Nurowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Adama Apolinarijewicza Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997.

latach 1861–1870, otrzymywał rocznie 300 rub., co sytuowało go w dolnej strefie urzędniczych pensji. Jeszcze niższe wynagrodzenie otrzymywał Jan Kozłowski, sekretarz w latach 1869–1877, którego pensja wynosiła zaledwie 230 rub. rocznie (choć pobierał wysoką emeryturę wojskową w wysokości 400 rub.). Na drugim biegunie znalazł się Ludwik Woliński, również sekretarz do spraw kwaterunku, pobierający w latach 1870–1885 450 rub. rocznie. Sekretarz Antoni Milaszewski (1891–1908) do 1902 roku pobierał pensję roczną w wysokości 500 rub., zaś od 1902 otrzymał podwyżkę do 800 rub. Sekretarz Lew Radliński, tuż przed wybuchem I wojny światowej, zarabiał 900 rub. rocznie, sekretarz ds. ludności Feliks Pankowski – 1000 rub. a sekretarz ds. kwaterunku Aleksander Warakomski aż 1500 rub. Sekretarze, którzy w 1864 roku otrzymywali zaledwie 230 rub. rocznie, w 1915 roku zarabiali już 900 rub., co oznacza wzrost o 291,3%. Sekretarze do spraw kwaterunku zanotowali podwyżki z 300 rub. do 1000 rub. (+233,3%), natomiast sekretarze do spraw ludności – z 450 rub. do 1500 rub. (+233,3%). Wzrost ten był szczególnie istotny dla sekretarzy, których wynagrodzenia niemal czterokrotnie przewyższały poziom z połowy XIX wieku, co może świadczyć o zwiększającym się zakresie obowiązków i znaczeniu tej funkcji w strukturze Magistratu. Warto zauważyć, że w 1915 roku najlepiej wynagradzani byli sekretarze do spraw ludności (1500 rub.), co zbliżało ich pensje do poziomu prezydentów miasta z wcześniejszych dekad⁵⁵².

Wynagrodzenia księgowych w Magistracie wyraźnie wzrastały, choć proces ten nie był równomierny. Jakub Wołoszyński, pełniący funkcję w latach 1860–1877, zarabiał rocznie

⁵⁵² Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1884, s. 18; Akta osobowe Józefa Jezierskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/631; Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Gienricha Romanowicza Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92; 1895, s. 88–90; 1896, s. 88–90; 1897, s. 88–90; 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–92; 1901, s. 90–94; 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60; 1909, s. 60; Formularnyj spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwuch imen) Leonowa-Radzinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1870, s. 20; 1871, s. 19; 1872, s. 19; 1873, s. 18; 1874, s. 18; 1875, s. 18; 1877, s. 18; 1879, s. 18; 1881, s. 18; 1882, s. 18–19; 1883, s. 18; 1884, s. 18; 1885, s. 23–24; 1886, s. 23–24; Formularnyj spisok o służbie Aleksandra Aleksandrowicza Karasinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/687; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1890, s. 122–127; 1892, s. 90; 1893, s. 90–92; 1894, s. 90–92; Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularnyj spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903; Akta osobowe Wacława Kasprzyckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularnyj spisok o służbie sekretaria Lublinskogo gorodowego magistrata po wiedeniju knig narodonasienija Feliksa Pankowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1313; Formularnyj spisok o służbie Karola Antonowicza Okrinskago, sekretaria po kwartirnoj czasti pri Ljublinskom gorodowym magistracie, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1268; Formularnyj spisok o służbie seretaria Ludwika Osipowicza Wolińskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/400; Formularnyj spisok o służbie sekretaria Ljublinskago magistrata po kwartirnoj czasti Filipa Pawłowicza Wojciechowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2008; Formularnyj spisok o służbie sekretaria Witolda Stanisławowicza Cholewinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/229; Formularnyj spisok o służbie Osipa Biernardowicza Golejewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/449; Formularnyj spisok o służbie Aleksandra Warakomskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1927.

375 rub. Kolejny księgowy, Franciszek Śloczyński (1878–1894), otrzymywał już 550 rub., co stanowiło istotną podwyżkę. Następny wyraźny wzrost wynagrodzenia nastąpił dopiero pod koniec XIX wieku, gdy Roman Nurowski (1898–1906) pobierał 750 rub. rocznie. Co ciekawe, Jan Rataj, który objął stanowisko w 1910 roku, na początku otrzymywał 550 rub., a dopiero w 1913 roku jego pensja została podniesiona do 750 rub. Asystenci kasy miejskiej zarabiali znacząco mniej niż sami księgowi, choć i w tej grupie można dostrzec wyraźne różnice. Wspomniany już Franciszek Śloczyński, zanim awansował na stanowisko księgowego, otrzymywał 450 rub. rocznie jako asystent, ale już Mikołaj Liwona (1888–1890) pobierał tylko 250 rub. Do 1903 roku pensje asystentów ustabilizowały się na poziomie 300 rub., jednak w kolejnych latach nastąpił znaczący wzrost – Nikołaj Kazimierowicz Szerszunowicz (1903–1907) otrzymywał już 500 rub., a Stefan Waśniewski, ostatni asystent przed I wojną światową (1913–1915), również zarabiał 500 rub. rocznie. Wynagrodzenia pracowników odpowiedzialnych za buchalterię w Magistracie w latach 1864–1915 wzrosły dokładnie dwukrotnie, co dobrze ilustruje proces stopniowego podnoszenia płac w administracji miejskiej. Księgowy, który w połowie XIX wieku zarabiał 375 rub. rocznie, w 1915 roku otrzymywał już 750 rub., co oznacza wzrost o 100%. Podobnie sytuacja wyglądała w przypadku asystentów kasy miejskiej, których wynagrodzenia wzrosły z 250 rub. do 500 rub. rocznie, również o 100%⁵⁵³.

Wynagrodzenia dziennikarzy Magistratu rosły stopniowo, choć ich poziom pozostawał niższy niż w przypadku wielu innych stanowisk urzędniczych. Kacper Strychalski, zatrudniony w latach 1872–1883, otrzymywał 200 rub. rocznie, co plasowało dziennikarzy na jednym z najniższych szczebli drabiny płacowej Magistratu. Już jednak jego następcą, Feliks Grochowski (1884–1887), zarabiał 350 rub., co oznaczało znaczną podwyżkę w stosunku do poprzednika. W kolejnych latach pensje dziennikarzy ustabilizowały się na poziomie około 450 rub. rocznie aż do 1903 roku, kiedy to Nikita Nikitowicz Sudbinin (1903–1907)

⁵⁵³ Akta osobowe Jakuba Wołoszynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Frantsiska Śloczyńskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/366; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Stefana Martinowicza Konarskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/776; Akta osobowe Romana Nurowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1262; Akta osobowe Adama Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; Formularnyj spisok o służbie inżyniera-konduktora Gustawa Aleksandrowicza Rucinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528; Akta osobowe Henryka Lempke, APL, RGL, 35/116/0/3.5/956; Akta osobowe Mikołaja Liwona, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8880; Formularnyj spisok o służbie assistenta Ljublinskoj gorodskoj kassy Wincentija Iwanowicza Steckiewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1694; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1902, s. 124–130; 1903, s. 93–95; Akta osobowe Nikołaja Kazimierowicza Szerszunowicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1776; Formularnyj spisok o służbie buchaltera Ljublinskoj gorodskoj kassy Iwana Łukicza Rataja, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1489; Akta osobowe Józefa Waszczuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1947; Formularnyj spisok o służbie assistenta Ljublinskoj gorodskoj kassy Stefana Wasniewskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1951.

otrzymywał 500 rub. rocznie, a ostatni z przedwojennych dziennikarzy, Adolf Wesołowski (1910–1915), również zakończył swój okres pracy z pensją 500 rub. rocznie. Wynagrodzenia dziennikarzy wzrosły z 200 rub. w 1872 roku do 500 rub. w 1915 roku, czyli o 150%⁵⁵⁴.

Wynagrodzenia archiwistów w lubelskim magistracie również wykazywały stopniowy wzrost, zbliżony do dynamiki obserwowanej wśród dziennikarzy. Początkowo pensje te były stosunkowo niskie – archiwiści, np. ojciec Józef Cękański (1827–1868) i syn Seweryn Cękański (1869–1887) otrzymywali wynagrodzenia na poziomie ca. 350 rub. rocznie, co sytuowało ich w dolnym segmencie hierarchii płacowej urzędników miejskich. Z czasem następowały podwyżki: w ostatnich dwóch dekadach XIX wieku wynagrodzenie wzrosło: Teofil Ciołek (1897–1901) zarabiał 450 rub. rocznie. Tuż przed wojną, Juliusz Rzepecki (1914–1915) otrzymywał roczne wynagrodzenie w wysokości 500 rub. Wzrost z 350 rub. do 500 rub. oznaczał podwyżkę pensji o około 42,9%, co w odniesieniu do innych stanowisk jest dość niskim wynikiem. Powyższy poziom płac był porównywalny z wynagrodzeniami dziennikarzy z tego samego okresu, co sugeruje, że obie te funkcje były traktowane przez Magistrat jako równorzędne pod względem odpowiedzialności⁵⁵⁵.

Wynagrodzenia kancelistów w Magistracie w latach 1863–1915 przeszły zauważalną ewolucję. Aleksander Sitkowski, pełniący tę funkcję w latach 1863–1872, otrzymywał zaledwie 200 rub. rocznie, co lokowało kancelistów w dolnym segmencie hierarchii płacowej. Asystent do spraw sądowych Stanisław Adamski (1869–1875) zarabiał 180 rub. rocznie. Znacząca zmiana nastąpiła kilkanaście lat później – Bolesław Rachalewski (1886–1890)

⁵⁵⁴ Akta osobowe Jana Włodarskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/397; Formularny spisok o służbie żurnalista Kaspra Strychalskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1718; Formularny spisok o służbie żurnalista Feliksa Osipowicza Grochowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/488; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1889, s. 23–24; Formularny spisok o służbie archiwariusa Ljublinskogo gorodskogo magistrata Lwa Ignatajewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888; Formularny spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularny spisok o służbie sekretaria ljublinskogo gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903; Formularny spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Formularny spisok o służbie Władimira Filipowicza Wojciechowskiago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2010; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularny spisok o służbie sekretaria ljublinskogo gorodowego magistrata, Leona Teofila (iz dwóch imen) Leonowa-Radzińskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1475; Formularny spisok o służbie żurnalista Ljublinskogo gorodskogo magistrata Adolfa Francewicza Wesołowsskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1965;

⁵⁵⁵ Lista stanu służby archiwisty Józefa Cękańskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/215; Formularny spisok o służbie archiwariusa Gorodskogo Magistrata Sebastjana Cienkowskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/216; Formularny spisok o służbie czynownika dla pisma Ljublinskogo Gorodskogo Magistrata Konstatina Ljudwika Millera, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8857; Akta osobowe Lwa Ignatajewicza Skakuna, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8888; Formularny spisok o służbie archiwariusza Teofila Ciołka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/248; Iwan Iwanowicz Enczilin: Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1903, s. 93–95; 1904, s. 112–116; 1905, s. 100–103; 1906, s. 77–81; 1907, s. 61–62; 1908, s. 60; Akta osobowe Nikity Nikitowicza Sudbinina, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1727; Formularny spisok o służbie Kazimiera Osipa Liniewaicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/988; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1911, s. 61; 1912, s. 61; Formularny spisok o służbie archiwariusa Juliusa Feliksowicza Rzepeckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1548.

pobierał już 500 rub., co stanowiło ponad dwukrotną podwyżkę w porównaniu z okresem wcześniejszym. Kolejna podwyżka przypadła na początek XX wieku. Bronisław Bieliński, zatrudniony w latach 1901–1915, otrzymywał początkowo 600 rub., a w 1911 roku jego wynagrodzenie wzrosło do 750 rub. Wynagrodzenie na poziomie 600 rub. rocznie stało się stawką dominującą dla przystawów administracyjnych w przededniu I wojny światowej. Wzrost pensji z 200 rub. do 600 rub. oznacza podwyżkę o 200%, ze znaczącym wzrostem w latach 80 XIX wieku⁵⁵⁶.

Wynagrodzenia architektów Magistratu Lublina pozostawały przez długi czas niezmiennie. Jan Nowacki (1878–1880) oraz Marian Jarzyński (1881–1889) otrzymywali 500 rub. rocznie, co stanowiło standardową stawkę dla tego stanowiska w drugiej połowie XIX wieku. Józef Piętkowski, pełniący funkcję w latach 1899–1901, otrzymywał już 700 rub. rocznie, co oznaczało wyraźną podwyżkę w stosunku do poprzedniego poziomu. Tuż przed wojną, Henryk Paprocki (1902–1915) otrzymywał również 700 rub. pensji zasadniczej. Wzrost z 500 do 700 rub. oznaczał podwyżkę o 200 rub., czyli o 40%⁵⁵⁷.

Wynagrodzenia kierowników robót budowlanych w lubelskim magistracie cechowały się przez długi czas dużą stabilnością, a wyraźniejsze podwyżki pojawiły się dopiero w końcu XIX wieku. Julian Cieszkowski, pełniący funkcję w latach 1863–1865, oraz jego następca Aleksander Zwierzchowski (1869–1879), otrzymywali stałe wynagrodzenie w wysokości 300 rub. rocznie. Pierwsza podwyżka pojawiła się dopiero w latach 80. XIX wieku, gdy Gustaw Ruciński (1883–1884) zaczął otrzymywać 350 rub., co oznaczało wzrost o około 16,7%

⁵⁵⁶ Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskogo gorodowego magistrata Aleksandra Sitkowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/360; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma Lublinskogo gorodowego magistrata Konstantina Prackago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/347; Formularnyj spisok o służbie czynownika dla pisma pri Lublinskom gorodowom magistracie Bolesława Rachelewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1467; Formularnyj spisok o służbie administratiwnego pristawa pri Lublinskom gorodskom magistratje Mirkowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1189; Formularnyj spisok o służbie ratmana Piotra Piotrowicza Malewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1093; Atestat Illi Nikiticza Birnikowa wydany przez Magistrat Lublina z 2 kwietnia 1911 r., APL, RGL, 35/116/0/3.5/114; Formularnyj spisok o służbie administratiwnego pristawa Bronisława Wiktorowicza Bielinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/91; Akta osobowe Stanisława Księżyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2263; Formularnyj spisok o służbie administratiwnego pristawa pri Liublinskom gorodowom magistracie Bolesława Michajłowicza Szczerbika, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1762; Akta osobowe Hipolita Przegalinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1451; Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8722; Formularnyj spisok o służbie Mieczysława Wiaczesławowicza Marzeckago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1121; Formularnyj spisok o służbie asystienta dieła pri Lublińskom gorodowom Magistracie Stanisława Adamskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/3; Lista stanu służby Stanisława Adamskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/205.

⁵⁵⁷ Formularnyj spisok o służbie Lublinskogo gorodowego architekora Iwana Nowackago, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8870; Akta osobowe Mariana Jarzyńskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/597; Akta osobowe Eugeniusza Janowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/588–589; Formularnyj spisok o służbie Tomaszewskogo, Liublinskog gubiernii, ujezdnoho inżynera-architekora, graždanskogo inżynera Drozdowskogo, APL, RGL, 35/116/0/3.5/343; Formularnyj spisok o służbie isprawiajuszczego dołżnosti Lubartowskogo ujezdnoho inżynera i architekora Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Józefa Piętkowskiego: Pamiatnaja Knizka Lublinskog Guberni 1900, s. 90–94; 1901, s. 90–94; 1902, s. 124–130; Formularnyj spisok o służbie architekora Gienricha Paprockago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1316.

względem wcześniejszych stawek. Znacząca zmiana nastąpiła jednak dopiero na przełomie wieków – Wacław Orłowski, kierownik robót budowlanych w latach 1895–1915, pobierał już 500 rub. rocznie. W latach 1859–1882 wynagrodzenia kierowników robót budowlanych utrzymywały się na stałym poziomie 300 rub. W latach 80. XIX wieku wprowadzono niewielką podwyżkę do 350 rub., a w ostatnim okresie przed I wojną światową pensje wzrosły do 500 rub. Pensja kierownika robót budowlanych wzrosła z 300 rub. do 500 rub., co oznacza wzrost o około 66,7%⁵⁵⁸.

Lekarz miejski, Adam Michałowski, pełniący funkcję w latach 1866–1871, otrzymywał 400 rub. rocznie, podobnie jak jego następca, Józef Ulanowski (1872–1888). Przez ponad dwie dekady pensja lekarzy miejskich utrzymywała się więc na niezmiennym poziomie 400 rub., co wskazuje na brak rewizji wynagrodzeń w tym okresie. Sytuacja zmieniła się dopiero na początku XX wieku. Witold Januszkiewicz, zatrudniony w latach 1908–1915, otrzymywał już 650 rub., a Konrad Motwiński (1913–1915) zarabiał 600 rub. rocznie. Tym samym w porównaniu z końcem XIX wieku wynagrodzenie lekarzy wzrosło o 62,5% (z 400 do 650 rub.). Wynagrodzenia lekarzy miejskich przez kilkadziesiąt lat pozostawały na niezmiennym poziomie, a dopiero w XX wieku wprowadzono znaczące podwyżki. Pensje lekarzy były wyższe niż dziennikarzy i archiwistów, ale niższe niż wynagrodzenia architektów czy sekretarzy ds. ludności, co lokowało ich w środkowym segmencie płacowym Magistratu⁵⁵⁹.

Wynagrodzenia weterynarzy miejskich w lubelskim magistracie w końcu XIX i na początku XX wieku przeszły wyjątkowo dynamiczną zmianę. Józef Szymkowski, zatrudniony w latach 1897–1900, otrzymywał 400 rub. rocznie, co stawiało go na podobnym poziomie płacowym co lekarze miejscy z końca XIX wieku. Sytuacja uległa radykalnej poprawie na początku XX wieku – Józef Guzowski (1902–1907) oraz jego następca Konstantyn Grabowski (1908–1911) otrzymywali już 1100 rub. rocznie, co oznaczało wzrost o 175% w stosunku do końca XIX wieku. Tak znacząca podwyżka uczyniła z weterynarzy jednych z

⁵⁵⁸ Akta osobowe Juliana Cieszkowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/245; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/222; Formularnyj spisok o służbie konduktora tiechniczeskich rabot pri Lublinskom gorodowom magistratie, architekta Osipa Krickiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/884; Akta osobowe Aleksandra Zwierzchowskiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2136; Formularnyj spisok o służbie inżyniera–konduktora Gustawa Aleksandrowicza Rucinskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1528; Akta osobowe Floriana Piotrowskago, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8879; Formularnyj spisok o służbie isprawljajuszczego dolżnosti Lubartowskogo ujezdnogo inżynera i architekta Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Formularnyj spisok o służbie konduktora rabot pri gor. Lublinie Wacława Ludwigowicza Orłowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1286.

⁵⁵⁹ Formularnyj spisok o służbie Liublinskogo gubernskogo lekara Adama Michałowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/316; Formularnyj spisok o służbie lekarja goroda Ljublina Osipa Ulanowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1905; APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/385; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1910, s. 60; 1911, s. 61; 1912, s. 61; Lista płac Magistratu za rok 1914, APL, AML, 5/22/0/5.4.5/8722.

najlepiej wynagradzanych urzędników średniego szczebla w magistracie, przewyższających pod względem pensji nawet lekarzy miejskich, kancelistów czy architektów z poprzedniego okresu. Chemik miejski, Wacław Andrzejczak (1910–1915) zarabiał rocznie 1200 rub. W latach 1897–1911 wynagrodzenie weterynarzy wzrosło z 400 do 1100 rub., co stanowiło jedną z najwyższych dynamik wzrostu płac w całej administracji miejskiej⁵⁶⁰.

Wynagrodzenia urzędników Magistratu Lublina w latach 1864–1915 pokazują nie tylko zróżnicowanie płac w zależności od stanowiska, ale także wyraźną tendencję wzrostową, szczególnie po wejściu w XX wiek. Największą dynamikę wzrostu zanotowano wśród weterynarzy, których pensje wzrosły z 400 rub. w 1897 roku do 1100 rub. na początku XX wieku, co oznacza aż 175% podwyżki w ciągu kilkunastu lat. Tak szybki i znaczący wzrost był bezprecedensowy w tej grupie urzędników. Jeszcze wyraźniejszy procentowy skok odnotowali sekretarze ogólni – ich pensje wzrosły z 230 rub. w 1864 roku do 900 rub. w 1915 roku, co daje wzrost o 291%, a więc największy przyrost procentowy w całym badanym okresie (choć startowali z bardzo niskiego pułapu). Podobnie sekretarze do spraw ludności (z 450 do 1500 rub., czyli +233%) oraz sekretarze do spraw kwaterunku (z 300 do 1000 rub., również +233%) znacząco poprawili swoją pozycję finansową. Stabilne, ale istotne podwyżki dotyczyły m.in. radnych, którzy z poziomu 300–600 rub. w latach 60. XIX wieku osiągnęli 1200 rub. w przededniu wojny, co daje wzrost o 300–400%. Architekci, w porównaniu z innymi urzędnikami, otrzymali bardziej umiarkowaną podwyżkę – z 500 do 700 rub. (ok. 40%). Kanceliści zwiększyli swoje pensje z 200 do 750 rub., co oznacza wzrost o 275%. Umiarkowane wzrosty objęły takie grupy jak kierownicy robót budowlanych (z 300 do 500 rub., +66,7%), lekarze (z 400 do 650 rub., +62,5%), dziennikarze i archiwiści (z 200–350 rub. do 500 rub., +42–150% w zależności od stanowiska), a także księgowi i asystenci, których pensje podwoiły się (odpowiednio z 375 do 750 rub. i z 250 do 500 rub., czyli +100%).

Hierarchia płacowa w przededniu I wojny światowej uległa częściowemu przetasowaniu. Najlepiej wynagradzani, naturalnie poza prezydentami, byli radni, sekretarze do spraw ludności oraz weterynarze, którzy przewyższali należną wypłatą nawet część radnych⁵⁶¹.

⁵⁶⁰ Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1898, s. 90–94; 1899, s. 90–92; 1900, s. 90–94; Formularnyj spisok o służbie Osipa Guzowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/512; Formularnyj spisok o służbie gorodskogo weterinara Konstatina Grabowskogo, APL, RGL, 35/116/0/3.5/475; Pamiatnaja Kniżka Lublinskoj Guberni 1898, s. 90–94; 1911, s. 62.

⁵⁶¹ Lista płac Magistratu za rok 1915, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/10047.

2.5.3. Dodatki do pensji

Dodatki służbowe urzędników Magistratu stanowiły element systemu wynagradzania i w wielu przypadkach znacząco podnosiły całkowite dochody urzędników. Spośród dziesięciu prezydentów miasta aż sześciu otrzymywało dodatki służbowe w formie dodatkowego wynagrodzenia „na rozjazdy”, a więc środków przeznaczonych na wyjazdy służbowe lub prawa do korzystania z kwatery w miejskim mieszkaniu, co miało rekompensować koszty reprezentacyjne oraz związane z podróżami służbowymi. W przypadku 3 radnych odnotowano dodatki w wysokości od 300 do 350 rub., jednak bez wyszczególnienia ich przeznaczenia; można wykluczyć, że były to dodatki „na rozjazdy”, gdyż te były ewidencjonowane oddzielnie⁵⁶².

W grupie sekretarzy Jan Kozłowski, weteran wojny krymskiej, otrzymywał dodatkowo 400 rub. rocznie z tytułu emerytury wojskowej, natomiast Józef Golejewski, sekretarz do spraw kwaterunku, był jedynym w swojej grupie, któremu przyznano dodatek „na rozjazdy” w wysokości 60 rub. Asystent kasy miejskiej Nikołaj Kazimierowicz Szerszunowicz pobierał dodatek w wysokości 15% pensji zasadniczej z tytułu pełnienia służby urzędniczej w Królestwie Polskim⁵⁶³.

Dodatki przysługiwały również urzędnikom pełniącym funkcje wymagające mobilności: lekarz miejski Witold Januszkiewicz otrzymywał 200 rub. rocznie „na rozjazdy”, natomiast weterynarze miejscy analogiczny dodatek, lecz w wysokości 100 rub. Kierownicy robót budowlanych oraz architekci miejscy pobierali z kolei dodatki w przedziale od 180 do 300 rub., co rekompensowało zwiększony zakres obowiązków związanych z nadzorem technicznym i inspekcjami terenowymi⁵⁶⁴.

⁵⁶² Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Klimientego Władimirowicza Grinewicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/502; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Jewgraфа Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1701; akta osobowe Jewgraфа Jewgrafowicza Stiepanowa, APL, AML, 35/22/0/5.4.5/8891; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Władimirowicza Biedragi, APL, RGL, 35/116/0/3.5/83; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Konstatina Wiktorowicza Zaremby, APL, RGL, 35/116/0/3.5/2082; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Witolda Stefana Schreyera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1791; Formularnyj spisok o służbie prezidenta goroda Lublina Aleksandra Iwanowicza Korsaka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/805; Formularnyj spisok o służbie ratmana Antona Osipowicza Dziniera, APL, RGL, 35/116/0/3.5/311; Formularnyj spisok o służbie ratmana Wacława Michajłowicza Kasprzyckiego, APL, RGL, 35/116/0/3.5/702; Formularnyj spisok o służbie ratmana kasjera Adama Apolinariewicza Władicha, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1997.

⁵⁶³ Formularnyj spisok o służbie sekretarja magistrata Iwana Stanisławowicza Kozłowskago, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/285; Formularnyj spisok o służbie Osipa Biernardowicza Golejewskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/449; Akta osobowe Nikołaja Kazimierowicza Szerszunowicza, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1776.

⁵⁶⁴ Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni 1910, s. 60; 1911, s. 61, 1912, s. 61; Formularnyj spisok o służbie isprawljuszczego dołżnosti Lubartowskogo ujezdnoego inżenera i architektora Iwana Iwanowicza Junczisa, APL, RGL, 35/116/0/3.5/642; Formularnyj spisok o służbie konduktora rabot pri gor. Lublinie Wacława Ludwигowicza Orłowskago, APL, RGL, 35/116/0/3.5/1286.

Mając na uwadze powyższe, należy wskazać, że dodatki służbowe w magistracie miały charakter wyjątkowy i nie stanowiły powszechnego elementu wynagrodzenia – pobierało je jedynie około 18–20% urzędników. Ich przyznawanie było zarezerwowane przede wszystkim dla osób pełniących funkcje wyższego szczebla (takich jak prezydenci miasta, architekci miejscy, lekarze czy kierownicy robót budowlanych) bądź posiadających szczególny status prawny lub społeczny, np. żołnierzy czy Rosjan podejmujących zatrudnienie w Królestwie Polskim.

Dodatki „na rozjazdy” przyznawano głównie tym urzędnikom, których obowiązki służbowe wiązały się – jak sama nazwa wskazuje – z wyjazdami. Należeli do nich przede wszystkim prezydenci miasta, lekarze, architekci, kierownicy budowlani, weterynarze oraz sekretarz do spraw kwaterunku. Z kolei radni oraz część sekretarzy otrzymywali bliżej nieokreślone dodatki pieniężne, których wysokość i charakter nie były precyzowane w aktach personalnych – należy przypuszczać, że miały one charakter uznaniowy i mogły być związane z dodatkowymi obowiązkami lub wyróżnieniem służbowym⁵⁶⁵.

2.6. Stan cywilny, rodzina

Stan cywilny urzędników Magistratu przedstawiał się następująco: 45 osób (43,7%) to żonaci z dziećmi, 17 osób (16,5%) – żonaci bez informacji o potomstwie, 20 osób (19,4%) to kawalerowie, natomiast w przypadku 21 osób (20,4%) brak jest danych dotyczących stanu cywilnego lub posiadania rodziny. Łącznie 60,2% urzędników stanowili mężczyźni żonaci (z dziećmi lub bez informacji o potomstwie), co wskazuje na znaczną przewagę osób posiadających rodziny wśród pracowników Magistratu. Kawalerowie stanowili około 1/5 wszystkich urzędników, ale brak danych (20,4%) utrudnia pełne odtworzenie struktury rodzinnej tej grupy.

Wskazać należy, że w przypadku wielu urzędników, których kariera w magistracie była wieloletnia, nierzadko trwająca kilkanaście lat, przy ustalaniu stanu cywilnego uwzględniano ostatni z dostępnych w aktach osobowych formularz listy stanu służby. Prezentowane dane odzwierciedlają stan – co do zasady – końcowego etapu służby urzędnika, a nie cały przebieg jego życia rodzinnego. W konsekwencji kawaler w toku kariery mógł stać się żonaty, a żonaty – wdowcem, co należy brać pod uwagę przy interpretacji danych dotyczących stanu cywilnego. W przypadku osób zajmujących różne stanowiska w strukturze Magistratu, przyjęto różne tabele – jeśli były dostępne. Przykładowo, Jakub Wołoszyński jako księgowy był żonaty z piątką dzieci, zaś już jako radny – został zapisany jako wdowiec⁵⁶⁶.

⁵⁶⁵ G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 96–97.

⁵⁶⁶ Akta osobowe Jakuba Wołoszynskiego, APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/401.

W rubryce formularza poświęconej rodzinie urzędnika odnotowywano również wyznanie małżonki oraz dzieci, a także informację o tym, pod czyją opieką pozostają. Analiza tych danych wskazuje, że w badanej grupie urzędników niemal nie występowały małżeństwa mieszane, tj. związki zawarte między rzymskokatolikiem a prawosławną lub odwrotnie. Analogiczna sytuacja dotyczyła także dzieci – ich wyznanie odpowiadało konfesji rodziców, co odzwierciedlało utrwaloną praktykę unikania mieszanych związków wśród pracowników Magistratu. Jedyne odnotowany wyjątek stanowił Stefan Iwanowicz Kucharuk, dziennikarz, a następnie sekretarz do spraw ludności, wyznania prawosławnego, który poślubił rzymskokatolicką wdowę. Para nie miała wspólnych dzieci⁵⁶⁷.

Nie odnotowano również przypadków, w których dzieci urzędnika pozostawałyby pod inną opieką niż ojca. Wszystkie wpisy w formularzach wskazują, że w przypadku pracowników Magistratu opiekę prawną nad dziećmi sprawował ojciec.

⁵⁶⁷ Formularnyj spisok o służbie sekretaria ljublinskago gorodowego magistrata Stefana Kucharuka, APL, RGL, 35/116/0/3.5/903.

Rozdział III

Stanowisko prawne urzędników

1. Pragmatyka służbowa

1.1. Podstawy prawne

Przed wybuchem powstania styczniowego, administracja cywilna w Królestwie Polskim funkcjonowała na podstawie profesjonalnego korpusu urzędniczego. Charakterystyczną cechą tej formacji było to, że składała się ona głównie z rodzimych, wykwalifikowanych pracowników administracji. Kwestie związane ze stanowiskiem prawnym urzędników przeszły znaczącą ewolucję. Początkowo, od 1816 roku, regulowane były one przez różnorodne i rozproszone przepisy szczegółowe. Sytuacja ta uległa zmianie wraz z wprowadzeniem Ustawy o służbie cywilnej w Królestwie Polskim z 1859 roku⁵⁶⁸, która zastąpiła dotychczasowe regulacje. Ustawa wprowadzała istotne rozróżnienie w strukturze służby publicznej. Z jednej strony wyodrębniono służbę cywilną, do której można było wstąpić wyłącznie poprzez nominację. W jej skład wchodził urzędnicy zatrudnieni w centralnych i terytorialnych organach administracji rządowej. Z drugiej strony zdefiniowano służbę obywatelską, do której prowadzić mogły dwie ścieżki: wybór lub nominacja⁵⁶⁹.

Ustawa regulowała fundamentalne aspekty pracy urzędników zatrudnionych w administracji cywilnej Królestwa. Pomimo że wiele jej postanowień stanowiło recepcję rozwiązań funkcjonujących już w systemie pragmatyki służbowej Imperium, to wyróżniała się ona znacznie wyższą jakością legislacyjną od swojego rosyjskiego odpowiednika. Szczególną jej wartością była jego wewnętrzna spójność oraz precyzja postanowień. Ustawodawca świadomie unikał nadmiernej kazuistyki, koncentrując się na jasnym i przejrzystym określeniu kluczowych obszarów służby cywilnej. Do najważniejszych regulowanych kwestii należały procedury nominacyjne, katalog obowiązków i uprawnień przysługujących urzędnikom w trakcie pełnienia służby, a także szczegółowe warunki zakończenia stosunku służbowego⁵⁷⁰.

Oдноśnie osób pełniących służbę obywatelską, do służby zaliczano szereg funkcjonariuszy piastujących różnorodne stanowiska. Wśród nich znajdowali się: marszałkowie gubernialni szlachty wraz z członkami gubernialnych deputacji szlacheckich, kierownictwo i członkowie Rady Głównej Opiekuńczej, radcy powiatowi Dyrekcji

⁵⁶⁸ Ustawa z 10 (22) marca 1859 r. o służbie cywilnej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 53, s. 69–217.

⁵⁶⁹ L. Gorizontow, *Aparat urzędniczy Królestwa Polskiego w okresie rządów Paskiewicza*, „Przegląd Historyczny” 85/1–2, 1994., s. 45-58; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 305.

⁵⁷⁰ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 305–306.

Ubezpieczeń, osoby zasiadające w Radzie Przemysłowej, wójtowie gmin wiejskich, sędziowie pokoju i Trybunału Handlowego, a także przedstawiciele Dyrekcji Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego⁵⁷¹.

Ustawa o służbie cywilnej z 1859 r. stanowiła nadal prawo obowiązujące w badanym okresie, lecz wprowadzono pewnie wyjątki. Ustawa o akcyzie z 1866 roku wprowadziła wymóg stosowania przepisów rosyjskich wobec urzędników tej służby⁵⁷². Analogiczne regulacje znalazły się w kolejnych aktach prawnych: w ustawie czasowej o kasach z 19 (31) grudnia 1866 r. oraz ustawie o izbach skarbowych z 26 marca (7 kwietnia) 1869 r.⁵⁷³. Powyższa dwutorowość regulacji prawnych dotyczących pragmatyki służbowej utrzymała się aż do końca Królestwa Polskiego. Warto zauważyć, że nawet ukaz Senatu Rządzącego z 30 stycznia (11 lutego) 1879 r. wydany po likwidacji Komisji Rządowej Sprawiedliwości i ostatnich odrębności administracyjnych Królestwa, który zapowiadał zniesienie tego dualizmu, ostatecznie nie został w pełni zrealizowany⁵⁷⁴. Złożoność procesu unifikacji systemów administracyjnych oraz trwałość pewnych lokalnych rozwiązań prawnych, które mimo formalnych zapowiedzi ich zniesienia, pozostawały w mocy przez cały okres funkcjonowania administracji rosyjskiej w Królestwie Polskim, były cechami charakterystycznymi legislacji Królestwa⁵⁷⁵.

Ewolucja służby cywilnej w Rosji ma swoje fundamenty w reformach przeprowadzonych przez Piotra I w pierwszej połowie XVIII wieku. Te przełomowe zmiany doprowadziły do utworzenia nowoczesnego aparatu administracyjnego, charakterystycznego dla monarchii absolutnych, który opierał się na zasadach centralizmu i biurokratyzmu. Korpus urzędniczy tego systemu rekrutował się głównie spośród przedstawicieli szlachty i mieszczaństwa⁵⁷⁶.

Podstawowe zasady regulujące funkcjonowanie administracji państwowej, w tym prawa i obowiązki urzędników, zostały pierwotnie określone w ustawodawstwie Piotra I. Te regulacje były następnie systematycznie rozwijane przez kolejnych władców. Istotnym momentem w rozwoju rosyjskiego prawa administracyjnego było panowanie Mikołaja I,

⁵⁷¹ Wykaz urzędów służby obywatelskiej w Królestwie Polskim, Aneks do art. 190 Ustawy o służbie cywilnej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 53, s. 219–225.

⁵⁷² Ukaz z 7 (19) czerwca 1866 r. Ustawa o akcyzie od trunków, DPKP, t. 65, s. 17.

⁵⁷³ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa czasowa o kasach w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 66, s. 225; Ukaz z 26 marca (7 kwietnia) 1869 r. Ustawa o izbach skarbowych w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 69, s. 203.

⁵⁷⁴ Ukaz Senatu Rządzącego z 30 stycznia (11 lutego) 1879 r. o uchyleniu w guberniach Królestwa Polskiego mocy obowiązującej Najwyższej zatwierdzonej dnia 10 (22) marca 1859 r. ustawy o służbie cywilnej, ZP, t. 15, s. 61–63.

⁵⁷⁵ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 305–306.

⁵⁷⁶ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 1990, s. 131–134.

podczas którego w latach 1830–1832 roku dokonano kodyfikacji przepisów w III tomie Zводу Praw, tworząc odrębny Zbiór Statutów o Służbie Cywilnej⁵⁷⁷.

Kluczowym elementem tego zbioru był statut o służbie cywilnej z nominacji rządu, określający podstawy prawne funkcjonowania rosyjskiej biurokracji. W przeciwieństwie do jednolitej pragmatyki urzędniczej Królestwa Polskiego, rosyjski statut stanowił jedynie uporządkowany tematycznie zbiór przepisów, który podlegał licznym nowelizacjom w kolejnych edycjach Zbioru Praw. Charakterystyczną cechą rosyjskiego statutu było utrzymywanie w mocy przepisów, które w praktyce straciły już swoje znaczenie w drugiej połowie XIX wieku. Skutkowało to niespójnością terminologiczną i występowaniem anachronizmów, co znacząco utrudniało interpretację przepisów. Dodatkowo, kazuistyczny charakter wielu postanowień prowadził do występowania luk prawnych i wewnętrznych sprzeczności. Te niedoskonałości legislacyjne sprawiały, że Statut o służbie cywilnej pod względem techniki prawodawczej był znacznie mniej zaawansowany niż pragmatyka urzędnicza obowiązująca w Królestwie Polskim przed 1864 rokiem, co świadczy o istotnych różnicach w podejściu do organizacji służby cywilnej⁵⁷⁸.

1.2. Rangi, klasy, tytuły i stanowiska służbowe urzędników

W następstwie procesu unifikacyjnego, łączącego administrację cywilną Królestwa z systemem administracyjnym Imperium, nastąpiła znacząca transformacja w strukturze hierarchicznej urzędników państwowych. Fundamentalne zmiany dotknęły przede wszystkim dotychczasowego systemu klasyfikacji kadr urzędniczych. Szczególnie istotnym aspektem tych przemian było faktyczne wygaśnięcie wcześniejszych regulacji, które określały ogólną klasyfikację urzędników cywilnych w Królestwie Polskim. Dotyczyło to zarówno przepisów wprowadzonych w 1836 roku, jak i ich późniejszej nowelizacji z 1860 roku⁵⁷⁹. W miejsce lokalnych rozwiązań wprowadzono nowy porządek, bazujący na klasyfikacji funkcjonującej w Imperium. Proces ten był ściśle powiązany z sukcesywnym wprowadzaniem rosyjskich organów administracyjnych. W praktyce oznaczało to, że urzędnicy zatrudnieni w nowo tworzonych strukturach podlegali już klasyfikacji obowiązującej w całym Imperium, co stanowiło kolejny krok w kierunku pełnej unifikacji administracyjnej obu systemów⁵⁸⁰.

⁵⁷⁷ Ustaw o służbie graždanskoj po opriedieleniju ot prawitielstwa, wydanie 1876, Swod Zakonow, wydanie 1876, t. III, s. 1–233, art. 1–812; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 307.

⁵⁷⁸ Szczegółową analizę przepisów obu źródeł pragmatyki służbowej urzędników cywilnych zawierają prace: G. Smyk, *Pragmatyki służbowe urzędników cywilnych w Królestwie Polskim w latach 1867–1915*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2005, t. V, s. 33–54; A. Górak, *Kancelaria Gubernatora...*, s. 167–189; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 307.

⁵⁷⁹ Ukaz z 11 (23) maja 1836 r. o ogólnej klasyfikacji urzędów cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 19, s. 142–143; Ukaz z 10 (22) maja 1860 r. o ogólnej klasyfikacji urzędów cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 56, s. 1–24.

⁵⁸⁰ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 308–309.

Wraz z wprowadzeniem Tabeli o rangach w 1722 roku, która pozostała w mocy aż do upadku monarchii w 1917 roku, ustanowiono w Rosji precyzyjną strukturę hierarchiczną dla całego aparatu państwowego⁵⁸¹. Konstrukcja Tabeli o rangach opierała się na czterech zasadniczych pionach administracyjnych, które odzwierciedlały główne obszary zarządzania państwem: administrację cywilną, wojsko, marynarkę wojenną oraz służbę dworską. W ramach każdego z tych pionów funkcjonował autonomiczny system hierarchiczny, posługujący się własną, specyficzną nomenklaturą. System klasyfikacji w każdej kolumnie był ustrukturyzowany w formie czternastu klas urzędów, którym przypisano odpowiadające im rangi, określane mianem czynów. Struktura ta charakteryzowała się ścisłą hierarchicznością – pierwsza klasa reprezentowała najwyższy szczebel w hierarchii urzędniczej, podczas gdy czternasta znajdowała się na samym dole drabiny⁵⁸².

Pierwotna koncepcja Tabeli o rangach zakładała ścisłe powiązanie między stanowiskiem służbowym a rangą cywilną. Zgodnie z tymi założeniami, każde objęcie nowego stanowiska w służbie państwowej, czy to poprzez rozpoczęcie kariery urzędniczej, czy awans na wyższą pozycję, miało automatycznie wiązać się z przyznaniem rangi cywilnej odpowiadającej klasie objętego urzędu. Ta bezpośrednia korelacja między rangą a klasą stanowiska służbowego stanowiła fundament wczesnego systemu administracyjnego Imperium. W praktyce oznaczało to, że posiadana ranga cywilna była bezpośrednim odzwierciedleniem pozycji zajmowanej w hierarchii urzędniczej. System ten charakteryzował się ściśle określonymi zasadami awansu. Możliwość uzyskania wyższej rangi była bezpośrednio uzależniona od dostępności wakatu na odpowiednim stanowisku służbowym. Szczególne znaczenie w tej hierarchii miało osiągnięcie ósmej rangi, która otwierała przed urzędnikiem możliwość ubiegania się o nadanie szlachectwa dziedzicznego⁵⁸³.

W kolejnych latach system rang urzędniczych przeszedł istotną transformację. Kluczową zmianą było uniezależnienie awansu rangowego od faktycznego poszerzenia zakresu obowiązków czy objęcia wyższego stanowiska służbowego. Ten proces doprowadził do znaczącej modyfikacji pierwotnych założeń systemu. Druga połowa XVIII wieku przyniosła praktyczne rozdzielenie rang od klas urzędów. W rezultacie rangi cywilne ewoluowały w kierunku swoistego systemu nagradzania za długotrwałą i wzorową służbę państwową. Ta tendencja odzwierciedlała szerszą zmianę w podejściu do motywowania i doceniania kadry urzędniczej. Kolejny wiek przyniósł dalsze modyfikacje tego systemu,

⁵⁸¹ Ukaz tabeli o rangach wszech czynow wojskich, szlatskich i pridwornych z 24 stycznia (4 lutego) 1722 r., Swod Zakonow Rasijskoj Imperii 1722, nr 3890, s. 486–493, art. 1–19.

⁵⁸² G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 308.

⁵⁸³ *Ibidem*, s. 308.

szczególnie widoczne podczas panowania Mikołaja I i Aleksandra II. Ich polityka administracyjna wprowadziła istotne ograniczenia w przyznawaniu czterech najwyższych rang. Odstąpiono od automatycznego nadawania ich wyłącznie na podstawie stażu służby, rezerwując te wyróżnienia dla wąskiej grupy wysokich rangą urzędników państwowych, którzy zajmowali kluczowe stanowiska kierownicze w ramach pierwszych czterech klas urzędów. Ponadto, W obawie przed nadmierną liczbą urzędników, którzy uzyskując ósmą rangę, nabywali prawo do szlachectwa dziedzicznego, Mikołaj I zastrzegł je tylko dla posiadaczy czterech najwyższych rang cywilnych⁵⁸⁴.

Hierarchia stanowisk urzędniczych w systemie administracyjnym Imperium Rosyjskiego była regulowana dwutorowo. Tabela o rangach określała jedynie ogólną strukturę rang i klas urzędów cywilnych, natomiast szczegółowe przyporządkowanie konkretnych stanowisk służbowych do odpowiednich klas urzędów było regulowane poprzez statuty organiczne i etaty poszczególnych organów administracyjnych. Ten model organizacyjny został następnie zaadaptowany w Królestwie Polskim w ramach procesu unifikacji jego zarządu cywilnego z systemem administracyjnym Imperium. Jednakże wprowadzono istotne ograniczenie – w Królestwie nie występowały stanowiska należące do dwóch najwyższych klas urzędniczych, które były zarezerwowane wyłącznie dla ministrów i kierowników urzędów centralnych w Petersburgu. Szczegółowy obraz hierarchii stanowisk urzędniczych w Królestwie Polskim po 1866 roku można odtworzyć na podstawie analizy etatów rosyjskich władz administracyjnych wprowadzonych w tym okresie. Dokumenty te stanowią podstawowe źródło informacji o strukturze i organizacji ówczesnego aparatu administracyjnego⁵⁸⁵.

W administracji cywilnej Królestwa Polskiego, stanowiska najwyższego szczebla były klasyfikowane w ramach III, IV i V klasy urzędniczej. Na szczycie tej hierarchii znajdował się generał-gubernator wraz ze swoimi pomocnikami. Kolejne miejsca w strukturze zajmowali gubernatorzy i wicegubernatorzy. Do grona najwyższych urzędników zaliczali się również zwierzchnicy poszczególnych pionów administracji rządowej w Królestwie. Wśród nich znajdował się kurator Okręgu Naukowego Warszawskiego oraz jego pomocnik, a także osoby zarządzające okręgami dóbr państwowych oraz poczt i komunikacji. Na tym szczeblu hierarchii urzędniczej znajdował się również prezes Warszawskiego Komitetu Cenzury. W obszarze administracji skarbowej i kontroli państwowej najwyższe stanowiska piastowali zarządzający izbami kontroli oraz dyrektorzy izb skarbowych. Równorzędną pozycję

⁵⁸⁴ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 310–311.

⁵⁸⁵ *Ibidem*, s. 311.

zajmowali także urzędnicy kierujący gubernialnymi zarządami akcyzy oraz okręgami celnymi⁵⁸⁶.

Urzędy klasy VI, VII, VIII i IX stanowiły drugą grupę. Sprawowali je urzędnicy z samodzielnymi kompetencjami władczymi, którzy kierowali wydziałami, referatami i kancelariami różnych organów władz cywilnych, takich jak radcy, asesory wydziałów, referenci, sekretarze urzędów i naczelnicy kancelarii, inspektorzy lekarscy i weterynaryjni, nadzorcy okręgów celnych i budowniczy gubernialni, a także urzędnicy z odpowiednim przygotowaniem zawodowym. Naczelnicy powiatów o stanowiskach VI klasy i urzędnicy specjalni VII klasy należeli do tej kategorii urzędów, z wyjątkiem urzędników do specjalnych poruczeń przy generał-gubernatorze o stanowiskach V i VI klasy⁵⁸⁷.

W organach administracji cywilnej Królestwa najliczniejszą grupę stanowili urzędnicy zajmujący stanowiska X, XII i XIV klasy. Ta kategoria pracowników tworzyła zasadniczy trzon personelu biurowego i kancelaryjnego we wszystkich instytucjach rządowych. Charakterystyczną cechą tej grupy był brak uprawnień władczych – ich rola ograniczała się głównie do wykonywania funkcji technicznych i pomocniczych względem urzędników wyższych klas. Do tej kategorii zaliczano szereg specjalistycznych stanowisk, takich jak rachmistrze, kasjerzy i egzekutorzy. Istotną rolę odgrywali również tłumacze, technicy i topografowie. Personel kancelaryjny uzupełniali dziennikarze oraz liczne grono pracowników pomocniczych: asystenci buchalterów, referentów, sekretarzy i rewizorów. Poza strukturą klasową urzędników mianowanych funkcjonowała także grupa oficjalistów, którzy nie posiadali formalnego statusu urzędników państwowych. Zaliczali się do niej pracownicy niższego szczebla, tacy jak woźni, dozorczy, posługacze i gońcy. Szczególną podgrupę stanowili tzw. urzędnicy do pisma – kopiści i stenografowie – odpowiedzialni za prace związane z dokumentacją. Liczebność tej grupy pracowników nie była ściśle określona i zależała od dwóch czynników: decyzji kierownika urzędu oraz środków finansowych przewidzianych w etacie danej instytucji na wynagrodzenia dla tej kategorii personelu⁵⁸⁸.

2. Warunki mianowania, nominacja i dowody służby cywilnej

2.1. Mianowanie, powstanie stosunku służbowego

Rosyjskie przepisy dotyczące służby cywilnej w Królestwie Polskim precyzyjnie definiowały podstawowe kryteria, które każdy kandydat na stanowisko w administracji państwowej musiał spełnić. Do wymogów ogólnych należały: posiadanie statusu poddanego

⁵⁸⁶ G. Smyk, *Korpus urzędników...*, s. 83; A. Górak, *Kancelaria Gubernatora...*, s. 176.

⁵⁸⁷ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 312; A. Górak, *Kancelaria Gubernatora...*, s. 177.

⁵⁸⁸ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 312–313; A. Górak, *Kancelaria Gubernatora...*, s. 177.

rosyjskiego, właściwy wiek, odpowiednia płeć, określony poziom wykształcenia oraz nieposzlakowana opinia moralna. Niezbędna była również znajomość języka rosyjskiego. Poza wymogami ogólnymi funkcjonował również system warunków szczegółowych, obejmujących specyficzne kwalifikacje zawodowe oraz poziom wykształcenia, których spełnienie było niezbędne przy ubieganiu się o konkretne stanowiska w poszczególnych organach administracji. Fundamentalnym kryterium dostępu do służby państwowej było posiadanie statusu poddanego cesarza, ponieważ w systemie prawnym Imperium nie funkcjonowało pojęcie obywatelstwa rozumianego jako przynależność państwowa. Wszyscy mieszkańcy Imperium byli traktowani jako poddani monarchy. Ten patrymonialny model relacji między ludnością a władcą pozostał niezmieniony nawet po wprowadzeniu Praw Zasadniczych w 1906 roku i był formalnie utrzymywany w Rosji aż do 1917 roku. Status poddanego cesarzowi można było uzyskać na dwa sposoby: przez urodzenie z rodzica posiadającego ten status lub poprzez naturalizację. Proces naturalizacji był dostępny dla cudzoziemców, którzy spełnili określone warunki: zamieszkiwali nieprzerwanie na terytorium Rosji przez minimum pięć lat oraz złożyli przysięgę wierności cesarzowi. Decyzję o przyznaniu tego statusu podejmował minister spraw wewnętrznych. W wyjątkowych przypadkach sam monarcha mógł zezwolić na przyjęcie cudzoziemców do służby państwowej ze względu na ich kwalifikacje. Jednak nawet w takiej sytuacji wymagane było uprzednie złożenie przysięgi wierności cesarzowi⁵⁸⁹.

Mieszkańcy Królestwa Polskiego do 1864 r. zachowali odrębną przynależność państwową, co gwarantowały Konstytucja z 1815 r. i Statut Organiczny z 1832 r.⁵⁹⁰. Mimo braku formalnego uchylenia tych przepisów, po powstaniu styczniowym w praktyce rozciągnięto na nich poddaństwo rosyjskie. Ukazy uwłaszczeniowe z 1864 r. określały ich już jako poddanych w Królestwie Polskim. Dostęp do służby cywilnej w Królestwie był ograniczony. Żydzi zostali pozbawieni praw politycznych w 1808 r., a Konstytucja z 1815 r. przyznała je tylko chrześcijanom. Choć ustawa z 1859 r. nie wykluczała ich wprost, dopuszczenie do urzędów zależało od oddzielnych decyzji. Reformy Wielopolskiego formalnie zrównały Żydów wobec prawa, lecz w praktyce niewiele to zmieniło. Dopiero ukaz z 1866 r. umożliwił doktorom medycyny pracę w administracji, a w latach siedemdziesiątych

⁵⁸⁹ Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 1–11, art. 1–46; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 313.

⁵⁹⁰ Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego..., art. 29; Statut Organiczny dla Królestwa Polskiego..., art. 21.

XIX wieku prawo to rozszerzono na absolwentów szkół technicznych⁵⁹¹. Mimo to w administracji Królestwa pracowało niewielu urzędników żydowskiego pochodzenia⁵⁹².

Ponadto, ograniczenia w dostępie do etatów urzędniczych dotyczyły zakazu zatrudniania w jednym urzędzie krewnych i powinowatych, jeśli powstałby między nimi stosunek podległości służbowej, zakazu łączenia funkcji wojskowych z administracyjnymi oraz formalny zakaz zatrudniania w administracji kupców, mieszczan i chłopów, który to w XIX był archaiczny i nie był stosowany⁵⁹³.

Podstawowym warunkiem mianowania kandydata na stanowisko służbowe w administracji państwowej Imperium było ukończenie szesnastego roku życia. Do służby cywilnej mogły jednak być przyjęte osoby, które ukończyły co najmniej czternaście lat. Jednak dopiero w wieku szesnastu lat można korzystać z praw i przywilejów związanych z pełnieniem służby cywilnej, takich jak awans, dodatki do pensji, nagrody jubileuszowe, order i odznaczenia za nieskazitelną służbę. Przede wszystkim okres stażu pracy, od którego zależała emerytura, liczył się dopiero od ukończenia przez urzędnika szesnastu lat⁵⁹⁴.

Urzędnikami co do zasady mogli zostać jedynie mężczyźni. Zarówno prawodawstwo w Królestwie Polskim, jak i w Imperium przyjęło jednolitą zasadę: kobiety nie mogły zajmować stanowisk urzędniczych. Pierwszymi wyjątkami od tej zasady były w drugiej połowie XIX wieku. Na podstawie Najwyższego Rozkazu z 1871 r. kobiety mogły pracować jako akuszerki, felczerki i aptekarze, a także jako nauczycielki w szkołach elementarnych. Ponadto kobiety mogły pracować jako sygnalistki i telegrafistki w firmach pocztowych i telegraficznych. Niemniej jednak wyżej wymieniona instrukcja zabraniała kobietom przyjmowania na stanowiska kancelaryjne w organach, których obsadzenie zależało od nominacji⁵⁹⁵.

2.2. Nominacja urzędników

Cesarz, będący najwyższym zwierzchnikiem administracji państwowej, miał prerogatywę mianowania urzędników cywilnych. Jednak ze względów praktycznych zwykle powierzał on mianowanie innym organom, zastrzegając sobie prawo do mianowania

⁵⁹¹ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1862 r. o równouprawnieniu Żydów w Królestwie Polskim, DPKP, t. 60, s. 19–37, art. 1–9; Ukaz z 1 (13) lutego 1866 r. o dopuszczeniu Żydów posiadających stopnie naukowe do służby cywilnej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 64, s. 9, art. 1–3.

⁵⁹² G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 314.

⁵⁹³ Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 37–38, art. 166; Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 103, art. 37; Ukaz Senatu Rządzącego z 1 (13) marca 1872 r. w przedmiocie praw wojskowych do zajmowania posad w zarządzie cywilnym, ZP, t. 2, s. 75–81, art. 1–3. G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 314.

⁵⁹⁴ Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 4, art. 13; Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 74, art. 4; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 315.

⁵⁹⁵ Najwyższy Rozkaz z 14 (26) stycznia 1871 r. o dozwoleniu zajmowania przez kobiety posad rządowych, ZP, t. 1, s. 9–11, art. 1–6.

urzędników najwyższych klas osobiście. W Królestwie monarcha mógł mianować urzędników IV i wyższych tylko na wniosek namiestnika. Na wniosek zainteresowanych organów urzędników klasy V i VI mianował namiestnik lub Rada Administracyjna. Komisja rządowa i inne organy centralne Królestwa były odpowiedzialne za wybór urzędników klasy VII, VIII i IX. Władzom naczelnym lub gubernialnym należało prawo mianowania urzędników pozostałych klas na wniosek podległych im organów. We wszystkich organach ich bezpośredni zwierzchnicy zatrudniali kandydatów na ogólne stanowiska urzędników⁵⁹⁶.

Po zniesieniu komisji rządowych oraz innych centralnych organów Królestwa, ich uprawnienia dotyczące mianowania urzędników cywilnych zostały przejęte przez odpowiednie ministerstwa w Petersburgu. Właściwość organów uprawnionych do nominacji urzędników cywilnych, w następstwie reorganizacji władz pośrednich według wzorców istniejących w Imperium, określał rosyjski Statut o służbie cywilnej oraz statuty organiczne poszczególnych władz administracyjnych. Nadal wyłącznie cesarz posiadał prawo mianowania urzędników klasy I-IV, działając według własnego uznania lub na podstawie wniosku zainteresowanych władz resortowych. Z kolei prawo nominacji urzędników klasy V i VI przysługiwało ministrom oraz kierownikom urzędów centralnych, działającym na wniosek naczelników zainteresowanych władz. Natomiast prawo mianowania urzędników klasy VII-XIV należało do ministrów i kierowników urzędów centralnych lub do gubernatorów i wicegubernatorów – zależnie od tego, czy kandydat miał pełnić funkcję we władzach centralnych, czy też w organach gubernialnych bądź powiatowych⁵⁹⁷.

Osoba ubiegająca się o przyjęcie do służby cywilnej miała obowiązek złożenia odpowiedniego podania wraz z załącznikami, wśród których znajdowała się metryka urodzenia i chrztu oraz dokument potwierdzający ukończenie właściwej placówki edukacyjnej w formie świadectwa lub patentu. W oparciu o przedłożoną dokumentację, odpowiedni organ posiadający kompetencje do mianowania urzędnika danej klasy wydawał nominację w formie pisemnej decyzji lub poprzez stosowny wpis w liście stanu służby kandydata⁵⁹⁸.

Do formalnego zakończenia procesu nominacji niezbędne było spełnienie dodatkowych warunków: złożenie przez przyszłego urzędnika przysięgi lojalności wobec

⁵⁹⁶ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 111–115, art. 53–59; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 314.

⁵⁹⁷ Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 40–41, art. 179; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 319.

⁵⁹⁸ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 77–79, art. 5–8; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 40–41, art. 181–183, art. 191; A. Bereza, G. Smyk, *Stanowisko prawne urzędników administracyjnych i sądowych w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LIII, z. 1, 2001, s. 245–262.

aktualnie panującego monarchy oraz przeprowadzenie instalacji, czyli procedury określenia zakresu obowiązków służbowych i czynności urzędowych związanych z obejmowanym stanowiskiem. Każdy rozpoczynający służbę po raz pierwszy urzędnik był zobowiązany do złożenia przysięgi służbowej według ustalonego wzoru. Zgodnie z jej treścią, urzędnik przysięgał wierność nie państwu czy narodowi, lecz bezpośrednio osobie sprawującego władzę monarchy. Przysięga musiała być złożona osobiście w obecności bezpośredniego przełożonego oraz duchownego reprezentującego wyznanie urzędnika. Podpisany przez urzędnika tekst przysięgi dołączano następnie do jego dokumentacji personalnej. Poza złożeniem przysięgi, urzędnik był również zobowiązany do przedstawienia pisemnej deklaracji, w której zapewniał, że nie jest członkiem żadnych tajnych stowarzyszeń oraz zobowiązywał się do nieprzystępowania do nich w przyszłości. Celem instalacji było zaznajomienie urzędnika z zakresem jego służbowych obowiązków. Procedurę tę przeprowadzał albo bezpośredni przełożony, albo ustępujący z danego stanowiska poprzednik urzędnika. Wszelkie czynności związane z instalacją dokumentowano w formie protokołu, który obejmował: spis dokumentów przedłożonych przez urzędnika, adnotację o złożeniu przysięgi oraz szczegółowe określenie zakresu obowiązków i czynności urzędowych związanych z objętym stanowiskiem⁵⁹⁹.

Każdy urzędnik przy podejmowaniu służby lub przy awansowaniu na wyższe stanowisko był zobowiązany do wniesienia jednorazowej opłaty nominacyjnej. Zarówno konieczność jej uiszczenia, jak i kwotę określała ustawa stemplowa z 1863 r.⁶⁰⁰ Pobranie opłaty nominacyjnej następowało z pierwszej pensji po zakończeniu procesu instalacji, poprzez wykupienie papieru stemplowego lub w formie gotówkowej. Wysokość opłaty stanowiła 2% rocznego wynagrodzenia urzędnika. W przypadku nominacji na wyższe stanowiska służbowe, procent ten był obliczany od różnicy pomiędzy nowym a dotychczasowym wynagrodzeniem. Odpowiedzialność za dopilnowanie wywiązania się przez urzędnika z obowiązku uiszczenia opłaty nominacyjnej spoczywała na jego przełożonym lub urzędniku zatwierdzającym listę płac. Na podstawie ukazu Senatu Rządzącego z 1872 r. urzędnicy zatrudnieni w tych organach administracyjnych Królestwa, w których obowiązywała już ustawa o służbie cywilnej w Imperium, zostali zwolnieni z obowiązku wnoszenia opłaty⁶⁰¹.

⁵⁹⁹ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 79–81, art. 8–11; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 42, art. 185; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 320.

⁶⁰⁰ Ukaz z 25 września (7 października) 1863 r. o opłatach stemplowych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 61, s. 259–261, art. 83–88.

⁶⁰¹ Ukaz Senatu Rządzącego z 22 sierpnia (3 września) 1872 r. o porządku pobierania opłaty nominacyjnej, ZP, t. 2, s. 405.

Łączne spełnienie wszystkich tych wymogów – nominacji, przysięgi oraz instalacji – skutkowało nabyciem przez kandydata statusu urzędnika państwowego. Dodatkowo, dla określonych kategorii urzędników wprowadzono wymóg złożenia kaucji. Dotyczyło to zwłaszcza osób, których obowiązki służbowe wiązały się z zarządzaniem funduszami skarbowymi i miejskimi, a w obszarze sądownictwa – komorników. Kaucja ta pełniła funkcję zabezpieczenia ewentualnych roszczeń podmiotów prywatnych z tytułu szkód, jakie mogły zostać im wyrządzone przez urzędnika podczas wykonywania jego obowiązków służbowych, stanowiąc tym samym swoisty mechanizm ochrony interesów obywateli⁶⁰².

2.3. Dowody służby cywilnej

Przepisy dotyczące służby cywilnej zarówno na terenie Królestwa, jak i Imperium określały trzy podstawowe dokumenty, które można było wykorzystać do poświadczania kwalifikacji urzędniczych. Pierwszym z nich był patent nominacyjny, który otrzymywał pracownik po przyjęciu do pracy jako formalne potwierdzenie jego objęcia stanowiska. Drugim dokumentem była lista stanu służby, która towarzyszyła urzędnikowi przez cały jego czas pracy w administracji cywilnej. Lista zawierała informacje na temat jego rozwoju zawodowego, awansów i przeniesień, a także innych istotnych okoliczności związanych ze stanowiskiem. Trzecim dokumentem był atestat, który otrzymywał urzędnik po zakończeniu jego zatrudnienia, potwierdzający fakt i okoliczności zwolnienia go ze stanowiska⁶⁰³.

W początkowym okresie kariery każda osoba rozpoczynająca pracę w administracji cywilnej na stanowisku klasowym otrzymywała jednocześnie patent nominacyjny. Dokument ten stanowił formalne potwierdzenie przyjęcia do służby cywilnej oraz nominacji na konkretne stanowisko służbowe przypisane do jednej z czternastu klas urzędniczych. Dla stanowisk zaliczanych do czterech najwyższych klas urzędów, patenty nominacyjne były wydawane urzędnikom poprzez Najwyższy Rozkaz imienny, opatrzony własnoręcznym podpisem cesarza. W przypadku pozostałych klas, nominacje były wystawiane przez stosowne władze posiadające uprawnienia do mianowania na poszczególne stanowiska klasowe. Praktyka ta uległa jednak zmianie za sprawą postanowienia Komitetu Urządzającego z 1868 roku, które zlikwidowało wydawanie patentów nominacyjnych na urzędy poniżej IV klasy⁶⁰⁴. Zamiast tego, nakazano jedynie bardziej rygorystyczne prowadzenie list stanu służby

⁶⁰² Zdanie Rady Państwa z 9 (21) czerwca 1873 r. o kaucjach dla urzędników cywilnych, ZP, t. 3, s. 115, art. 1–6. G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 320–321.

⁶⁰³ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 191–193, art. 168–172; Postanowienie Komitetu Urządzającego z 8 (20) marca 1868 r. o prowadzeniu list stanu służby dla urzędników cywilnych służących w guberniach Królestwa Polskiego, PKU, t. 12, s. 488; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 337.

⁶⁰⁴ Postanowienie Komitetu Urządzającego z 8 (20) marca 1868 r. o prowadzeniu list stanu służby dla urzędników cywilnych służących w guberniach Królestwa Polskiego, PKU, t. 12, s. 488.

dla tych urzędników, co miało zapewnić właściwą dokumentację przebiegu ich kariery zawodowej⁶⁰⁵.

Każdy urzędnik i oficjalista miał własne akta osobowe od chwili przyjęcia do służby cywilnej. Były one przechowywane w archiwum urzędu, w którym obecnie pracował. W aktach tych znajdowały się wszystkie dokumenty, świadectwa i opinie dotyczące sytuacji rodzinnej i majątkowej urzędnika, a także jego pracy w administracji państwowej. Na podstawie akt osobowych utrzymywano listę stanu służby urzędnika, która była aktualizowana przy każdym awansie. W przypadku przeniesienia go do innego urzędu lub czasami zmiany miejsca pracy w jednym urzędzie, utworzono nową listę stanu służby, podczas gdy dotychczasowa została zachowana w aktach osobowych. W rezultacie listy stanu służby urzędnika były przechowywane we wszystkich miejscach, w których był zatrudniany. Lista stanu służby zawierała szczegółowe informacje o całej karierze zawodowej urzędnika, począwszy od dnia pierwszej nominacji do dnia rozpoczęcia, a czasami aż do ustania stosunku urzędniczego. Była ona sporządzona w odpowiedniej formie i zawierała czternaście rubryk zawierających wszystkie niezbędne informacje dotyczące urzędnika i jego pracy w urzędzie, takie jak dane osobowe (imię, nazwisko, wiek, wyznanie, ranga, uposażenie, lojalność i sumienność w pracy), pochodzenie społeczne urzędnika oraz jego rodziny (w tym szlachectwo i tytuły arystokratyczne), stan majątkowy (nieruchomości, wartość dóbr ziemskich). Lista zawierała także informacje o wykształceniu, przebiegu kariery urzędniczej i wojskowej (awanse, nagrody, stanowiska, lata pracy). Uwzględniała kary dyscyplinarne, śledztwa, procesy sądowe, historię urlopów, nagrody przy zwolnieniu oraz dane o rodzinie (stan cywilny, liczba i wiek dzieci, ich edukacja i wyznanie)⁶⁰⁶.

Urzędnik, który otrzymał dymisję lub został przeniesiony do innego pionu administracji państwowej, otrzymywał atest, czyli akt zwolnienia ze służby. Skrócił on informacje zawarte w liście stanu służby, zwracając szczególną uwagę na ocenę pracy urzędnika i jego zdolność do służby cywilnej. W przypadku ponownego ubiegania się o przyjęcie do służby cywilnej urzędnik musiał przedstawić atestat naczelnikowi urzędu, w którym chciał być zatrudniony. Atestat sporządzany na opłaconym papierze stemplowym, poświadczonym podpisem naczelnika urzędu. Zawierał pełny opis dotychczasowej służby urzędnika, jego nagrody i odznaczenia wraz z uzasadnieniem, informacje o karalności i postępowaniach sądowych oraz ich wynikach. Uwzględniał także dodatkowe zadania

⁶⁰⁵ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 337.

⁶⁰⁶ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 193–195, art. 173–176; Ustaw o służbie grażdąńskiej..., s. 168–174, art. 777–778; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 338–339.

wykonywane przez urzędnika i ocenę ich realizacji, rozliczenie powierzonych funduszy i dokumentów, charakterystykę osobistą, lojalność i zaangażowanie w obowiązki służbowe. Opisywał sposób zwolnienia ze służby, przyczyny dymisji oraz informował o zachowaniu prawa do munduru i emerytury. W przypadku zgubienia atestatu urzędnik mógł ubiegać się o jego duplikat, po wcześniejszym publicznym ogłoszeniu unieważnienia oryginału⁶⁰⁷.

3. Prawa i przywileje urzędnicze

Przepisy dotyczące służby urzędniczej obowiązujące zarówno w Królestwie Polskim, jak i w Imperium Rosyjskim określały identyczny zestaw praw oraz przywilejów przysługujących osobom zatrudnionym w administracji cywilnej. Przepisy te spełniały podwójną funkcję – z jednej strony zapewniały urzędnikom stabilność w wykonywaniu powierzonych im obowiązków, z drugiej stanowiły czynnik motywacyjny zachęcający do sumiennego wypełniania funkcji urzędniczych. Część tych uprawnień, jak na przykład wynagrodzenie, wynikała bezpośrednio z natury stosunku urzędniczego i była określana jednocześnie z wydaniem aktu nominacji. Pozostałe przywileje przyznawano urzędnikom albo w charakterze nagrody za wieloletnią, nieskazitelną służbę, albo w celu wyróżnienia ich spośród innych członków społeczeństwa. Odrębną kategorię stanowiły prawa i przywileje ustanowione ukazem z 1867 roku, przeznaczone dla urzędników rosyjskich podejmujących służbę w guberniach Królestwa Polskiego⁶⁰⁸. Zgodnie z intencją władz centralnych, miały one przyspieszyć proces rusyfikacji kadry osobowej w tworzonej administracji Królestwa. Z tego powodu zostały one sformułowane w sposób korzystniejszy niż uprawnienia i przywileje określone w obu pragmatykach urzędniczych⁶⁰⁹.

3.1. Uposażenie

Na wynagrodzenie urzędników składała się pensja etatowa oraz wszelkiej maści dodatki służbowe. Pensja etatowa stanowiła podstawowy element wynagrodzenia urzędnika zatrudnionego w służbie cywilnej. Wysokość tego świadczenia była bezpośrednio powiązana z klasą stanowiska zajmowanego przez danego funkcjonariusza państwowego. Kwotę wynagrodzenia determinował coroczny etat płac zatwierdzany przez cesarza, który określał wysokość środków finansowych przypisanych do poszczególnych stanowisk służbowych w danej instytucji administracyjnej. Co do zasady, urzędnik mógł otrzymywać tylko jedno wynagrodzenie, nawet jeśli wykonywał kilka funkcji lub zajmował równocześnie dwa

⁶⁰⁷ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 195–197, art. 177–179; Ustaw o służbie grażdzańskoj..., s. 173, art. 794–795; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 339.

⁶⁰⁸ Ukaz z 30 lipca (11 sierpnia) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia służących w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 67, s. 289–299, art. 1–22.

⁶⁰⁹ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 323–325.

stanowiska w tej samej instytucji. W tym drugim przypadku istniała jednak możliwość przyznania drugiej pensji, lecz wyłącznie na podstawie szczególnego, osobistego zarządzenia cesarza. Kluczową cechą prawa do pensji była jego niezbywalność. Urzędnik nie posiadał możliwości zrzeczenia się prawa do pobierania wynagrodzenia, ani też nie mógł zawrzeć umowy, na mocy której przekazałby to uprawnienie osobie trzeciej, co miało gwarantować stabilność finansową kadry urzędniczej⁶¹⁰.

Prawo do wynagrodzenia etatowego urzędnik uzyskiwał w dniu objęcia stanowiska służbowego podczas instalacji. Utrata tego uprawnienia następowała w momencie śmierci, w dniu zwolnienia ze służby, w przypadku przedłużenia urlopu ponad dwa miesiące lub w sytuacji choroby trwającej dłużej niż cztery miesiące. Wynagrodzenia wypłacano miesięcznie, stosując zasadę płatności „z dołu”. W przypadku śmierci urzędnika, wypracowane przez niego wynagrodzenie przekazywano jego spadkobiercom. Jeżeli jednak spadkobiercy nie podjęli należnych im środków finansowych w ciągu dwóch lat, wynagrodzenie to przechodziło na rzecz Skarbu Państwa. Szczególne regulacje dotyczyły urzędników, których stanowisko nie zostało uwzględnione w corocznym etacie urzędu. Zachowywali oni prawo do połowy dotychczasowego wynagrodzenia przez okres dwóch lat. Analogicznie, urzędnicy zawieszeni w wykonywaniu obowiązków z powodu toczącego się przeciwko nim postępowania dyscyplinarnego lub karnego zachowywali prawo do połowy wynagrodzenia do momentu zwolnienia ze służby, lub przywrócenia na stanowisko. W przypadku przywrócenia na stanowisko wypłacano im zatrzymaną wcześniej drugą połowę wynagrodzenia⁶¹¹.

Dla urzędników rosyjskich, którzy przenieśli się do służby w Królestwie, przewidziano korzystniejsze warunki. Nabywali oni prawo do wynagrodzenia już w dniu nominacji, a w sytuacji pozostawania poza etatem przez rok otrzymywali pełne wynagrodzenie⁶¹².

Jak już wspomniane, wynagrodzenie urzędników, poza podstawową płacą etatową, obejmowało również różnorodne dodatki służbowe. Przyznawano je z ogólnego funduszu przewidzianego na ten cel w budżecie wydatków danej instytucji administracyjnej. Wśród tych dodatkowych elementów uposażenia funkcjonariusza państwowego znajdowały się: indywidualne dodatki do wynagrodzenia zasadniczego, świadczenia w formie diet i delegacji

⁶¹⁰ Postanowienie Rady Administracyjnej z 19 (31) stycznia 1837 r. o zakazie zrzekania się przez urzędników cywilnych płacy etatowej i pensji emerytalnej na rzecz osób trzecich, DPKP, t. 20, s. 376; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 325.

⁶¹¹ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 153–155, art. 115–117; Ustaw o służbie grażdzańskiej..., s. 122–132, art. 558–605; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 326.

⁶¹² Ukaz z 30 lipca (11 sierpnia) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia ..., s. 291 i 297–299, art. 15 i 17; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 326.

oraz wsparcie materialne przeznaczone na pokrycie kosztów wynajmu lokalu mieszkalnego. Dodatek osobisty był formą nagrody przyznawanej urzędnikom za wzorową lub wyróżniającą się służbę. Był on ściśle związany z daną osobą i nie przechodził na następcę na tym samym stanowisku. Jego wysokość ustalał przełożony urzędnika, przy czym łączna suma dodatków w ciągu roku nie mogła przekroczyć rocznego wynagrodzenia etatowego. W przypadku urzędników czterech najwyższych klas przyznanie dodatku należało do kompetencji monarchy, który wydawał w tej sprawie imienny rozkaz, natomiast w odniesieniu do pozostałych urzędników decyzję podejmowali odpowiedni ministrowie lub kierownicy urzędów centralnych. Dla oficjalistów oraz urzędników kancelaryjnych, niemających stanowisk klasyfikowanych, przewidziano jednolite zasady przyznawania dodatku: po pięciu latach służby wynosił on jedną trzecią pensji, po dziesięciu – dwie trzecie, a po piętnastu latach był równy pełnemu wynagrodzeniu. Ponadto urzędnicy rosyjscy, którzy rozpoczęli pracę w Królestwie po 13 stycznia 1864 roku, otrzymywali zwrot kosztów podróży w wysokości 1000 rubli, jednorazowy dodatek na zagospodarowanie w kwocie 500 rubli oraz co pięć lat stały dodatek wynoszący 15% pensji etatowej, a w przypadku zatrudnienia w wydziale oświecenia publicznego – 25%. Liczba rosyjskich urzędników korzystających z tych przywilejów nie mogła jednak przekraczać połowy wszystkich pracowników danego urzędu⁶¹³.

Diety i delegacje były świadczeniami wypłacanymi urzędnikom oddelegowanym do wykonywania obowiązków służbowych poza siedzibą urzędu lub przenoszonym do innej miejscowości bez awansu na wyższe stanowisko. Decyzję o ich przyznaniu podejmowali naczelnicy instytucji, w których byli zatrudnieni delegowani urzędnicy. Środki te miały na celu pokrycie kosztów podróży, utrzymania oraz zakwaterowania i były uzależnione od odległości, średnich cen życia oraz rangi urzędniczej. Podobną rolę pełniły tzw. „pieniądze stołowe” (*stołowaja diengi*), które przyznawano na pokrycie kosztów związanych z zagospodarowaniem się w nowym miejscu pracy oraz na wydatki reprezentacyjne. W przypadku urzędników zajmujących stanowiska w czterech najwyższych klasach ich wysokość określano w etacie płac urzędu, natomiast pozostali urzędnicy otrzymywali je według uznania przełożonych. Dodatkowo urzędnikom rozpoczynającym służbę lub przenoszonym do innej miejscowości przysługiwał zasiłek na wynajem i utrzymanie mieszkania⁶¹⁴.

⁶¹³ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 151–153, art. 112; Ustaw o służbie grażdzańskiej..., s. 119, art. 539; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 326.

⁶¹⁴ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim... s. 161, art. 126; Ustaw o służbie grażdzańskiej..., s. 121–122, art. 552–557; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 326.

3.2. Prawo do urlopu

Po otrzymaniu nominacji urzędnik przyjmował na siebie zobowiązanie do osobistego i ciągłego wykonywania swoich obowiązków w wyznaczonym miejscu pracy przez cały rok kalendarzowy, z wyłączeniem dni świątecznych. Opuszczenie miejsca urzędowania bez powiadomienia i akceptacji przełożonych było surowo zakazane i mogło skutkować postępowaniem dyscyplinarnym, włącznie z usunięciem ze służby⁶¹⁵.

Urlop nie stanowił przysługującego urzędnikowi prawa wynikającego bezpośrednio z zatrudnienia w administracji cywilnej, lecz był traktowany jako szczególny przywilej, o który należało wnioskować do przełożonych. Długość urlopu nie była uzależniona od okresu zatrudnienia, lecz od decyzji zwierzchnika. Urlop nieprzekraczający dwudziestu dziewięciu dni, podczas którego urzędnik musiał pozostawać na terytorium Królestwa lub Imperium, przyznawał bezpośredni przełożony; urlop trwający ponad dwadzieścia dziewięć dni, ale nie dłuższy niż cztery miesiące, również z obowiązkiem przebywania na terenie Królestwa lub całego Imperium, był udzielany przez naczelnika władzy odpowiedzialnej za nominację urzędnika; urlop przekraczający cztery miesiące oraz każdy urlop pozwalający na wyjazd zagraniczny wymagał decyzji panującego, do którego wniosek kierowały władze zwierzchnie urzędnika⁶¹⁶.

Władze upoważnione do udzielania urlopów miały obowiązek zapewnić, że pracownicy nie urlopują zbyt często i że w urzędzie zawsze pozostaje dostateczna liczba pracowników, która jest niezbędna do sprawnego funkcjonowania. W przypadku, gdy kilku urzędników zatrudnionych w tym samym urzędzie złożyło wniosek o urlop w tym samym czasie, należało wziąć pod uwagę ich stanowisko służbowe, powody zdrowotne oraz liczbę udzielonych im wcześniej urlopów⁶¹⁷.

3.3. Prawo do awansu

Urzędnik w Królestwie, jeśli prawidłowo wykonywał swoje obowiązki, mógł liczyć na awans na wyższą pozycję. Jednak awans zależał od posiadania wakującej posady, rekomendacji przełożonych oraz lat służby na dotychczasowym stanowisku. Osobiste zdolności i zasługi urzędnika, a także zaszczytne pełnienie służby na zajmowanej dotąd pozycji, były podstawą rekomendacji i wniosku o awans na stanowisko zwierzchnika. Nie przeprowadzono odrębnego egzaminu, aby ocenić kwalifikacje urzędnika, które

⁶¹⁵ Postanowienie Namiestnika z 9 (21) maja 1816 r. o zakazie oddalania się ze służby urzędników cywilnych bez zgody władz przełożonych, DPKP, t. 1, s. 403–404, art. 1–3.

⁶¹⁶ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 175–181, art. 146–152; Ustaw o służbie grażdąńskiej..., s. 158–161, art. 728–739; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, 328.

⁶¹⁷ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim. . . , s. 181, art. 153; Ustaw o służbie grażdąńskiej... , s. 159, art. 733; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 328.

predestynowały go do wykonywania nowych obowiązków służbowych na wyższym stanowisku. Z czasem urzędnik mianowany na pierwszy urząd klasowy nie musiał już wykazywać żadnych dodatkowych umiejętności, a pisał się w hierarchii urzędniczej zgodnie z zasadami dotyczącymi wysługi lat i dzięki pozytywnej opinii zwierzchników⁶¹⁸.

System awansów urzędniczych uwzględniał dwa okresy stażu wymaganego do uzyskania awansu: standardowy i skrócony. W przypadku stanowisk od XIV do VIII klasy wymagany był czteroletni staż, natomiast przy awansach na posady od VII do V klasy – trzyletni. W odniesieniu do najwyższych czterech klas decyzja o awansie należała wyłącznie do monarchy i nie była uzależniona od stażu pracy. Niektóre okresy nie były wliczane do stażu służby, m.in. urlopy przekraczające cztery miesiące, czas spędzony poza etatem urzędu, okres aresztowania (chyba że urzędnik został oczyszczony z zarzutów). Natomiast w przypadku szczególnych zasług przełożeni mogli rekomendować urzędnika do awansu w skróconym trybie, który obniżał wymagany staż o rok. Z takiego przywileju korzystali także urzędnicy rosyjscy, którzy rozpoczęli pracę w administracji cywilnej Królestwa Polskiego po 13 stycznia 1864 roku. Awans następował stopniowo – urzędnik mógł objąć stanowisko o jedną klasę wyższą od dotychczasowego. W wyjątkowych sytuacjach, gdy wymagało tego dobro służby, możliwy był awans o dwie klasy, lecz wymagało to zgody ministra, a w przypadku najwyższych stanowisk – decyzji monarchy. W takich przypadkach urzędnik pełnił obowiązki na nowym stanowisku tymczasowo i otrzymywał oficjalną nominację dopiero po spełnieniu skróconych wymogów stażowych. Preferencję w awansach mieli urzędnicy już zatrudnieni w danym urzędzie, jednak władze miały prawo powołać na wolne stanowisko osobę z innej instytucji, jeśli wymagał tego interes służby. W sytuacji, gdy kilku urzędników tej samej klasy ubiegało się o awans, decydowało starszeństwo liczone od dnia spełnienia wymaganego okresu służby⁶¹⁹.

3.4. Prawo do tytułów, rang cywilnych, nagród i odznaczeń.

Urzędnicy mieli prawo do posługiwania się tytułami oraz rangami cywilnymi zgodnymi ze swoim stanowiskiem w trakcie pełnienia służby. Po jej zakończeniu nadal mogli używać tytułu odpowiadającego najwyższej funkcji, jaką sprawowali, a także zachowywali przysługującą im rangę⁶²⁰.

⁶¹⁸ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 183–185, art. 154–160; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 161–162, art. 740–744; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 329.

⁶¹⁹ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 97–101, art. 34 i 35, art. 97–99; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 58 i s. 63, art. 271–273, art. 292; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 329.

⁶²⁰ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 143, art. 99; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 112, art. 511. G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 330.

Urzędnicy, którzy wyróżnili się szczególnymi zasługami lub długoletnią, nienaganną służbą, mogli zostać zgłoszeni przez swoich przełożonych do otrzymania nagrody. System nagród był szczegółowo uregulowany zarówno w ogólnych ustawach o służbie cywilnej, jak i w licznych aktach wykonawczych. Na podstawie tych przepisów urzędnicy mogli otrzymywać różne formy wyróżnień, w zależności od charakteru ich osiągnięć i zasług. Pierwszą z nagród było Najwyższe Jego Cesarskiej Mości zadowolenie, które stanowiło szczególną formę uhonorowania od cesarza, który to miał do dyspozycji dwa podstawowe sposoby wyrażenia najwyższego uznania: dokument pochwalny kierowany do całego departamentu lub indywidualny rozkaz dla konkretnego urzędnika. W przypadku wyróżnienia całego urzędu monarcha sporządzał oficjalny reskrypt sygnowany własnoręcznym podpisem. Gdy chodziło o uhonorowanie pojedynczego pracownika, stosowano analogiczną procedurę – imienny rozkaz opatrzony osobistą pieczęcią władcy. Szczególnym przywilejem dla wyróżnionego urzędnika było skrócenie obowiązującego okresu służby. Dzięki cesarskiej pochvale można było otrzymać awans lub order rok wcześniej niż standardowo przewidywały to oficjalne przepisy. Dokument odzwierciedlał nie tylko uznanie dla konkretnej osoby, ale także stanowił formę motywacji dla całego aparatu administracyjnego, podkreślając wagę sumienności i zaangażowania w służbie państwowej⁶²¹.

Drugą formą otrzymania nagrody była procedura uzyskiwania rang cywilnych. System rang cywilnych w administracji był ściśle regulowany przez władcę. Procedura nadawania rang cywilnych przewidywała precyzyjne kryteria. Urzędnicy zajmujący stanowiska poniżej IV klasy byli wyłączeni z systemu oficjalnego nagradzania. Dla pracowników IV klasy istniała możliwość uzyskania rangi rzeczywistego radcy stanu, jednakże pod określonymi warunkami – nieprzerwana minimum pięcioletnia służba na stanowisku V klasy była koniecznym wymogiem. Po powstaniu styczniowym wprowadzono nowe rosyjskie przepisy regulujące służbę cywilną. Zmieniły one dotychczasowe zasady awansowania. Odtąd każdy urzędnik zajmujący klasowe stanowisko mógł być przedstawiony przez przełożonych do nagrodzenia rangą cywilną. Szczegółowe wytyczne określały wymagany staż pracy: cztery lata dla urzędników klas XIV-VIII oraz trzy lata dla stanowisk VII-V klasy. Dla rosyjskich urzędników przybyłych do Królestwa po 1864 roku przewidziano skrócone okresy stażowe. Wyjątkowe okoliczności dotyczyły emerytowanych funkcjonariuszy. Urzędnik V klasy, który przez pięć lat pełnił obowiązki na stanowisku IV klasy, mógł otrzymać rangę rzeczywistego

⁶²¹ Ukaz z 17 (29) stycznia 1861 r. Przepisy o nagrodach za służbę cywilną w Królestwie Polskim, DPKP, t. 58, s. 171–175, art. 20–23; Ustaw o służbie grażdąnskoj..., s. 145–146, art. 662–688; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 331.

radcy stanu. Warunkiem była co najmniej trzydziestopięcioletnia nieprzerwana służba w administracji cywilnej. Urzędnik mógł otrzymać nagrodę cywilną nie wyższą od klasy zajmowanego stanowiska. Na wniosek gubernatorów Departament Heroldii Senatu Rządzącego rozstrzygał sprawy dotyczące nadawania rang cywilnych urzędnikom od XIV do V klasy. Niezależnie od zasług i doświadczenia w pracy w urzędniku, urzędnicy czterech najwyższych klas byli nagradzani według uznania cesarza⁶²².

System nagród państwowych dla urzędników obejmował również nadawanie orderów za wieloletnią, nienaganną służbę. Monarcha posiadał wyłączne prawo do ich nadawania na wniosek bezpośrednich przełożonych. Dwa najważniejsze ordery – św. Włodzimierza oraz św. Anny – stanowiły najwyższe wyróżnienie dla długoletnich pracowników administracji państwowej. Szczegółowe kryteria ich przyznawania różnicowano w zależności od klasy urzędniczej i stażu pracy. Order św. Włodzimierza IV klasy był przyznawany urzędnikom po trzydziestu pięciu latach służby na stanowiskach klasowych. Z kolei Order św. Anny III klasy mogli otrzymać funkcjonariusze zatrudnieni nieprzerwanie przez dwanaście lat na tym samym stanowisku, nie niższym niż VIII klasa. Regulacje przewidywały również specjalne przywileje dla urzędników rosyjskich służących w Królestwie. Każde trzy lata nienagannej pracy w tym regionie liczono jako cztery lata służby w macierzystym kraju, co stanowiło znaczące ułatwienie w procesie awansowym. System orderowy pełnił funkcję nie tylko prestiżowego wyróżnienia, ale również skutecznego narzędzia motywacyjnego w administracji państwowej⁶²³.

W systemie administracyjnym Imperium funkcjonował również mechanizm wyróżniania zasłużonych urzędników państwowych poprzez nadawanie dzierżawy majątku ziemskiego. Procedura ta była zarezerwowana dla wysokich rangą funkcjonariuszy zajmujących kluczowe stanowiska w czterech najwyższych klasach administracyjnych. Proces przyznawania dzierżawy charakteryzował się wieloetapową, sformalizowaną procedurą decyzyjną. Inicjację stanowił oficjalny wniosek właściwego ministra, który następnie podlegał merytorycznej weryfikacji ministra dóbr państwowych. Ostateczna decyzja pozostawała w gestii cesarza, który osobiście podejmował rozstrzygnięcie w tym zakresie. Szczegółowe parametry dzierżawy obejmowały ściśle określone ramy czasowe: od

⁶²² Ukaz z 17 (29) stycznia 1861 r. 1861 r. Przepisy o nagrodach za służbę cywilną w Królestwie Polskim..., s. 175–179, art. 24–27; Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 143–147, art. 101–105; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 331.

⁶²³ Ukaz z 16 (28) kwietnia 1840 r. o przyznawaniu prawa do orderu Świętego Włodzimierza..., s. 97–105, art. 1–6; Ukaz z 17 (29) stycznia 1861 r. 1861 r. Przepisy o nagrodach za służbę cywilną w Królestwie Polskim..., s. 179–197, art. 28–37; Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 139, art. 94; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 332.

czterech do dwunastu lat, z możliwością przedłużenia na mocy indywidualnej decyzji cesarskiej. Majątek ziemski przeznaczony do dzierżawy każdorazowo wybierano z zasobów rządowych znajdujących się na terenie Królestwa Polskiego. Nagradzany urzędnik otrzymywał dodatkowe uprawnienia proceduralne. Mógł wystąpić z wnioskiem o zamianę dzierżawy na jednorazowe lub okresowe świadczenie pieniężne. Istotnym aspektem regulacji było wyłączenie dochodów z tytułu dzierżawy z oficjalnego wynagrodzenia urzędnika⁶²⁴.

Urzędnicy mogli również zostać wyróżnieni poprzez nadanie im podarunków cesarskich. Były to przedmioty o charakterze reprezentacyjnym, najczęściej wykonane z metali szlachetnych, takie jak zegarki czy tabakiery. Przepisy przewidywały zróżnicowane procedury w zależności od rangi urzędnika. Wyodrębniono dwie zasadnicze kategorie: podarunki sygnowane podpisem cesarskim oraz podarunki bez takowego podpisu. Podarunki z podpisem cesarskim przysługiwały funkcjonariuszom należącym do pięciu najwyższych klas administracyjnych. Ich przyznanie następowało na wniosek merytorycznego ministra, a koszty pokrywano z funduszu macierzystego ministerstwa. Dla urzędników niższych rang przewidziano odrębną procedurę. Podarunki bez podpisu cesarskiego były inicjowane przez bezpośrednich przełożonych, a środki finansowe pochodziły z budżetu macierzystego urzędu. Wartość upominków była każdorazowo skorelowana z zajmowanym stanowiskiem służbowym. Dodatkowo, nagrodzony urzędnik otrzymywał prawo wystąpienia o zamianę daru rzeczowego na ekwiwalent pieniężny odpowiadający jego wartości⁶²⁵.

Ostatnimi z możliwych do otrzymania nagród były nagrody pieniężne, przywileje paszportowe oraz prawo do świętowania jubileuszy służby. Nagrody pieniężne stanowiły formę docenienia sumienności i zaangażowania pracowników administracji państwowej. Przyznawane były na wniosek przełożonych, z zastrzeżeniem, iż jednorazowa gratyfikacja mogła być przyznana nie częściej niż raz na dwa lata. Przepisy nie precyzowały dokładnej wysokości nagrody, wprowadzając jedynie ograniczenie maksymalne – kwota nie mogła przekraczać rocznego wynagrodzenia urzędnika. Również wraz z wieloletnią służbą urzędnicy nabywali określone przywileje: po dwudziestu latach nienagannej pracy w administracji cywilnej funkcjonariusz otrzymywał prawo do bezpłatnego paszportu umożliwiającego wyjazd zagraniczny dla siebie, rodziny oraz służby. Jedyne koszty stanowiła opłata stemplowa. Ponadto, szczególnym wyróżnieniem był jubileusz służby, przysługujący urzędnikom kierującym samodzielnie wydziałem nieprzerwanie przez dwadzieścia pięć lat.

⁶²⁴ Ukaz z 17 (29) stycznia 1861 r. Przepisy o nagrodach za służbę cywilną w Królestwie Polskim..., s. 197, art. 38–41; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 150–151, art. 691–694; G. Smyk, *Administracja publiczna*..., s. 331.

⁶²⁵ Ukaz z 17 (29) stycznia 1861 r. Przepisy o nagrodach za służbę cywilną w Królestwie Polskim..., s. 199–203, art. 42–46; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 151, art. 695–697; G. Smyk, *Administracja publiczna*..., s. 333.

Wniosek o jego przyznanie składały władze naczelne macierzystego urzędu, a decyzję podejmował właściwy minister. Uhonorowanie jubileuszem wiązało się z przyznaniem Orderu św. Włodzimierza oraz jednorazowej gratyfikacji pieniężnej, której wysokość determinowana była klasą zajmowanego stanowiska⁶²⁶.

3.5. Pozostałe prawa urzędników

Po upadku powstania listopadowego władze carskie dążyły do ujednolicenia struktury społecznej Królestwa Polskiego z systemem obowiązującym w Imperium. Na wzór rosyjskiego prawa stanowego wprowadzono w 1836 roku dwa rodzaje szlachectwa: dziedziczne, obejmujące również żonę i potomstwo urzędnika, oraz osobiste, przysługujące wyłącznie jemu i jego małżonce⁶²⁷. Prawo do szlachectwa dziedzicznego nabywali urzędnicy zajmujący stanowiska VI klasy i wyższe, natomiast szlachectwo osobiste przysługiwało urzędnikom od klasy X do V. W obu przypadkach nadanie szlachectwa następowało automatycznie, na mocy prawa. W kontekście ewolucji systemu administracyjnego monarchii rosyjskiej wprowadzono istotne zmiany w zakresie nabywania przywilejów szlacheckich przez urzędników Królestwa Polskiego. Kluczowe regulacje w tym obszarze zostały ustanowione na mocy decyzji Rady Państwa z 1858 roku⁶²⁸.

Nowelizacja przepisów przewidywała zróżnicowane mechanizmy awansu do stanu szlacheckiego w zależności od klasy urzędniczej. Urzędnicy zajmujący stanowiska IV klasy mogli ubiegać się o szlachectwo dziedziczne po spełnieniu warunku minimum dziesięcioletniej nieprzerwanej służby w administracji cywilnej. Dla funkcjonariuszy klas od IX do V przewidziano możliwość uzyskania szlachectwa osobistego, również uzależnionego od dziesięcioletniego stażu pracy w służbie cywilnej. Procedura weryfikacyjna obejmowała postępowanie przed Departamentem Heroldii Rządzącego Senatu, którego ostateczne rozstrzygnięcie podlegało zatwierdzeniu przez cesarza. Uzyskanie statusu szlacheckiego wiązało się z dodatkowymi przywilejami. Najistotniejszym był całkowity zwrot z obowiązku uiszczania podatków osobistych, co stanowiło znaczącą gratyfikację dla wyróżnionych urzędników⁶²⁹.

⁶²⁶ Ukaz z 17 (29) stycznia 1861 r. Przepisy o nagrodach za służbę cywilną w Królestwie Polskim..., s. 203–205, art. 47–56; Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 141, art. 96; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 152, art. 699–700; Ukaz z 6 (18) lutego 1876 r. o nagradzaniu jubileuszem, PSZRI 1876, t. 51, nr 55551, s. 109, art. 1–3; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 333.

⁶²⁷ Ukaz z 25 czerwca (7 lipca) 1836 r. Prawo o szlachectwie w Królestwie Polskim, DPKP, t. 19, s. 179–289, art. 1–100.

⁶²⁸ Zdanie Rady Państwa z 7 (19) kwietnia 1859 r. o sposobie rozpoznawania praw do szlachectwa mieszkańców Królestwa Polskiego pochodzących od osób rodem z Cesarstwa, DPKP, t. 53, s. 43–51 art. 1–2; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 334.

⁶²⁹ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 135–137, art. 84 oraz 86–89; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 334.

Kolejnym prawem urzędnika było prawo do noszenia munduru. Uniform nie tylko potwierdzał przynależność do korpusu urzędników cywilnych, ale także poprzez swój krój, barwę i detale wskazywał na rodzaj służby, rangę oraz konkretne stanowisko. Przepisy dotyczące umundurowania w Królestwie Polskim początkowo określał ukaz z 1836 roku⁶³⁰, wielokrotnie uzupełniany przez Radę Administracyjną. Ostateczna unifikacja wzorów mundurów z obowiązującymi w Imperium Rosyjskim nastąpiła w 1855 roku⁶³¹. Urzędnicy administracji cywilnej nosili mundury ciemnozielone, przypominające wojskowe, z guzikami złotymi lub srebrnymi. W niektórych instytucjach, takich jak oświata, komunikacja i górnictwo, obowiązywał kolor ciemnogrnatowy. W zależności od okazji urzędnicy mogli nosić różne rodzaje mundurów: służbowe, świąteczne lub paradne. Barwa wyłogów i galonów różniła się w poszczególnych działach administracji. Strój urzędniczy należało nosić podczas pełnienia obowiązków, a także poza urzędem, o ile osoba pozostawała w czynnej służbie. Po przejściu na emeryturę urzędnik miał prawo do noszenia munduru odpowiadającego najwyższemu zajmowanemu stanowisku, pod warunkiem że pełnił funkcję klasową w jednej gałęzi administracji przez co najmniej dziesięć lat⁶³².

Kolejnym z praw urzędników było wyłączenie (co do zasady) urzędników z obowiązku służby wojskowej. Pierwotne regulacje, wprowadzone dekretem z 1816 roku, przewidywały całkowite zwolnienie urzędników i oficjalistów zajmujących posady etatowe w administracji cywilnej z obowiązku służby wojskowej⁶³³. Fundamentalna zmiana nastąpiła po powstaniu styczniowym wraz z wprowadzeniem ogólnorosyjskiego Statutu o służbie wojskowej z 1874 roku⁶³⁴. Nowe przepisy zakładały, że osoby zatrudnione w służbie cywilnej podlegały procedurze losowania (poboru wojskowego), o ile nie zostały z niego wyłączone na podstawie specjalnych regulacji. Praktyczne zastosowanie tych przepisów wprowadzało istotne zróżnicowanie w zależności od klasy urzędniczej. Obowiązek służby wojskowej dotyczył wyłącznie urzędników dwóch najniższych klas – XII i XIV. Urzędnicy pierwszych dziewięciu klas, zatrudnieni na etatowych stanowiskach w aktywnej służbie cywilnej, uzyskali całkowite zwolnienie z poboru. Dla urzędników podlegających poborowi wprowadzono szereg udogodnień. Czas służby wojskowej był znacząco skrócony w

⁶³⁰ Ukaz z 11 (23) maja 1836 r. Przepisy o mundurach urzędników cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 19, s. 37–141, art. 1–89.

⁶³¹ Ukaz z 18 (30) kwietnia 1855 r. o zmianie mundurów urzędników cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 49, s. 131–159, art. 1–20; Ukaz o formie mundurów urzędników cywilnych w Królestwie Polskim z 2 (14) czerwca 1855 r., DPKP, t. 49, s. 323–357, art. 1–24.

⁶³² G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 335.

⁶³³ Dekret królewski z 5 (17) października 1816 r. o powinności wojskowej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 2, s. 153–154, art. 2, lit. g.

⁶³⁴ Ukaz z 1 (13) stycznia 1874 r. Ustawa o obowiązku służby wojskowej..., s. 17–121.

porównaniu do standardowego okresu. W czasie nieobecności urzędnika jego obowiązki służbowe były rozdzielane między pozostałych pracowników urzędu, przy jednoczesnym zachowaniu wakatu etatowego. Co szczególnie istotne, podczas odbywania służby wojskowej urzędnicy zachowywali prawo do pełnego wynagrodzenia, a okres ten był uwzględniany przy obliczaniu stażu pracy w administracji cywilnej⁶³⁵.

Członkowie służby cywilnej Królestwa pochodzenia rosyjskiego mieli również prawo do kształcenia swoich dzieci w szkołach państwowych na koszt państwa. Zgodnie z ukazem z 30 lipca (11 sierpnia) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia służących w guberniach Królestwa Polskiego, rosyjscy urzędnicy, którzy po 1864 roku podjęli pracę w administracji Królestwa Polskiego i przepracowali co najmniej dwa lata, mogli skorzystać z powyższego prawa⁶³⁶. Jeśli w takich placówkach brakowało miejsc lub rodzice wybierali szkoły prywatne, przysługiwała im zapomoga – 100 rub. rocznie na dziecko w wieku 9–13 lat oraz 150 rub. dla dzieci od 13 do 17 lat. Wsparcie to obejmowało maksymalnie troje dzieci. Po śmierci urzędnika jego potomstwo mogło nadal otrzymywać pomoc finansową, jednak nie dłużej niż do ukończenia 17 lat. Jeśli urzędnik opuścił Królestwo, by podjąć służbę w innych guberniach Imperium, lub został zwolniony ze stanowiska, niezależnie od wieku jego dzieci, zapomoga była wstrzymywana⁶³⁷.

4. Odpowiedzialność urzędników cywilnych

W systemie administracyjnym Królestwa Polskiego kwestia odpowiedzialności urzędników państwowych za wykroczenia i przestępstwa służbowe charakteryzowała się stopniową ewolucją legislacyjną. Początkowo obowiązujący model prawny stanowił kontynuację rozwiązań wprowadzonych w czasach Księstwa Warszawskiego, istotnie różniący się od standardów funkcjonujących w Imperium Rosyjskim. Fragmentaryczny i niespójny pierwotnie system regulacji został częściowo uporządkowany i znormalizowany w Kodeksie Kar Głównych i Poprawczych z 1847 roku oraz w powiązanej z nim Ustawie przechodniej z 1847 roku⁶³⁸. Reformy procesowe zostały uzupełnione przepisami kodeksów postępowania karnego i cywilnego z 1864 roku, implementowanymi w Królestwie wraz z reorganizacją sądownictwa w 1876 roku⁶³⁹.

⁶³⁵ Ukaz Senatu Rządzącego z 27 maja (8 czerwca) 1877 r. Spis urzędów w służbie cywilnej, których pełnienie uwalnia od powołania do armii i floty, ZP, t. 11, s. 261–283; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 336.

⁶³⁶ Ukaz z 30 lipca (11 sierpnia) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia..., s. 293–295, art. 8.

⁶³⁷ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 336.

⁶³⁸ Ukaz z 11 (23) listopada 1847 r. Ustawa przechodnia do Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych, DPKP, t. 40, s. 6–111, art. 58–85, Ukaz z 12 (24) marca 1847 r. Kodeks Kar Głównych i Poprawczych, Warszawa 1847.

⁶³⁹ A. Korobowicz, *Sądownictwo Królestwa...*, s. 79–83; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 340–341.

Analiza obowiązujących aktów prawnych pozwala na wyodrębnienie czterech zasadniczych kategorii odpowiedzialności urzędniczej: porządkowej, dyscyplinarnej, karnosądowej oraz cywilnej za szkody wyrządzone osobom fizycznym lub państwu w wyniku niestaranego bądź niezgodnego z prawem wykonywania obowiązków służbowych. Pierwsze trzy rodzaje odpowiedzialności opierały się na zasadzie winy (umyślnej lub nieumyślnej), niezależnie od konsekwencji przekroczenia służbowego. Różnice między nimi dotyczyły głównie typologii wykroczeń i przestępstw podlegających ich jurysdykcji, katalogu i skutków wymierzanych sankcji oraz właściwości organów uprawnionych do orzekania i procedur postępowania. Odpowiedzialność cywilna natomiast miała charakter ściśle odszkodowawczy, bazując na zasadzie obowiązku naprawienia szkody powstałej wskutek niestaranego lub sprzecznego z prawem działania urzędnika⁶⁴⁰.

4.1. Odpowiedzialność porządkowa

Odpowiedzialność porządkowa urzędników miała zastosowanie przy drobnych naruszeniach obowiązków służbowych, które w ocenie przełożonych nie kwalifikowały się do wszczęcia poważniejszych procedur dyscyplinarnych lub karnosądowych. Katalog takich przewinień obejmował: niepunktualne przybywanie do pracy, samowolne opuszczanie urzędu przed zakończeniem godzin urzędowania, jednodniowe nieobecności, niesumienne wykonywanie powierzonych zadań, niesubordynację wobec przełożonych oraz inne zachowania niegodne pracownika administracji państwowej. Za wymienione naruszenia przewidziano zróżnicowany katalog sankcji porządkowych, obejmujący upomnienie, nagane bez adnotacji w dokumentach służbowych, redukcję wynagrodzenia, degradację na niższe stanowisko, zwolnienie z zajmowanego stanowiska z utrzymaniem zatrudnienia w służbie cywilnej oraz areszt nieprzekraczający siedmiu dni. Zgodnie z przepisami Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych, stosowanie kar porządkowych pozostawało w gestii przełożonych urzędnika, bez konieczności przeprowadzania sformalizowanego postępowania. Kompetencje w zakresie wymierzania sankcji były zróżnicowane – bezpośredni przełożeni mogli stosować upomnienia i nagany, natomiast poważniejsze kary pozostawały w gestii organów posiadających uprawnienia nominacyjne⁶⁴¹. Istotnym ograniczeniem tej procedury był brak automatycznego wstrzymania wykonania kary wskutek złożenia skargi, co wzmacniało dyscyplinującą funkcję tego modelu odpowiedzialności⁶⁴².

⁶⁴⁰ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 341.

⁶⁴¹ Ukaz z 11 (23) listopada 1847 r. Ustawa przechodnia do Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych..., s. 58; Ukaz z 12 (24) marca 1847 r. Kodeks Kar Głównych i Poprawczych..., s. 43–45, art. 68, art. 72; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 341–342.

⁶⁴² G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 341–342.

4.2. Odpowiedzialność dyscyplinarna i karnosądowa

Regulacje prawne dotyczące odpowiedzialności karnej i dyscyplinarnej zostały unormowane w tych samych aktach normatywnych – Kodeksie Kar Głównych i Poprawczych z 1847 roku oraz Kodeksie postępowania karnego z 1864 roku⁶⁴³. Ta wspólna podstawa prawna determinowała liczne podobieństwa między wymienionymi rodzajami odpowiedzialności⁶⁴⁴.

Podstawowym kryterium zastosowania obu reżimów odpowiedzialności było dopuszczenie się przez urzędnika lub oficjalistę administracji rządowej wykroczenia, lub przestępstwa służbowego pozostającego w związku z wykonywaniem powierzonych obowiązków. Fundamentalne różnice między odpowiedzialnością karną a dyscyplinarną dotyczyły przede wszystkim charakterystyki czynów objętych sankcjami oraz katalogu kar możliwych do zastosowania wobec ich sprawców. Przestanką uruchomienia procedury dyscyplinarnej było popełnienie przez funkcjonariusza wykroczenia przeciwko obowiązkowi służbowemu, którego konsekwencją była „obraza interesu publicznego” lub narażenie „dobra publicznego na szkodę”. Istotnym aspektem tej regulacji była niedookreśloność granicy między drobnymi uchybieniami podlegającymi odpowiedzialności porządkowej a wykroczeniami kwalifikującymi się do postępowania dyscyplinarnego. Przepisy nie zawierały precyzyjnych kryteriów kwalifikacji poszczególnych naruszeń, co skutkowało znaczną elastycznością systemu. W praktyce oznaczało to, że zarówno niedbalstwo, opieszałość, niesubordynacja, jak i poważniejsze naruszenia obowiązków służbowych mogły zostać zakwalifikowane jako wykroczenia dyscyplinarne. Ostateczna klasyfikacja czynu zależała od wielu czynników, wśród których kluczową rolę odgrywały: charakter przekroczenia, okoliczności towarzyszące jego popełnieniu oraz, co szczególnie istotne, ocena dokonana przez przełożonych⁶⁴⁵.

Urzędnik, który dopuścił się przestępstwa służbowego określonego w Kodeksie Kar Głównych i Poprawczych, podlegał odpowiedzialności karnej. Odpowiedzialność ta mogła wynikać zarówno z umyślnego działania, jak i z zaniedbania lub lekkomyślności. Przestępstwa urzędnicze stanowiły odrębną kategorię czynów zabronionych. Do najpoważniejszych przestępstw służbowych należało niewykonanie lub bezprawne realizowanie rozporządzeń rządowych (sabotaż), ujawnienie tajemnicy państwowej lub

⁶⁴³ Ukaz z 20 listopada (2 grudnia) 1864 r. Ustawa postępowania sądowego karnego, [w]: *Ustawy sądowe obowiązujące w guberniach Królestwa Polskiego*, t. II, Sankt Petersburg, 1875, s. 529–535, s. 1–511, art. 1–1254; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 342.

⁶⁴⁴ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 342.

⁶⁴⁵ A. Heylman, *Rys procesu dyscyplinarnego sądowego*, Warszawa 1844, s. 77–79; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 342.

służbowej, fałszowanie dokumentów i poświadczanie nieprawdy, przyjmowanie łapówek oraz wykorzystywanie stanowiska do uzyskania korzyści majątkowych. Ponadto surowo karano naruszenia dyscypliny służbowej, takie jak znieważenie lub napaść na przełożonych, defraudację funduszy publicznych oraz niszczenie mienia państwowego. Sprawcom wymierzano kary, którym towarzyszyły sankcje służbowe. Wśród nich znajdowało się trwałe wykluczenie ze służby, usunięcie z urzędu na trzy lata, degradacja na niższe stanowisko, cofnięcie stażu pracy o rok, obniżenie wynagrodzenia o jedną trzecią rocznej pensji oraz nagana wpisana do akt urzędnika. W sprawach dotyczących wykroczeń służbowych sądy dyscyplinarne mogły również orzekać kary samoistne, takie jak upomnienie, nagana bez wpisu do akt czy inne sankcje dyscyplinarne⁶⁴⁶.

Postępowanie dyscyplinarne lub karne wobec urzędnika wszczynano w przypadku podejrzenia o popełnienie wykroczenia bądź przestępstwa służbowego. Informacje o takich naruszeniach docierały do władz urzędu poprzez skargi i zażalenia osób prywatnych, doniesienia innych urzędników lub w wyniku nadzoru przełożonych nad pracą podwładnych. Obowiązkiem naczelnika urzędu było zarządzenie dochodzenia, mającego na celu ustalenie, czy doszło do naruszenia obowiązków służbowych, wskazanie sprawcy oraz szczegółowe zbadanie okoliczności sprawy. Dochodzenie prowadził wyznaczony do tego urzędnik, który miał prawo przesłuchiwać świadków i żądać wyjaśnień od podejrzanego. Cały proces nadzorował prokurator. Po zakończeniu dochodzenia urzędnik przedstawiał zgromadzone dowody wraz ze swoimi wnioskami przełożonym urzędowi. Na podstawie analizy materiału dowodowego władze mogły uznać urzędnika za niewinnego i umorzyć sprawę, wymierzyć mu karę dyscyplinarną w postaci upomnienia lub nagany, jeśli naruszenie miało charakter drobny, lub – w przypadku poważniejszych przewinień – skierować sprawę do sądu. W tym ostatnim przypadku obowiązywały szczególne procedury dotyczące właściwości organów decydujących o postawieniu urzędnika w stan oskarżenia⁶⁴⁷.

W sprawach dotyczących urzędników mianowanych przez władze gubernialne decyzje podejmowano kolegialnie przez rządy gubernialne. Dla urzędników mianowanych przez władze ministerialne rozstrzygnięcia zapadały przez ministrów lub głównego zarządzającego, natomiast urzędników powoływanych osobiście przez cesarza na stanowiska nie wyższe od IV klasy rozpatrywał I Departament Rządzącego Senatu. Na podstawie wydanych decyzji prokurator sporządzał akt oskarżenia, który następnie wносił do sądu.

⁶⁴⁶ Ukaz z 12 (24) marca 1847 r. Kodeks Kar Głównych i Poprawczych..., s. 255–353, art. 343–455; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 343.

⁶⁴⁷ Ukaz z 20 listopada (2 grudnia) 1864 r. Ustawa postępowania sądowego karnego..., s. 431–453, art. 1066–1116; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 344.

Rozpatrywaniem spraw o wykroczenia i przestępstwa służbowe urzędników zatrudnionych na posadach od klasy XIV do IX zajmowały się sądy okręgowe. Dla urzędników władz gubernialnych na stanowiskach od VIII do V klasy właściwa była izba sądowa, natomiast sprawy dotyczące czterech najwyższych klas rozpatrywały departamenty kasacyjne Rządzącego Senatu. Postępowanie sądowe prowadzone było w trybie jawnym i kontradyktoryjnym, z pełnym prawem do obrony i pomocy adwokata. W trakcie postępowania władze zwierzchnie mogły tymczasowo zawiesić urzędnika w wykonywaniu obowiązków, wstrzymać połowę jego pensji, a w przypadkach oskarżenia o przestępstwo – nawet usunąć go ze służby przed zakończeniem procesu. Po wyroku skazującym, zgodnie z zasadami procedury karnej, urzędnik miał prawo do apelacji, a w przypadku wyroku ostatecznego również do kasacji przed sądami wyższymi. W razie uniewinnienia okres pobytu pod śledztwem i przed sądem zaliczano do stażu pracy, a zatrzymaną pensję wypłacano urzędnikowi. Realizacją postanowień dotyczących stosunku służbowego zajmowały się naczelne władze urzędu, w którym był zatrudniony skazany urzędnik⁶⁴⁸.

4.3. Odpowiedzialność cywilna

W ramach pełnienia funkcji służbowych, urzędnik, który wyrządził szkodę, ponosił odpowiedzialność cywilną o charakterze majątkowym. Mechanizmy kompensacji szkód wynikających z działań urzędnika niezgodnych z prawem były zróżnicowane w zależności od poszkodowanego podmiotu – odmienne zasady stosowano w przypadku uszczerbku w majątku państwowym, inne, gdy poszkodowanym był podmiot prywatny⁶⁴⁹.

W odniesieniu do odpowiedzialności cywilnej urzędników za szkody wyrządzone państwu, zastosowanie miały przepisy kodeksu postępowania karnego. Popelniona szkoda winna była zostać pokryta ze środków specjalnie przeznaczonych na ten cel, mianowicie z kaucji wpłacanej przez urzędnika do kasy urzędu w momencie nominacji. W sytuacji, gdy kaucja okazywała się niewystarczająca, brakującą kwotę odszkodowania odliczano z wynagrodzenia urzędnika. Jeśli szkoda była następstwem działania niezgodnego z prawem, za które urzędnik podlegał sankcjom porządkowym bądź dyscyplinarnym, obowiązek naprawienia szkody ustalany był również w trybie administracyjnym. Należy podkreślić, że urzędnikowi przysługiwało prawo żądania skierowania sprawy na drogę sądową. W takim przypadku wykonanie decyzji administracyjnej dotyczącej zajęcia kaucji oraz ewentualnego potrącenia z wynagrodzenia mogło zostać wstrzymane do momentu wydania orzeczenia przez

⁶⁴⁸ Ukaz z 20 listopada (2 grudnia) 1864 r. Ustawa postępowania sądowego karnego..., s. 447, art. 1100; Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 127–13, art. 75–83; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 129–133, art. 589–606; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 345.

⁶⁴⁹ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 345.

sąd. W przypadku gdy szkoda wynikała z przestępstwa popełnionego przez urzędnika, obowiązek rekompensaty tej szkody nakładany był na sprawcę w ramach wyroku sądowego. Dodatkowo, we wszystkich sytuacjach, w których w toku postępowania administracyjnego przedstawiono urzędnikowi zarzut działania zmierzającego do uzyskania korzyści majątkowej bądź osobistej, procedura dochodzenia odszkodowania za spowodowaną przez niego szkodę mogła być realizowana wyłącznie na drodze sądowej⁶⁵⁰.

Urzędnicy ponosili odpowiedzialność cywilną za szkody wyrządzone osobom prywatnym zgodnie z przepisami kodeksu postępowania cywilnego z 1864 roku⁶⁵¹. Osoby, które poniosły straty majątkowe na skutek zaniedbań, opieszałości lub nierozważnych działań urzędników cywilnych, miały prawo dochodzić odszkodowania w sądzie. Roszczenie należało zgłosić w ciągu trzech miesięcy od chwili uzyskania informacji o wydanym rozporządzeniu będącym źródłem szkody, a jeśli poszkodowany nie został o nim powiadomiony – w terminie sześciu miesięcy od jego wykonania. Właściwość sądowa zależała od klasy urzędnika – sprawy dotyczące funkcjonariuszy klasy IX i niższych rozpatrywały sądy okręgowe, urzędników od VIII do V klasy – izby sądowe, a w przypadku czterech najwyższych klas właściwymi były departamenty kasacyjne Rządzącego Senatu. Sprawy dotyczące odpowiedzialności cywilnej urzędników rozstrzygano w szczególnych składach orzekających, w których oprócz sędziów zasiadali przedstawiciele administracji cywilnej. W sądzie okręgowym i izbie sądowej w skład orzekający wchodził prezes, dwaj sędziowie, wicegubernator, reprezentanci izby skarbowej i zarządu dóbr państwowych oraz przełożony obwinionego urzędnika. W Rządzącym Senacie sprawy te rozstrzygały połączone departamenty kasacyjne wraz z Departamentem I. Stronom przysługiwało prawo do apelacji – od orzeczeń sądu okręgowego do izby sądowej, od wyroków izby sądowej do departamentów kasacyjnych Senatu, a w przypadku decyzji tych departamentów – do Ogólnego Zgromadzenia Departamentów Kasacyjnych wraz z I Departamentem Senatu. Jeśli urzędnik został uznany za winnego, sąd zobowiązywał go do naprawienia wyrządzonej szkody. W przypadku, gdy wysokości strat nie dało się precyzyjnie określić na podstawie zgromadzonych dowodów, mimo stwierdzenia winy urzędnika, sprawę kierowano do zwykłego postępowania cywilnego, w którym dopiero ustalano dokładną wartość szkody i wysokość należnego odszkodowania⁶⁵².

⁶⁵⁰ Ukaz z 20 listopada (2 grudnia) 1864 r. Ustawa postępowania sądowego karnego..., s. 431–433, art. 1068–1070; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 345.

⁶⁵¹ Ukaz z 20 listopada (2 grudnia) 1864 r. Ustawa postępowania sądowego cywilnego, [w:] *Ustawy sądowe obowiązujące w guberniach Królestwa Polskiego*, t. III, Sankt Petersburg 1875, s. 529–535, art. 1316–1330.

⁶⁵² Ukaz z 20 listopada (2 grudnia) 1864 r. Ustawa postępowania sądowego cywilnego..., s. 529–535, art. 1316–1330; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 346.

5. Rozwiązanie stosunku urzędniczego

Liczba stanowisk w każdym urzędzie była określana corocznie w ramach etatu, co wyznaczało także liczbę zatrudnionych urzędników. W przypadku likwidacji lub reorganizacji urzędu, a także w sytuacji redukcji etatów skutkującej likwidacją danego stanowiska, urzędnik tracił posadę, jednak nadal pozostawał członkiem korpusu służby cywilnej. Wówczas funkcjonował jako pracownik nadliczbowy, określany mianem „urzędnika spadłego z etatu”. Przez okres dwóch lat miał prawo do połowy wynagrodzenia, jednak bez dodatków służbowych, które przysługiwały mu na ostatnio zajmowanym stanowisku. Wyjątek stanowiły osoby rosyjskiego pochodzenia, które rozpoczęły pracę w Królestwie po 13 stycznia 1864 roku – w ich przypadku przez rok wypłacano pełne uposażenie⁶⁵³. Urzędnik pozostający poza etatem był zobowiązany do gotowości do pracy i mógł zostać w dowolnym momencie skierowany do wykonywania określonych obowiązków, jednak bez dodatkowego wynagrodzenia, z wyjątkiem diet związanych z delegacjami poza miejsce urzędowania. Miał także pierwszeństwo w obsadzaniu wakujących stanowisk w danym urzędzie, a nadzór nad przestrzeganiem tej zasady należał do zwierzchnich władz administracyjnych. Jeśli w ciągu dwóch lat udało mu się objąć nowe stanowisko, cały okres pozostawania poza etatem zaliczano do stażu pracy w służbie cywilnej. Natomiast w przypadku braku nowego zatrudnienia po upływie tego okresu urzędnik otrzymywał formalną dymisję⁶⁵⁴.

W następstwie procesów reorganizacyjnych oraz unifikacyjnych struktur administracji Królestwa po upadku powstania styczniowego, jak już wielokrotnie wspomniane, nastąpiła likwidacja praktycznie wszystkich dotychczas funkcjonujących organów zarządu cywilnego. Sytuacja ta doprowadziła do powstania znacznej grupy funkcjonariuszy administracji, dla których nie przewidziano odpowiednich stanowisk w strukturach nowo tworzonych urzędów, co skutkowało brakiem perspektyw na kontynuację zatrudnienia w ramach służby cywilnej. W celu złagodzenia konsekwencji tego stanu rzeczy, Komitet Urządzający w 1868 roku wydał stosowne postanowienie o zasiłkach dla urzędników spadłych z etatu⁶⁵⁵. Zgodnie z powyższym, urzędnicy, którzy utracili posady wskutek reorganizacji bądź likwidacji urzędu i w okresie dwóch lat nie uzyskali nowego zatrudnienia, nabywali przy dymisji prawo do gratyfikacji finansowej, której wysokość uzależniona była od okresu zatrudnienia w służbie cywilnej. Urzędnicy legitymujący się stażem od roku do dziesięciu lat otrzymywali

⁶⁵³ Ukaz z 30 lipca (11 sierpnia) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia..., s. 297–299, art. 17.

⁶⁵⁴ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 173–175, art. 141–145; G. Smyk, *Administracja publiczna*..., s. 347.

⁶⁵⁵ Postanowienie Komitetu Urządzającego z 2 (14) lipca 1868 r. o zasiłkach dla urzędników spadłych z etatu, DPKP, t. 68, s. 367–369, art. 1–6.

jednorazowe świadczenie równoważne połowie rocznego wynagrodzenia pobieranego na ostatnio zajmowanym stanowisku. Osoby ze stażem od dziesięciu do dwudziestu lat przez okres pięciu lat otrzymywały comiesięcznie 1/3 uposażenia pobieranego na ostatnio zajmowanej posadzie. Funkcjonariusze posiadający od dwudziestu do dwudziestu pięciu lat stażu, oprócz przysługującej im emerytury, otrzymywali stałe świadczenie uzupełniające w wysokości 1/5 rocznego wynagrodzenia etatowego pobieranego na ostatnim stanowisku. Urzędnicy ze stażem od dwudziestu pięciu do trzydziestu lat służby, poza emeryturą, otrzymywali dodatek stały wynoszący 1/4 rocznej płacy etatowej z ostatniej posady. Natomiast osoby posiadające od trzydziestu do trzydziestu pięciu lat służby otrzymywały, oprócz należnej im emerytury, dodatkowe świadczenie⁶⁵⁶.

Urzędnik administracji cywilnej mógł w każdym czasie wystąpić do zwierzchników z prośbą o zwolnienie z zajmowanej posady lub o dymisję ze służby, jednak nie miał prawa samowolnie opuścić stanowiska przed uzyskaniem formalnej decyzji zwalniającej z obowiązku wykonywania czynności urzędowych. Podanie o przyjęcie do służby i o zwolnienie z niej kierowano bezpośrednio do monarchy i obejmowało ono opłatę skarbową. O dymisji rozstrzygały władze właściwe do mianowania urzędnika na jego ostatnią posadę; mogły one czasowo odmówić zwolnienia, jeżeli było to konieczne dla ciągłości pracy urzędu, nie dłużej jednak niż do chwili wyznaczenia następcy. Urzędnik odchodzący ze służby był ponadto zobowiązany uczestniczyć w instalacji następcy, wprowadzić go w zakres obowiązków, przekazać dokumentację urzędową oraz rozliczyć powierzone środki skarbowe. Z chwilą dymisji otrzymywał atestat oraz pełne należne wynagrodzenie⁶⁵⁷.

Stosunek służbowy mógł ustać również na skutek jednostronnej decyzji organu administracyjnego. Powyższe mogło nastąpić w dwóch przypadkach: w wyniku negatywnej ewaluacji urzędnika i jego aktywności zawodowej lub w konsekwencji wydania wyroku skazującego za popełnione przewinienia służbowe bądź przestępstwa kryminalne. W pierwszej sytuacji decyzja dotycząca zwolnienia pozostawała w sferze dyskrecjonalnej władzy przełożonych, natomiast w drugiej miała charakter obligatoryjny. Funkcjonariusz administracji, który w ocenie swoich zwierzchników wykazał się brakiem kompetencji do dalszego wykonywania powierzonych mu zadań służbowych lub z jakichkolwiek przyczyn utracił zaufanie przełożonych, mógł zostać w dowolnym czasie zwolniony ze służby cywilnej przez organ nominujący, bez konieczności przedstawiania mu podstaw takiej decyzji. Za

⁶⁵⁶ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 107–109, art. 47–50; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 162–164, art. 748–755; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 348.

⁶⁵⁷ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 107–111, art. 47–52; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 162–165, art. 748–755, art. 764; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 349.

przesłanki uznania urzędnika za niezdolnego do kontynuowania służby publicznej mogły służyć zarówno niedostateczne lub niestaranne wypełnianie obowiązków służbowych, niesubordynacja wobec przełożonych, jak również niewystarczające kwalifikacje zawodowe, długotrwała choroba, nieautoryzowane przedłużenie urlopu czy też nadmierna absencja w miejscu pracy. Podstawą zwolnienia ze służby mogło być już samo podejrzenie o niewłaściwe wykorzystywanie zajmowanego stanowiska, a nawet nieprzychylna opinia dotycząca życia prywatnego urzędnika. Decyzja o zwolnieniu nie podlegała zaskarżeniu – urzędnikowi nie przysługiwało prawo odwołania do instancji wyższej ani możliwość kwestionowania zasadności takiej decyzji na drodze postępowania sądowego. Równocześnie z otrzymaniem dymisji, zwolniony w ten sposób funkcjonariusz uzyskiwał należne mu zaległe wynagrodzenie oraz dokument poświadczający jego zatrudnienie w służbie cywilnej⁶⁵⁸.

Stosunek urzędniczy mógł również ulec rozwiązaniu na skutek prawomocnego wyroku sądowego, jeśli orzeczona kara uniemożliwiała dalsze pełnienie służby cywilnej. Do sankcji skutkujących takim zakończeniem stosunku służbowego zaliczały się: wykluczenie ze służby cywilnej, złożenie z urzędu oraz oddalenie z urzędu. Osoba, która została wykluczona ze służby, traciła na możliwość ubiegania się o zatrudnienie w jakimkolwiek sektorze administracji państwowej. Urzędnik skazany na złożenie urzędu nie miał prawa powrotu do służby rządowej przez trzy lata od momentu zwolnienia. Natomiast oddalenie z urzędu nie wykluczało ponownego ubiegania się o zatrudnienie, z wyjątkiem stanowiska, z którego został usunięty⁶⁵⁹.

Ponadto naturalnym powodem wygaśnięcia stosunku urzędniczego była śmierć urzędnika. W jej wyniku relacja prawna między nim a państwem ustawała automatycznie, bez potrzeby podejmowania dodatkowych działań przez władze zwierzchnie. Mimo to, część uprawnień i przywilejów nabytych przez urzędnika przysługiwała po jego śmierci jego najbliższej rodzinie – żonie oraz dzieciom. Do tych uprawnień należało prawo do pobrania niewypłaconego wynagrodzenia wraz z dodatkami służbowymi, przyznana urzędnikowi emerytura, dziedziczne szlachectwo oraz możliwość kształcenia dzieci na koszt państwa⁶⁶⁰.

6. Prawa emerytalne

6.1. Pensja emerytalna

Fundamentalnym uprawnieniem przysługującym urzędnikowi po definitywnym zakończeniu wieloletniej i nieskazitelnej kariery w służbie cywilnej, obok przywileju

⁶⁵⁸ Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim..., s. 127–129, art. 77; Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 164, art. 756–758; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 349.

⁶⁵⁹ Ustaw o służbie graždanskoj..., s. 164–165, art. 760–763; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 349.

⁶⁶⁰ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 350.

używania munduru oraz ewentualnego prawa do uzyskania szlachectwa, było prawo do świadczenia emerytalnego. Świadczenie to miało za zadanie zagwarantować środki utrzymania dla zasłużonych funkcjonariuszy administracji oraz członków ich rodzin. Na terytorium Królestwa Polskiego uprawnienia emerytalne przysługujące urzędnikom oraz oficjalistom administracji cywilnej regulowane były przez liczne przepisy, które podlegały częstym uzupełnieniom i nowelizacjom. W drugiej połowie dziewiętnastego stulecia kluczowe regulacje w tym zakresie zawarte były w postanowieniach ukazów z 4 (16) marca 1835 r. oraz 2 (14) lipca 1841 r., jak również w postanowieniu Rady Administracyjnej z 24 listopada (6 grudnia) 1850 r.⁶⁶¹ Od sformułowanych w tych aktach zasad ogólnych, w latach sześćdziesiątych wprowadzono odstępstwa na korzyść urzędników rosyjskich, którzy rozpoczęli pracę w zreorganizowanej administracji Królestwa po upadku powstania styczniowego. Odstępstwa te wprowadzały przepisy ukazu z 1867 roku oraz postanowienia Komitetu Urządzającego z 1868 roku⁶⁶².

Środki stanowiące fundusz emerytalny, z którego następnie wypłacano pensje emerytalne, pochodziły z trzech źródeł. Pierwszym z nich były składki emerytalne pobierane z wynagrodzenia każdego funkcjonariusza administracji w wysokości 10% rocznego uposażenia wraz z dodatkami służbowymi. Szczególny przypadek stanowili pracownicy sektora oświaty publicznej, którzy faktycznie opłacali składkę w wymiarze 6%, gdyż pozostałą część pokrywano ze środków skarbowych. Ponadto urzędnicy rosyjscy, którzy zachowali przynależność do stowarzyszenia emerytalnego w Imperium, uiszczali składkę w wysokości 3% rocznego wynagrodzenia, bez uwzględniania dodatków⁶⁶³.

Drugim źródłem zasilającym fundusz emerytalny były jednorazowe opłaty wnoszone przez urzędników przy nominacji na wyższe stanowiska. Wysokość tych opłat odpowiadała połowie różnicy między rocznym wynagrodzeniem otrzymywanym na dotychczas zajmowanym stanowisku a uposażeniem przysługującym funkcjonariuszowi na nowej posadzie. Dodatkowo fundusz był okresowo zasilany darowiznami, zapisami oraz legatami przekazywanymi przez osoby fizyczne. Zarządzanie środkami powierzono sekcji emerytalnej,

⁶⁶¹ Ukaz z 4 (16) marca 1835 r. Przepisy o pensjach emerytalnych dla urzędników cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 16, s. 324–424, art. 1–46; Ukaz z 2 (14) lipca 1841 r. o zmianach w przepisach emerytalnych dla urzędników cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 27, s. 265–321, art. 1–39; Postanowienie Rady Administracyjnej z 24 listopada (6 grudnia) 1850 r. o pensjach emerytalnych urzędników w Królestwie Polskim, Zbiór Przepisów Emerytalnych w Królestwie Polskim, Warszawa 1871, s. 42–232.

⁶⁶² Ukaz z 30 lipca (11 sierpnia) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia..., s. 289; Postanowienie Komitetu Urządzającego z 18 (31) czerwca 1868 r. o rozwinięciu przepisów o prawach i prerogatywach urzędników rosyjskiego pochodzenia służących w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 68, s. 347, art. 7.

⁶⁶³ Ukaz z 30 lipca (11 sierpnia) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia..., s. 295–297, art. 10–16; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 351.

która początkowo funkcjonowała w strukturach Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, a po jej definitywnej likwidacji w 1869 roku została włączona do Komisji Emerytalnej. Kapitały emerytalne lokowano na wyodrębnionym rachunku w Banku Polskim (przekształconym w 1886 roku w kantor rosyjskiego Banku Państwa), który od zdeponowanych środków wypłacał na rzecz stowarzyszenia prowizję w wysokości 5% w stosunku rocznym⁶⁶⁴.

Przepisy obowiązujące w Królestwie określały dwa fundamentalne warunki determinujące nabycie uprawnienia do świadczenia emerytalnego oraz jego wysokość: odpowiedni okres zatrudnienia w służbie cywilnej, oraz wiek urzędnika przechodzącego na emeryturę. Urzędnicy uzyskiwali prawo do emerytury w wysokości proporcjonalnej do okresu zatrudnienia: po dwudziestu latach nienagannej służby – 1/5 rocznego wynagrodzenia, po dwudziestu pięciu – 1/4, po trzydziestu – 1/2, po trzydziestu pięciu – 3/4, natomiast po czterdziestu latach – w wymiarze odpowiadającym pełnemu wynagrodzeniu. Znacznie korzystniejsze warunki przewidziano dla urzędników rosyjskich, którzy podjęli pracę w administracji Królestwa i przepracowali w niej minimum pięć lat, w tym trzy lata na jednym stanowisku. Do uzyskania pełnego świadczenia emerytalnego wystarczał im okres dwudziestu pięciu lat służby, a do połowy świadczenia – dwudziestu lat. W przypadku zatrudnienia w resorcie oświecenia publicznego, dwudziestoletni staż pracy uprawniał ich do pełnego świadczenia emerytalnego, a piętnastoletni – do połowy świadczenia. Ponadto każde pięć lat służby w guberniach Królestwa Polskiego zaliczano im jako siedem lat służby w Imperium. Takie uprzywilejowanie urzędników rosyjskich znajdowało uzasadnienie wyłącznie w dążeniu do przyspieszenia procesu rusyfikacji administracji cywilnej Królestwa, gdyż ogólne zasady prawa emerytalnego w Imperium były identyczne jak w Królestwie⁶⁶⁵.

Do okresu wysługi lat, niezbędnego do nabycia uprawnień emerytalnych, nie wliczano czasu: nieusprawiedliwionej absencji w pracy, zawieszenia w wykonywaniu obowiązków służbowych, nieautoryzowanego przedłużenia urlopu oraz choroby niepotwierdzonej właściwym zaświadczeniem lekarskim, jeżeli okoliczności te zostały odnotowane w dokumentacji przebiegu służby urzędnika. Drugim niezbędnym warunkiem uzyskania świadczenia emerytalnego, obok odpowiedniego stażu służby, było osiągnięcie przez funkcjonariusza administracji pięćdziesiątego roku życia. Urzędnik, który nie ukończył tego

⁶⁶⁴ Ukaz z 4 (16) marca 1835 r. Przepisy o pensjach emerytalnych dla urzędników cywilnych..., s. 330, art. 2; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 352.

⁶⁶⁵ Ukaz z 30 lipca (11 sierpnia) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia..., s. 295–297, art. 11–14; Postanowienie Rady Administracyjnej z 24 listopada (6 grudnia) 1850 r. o pensjach emerytalnych urzędników..., s. 198–205; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 352–353.

wieku, nie nabywał uprawnień emerytalnych, pomimo spełnienia wymogu odnośnie do okresu zatrudnienia oraz regularnego opłacania składek. Wyjątek od tej zasady stanowili urzędnicy, którzy z powodu trwałego uszczerbku na zdrowiu lub nieuleczalnej choroby zmuszeni byli zakończyć służbę cywilną przed ukończeniem pięćdziesiątego roku życia. Osoby te nabywały prawo do świadczenia emerytalnego bez względu na wiek, pod warunkiem opłacania składek przez co najmniej rok. W przypadku gdy ich staż pracy był krótszy niż dwadzieścia lat, przysługiwała im emerytura w najniższym wymiarze, to jest 1/5 ostatnio pobieranego wynagrodzenia⁶⁶⁶.

W celu przyznania emerytury urzędnik zobowiązany był złożyć formalny wniosek do Komisji Emerytalnej za pośrednictwem instytucji, w której był ostatnio zatrudniony. Do wniosku należało załączyć dokumentację przebiegu służby, decyzję o zakończeniu stosunku służbowego oraz zaświadczenie potwierdzające wysokość wynagrodzenia i regularne opłacanie składek. Wysokość świadczenia emerytalnego była kalkulowana w stosunku do najwyższego wynagrodzenia, jakie w trakcie całej kariery zawodowej urzędnik otrzymywał przez okres co najmniej jednego roku. Uprawnienie do emerytury miało charakter niezbywalny – nie istniała możliwość przeniesienia go na osoby trzecie. Świadczenie emerytalne nie podlegało egzekucji, z wyjątkiem roszczeń o charakterze alimentacyjnym przyznanych na mocy orzeczenia sądowego, na których zaspokojenie mogło być potrącone maksymalnie 50% tego świadczenia⁶⁶⁷.

6.2. Uprawnienia małżonka i dzieci zmarłego urzędnika

Po śmierci urzędnika, jego uprawnienia emerytalne przechodziły rzecz jego małżonki oraz niepełnoletnich dzieci. Wdowa po urzędniku otrzymywała świadczenie emerytalne w wysokości 50% emerytury przysługującej zmarłemu, z wyjątkiem sytuacji, gdy małżonkowie pozostawali w separacji lub gdy związek małżeński został zawarty już po przejściu urzędnika na emeryturę. Poza wdową, dzieci zmarłego funkcjonariusza były uprawnione do otrzymania 1/3 z pozostałej części świadczenia emerytalnego na każde dziecko. W przypadku gdy wdowa po urzędniku nie kwalifikowała się do otrzymania świadczenia po zmarłym, każdemu z dzieci przyznawano 1/4 całkowitej kwoty emerytury. Wdowa otrzymywała świadczenie emerytalne wypracowane przez urzędnika dożywotnio, synowie do momentu ukończenia dwudziestego roku życia, chyba że wcześniej rozpoczęli służbę cywilną lub wojskową, natomiast córki – do

⁶⁶⁶ Postanowienie Rady Administracyjnej z 24 listopada (6 grudnia) 1850 r. o pensjach emerytalnych urzędników..., s. 211–214.

⁶⁶⁷ Ukaz z 4 (16) marca 1835 r. Przepisy o pensjach emerytalnych dla urzędników cywilnych w Królestwie Polskim..., s. 381–396, art. 28, pkt. 1–7; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 353.

osiemnastego roku życia, pod warunkiem że przed osiągnięciem tego wieku nie zawarły związku małżeńskiego⁶⁶⁸.

W przypadku śmierci urzędnika, który nie uzyskał uprawnień emerytalnych, czyli gdy okres jego zatrudnienia był krótszy niż dwadzieścia lat, wdowie i dzieciom przysługiwało wyłącznie jednorazowe wsparcie finansowe wypłacane ze środków stowarzyszenia emerytalnego w zróżnicowanej wysokości, uzależnionej od faktycznego stażu pracy urzędnika. Jeżeli funkcjonariusz przepracował od dwóch do dziesięciu lat, wdowa po nim otrzymywała świadczenie w wysokości 1/6 jego rocznego wynagrodzenia, a każde z dzieci po 1/3. Natomiast gdy okres jego służby mieścił się w przedziale od dziesięciu do dwudziestu lat, wdowie przyznawano wsparcie w wysokości 1/3, a dzieciom po 2/3 rocznego świadczenia emerytalnego. Warto zaznaczyć, że przepisy przewidywały nabywanie powyższych uprawnień przez wdowy, nie wdowców, co wiązało się ze wskazanymi wcześniej ograniczeniami w dostępie kobiet do służby publicznej⁶⁶⁹.

6.3. Zawieszenie i utrata prawa do emerytury

Emerytowani urzędnicy otrzymywali świadczenia emerytalne zasadniczo przez cały okres pozostały do końca życia. Jednakże wypłata tych świadczeń podlegała zawieszeniu w dwóch określonych przypadkach: gdy emerytowany urzędnik przez okres jednego roku nie zgłaszał się po odbiór należnego mu świadczenia lub gdy podejmował ponowne zatrudnienie w strukturach służby cywilnej⁶⁷⁰.

W kontekście ponownego zatrudnienia, szczególnie uprzywilejowaną pozycję zajmowali urzędnicy rosyjscy, którzy podjęli pracę w administracji Królestwa Polskiego. Poza standardowym wynagrodzeniem etatowym, które przysługiwało im z tytułu aktywnej służby, zachowywali oni równocześnie uprawnienie do otrzymywania świadczenia emerytalnego nabytego uprzednio podczas pracy w administracji Imperium. Ten dualistyczny system wynagradzania stanowił istotny element polityki kadrowej, mającej na celu przyciągnięcie doświadczonych urzędników rosyjskich do pracy w administracji Królestwa.

Należy podkreślić, że emerytowany urzędnik tracił prawo do świadczenia emerytalnego w sposób definitywny w trzech ściśle określonych okolicznościach. Po pierwsze, gdy przez okres trzech kolejnych lat nie podejmował działań zmierzających do odbioru przysługującego mu świadczenia. Po drugie, w sytuacji, gdy został prawomocnie

⁶⁶⁸ Ukaz z 4 (16) marca 1835 r. Przepisy o pensjach emerytalnych dla urzędników cywilnych w Królestwie Polskim..., s. 366–376, art. 20–23; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 353.

⁶⁶⁹ Ukaz z 4 (16) marca 1835 r. Przepisy o pensjach emerytalnych dla urzędników cywilnych w Królestwie Polskim..., s. 372–374, art. 22; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 354.

⁶⁷⁰ Ukaz z 4 (16) marca 1835 r. Przepisy o pensjach emerytalnych dla urzędników cywilnych w Królestwie Polskim..., s. 352–354, art. 14, pkt. a–d; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 354.

skazany za przestępstwo, za które urzędnikowi pozostającemu w czynnej służbie groziłaby sankcja w postaci wykluczenia ze służby państwowej. Po trzecie, gdy opuszczał granice kraju bez uzyskania stosownego dokumentu podróży (paszportu), co stanowiło naruszenie obowiązujących przepisów administracyjnych regulujących zasady przemieszczania się obywateli⁶⁷¹.

⁶⁷¹ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 354.

Rozdział IV

Funkcjonowanie zarządu miasta Lublina

1. Administracyjna kontrola ruchu ludności

1.1. Ewidencja ludności

Obowiązki w zakresie ewidencji ludności (prowadzenie ksiąg ludności stałej i niestałej) należały do magistratów na mocy postanowienia z 1818 roku⁶⁷². Na prezydencie miasta spoczywał obowiązek prowadzenia ksiąg spisu ludności⁶⁷³. Organy i osoby zobowiązane do zgłoszeń miały donosić mu o każdym nowym urodzeniu, aby umożliwić bieżącą aktualizację ewidencji. Postanowienie określało również strukturę i sposób prowadzenia ksiąg (układ rubryk, tryb wpisów, zasady aktualizacji i archiwizacji)⁶⁷⁴. Na podstawie dokonanych wpisów prezydent miasta wystawiał urzędowe świadectwa wpisu do księgi ludności⁶⁷⁵.

W połowie XIX w. kwestie prowadzenia ksiąg ludności uzupełniła Instrukcja z 1861 r. o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg ludności w gminach miejskich i wiejskich, która rozróżniała księgi ludności stałej, niestałej oraz meldunkowe, określiła sposób ich prowadzenia, dowody wpisu i książeczki legitymacyjne⁶⁷⁶.

Kompetencja prezydenta miasta sprowadzała się przede wszystkim do utrzymywania i bieżącego prowadzenia ksiąg ludności. Instrukcja przewidywała prowadzenie w miastach ksiąg meldunkowych w hotelach i domach zajezdnych⁶⁷⁷. Prezydenci, burmistrzowie i wójtowie mają obowiązek prowadzić i utrzymywać księgi w porządku oraz prowadzić do nich skorowidze alfabetyczne, co w praktyce oznaczało, że magistrat organizował całą ewidencję (księgi, indeksy, tryb wpisów) i odpowiadał za jej ciągłość⁶⁷⁸. Instrukcja narzucała też wymogi prowadzenia ewidencji, które obciążały urząd prowadzący księgi: wszystkie wyrazy i liczby miały być wpisywane w pełnym brzmieniu (bez zastępowania ich „ditto”

⁶⁷² Postanowienie Namiestnika z 15 (27) stycznia 1818 r. o utrzymywaniu ksiąg spisu ludności, DPKP t. 4, s. 218.

⁶⁷³ Postanowienie Namiestnika z 15 (27) stycznia 1818 r. o utrzymywaniu ksiąg..., art. 2.

⁶⁷⁴ Postanowienie Namiestnika z 15 (27) stycznia 1818 r. o utrzymywaniu ksiąg..., art. 6.

⁶⁷⁵ Postanowienie Namiestnika z 15 (27) stycznia 1818 r. o utrzymywaniu ksiąg..., art. 14–15.

⁶⁷⁶ Rozporządzenie z 10 (22) listopada 1861 r. o formowaniu, prowadzeniu i utrzymywaniu ksiąg ludności w Królestwie – Instrukcja Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg ludności w gminach miejskich i wiejskich, Przepisy, odnoszące się do czynności Rządów Gubernialnych i Naczelników Powiatowych. Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. II. t. 1, Warszawa 1866, s. 9; Instrukcja (...) o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg..., art. 1–8.

⁶⁷⁷ Instrukcja (...) o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg..., art. 2.

⁶⁷⁸ Instrukcja (...) o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg..., art. 3.

itp.)⁶⁷⁹, określała sposób zapewniania kart (m.in. limit osób na stronie)⁶⁸⁰, przewidywała odpowiedzialność za uchybienia i nadużycia w prowadzeniu ksiąg, a ukończone księgi nakazano zachowywać w aktach urzędu⁶⁸¹. Z perspektywy magistratu oznaczało to dyscyplinę kancelaryjną, przechowywanie dokumentacji i ponoszenie konsekwencji za naruszenia reguł ewidencyjnych.

Istotnym elementem kompetencji było także to, że księgi ludności stałej miały funkcjonować w określonej liczbie egzemplarzy i w konkretnym obiegu urzędowym. Wprost wskazano, że księgi ludności stałej prowadzi się w dwóch egzemplarzach: jeden ma znajdować się w urzędzie gminy lub magistracie, drugi w biurze naczelnika powiatu; natomiast w miastach gubernialnych jeden egzemplarz miał pozostawać u właściciela domu „na gruncie”, a drugi w Magistracie (przy czym zniesiono dawny „trzeci egzemplarz” przewidziany niegdyś dla władz gubernialnych)⁶⁸². W praktyce oznaczało to, że magistrat był jednym z ustawowo wskazanych depozytariuszy podstawowej ewidencji stałych mieszkańców oraz musiał współdziałać z drugim ogniwem obiegu (powiatem i właścicielami domów w miastach gubernialnych).

Do obowiązków magistratów należało również przyjmowanie meldunków (zgłoszeń przybycia i oddalenia), prowadzenie ksiąg meldunkowych, kontrola terminowości zgłoszeń oraz współpraca z policją przy ewidencji ruchu ludności niestałej i kontroli książeczek legitymacyjnych⁶⁸³.

Ważną kompetencją magistratów w ramach ewidencji było wydawanie książeczek legitymacyjnych. Z początkiem każdego roku prezydenci miast mieli zaopatrzyć każdą osobę, która ukończyła 14 lat (bez różnicy płci, stanu i wyznania) w książeczkę legitymacyjną według nowego wzoru, po stałej cenie, a także wydawać takie książeczki osobom, które poprzednie zagubiły, zniszczyły lub wyczerpały książeczkę przez zapisanie do końca⁶⁸⁴. Książeczka legitymacyjna zawierała informacje o: imieniu, nazwisku, pochodzeniu, wyznaniu, majątku, wykonywanej pracy, piśmiennictwie, wykształceniu, dacie urodzenia oraz stanie cywilnym. Ponadto, w dokumencie odnotowano wiek, wzrost, kształt twarzy, kolor

⁶⁷⁹ Instrukcja (...) o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg..., art. 6.

⁶⁸⁰ Instrukcja (...) o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg..., art. 7.

⁶⁸¹ Instrukcja (...) o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg..., art. 8-9.

⁶⁸² Instrukcja (...) o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg..., art. 17-18.

⁶⁸³ Instrukcja (...) o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg..., art. 28; P. Hummel, *Kontrola i ewidencja mieszkańców Łodzi. Księgi ludności stałej i niestałej oraz księgi domowe (1864-1914)*, „Przegląd Historyczny”, t. CX, 2019, zes. 2, s. 305.

⁶⁸⁴ Instrukcja (...) o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg..., art. 35, art. 39.

oczu, kolor włosów, kształt nosa, ust, podbródka i informacje o zaroście oraz znakach szczególnych. Książeczki były prowadzone w języku polskim i rosyjskim⁶⁸⁵.

Magistrat Lublina prowadził księgi ludności, gdzie ewidencjonowano wnioski o wpis i wypis. W księdze ludności stałej zbierano takie dane jak imię i nazwisko, imiona i nazwiska rodziców, datę i miejsce urodzenia, stan cywilny, pochodzenie, wyznanie, sposób utrzymania (wykonywany zawód) oraz miejsce poprzedniego zamieszkania⁶⁸⁶. Po złożeniu prośby o wpis przez zainteresowanego, Magistrat gromadził i weryfikował dokumenty tożsamości, pochodzenia i statusu prawnego (np. metryki, potwierdzenia stanu „dziedzicznego honorowego obywatela”), korespondował z właściwymi instytucjami – parafiami, konsystorzami, urzędami innych miast – i sporządzał raport prezydenta miasta o braku przeszkód. Na tej podstawie wydawano decyzję o wpisie do ksiąg stałych mieszkańców⁶⁸⁷. Równolegle magistrat prowadził sprawy wykreśleń: dotyczyły one m.in. osób przeniesionych do służby państwowej w innych miejscowościach⁶⁸⁸ oraz kobiet, które po zawarciu małżeństwa przechodziły do stałego miejsca zamieszkania męża⁶⁸⁹. Ewidencję prowadzono z rozróżnieniem grup wyznaniowych⁶⁹⁰.

Władze miejskie rejestrowały również dane osób zmarłych na terenie miasta⁶⁹¹.

Magistraty miały również za zadanie prowadzić akta stanu cywilnego osób wyznań niechrześcijańskich. Władze miejskie sporządzały akty urodzenia, małżeństw i zgonów oraz wydawały świadectwa z akt⁶⁹².

1.2. Obywatelstwo miejskie

Pojęcie obywatelstwa miejskiego w Lublinie w XIX wieku było rozumiane jako nabycie prawa miejskiego, czyli formalnej przynależności do wspólnoty miejskiej, która niosła konsekwencje publicznoprawne: w sferze lojalności wobec władzy, w sferze fiskalnej oraz w sferze ewidencyjno-rejestrowej. Już Konstytucja Królestwa Polskiego z 1815 r.

⁶⁸⁵ Książeczka legitymacyjna Walentego Floriańskiego, APL, AML, 35/22/0/5.2.30/1674.

⁶⁸⁶ Księga ludności stałej dla domu nr 841 cyrkuł 11, APL, AML, 35/22/0/11/108.

⁶⁸⁷ Wniosek o wpis p. Safronowej, wdowy po dziedzicznym honorowym obywatelu Jakowie Safronowie i jej córki z 1915 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.29/1345.

⁶⁸⁸ Zawiadomienie z Kancelarii Ober-Policmajstra Warszawskiego do Magistratu Lublina o zapisaniu dotychczasowego mieszkańca Lublina do ksiąg stałych mieszkańców miasta Warszawy z 31 lipca 1876, APL, AML, 35/22/0/5.2.30/1677.

⁶⁸⁹ Zawiadomienie z Kancelarii Ober-Policmajstra Warszawskiego do Magistratu Lublina o wstąpieniu w związek małżeński mieszkanki Lublina ze stałym mieszkańcem miasta Warszawy i zapisanie jej do ksiąg stałej ludności w Warszawie z 1897 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.30/1691.

⁶⁹⁰ Dokumentacja o wpisywaniu do ksiąg stałej ludności miasta Lublina oraz o skreśleniu z nich chrześcijan, APL, AML, 35/22/0/5.2.30/1674; Dokumentacja o wpisywaniu do ksiąg stałej ludności miasta Lublina i skreśleniu z nich Żydów, APL, AML, 35/22/0/5.2.30/1675.

⁶⁹¹ Lista zmarłych za rok 1911, APL, AML, 35/22/0/5.3.59/8320.

⁶⁹² Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego z dnia 1 (13) czerwca 1825 r., DPKP, t. X, nr 41, art. 92; B. Markowski, *op. cit.*, s. 36.

wiązała możliwość korzystania z praw publicznych (w tym dostępu do urzędów) z kategorią „obywateli” oraz z trwałym związaniem z krajem⁶⁹³. Wskazano, że urzędy publiczne mogły być sprawowane przez „obywateli rodaków” oraz przez osoby, które osiedliły się w kraju, nabyły własność nieruchomą i uzyskały indygenat, choć Konstytucja literalnie nie wskazywała na istnienie obywatelstwa miejskiego jako instytucji. W tej perspektywie status obywatela miasta pozostawał sprzężony z osiedleniem i własnością nieruchomości, a więc z trwałym zakotwiczeniem ekonomicznym i społecznym oraz z dopełnieniem wszelkich formalnych czynności⁶⁹⁴. Postanowienie namiestnika z 30 grudnia 1816 r. (11 stycznia 1817 r.) wskazywało, że każdy chcący zostać kupcem, musiał przyjąć miejskie obywatelstwo⁶⁹⁵.

Prawo miejskie w Lublinie można było uzyskać w drodze decyzji Magistratu. Od wnioskodawcy wymagano wykazania związku z miastem poprzez własność nieruchomości (domu, części domu lub gruntu). Wnioskodawcy posługiwali się w tym zakresie identyfikacją nieruchomości w obrębie miasta, wskazując numer domu⁶⁹⁶. Po drugie, przewidywano obowiązek złożenia przysięgi homagialnej na wierność panującemu Imperatorowi⁶⁹⁷. Po trzecie, uiszczano jednorazową opłatę określaną jako taksa od przyjęcia prawa miejskiego, odprowadzaną do kasy miejskiej⁶⁹⁸.

Przebieg postępowania inicjowano przez złożenie pisemnej wniosku, kierowanego do Magistratu. W połowie XIX wieku posługiwano się jeszcze formułami adresowymi właściwymi dla Urzędu Muncypalnego miasta gubernialnego Lublina, następnie analogiczne podania kierowano do Magistratu. Treść podań bywała dwojaka: część dotyczyła wprost przyjęcia prawa miejskiego, część łączyła ten cel z wpisem do zgromadzenia kupców czy też zmiany własności nieruchomości⁶⁹⁹.

Po złożeniu podania następowała weryfikacja sprawy i ustalenie wysokości należności za opłatę od przyjęcia prawa miejskiego. Należność powinna zostać uregulowana do dnia

⁶⁹³ Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego..., art. 29, art. 33–34.

⁶⁹⁴ W. Ćwik, *Obywatelstwo miejskie w Królestwie Polskim (1815–1867) na tle praktyki w Lublinie*, [w:] *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku: studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, t. IV, Warszawa 1970, s. 39.

⁶⁹⁵ Postanowienie Namiestnika z 30 grudnia 1816 r. (11 stycznia 1817 r.) o urządzeniu zgromadzeń kupieckich, DPKP, t. 4, s. 173–174.

⁶⁹⁶ Wniosek Antoniego Rybickiego do Magistratu Lublina zawierający oświadczenie, że wnioskodawca pragnie przyjąć prawo miejskie i prosi o przychylenie się do jego prośby z 18 listopada 1862 r., APL, AML, 35/22/0/4.3.1/720.

⁶⁹⁷ Prośba Juliana [nazwisko nieczytelne] do Magistratu Lublina o złożenie przysięgi do przyjęcia obywatelstwa miejskiego z 21 stycznia (12 lutego) 1867 r., APL, AML, 35/22/0/4.3.1/719.

⁶⁹⁸ Raport Kasy Ekonomicznej Miasta Lublina do Magistratu Lublina o nieuiszczonych opłatach za przyjęcie prawa miejskiego z 24 września (4 października) 1864 r., APL, AML, 35/22/0/4.3.1/719.

⁶⁹⁹ Wniosek do Magistratu Lublina o wykreślenie starego właściciela nieruchomości i wpisanie nowego z 9 (21) czerwca 1870 r., APL, AML, 35/22/0/4.3.1/721.

przysięgi, a zagadnienie terminowej wpłaty było się przedmiotem zawiadomień i monitów.⁷⁰⁰ Magistrat miał prawo zwolnić wnioskodawcę od obowiązku uiszczenia opłaty, jeśli ten przedstawił argumenty na udowodnienie braku możliwości zapłaty z uwagi na trudną sytuację finansową⁷⁰¹.

Nabycie prawa miejskiego pozostawało w bezpośrednim związku z porządkiem rejestrowym miasta, zwłaszcza w zakresie nieruchomości. Czynności podejmowane przy nabyciu domu lub jego części prowadziły do konieczności przepisania prawa własności w księgach miejskich, w tym w księgach podatkowych i ubezpieczeniowych. W praktyce następowało to na podstawie podań o przepisanie własności, po czym aktualizowano odpowiedzialność za obciążenia przypisane do nieruchomości. W konsekwencji zmiana właściciela była nie tylko kwestią cywilnoprawną, ale również mechanizmem włączającym osobę w miejski system ewidencji i powinności finansowych. Z tym porządkiem korespondowały rejestry posiadaczy nieruchomości, w których zestawiano „dawnych” i „teraźniejszych” posiadaczy pod numerami domów⁷⁰².

Prawo miejskie w Lublinie w badanym okresie było instytucją wykorzystywaną głównie jako instrument administracyjno-fiskalny. Lublin był miastem, w którym ten zwyczaj, będący reliktem feudalnym, utrzymał się najdłużej spośród wszystkich miast Królestwa, pomimo jego minimalnej roli w dochodach kasy miejskiej⁷⁰³.

1.3. Sprawy paszportowe

Obowiązek wydawania paszportów ciążył na władzach miejskich już od 1816 roku, na podstawie postanowienia namiestnika z 22 stycznia (3 lutego) 1816 r., o organizacji władz administracyjnych⁷⁰⁴. Postanowienie namiestnika z 1817 roku⁷⁰⁵ ponownie wskazuje władze miejskie jako właściwe w sprawie wystawiania paszportów. Ustawa o paszportach z 1857 roku⁷⁰⁶ dzieliła sprawy paszportowe na paszporty wewnętrzne i zagraniczne oraz wskazywała na procedury dotyczące osób bezpaszportowych, włóczęgów i dezertów⁷⁰⁷.

⁷⁰⁰ Decyzja Magistratu Lublina o pozytywne rozpatrzenie prośby Antoniego Rybickiego o przyjęcie obywatelstwa miejskiego i wyznaczeniu opłaty 3 rub. z 27 listopada (9 grudnia) 1863 r., APL, AML, 35/22/0/4.3.1/720.

⁷⁰¹ W. Ćwik, *Obywatelstwo miejskie...*, s. 62.

⁷⁰² Lista właścicieli i posiadaczy nieruchomości w Lublinie, APL, AML, 35/22/0/4.3.1/719.

⁷⁰³ B. Markowski, *op. cit.*, s. 159.

⁷⁰⁴ Postanowienie Namiestnika z 22 stycznia (3 lutego) 1816 r. o organizacji władz administracyjnych, DPKP, t. 2, s. 62.

⁷⁰⁵ Postanowienie Namiestnika z 6 maja 1817 r. o paszportach zagranicznych, DPKP t. 3, s. 149.

⁷⁰⁶ Ustaw o pasportach, wydanie 1857, *Swod Zakonow*, wydanie 1857, t. XIV, s. 1–54.

⁷⁰⁷ G. Smyk, *Zasady wprowadzania i zakres obowiązywania rosyjskich źródeł prawa w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*” 14, s. 235–236.

Postanowienia ustawy o paszportach obowiązywały w Królestwie Polskim jedynie w ograniczonym zakresie. Na mocy uchwały Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z 19 (31) stycznia 1868 r.⁷⁰⁸ władze administracyjne, prowadząc postępowania o wydanie paszportu na wyjazd za granicę, miały stosować wyłącznie część przepisów ustawy paszportowej Imperium. W pozostałych kwestiach utrzymano w mocy regulacje krajowe ujęte w Zbiorze Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Magistrat legitymował wnioskodawcę i potwierdzał jego przynależność do miasta, co wynikało z powiązania procedur paszportowych z ewidencją ludności⁷⁰⁹.

Co ciekawe, w przypadku władz miejskich miast leżących w obrębie 21 wiorst (ok. 22 km) od granicy Królestwa z Prusami i Austrią, magistraty tychże były właściwe również do wydawania paszportów Żydom, którym wolno było się przemieścić się dalej niż 21 wiorst od miejsca zamieszkania tylko po uzyskaniu powyższego dokumentu⁷¹⁰.

Paszporty dzielono w badanym okresie na zewnętrzne i wewnętrzne. W sprawach paszportów wewnętrznych (podróże w granicach imperium) Magistraty potwierdzały tożsamość i miejsce zamieszkania wnioskodawcy, prowadziły wykazy wydanych dokumentów, a w razie naruszeń współdziałały z policją (kontrole, zatrzymania, kary administracyjne). W sprawach paszportów zagranicznych miasto przyjmowało podania i załączniki, weryfikowało przesłanki (np. brak zaległości, sytuację rodzinną), a następnie kierowało sprawę do władz gubernialnych⁷¹¹.

Paszport zawierał informacje o dacie wydania, informację o miejscu destynacji i terminie obowiązywania oraz o danych mieszkańca: wieku, wzroście, kolorze włosów i oczu, kształcie nosa, ust, brody i twarzy oraz znakach szczególnych⁷¹².

Magistrat Lublina realizował zadania związane z paszportami: prowadził kwalifikację paszportową⁷¹³ do wyjazdu w ramach Imperium i za granicę⁷¹⁴, w tym dla kategorii szczególnych: małoletnich (po przedstawieniu zgody rodziców)⁷¹⁵ oraz wydawał paszporty

⁷⁰⁸ Uchwała Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z 19 (3) stycznia 1868 r., PKU, t. 12, s. 227.

⁷⁰⁹ G. Smyk, *Zasady wprowadzania i zakres obowiązywania rosyjskich źródeł prawa...*, s. 236.

⁷¹⁰ Postanowienie Rady Administracyjnej z 9 (21) stycznia 1851 r. Przepisy o obrębie 21 wiorstowym nadgranicznym od Prus i Austrii, DPKP t. 43, s. 436.

⁷¹¹ G. M. Kowalski, *Prawna regulacja wychodźstwa w Królestwie Polskim w latach 1815-1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, Tom LV, 2003, Zeszyt 2, s. 247.

⁷¹² Paszport wydany dla Iwana Władimirowicza Fiedorowicza z 1884 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.30/1675.

⁷¹³ Dokumentacja kwalifikacji paszportowych wydawanych mieszkańcom miasta Lublina w Imperium, APL, AML, 35/22/0/5.2.13/921.

⁷¹⁴ Pismo Magistratu Lublina do Policjarmajstra Lubelskiego o braku przeszkód do wydania paszportu na wyjazd Karolowi Aleksandrowiczowi z 8 marca 1889 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.13/932; Dokumentacja urzędowa (pisma do Magistratu Lublina) dotyczące wydania paszportów dla różnych osób, w celu podróży „w Imperium”, APL, AML, 35/22/0/5.2.13/924.

⁷¹⁵ Zgoda Waleryi Radeckiej na wyjazd jej córki, Maryi Radeckiej, za granicę w celu kuracji z 13 września 1896 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.13/930.

wnioskodawcom, którzy pragnęli podróżować po Imperium Rosyjskim. Magistrat prowadził również rejestr zbiegłych za granicę⁷¹⁶.

1.4. Organizacja wyborów do Dumy Państwowej

Duma Państwowa była izbą niższą parlamentu Imperium Rosyjskiego wprowadzoną po rewolucji 1905 r. jako organ przedstawicielski mający współuczestniczyć w stanowieniu prawa (izbą wyższą pozostawała Rada Państwa). Delegatów do Dumy wybierano w oparciu o dwie ordynacje wyborcze. Pierwsza, ustanowiona ukazem z 11 (24) grudnia 1905 r.⁷¹⁷, obowiązywała przy wyborach do I i II Dumy. Druga ordynacja, z 3 (16) czerwca 1907 r., stała się podstawą wyborów do III i IV Dumy⁷¹⁸.

Na podstawie regulaminu wyborów do Dumy⁷¹⁹, Magistrat ogłaszał przepisy i terminy wyborów, przygotowywał i prowadził miejskie listy wyborców z miasta (przyjmowanie podań o wpis, uzupełnienia i skargi, weryfikacja cenzusu, sporządzanie spisów imiennych), organizował zjazdy wyborców miejskich, a po głosowaniu sporządzał protokoły i przekazywał je razem z aktami do komisji gubernialnej. Magistrat wykonywał gros prac przygotowawczych i kancelaryjnych (korespondencja, afisze, listy, protokoły), a policja ziemська zapewniała wykonanie doręczeń i bezpieczeństwo. W związku z wyborami władze gubernialne przysyłały do miast okólniki, instrukcje i wzory protokołów, a prezydenci miast wydawali obwieszczenia do ludności⁷²⁰.

W Lublinie organizację wyborów do Dumy prowadził Magistrat razem z komisją miejską: zwołano 60-osobową komisję wyborczą i podzielono ją na 6 podkomisji, z których cztery pracowały w gmachu Magistratu, a dwie w Resursie Kupieckiej. Każda komisja obsługiwała wyborców według przydzielonych liter nazwisk. Na dwa tygodnie przed dniem głosowania policja doręczała każdemu wyborcy zaświadczenie o wpisie na listę oraz dwie karty wyborcze; kto ich nie otrzymał w terminie, musiał zgłosić się do Magistratu z dokumentem tożsamości. Ustalano i ogłaszano terminy zjazdów wyborów oraz miejsca głosowania. Magistrat sporządzał urzędowe karty wyborcze z pieczęcią, składające się z siedmiu kuponów (po jednym nazwisku na kupon), przy czym blankiety prywatne uznawano za nieważne. Głosowanie trwało od 9:00 do 21:00 (po 21:00 zamykano wejście), a liczenie

⁷¹⁶ Rejestr osób zbiegłych za granicę, APL, AML, 35/22/0/5.2.7/726.

⁷¹⁷ Ukaz Prawitielstwujuszczemu Sienatu z 11 (24) grudnia 1905 r. ob izmienienii położenija o wyborach w Gosudarstwiennuju Dumu i izdannyh w dopolnienii k niemu uzakonenij, PSZRI 1908, t. 25, nr 27029, s. 877–878.

⁷¹⁸ Położenije z 3 (16) czerwca 1907 r. o wyborach w Gosudarstwiennuju Dumu, PSZRI 1905, t. 25, nr 26662, s. 321–335.

⁷¹⁹ Położenije z 6 (19) sierpnia 1905 r. o wyborach w Gosudarstwiennuju Dumu, PSZRI 1905, t. 25, nr 26662, s. 645–651.

⁷²⁰ K. Grochowska, *Wybory do Dumy Państwowej w latach 1906–1912 w Płocku i Guberni Płockiej (na podstawie materiałów Archiwum Państwowego w Płocku)*, „Notatki Płockie”, 54/2, s. 8.

głosów odbywało się następnego dnia w godzinach 9:00–21:00 na posiedzeniach podkomisji, z możliwością obecności wyborców⁷²¹.

2. Zarząd majątkiem komunalnym

2.1. Majątek miejski

Majątek miejski można podzielić na dwie zasadnicze kategorie w zależności od sposobu czerpania z niego dochodów oraz jego przeznaczenia. Pierwszą kategorię stanowi majątek będący przedmiotem użyteczności publicznej, obejmujący m.in. place, ulice, ogrody publiczne i inne przestrzenie służące wspólnemu użytkowi mieszkańców. Choć istotny z perspektywy urbanistycznej i społecznej, odpowiadał za niewielki udział w dochodach Magistratu⁷²².

Drugą kategorię stanowi majątek niebędący przedmiotem użyteczności publicznej, do którego zaliczano m.in. place przeznaczone pod budowę, domy miejskie czy przedsiębiorstwa komunalne. To właśnie ta część majątku była głównym źródłem dochodów miast, ponieważ traktowana była na równi z prywatną własnością – przynosząc stały i przewidywalny dochód z tytułu dzierżaw, czynszów, procentów od kapitałów czy działalności gospodarczej przedsiębiorstw miejskich⁷²³.

Lublin nie posiadał pól, folwarków, łąk, lasów czy budynków gospodarczych poza obrębem miasta (odmiennie niż chociażby w Chełmie, Zamościu czy Hrubieszowie). W obrębie miasta Magistrat był właścicielem 7 placów niezajętych na działalność związaną z użytecznością publiczną o sumarycznej wartości 350 000 rub., parku „Saskiego” o wartości 135 732 rub., wraz z ogrodzeniem o wartości 22 248 rubli oraz dwóch skwerów o sumarycznej wartości 59 425 rub. Odnośnie nieruchomości wykorzystywanych na potrzeby Magistratu, miasto było właścicielem ratusza, wybudowanego w latach 1827–1828, wraz z pawilonami o wartości 108 718 rub., domu ogrodnika o wartości 1560 rubli, werandy,

⁷²¹ „Kurjer”, 1907, R. 2, nr 4: „Przygotowania do wyborów. W dniu wczorajszym w Magistracie o g. szóstej wieczorem odbyło się posiedzenie Komisji wyborczej dla miasta, złożonej z 60 osób spośród mieszkańców miasta, zaproszonych przez Komisję powiatową do spraw wyborczych. Po zaznajomieniu obecnych przez p. Prezydenta ze zmianami, jakie zaszły w technice wyborczej od roku przeszłego, Komisja ta rozdzieliła się na 6 podkomisji, z których cztery pracowały podczas wyborów w Magistracie, dwie zaś w Resursie Kupieckiej. Każda z podkomisji będzie odbierała karty wyborcze tylko od prawborców, których nazwiska zaczynają się od wyznaczonej dla każdej z nich litery, o czym będzie podane w swoim czasie do wiadomości publicznej. Na zasadzie tajnego głosowania powołano na prezesów podkomisji p. Ciświckiego, Dobruckiego, Karwowskiego, Kipmana, Sekutowicza i Zarębę. Zwracamy uwagę, że na zasadzie nowych przepisów każdy prawyborca otrzymać powinien na dwa tygodnie przed dniem wyborów przez policję zaświadczenie, że jest zamieszczony na liście prawyborców wraz z dwiema kartami wyborczymi. Kto nie otrzyma w tym terminie, t. j. na dwa tygodnie przed wyborami, kart wyborczych, winien się zgłosić po takowe do Magistratu z odpowiednią legitymacją o tożsamości osoby. W dniu zaś wyborów zaświadczenia te wraz z kartami wyborczymi wydawać będą przed wejściem do sal wyborczych wydelegowani członkowie od każdej z podkomisji, również po wylegitymowaniu się o tożsamości osoby”.

⁷²² B. Markowski, *op. cit.*, s. 84.

⁷²³ *Ibidem*, s. 84.

cieplarni i domu przy bramie ogrodowej o wartości 2042 rubli, budynku szkoły o wartości 12 363 rub., morgi cmentarnej o wartości 1150 rubli, baraku dla chorych na cholere o wartości 4182 rub. oraz domku rogatkowego o wartości 505 rub. Miasto dysponowało również nieruchomościami wynajmowanymi osobom trzecim, a mianowicie budynkiem byłego Trybunału Koronnego o wartości 39 000 rub., Bramą Krakowską o wartości 5400 rub., dwoma jatkami (miejsca przeznaczone do sprzedaży mięsa⁷²⁴) o łącznej wartości 25 600 rub., rzeźnią na Bronowicach o wartości 20 600 rub., budynkiem „starego kryminału” – Pałacem Potockich, o wartości 50 132 rub., zespołem budynków dawnego klasztoru bernardynów o wartości 37 910 rub., „bufetem w ogrodzie” o wartości 1982 rub. oraz domem na ulicy cmentarnej o wartości 1103 rub. Ponadto zadeklarowano ruchomości (wyposażenie lokali itp.) o wartości 30 780 rub. Łączna wartość ruchomości i nieruchomości miasta wynosiła w 1908 roku 379 928 rub⁷²⁵.

Majątek Lublina był skoncentrowany na nieruchomościach położonych w granicach miasta. Dużą część wartości stanowiły obiekty użyteczności publicznej, a dochód z najmu części nieruchomości stanowił istotną część majątku. Spośród wszystkich składników, najwyżej wycenione były place miejskie (blisko 1/3 całości wartości majątku). Następne w hierarchii znajdowały się park i ratusz, a także największe budynki wynajmowane: pałac Potockich i dawny Trybunał. Wartość ruchomości (30,7 tys. rub.) stanowiła jedynie około 8% całości majątku⁷²⁶.

Wskazać należy, że miasto nie posiadało niemal żadnych dochodowych przedsiębiorstw komunalnych, poza jatkami i rzeźniami. Poza własnością Magistratu funkcjonowała zarówno gazownia, jak i nowoczesny wodociąg, które to były prowadzone przez prywatnych koncesjonariuszy. Projekty budowy gazowni zatwierdzono w 1879 r., a sama koncesja została udzielona na 40 lat, licząc od zakończenia budowy, z klauzulą przejścia zakładu na własność miasta po upływie tego terminu⁷²⁷.

2.2. Zarząd i nadzór nad nieruchomościami

Władze miejskie w badanym okresie miały określone obowiązki w zakresie nadzoru budowlanego, a jednym z ich kluczowych zadań była ewidencja oraz kontrola budynków grożących zawaleniem się lub już zniszczonych. Mieszkańcy miasta, chcąc przeprowadzić

⁷²⁴ „Kurjer”, 1907, R. 2, nr 76: „Magistrat m. Lublina zawiadamia mieszkańców, że w czasie Świąt będą czynne następujące jatki i piekarnie: W niedzielę 31 marca: jatka nr 9 na piętrze i nr 3 na dole. Na poniedziałek 1 kwietnia: jatka nr 11 na dole i nr 2 również na dole. Piekarnie: w niedzielę i poniedziałek Konstantynopolska na Krak.-Przedm. nr 130 i na Namiestnikowskiej № 321”; Markowski, *op. cit.*, s. 92–96.

⁷²⁵ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358; B. Markowski, *op. cit.*, s. 109–111.

⁷²⁶ B. Markowski, *op. cit.*, s. 92–96.

⁷²⁷ J. Marczuk, *Działalność gospodarcza Prezydenta Lublina Czesława Szczepańskiego (1919–1927)*, „Rocznik Lubelski 36” s. 55.

inwestycję – budowę lub renowację budynku, musieli zwrócić się z projektem do magistratu, a do oceny powyższego kierowano kierownika robót budowlanych. Obowiązkiem władz miejskich było sporządzanie protokołów zawaleń, w których dokumentowano przyczyny, zakres szkód oraz odpowiedzialność właścicieli. Magistrat miał obowiązek wzywania właścicieli do usunięcia skutków zawaleń bądź do przeprowadzenia rozbiórki budynku w stanie zagrażającym bezpieczeństwu publicznemu⁷²⁸. Jeśli właściciel uchylał się od realizacji nakazu, władze miejskie przejmowały zadanie rozbiórki, obciążając go kosztami. Pozyskane w ten sposób materiały, takie jak drewno, cegła czy elementy metalowe, były sprzedawane na publicznej licytacji, a uzyskane środki przeznaczano na pokrycie wydatków związanych z interwencją⁷²⁹.

Istotną rolę w tym systemie pełnił kierownik robót budowlanych – budowniczy miejski, którego kompetencje i sylwetki pełniących ten urząd osób zostały opisane w rozdziale poświęconym urzędnikom Magistratu⁷³⁰.

Zgodnie z przepisami, zakazane było wznoszenie w Warszawie nowych drewnianych budynków, a nowo stawiane budynki miały być wykonane z „materiału dobrego”⁷³¹, a magistrat był zobowiązany do przeprowadzania corocznej rewizji już istniejących budowli drewnianych, przez komisję, w skład której wchodzi m.in. delegowany przez Prezydenta urzędnik magistratu i budowniczy miasta⁷³².

Władze miejskie miały obowiązek kontrolować nawet kolory budynków w mieście – dozwolone było malowanie elewacji w kolorze kamiennym, żółtym, blade-zielony itp., lecz zabronione było malowanie na kolor brudno-granatowy, czerwony czy też dowolny, ale jaskrawy⁷³³.

Magistratowi przysługiwało również prawo do zamykania budynków prochowni prywatnych, jeśli te zostały utworzone z naruszeniem przepisów budowlanych i stosowanych

⁷²⁸ Postanowienie Namiestnika z 20 czerwca (2 lipca) 1817 r. o rewizji domów i budynków, DPKP t. 3, art. 1–4, s. 184–186.

⁷²⁹ Ustawa z 5 (17) kwietnia 1844 r. o zabezpieczeniu nieruchomości od strat z pożaru wynikających, DPKP t. 34, art. 47, s. 11–69; J. Żywicki, *op. cit.*, s. 315.

⁷³⁰ Postanowienie Namiestnika z 13 (25) lipca 1818 r. o budowniczym przysięgłym, DPKP, t. 6, art. 1–3, s. 221–223; por. s. 115–116.

⁷³¹ Postanowienie Namiestnika z 14 (26) września 1820 r. przepisy ogólne Policji Budowniczej dla miast w Królestwie Polskim, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 2, Warszawa 1866, s. 339, art. 15.

⁷³² Postanowienie Rady Administracyjnej z 18 (30) czerwca 1847 r. o stawianiu nowych zabudowań drewnianych w Warszawie, DPKP t. 39, s. 289.

⁷³³ Postanowienie Namiestnika z 14 (26) września 1820 r. przepisy ogólne Policji Budowniczej..., art. 16.

przepisów o handlu i przetrzymywaniu prochu, z prawem do pociągnięcia winnych do odpowiedzialności⁷³⁴.

Obowiązek Magistratu nie kończył się na samej interwencji. Władze prowadziły bowiem systematyczną ewidencję budynków uszkodzonych i zniszczonych, co pozwalało na bieżąco aktualizować stan zabudowy miejskiej i wskazywać, wobec których budynków należy przeprowadzić procedurę rozbiórki. Rejestry te były istotne nie tylko dla celów fiskalnych (np. określania wysokości podatków i opłat od nieruchomości), lecz także dla planowania urbanistycznego i bezpieczeństwa. Magistrat mógł oceniać stopień degradacji zabudowy oraz podejmować działania prewencyjne, w tym nakładać na właścicieli obowiązek naprawy bądź rozbiórki obiektów w złym stanie technicznym⁷³⁵.

Magistrat miejski był również zobowiązany nadzorować i kontrolować inwestycje budowlane prowadzone w mieście – czym zajmował się kierownik robót budowlanych Magistratu. Miasto nadzorowało budowę Teatru Zimowego (obecnie: Teatr im. Juliusza Osterwy), którą rozpoczęto w 1884 roku a zakończono półtora roku później⁷³⁶.

Miasto posiadało rzeźnię (szlachtuz) na Bronowicach oraz dwie jatki (miejsca przeznaczone do sprzedaży mięsa), a Magistrat był obowiązany dbać o powyższe, jako przedsiębiorstwa przynoszące wpływy do kasy miejskiej⁷³⁷.

Magistrat, dostrzegając niewystarczalność dawnego budynku rzeźni, wielokrotnie wnioskował do Rządu Gubernialnego o zgodę na budowę nowego zakładu, uzyskując ostateczne zatwierdzenie projektu wraz z lokalizacją w 1888 r. Na etapie wyboru miejsca przeprowadził analizę trzech wariantów (Podzamcze, Tatary, Bronowice) i ostatecznie wybrano Bronowice, co w praktyce oznaczało ulokowanie rzeźni nie poniżej miasta, lecz w jego obrębie, po drugiej stronie Bystrzycy. Władze miejskie nadzorowały realizację inwestycji, doprowadzając w 1889 r. do uruchomienia rzeźni wyposażonej we własne studnie, filtry i urządzenia kanalizacyjne. Po oddaniu obiektu do użytku Magistrat sprawował bieżący dozór techniczny i sanitarny: reagował na ujawnione wady konstrukcyjne kanalizacji, zlecał przeróbki i naprawy, a także ewidencjonował braki w infrastrukturze (m.in. podjazdy, ogrodzenie, oświetlenie, dojazd do miasta), które ograniczały funkcjonalność zakładu. W miarę narastania potrzeb oraz rozwoju standardów technicznych Magistrat prowadził ocenę

⁷³⁴ Ukaz z 6 (18) maja 1874 r. o handlu prochem myśliwskim, zachowywaniu i przewozie prochu, ZP, t. 7, s. 77, art. 20.

⁷³⁵ Skarga Abrama Lichtsona do Rządu Gubernialnego Lubelskiego na działania Magistratu polegające na rozbiórce jego domu z 5 grudnia 1861 r., APL, AML, 35/22/0/4.2.1.8/682.

⁷³⁶ Żywicki J., *Urzędnicy: architekci, budowniczowie, inżynierowie cywilni...*, Lublin 2010, s. 326-327, Dokumentacja dotycząca budowy teatru w Lublinie, APL, AML, 35/22/0/5.3.22/5930.

⁷³⁷ Remont jatki miejskiej z 1889 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.47/6873; „Kurjer”, 1910, R. 5, nr 191: „Magistrat m. Lublina przystępuje do odnowienia dachów na jatkach miejskich i rzeźni. Koszt wyniesie 401 rub. 25 kop”.

eksploatacyjną rzeźni i w latach bezpośrednio poprzedzających I wojnę światową sformułował postulat jej zastąpienia nowym, w pełni wyposażonym obiektem odpowiadającym aktualnej wiedzy technicznej. Pomimo tych działań i inicjatyw plan modernizacji nie został przed 1914 r. zrealizowany⁷³⁸.

3. Infrastruktura miejska

3.1. Wytyczanie, brukowanie i utrzymanie ulic

Magistrat w zakresie prowadzenia gospodarki komunalnej odpowiadał za wytyczanie i brukowanie nowych ulic oraz poprawę stanu nawierzchni. Ponadto, miasto było zobowiązane utrzymywać drogi ziemskie drugiego rzędu, a więc drogi boczne – powiatowe znajdujące się w jego obrębie⁷³⁹.

Zgodnie z obowiązującymi przepisami, szerokość ulic wyznaczał zatwierdzony plan miasta. Począwszy od reform po 1864 r., planowanie zagospodarowania Lublina było procesem administracyjno-technicznym podporządkowanym rosyjskiej hierarchii urzędowej⁷⁴⁰. Impuls wychodził z Rządu Gubernialnego (Wydział Budowlany), który – wzywał prezydenta miasta do uruchomienia prac nad planem regulacyjnym. Prezydent tworzył miejski komitet (z udziałem inżyniera-architekta gubernialnego, architekta miejskiego, członków magistratu i „szanowanych obywateli”). Z polecenia Rządu Gubernialnego Lubelskiego, Prezydent Lublina miał obowiązek zadbać o oznaczenie regulacyjnych linii ulic, rynków, placów oraz linii okolic miasta Lublina⁷⁴¹.

W Magistracie organizowano pracę w dwóch pasmach: merytorycznym i wykonawczym. Najpierw komitet i Magistrat, wskazywali potrzeby regulacji – np. porządkowanie ulic i ograniczenia pożarowe na przedmieściach – a równolegle przygotowywano warunki techniczne: zakres pomiarów z natury, niwelacje, skale planów, rysunki i kopie. Dokumenty te – wraz z protokołami, szkicami i opisem topograficznym – trafiały do Wydziału Budowlanego Rządu Gubernialnego. Władze gubernialne analizowały projekt i przesyłały Magistratowi poprawki związane z niejasnym oznaczeniem, niezgodnością planu z przepisami prawa czy błędami o charakterze technicznym jak brak odpowiedniej numeracji⁷⁴².

⁷³⁸ A. Kierek, *op. cit.*, s. 206.

⁷³⁹ Ukaz z 16 (28) sierpnia 1870 r. o utrzymywaniu dróg ziemskich, DPKP, t. 70, s. 247, art. 13.

⁷⁴⁰ Instrukcja Komitetu techniczno-budowlanego MSW Imperium Rosyjskiego z roku 1870, dotycząca sporządzania planów regulacyjnych miast w toku czynności administracyjnych, APL, RGL, 35/116/0/3.2/7614.

⁷⁴¹ Pismo Gubernialnego Inżynier-Architekta do Prezydenta Miast Lublina dot. oznaczenia regulacyjnych linii ulic, rynków, placów oraz linii okolic miasta Lublina z 9 (17) grudnia 1872 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.32/6157, M. Górzyński, I. Karbownik, A. Szulc, *op. cit.*, s. 47–48.

⁷⁴² M. Górzyński, I. Karbownik, A. Szulc, *op. cit.*, s. 104–105.

Kolejny etap to zabezpieczenie środków i wybór wykonawców. Rząd gubernialny rozważał możliwość sięgnięcia po stały kapitał miejski i rozkład spłaty kosztów planu; w 1903 r. dla Lublina uzyskano zgodę na 35 000 rub., spłacanych przez maksymalnie 40 lat według stopy, jaką dawał kapitał. Równolegle Magistrat powoływał komisję nadzorczą z inżynierów i obywateli (z nazwiska), a także przygotowywał warunki konkursu dla geometrów i przedsiębiorców, z kaucjami i listą zaproszonych specjalistów⁷⁴³.

W kolejnym etapie zdejmowano plan istniejącego położenia, wykonywano niwelacje i profile, nanoszono na plan linie regulacyjne a równolegle powstawał plan projektowany, z nową siatką ulic, placami, terenami publicznymi i zastrzeżeniem szerokości ulic, bulwarów i zieleni. Po zatwierdzeniu planu w Rządzie Gubernialnym przystępowano do prac w terenie⁷⁴⁴.

Zgodnie z planem zabudowy miasta, przed domami graniczącymi z ulicą miał być wybrukowany chodnik⁷⁴⁵. Władze miejskie wskazywały na niedostateczną trwałość nawierzchni szutrowych na głównych traktach i od lat osiemdziesiątych XIX w. systemowo przechodziły na bruki kamienne z granitu polnego a równolegle prowadzono naprawy zniszczonych odcinków głównych ulic (m.in. Krakowskiego Przedmieścia, Namiestnikowskiej (obecnie Narutowicza) i Zamojskiej)⁷⁴⁶. Jednocześnie, ze względu na ograniczone środki i konieczność utrzymania przejezdności, prace organizowano etapami: kolejne ulice i ich fragmenty włączano do planów robót, a odcinki boczne sukcesywnie brukowano (np. Staszica, Czechowską, Wieniawską, Cmentarną (obecnie Lipową), a z mniej uczęszczanych – Bonifraterską, Żmigród, Jateczną, Okopową). U schyłku XIX w. oceniano, że ok. 250 tys. m² nawierzchni pozostaje w stanie niezadowolającym⁷⁴⁷. Aby poprawić powyższy stan rzeczy, zwiększono nakłady na konserwację i nowe bruki (z 6 tys. rub. w 1899 r.⁷⁴⁸ do 16 tys. rub. w 1901 r.⁷⁴⁹) oraz powołano w 1900 r. komitet do spraw naprawy bruków⁷⁵⁰. Nie uzyskano jednak zgody władz centralnych na utworzenie miejskiego zakładu brukarskiego, co wymuszało stosowanie przetargów i korzystanie z prywatnych przedsiębiorców; jakość ich robót była przedmiotem stałej krytyki (szybka degradacja z

⁷⁴³ Dziennik z III posiedzenia Komisji ds. nadzoru nad sporządzeniem planu miasta Lublina z 17 października 1903 r., APL, RGL, 35/116/0/3.2/7614; M. Górczyński, I. Karbownik, A. Szulc, *Planowanie administracyjne rozwoju przestrzennego miast w guberniach Królestwa Polskiego 1867–1915. Wybór źródeł archiwalnych*, Warszawa–Kalisz 2023, s. 69.

⁷⁴⁴ Instrukcja Komitetu techniczno-budowlanego..., § 10.

⁷⁴⁵ Postanowienie Namiestnika z 14 (26) września 1820 r. przepisy ogólne Policji Budowniczej..., art. 19–23.

⁷⁴⁶ A. Kierek, *Rozwój przestrzenny i stan urządzeń komunalnych m. Lublina w latach 1870 - 1915*, „Rocznik Lubelski” 4, 1961, s. 180–184.

⁷⁴⁷ „Gazeta Lubelska”, nr 158 z 24 lipca 1897 r.; A. Kierek, *op. cit.*, s. 187.

⁷⁴⁸ Wykaz dochodów i wydatków m. Lublina na rok 1899, APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5350.

⁷⁴⁹ Wykaz dochodów i wydatków m. Lublina na rok 1901, APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5352.

⁷⁵⁰ „Gazeta Lubelska”, nr 55 z 9 marca 1900 r.

powodu marnego materiału i wykonawstwa), a więc i bieżącego nadzoru eksploatacyjnego po stronie urzędu miejskiego⁷⁵¹.

W zakresie materiałów i standardów technicznych Magistrat prowadził politykę stopniowej modernizacji. Obok klasycznych „kocich łbów” wprowadzono klinkier⁷⁵² – najpierw w 1899 r. na ul. Radziwiłłowskiej⁷⁵³ (materiał sprowadzony z Zamościa), a następnie – korzystając z nowej, miejscowej klinkiarni – na Zamojskiej (1902)⁷⁵⁴, na wybranych odcinkach Krakowskiego Przedmieścia (1908), Kapucyńskiej (1909)⁷⁵⁵, Namiestnikowskiej (1909) i Bernardyńskiej (1911)⁷⁵⁶.

Utrzymanie ulic obejmowało również obowiązki w zakresie odwodnienia i bezpieczeństwa pieszych. Wobec braku odpowiedniej kanalizacji deszczowej magistrat stosował głębokie rynsztoki i – w punktach przekroczeń – drewniane mostki, których bieżąca konserwacja generowała stałe koszty utrzymania. Dla pieszych zakładano chodniki z różnych materiałów: od lat sześćdziesiątych XIX w. szeroko używano asfaltu (od 1869 r.), od 1900 r. wprowadzano płyty betonowe, wciąż też stosowano płyty kamienne, cegłę oraz – na ulicach drugorzędnych – pomosty drewniane. Te rozwiązania miały charakter doraźny, ale odzwierciedlały katalog środków, którymi w realiach finansowych miasta dysponował Magistrat⁷⁵⁷. Na bieżąco poszerzano i porządkowano arterie kręgosłupowe (Krakowskie Przedmieście, Zamojska), aby sprostać wzrastającym potokom ruchu; doraźne remonty i przebudowy łączono z działaniami porządkowymi (regulacja linii zabudowy, usuwanie przeszkód). Jednocześnie część obszarów o intensywnym osiedlaniu – zwłaszcza dzielnice przedmiejskie po prawej stronie Bystrzycy – pozostawała poza granicami administracyjnymi miasta, co ograniczało kompetencje Magistratu do bezpośredniego finansowania inwestycji w tym obszarze⁷⁵⁸.

⁷⁵¹ A. Kierek, *op. cit.*, s. 188.

⁷⁵² Klinkier na drogi tłuczony był w znacznej mierze w Zamościu. [w:] R. W. Kowalczyk, *Rozwój sieci dróg kołowych w Królestwie Polskim w latach 1815–1918*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2004, t. 3, nr 1, s. 71.

⁷⁵³ Rozporządzenie Rządu Gubernialnego Lubelskiego o wypłacie szpitalowi św. Józefa 742 rub. 80 kop. z budżetu miasta, za zajęcie części nieruchomości należącej do szpitala na przebudowę ul. Radziwiłłowskiej z 13 kwietnia 1891 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.38/6387.

⁷⁵⁴ Umowa na wykonanie prac związanych z rozszerzeniem przejezdnej części ulicy Zamojskiej w Lublinie z 17 maja 1900 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.38/6389.

⁷⁵⁵ „Kurier”, 1908, R. 3, nr 231: „W spornej sprawie wyłożenia klinkierem i poszerzenia chodników ulicy Kapucyńskiej, jak nas informują, na powtórnej w tej mierze naradzie zapadła decyzja, że chodniki pozostać mają dotychczasowej szerokości, a pozostała przestrzeń będzie wyłożoną klinkierem”.

⁷⁵⁶ A. Kierek, *op. cit.*, s. 188–189.

⁷⁵⁷ Polecenie Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina do wykonania polecenia Rządu Gubernialnego w sprawie dostarczenia planów, kosztorysu oraz innych wymaganych dokumentów, odnoszących się do urządzenia ulicy Podwale w Lublinie z maja 1869, APL, AML, 35/22/0/4.2.1.4/522.

⁷⁵⁸ A. Kierek, *op. cit.*, s. 189.

Utrzymanie ulic obejmowało również obowiązki w zakresie porządkowania, sprzątnięcia i odśnieżania kluczowych arterii, co jednak nierzadko nie było wykonywane terminowo przez miasto, ku niezadowoleniu mieszkańców⁷⁵⁹, lub innych niż miejskie władz administracyjnych⁷⁶⁰, choć zaznaczyć należy, że Magistrat posiadał środki przeznaczone na powyższe i nierzadko nie pozostawał głuchy na apele społeczne i starał się na bieżąco reagować w sprawach miejskich⁷⁶¹.

3.2. Mosty i kładki

Polityka inwestycyjna miast w zakresie budowy mostów podlegała kontroli władz rządowych na szczeblu gubernialnym i ministerialnym. Magistrat przygotowywał projekty i kosztorysy oraz składał je do zatwierdzenia gubernatorowi z przeznaczeniem do dalszego przedłożenia w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Miasto inicjowało i finansowało całe przedsięwzięcia, lecz musiało uzyskać na powyższe odpowiednią zgodę władzy zwierzchniej⁷⁶².

Tak jak w przypadku dróg, mosty na traktach krajowych pozostawały w gestii administracji rządowej, podczas gdy przeprawy w sieci ulicznej miasta – choć podlegały ogólnym przepisom i trybom zatwierdzeń – należały do sfery komunalnej i były prowadzone oraz finansowane przez Magistrat. Do obowiązków Magistratu leżało utrzymanie i modernizacja sieci ulicznej wraz z mostami, w miarę środków budżetowych czy też z

⁷⁵⁹ „Kurjer”, 1907, R. 2, nr 14: „Zaspy śnieżne (...) zamieniają się stopniowo w kałuże, w które nieostrożni przechoźdnie wpadają (...), dlaczego śnieg nie jest sprzątnięty? dlaczego mieszkańcy Lublina, utrzymujący swoim kosztem służbę miejską, muszą brnąć po śniegu, lub zapadać się w wybojach?”; „Kurjer”, 1907, R. 2, nr 71: „Obydwie strony ulicy Zamojskiej na całej jej długości prawie i innych ulicach: oszańcowane są kupami rąbanego z ulicy lodu i zamarzniętego śniegu. Wszystkie prawie ulice i chodniki przy nich są brudne, zanieczyszczone i zdaje się, tylko raz na tydzień zamiatane. Pomijając ten drobny szczegół, że w mieście gubernialnym nie można przejść z jednego punktu miasta na drugi bez głębokich kaloszy, nieporządki te są bezpośrednio przyczyną zarażania powietrza, a co za tym idzie grasowania różnych chorób. A przecież w mieście naszym są Towarzystwo Hygieniczne, komisje sanitarne, magistrat i policja. Czyżby tyle instytucji mających obowiązek pieczy nad zdrowotnością obywateli i porządkiem w mieście nie uznawało za potrzebne, jeżeli nie konieczne, nakazanie oczyszczenia ulic i chodników?”; „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 11: „Spróbuj sz. czytelniku przejść w dowolnym miejscu wszędzie przez dowolną ulicę Lublina i jeżeli nie utoniesz w śniegu będziesz miał prawo do miana szczęśliwego wyjątku. Przypominamy czcigodnym ojcom miasta o istnieniu w budżecie miejskim specjalnego funduszu na wywóz śniegu, słabą jednak mamy nadzieję na pomyślny skutek naszych przypomnień, ojcowie bowiem przeważnie piechotą nie chodzą, a przy tym bardzo są zajęci: oni i tak wciąż piszą i radzą, radzą i piszą, może więc nam wreszcie „wypiszą” na lipiec „śniegowy” fundusz”; „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 26: „Ulice Lublina przedstawiają teraz tego rodzaju komunikację, iż są nie do przebycia, ani dla sanek, ani dla wozów kołowych. Niektóre części są zupełnie bezśnieżne, w drugich zaś miejscach sterczą góry śniegowe pokaźnej wielkości. To też i jazda po ulicach przedstawia teraz prawdziwą torturę dla ludzi i koni. Zwracamy uwagę magistratu, iż taki stan dróg w mieście gubernialnym nie powinien być tolerowany – i że zarząd miejski powinien by dołożyć wszelkich starań, aby zrobić możliwą komunikację wśród miasta”.

⁷⁶⁰ „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 281: „ul. Misjonarska, jako jedna z bardziej zaniedbanych ulic naszego miasta zwróciła uwagę p. gubernatora, który zainterpelował magistrat, co tenże zamierza uczynić, aby doprowadzić tę ulicę do możliwego porządku w najbliższej przyszłości”.

⁷⁶¹ „Kurjer”, 1907, R. 2, nr 122: „Na oczyszczenie ulic miasta Lublina ze śniegu wydano tegorocznej zimy z funduszu kasy miejskiej 1,391 rubli 50 kop”.

⁷⁶² Instrukcja Komitetu techniczno-budowlanego MSW Imperium Rosyjskiego z 1870 r., dotycząca sporządzania planów regulacyjnych miast w toku czynności administracyjnych, APL, RGL, 35/116/0/3.2/7614.

wykorzystaniem kredytów drogowych. Na początku XX wieku, Magistrat realizował dwie kluczowe modernizacje mostów na Bystrzycy⁷⁶³. W czerwcu 1908 r. Magistrat Lublina przedstawił rządowi gubernalnemu kosztorys i plany – sporządzone przez inż. Mariana Lutosławskiego z Warszawy – dotyczące budowy nowego mostu przy zbiegu ul. Zamojskiej, Fabrycznej i Wolskiej⁷⁶⁴.

W latach 1908 i 1909 przez Bystrycę zbudowano w Lublinie dwa mosty: starszy na Kalinowszczyźnie (dzisiejsza ul. Turystyczna)⁷⁶⁵ oraz most będący przedłużeniem ul. Zamojskiej, w stylu neogotyckim. Oba obiekty wzniesiono w oparciu o dokumentację i wykonawstwo firmy inż. Mariana Lutosławskiego⁷⁶⁶.

Wreszcie, do zadań Magistratu w sferze komunikacyjnej wchodziły inwestycje towarzyszące, które poprawiały stan mostów o nośności dostosowanej do planów ruchu (w tym potencjalnego, planowanego ówczesnie tramwaju⁷⁶⁷) oraz – przygotowane, choć przerwane przez wojnę – przedsięwzięcia w węzłach kolizyjnych (tunel pod torami przy ul. Bychawskiej)⁷⁶⁸.

3.3. Oświetlenie uliczne

Miasto było odpowiedzialne za oświetlenie ulic, wraz z utrzymaniem i rozwojem instalacji oświetleniowej, z uwagi na dynamicznie postępujący rozwój technologiczny,

⁷⁶³ Raport Magistratu Lublina do Rządu Gubernialnego Lubelskiego o przedstawieniu do zatwierdzenia przez Rząd Gubernialny, sporządzoną w 3 egzemplarzach, dodatkową rozpisę (budżetową) miasta Lublina na 1908 rok, wraz z odnoszącymi się do niej dokumentami, zawierającymi środki na budowę nowego mostu z 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358; „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 121: „Magistrat przystępuje też zaraz do budowy mostu żelazno-cementowego przez Bystrycę na ul. Zamojskiej. Gotowe plany czekają tylko na zatwierdzenie. Z szeregu innych projektów miejskich urzeczywistnionymi będą: Placyk przed magistratem (róg Królewskiej) zostanie zamieniony na skwer. Placyk przed ochronką żydowską na ul. Grodzkiej będzie w przyszłym miesiącu doprowadzony do porządku. Ulica Ogrodowa otrzyma bruk i chodniki”; „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 136: „Próba mostu. Dziś w południe odbędzie się próba wytrzymałości nowo zbudowanego mostu przez Bystrycę na Kalinowszczyźnie. Obecni będą przedstawiciele magistratu i zaproszeni goście”.

⁷⁶⁴ A. Kierek, *op. cit.*, s. 185.

⁷⁶⁵ „Kurjer”, 1907, R. 2, nr 122: „Budowa nowego mostu na Kalinowszczyźnie. Z powodu orzeczenia komisji technicznej o bardzo złym stanie mostu na rzece Bystrzycy, na przedm. Kalinowszczyźnie, z polecenia p. gubernatora, pod przewodnictwem prezydenta miasta p. Zaremby, utworzoną została komisja do rozpatrzenia przedstawionych przez inżynierów p. Lutosławskiego i Mierzyńskiego z Warszawy, oraz p. Zborowskiego z Zamościa trzech projektów na budowę mostu betonowego. Komisja ta, po szczegółowym rozpatrzeniu wszystkich trzech wymienionych wyżej projektów uznała, za najodpowiedniejszy projekt, sporządzony przez warszawskiego inżyniera p. Mariana Lutosławskiego. Most ten będzie żelazno-betonowy systemu „Hennebique’a”. Koszt budowy rzeczonoego mostu obliczony został na sumę 22 818 rubli 50 kopiejek. Budowa mostu trwać ma pół roku”.

⁷⁶⁶ A. Kierek, *op. cit.*, s. 185.

⁷⁶⁷ „Ziemia Lubelska” 1909, R.4, nr 51: „(...) Pan Zanvern przedsiębiorca z Belgii zaproponował magistratowi lubelskiemu oddanie mu koncesji na tramwaje elektryczne oraz budowę stacji elektrycznej dla oświetlania mieszkań prywatnych. Pan Zanvern bawi obecnie w Krakowie i na żądanie magistratu, ma wkrótce przedstawić miastu projekt, oraz warunki budowy tramwajów elektrycznych w Lublinie”

⁷⁶⁸ Pismo Lubelskiej Gazowni do Magistratu Lublina o urządzeniu tunelu na ul. Bychawskiej z 27 maja 1914 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.43/6604.

urbanistyczny i ludnościowy miasta⁷⁶⁹. Ponadto, dostarczenie opału i oświetlenie pomieszczeń sztyldwachowych (stróżówek) znajdujących się przy więzieniu miejskim stanowiło również obowiązek magistratu⁷⁷⁰.

Inwestycje w oświetlenie uliczne – jak każde przedsięwzięcia ingerujące w układ uliczny i wydatki publiczne – wymagały przygotowania dokumentacji techniczno-finansowej przez władze miasta oraz uzyskania zgody Rządu Gubernialnego. Procedura była sformalizowana: miasto sporządzało plan i kosztorys, wskazywało źródła finansowania (budżet bieżący lub kredyt), po czym przekazywało wniosek do zatwierdzenia. Zgody dotyczyły zarówno inwestycji (rozszerzenia sieci, zmiany technologii), jak i konstrukcji budżetu rocznego, w którym oświetlenie ulic i placów stanowiło wyodrębnioną pozycję po stronie wydatków. Jak już wskazane w podrozdziale poświęconym budżetowi miejskiemu, rozróżniał on wydatki zwyczajne i nadzwyczajne. Do pierwszych zaliczano bieżące oświetlenie tj. zakup materiału (gaz/olej), utrzymanie latarni, wynagrodzenia obsługi, naprawy, przeglądy i wymiany osprzętu. Wydatki nadzwyczajne obejmowały inwestycje: zakładanie nowych linii, gęstszą zabudowę latarni, wymianę źródła światła, modernizację słupów i opraw. Materiał dostarczała gazownia lub wytwórnia energii, a miasto nabywało je według stawek ustalonych w umowach. Po stronie miejskiej pozostawały: plan sieci, lokalizacja latarni, eksploatacja i nadzór⁷⁷¹.

W drugiej połowie XIX wieku oświetlenie ulic Lublina przechodziło stopniową modernizację. Jeszcze w latach sześćdziesiątych używano latarni olejnych, które dawały bardzo słabe światło, a kolejnej dekadzie zastąpiono je lampami naftowymi⁷⁷², a ich liczba systematycznie rosła, osiągając w 1877 roku 140 sztuk⁷⁷³. Przełomowym momentem było wprowadzenie w 1881 roku oświetlenia gazowego⁷⁷⁴, znanego już wcześniej w Warszawie. Początkowo w mieście zamontowano 238 latarni gazowych ustawionych co 50 metrów, natomiast w peryferyjnych, zaniedbanych dzielnicach wciąż pozostawiano lampy naftowe. Od 1887 roku liczba latarni zwiększała się co roku o co najmniej 10, osiągając w 1911 roku 401

⁷⁶⁹ Postanowienie Namiestnika z 2 (14) listopada 1820 r. o zaprowadzeniu w miastach latarni rewerberowych, kosztem mieszkańców, sprawiać, utrzymywać i opalać się mających, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. 1, t. II, Warszawa 1866, s. 693.

⁷⁷⁰ Najwyżej Zatwierdzone Zdanie Rady Państwa z 1 (13) czerwca 1882 r. o uzupełnieniu art. 6 Postanowienia z 8 (20) czerwca 1874 r. o reformie wojskowej powinności kwaterunkowej, ZP t. 22, s. 123.

⁷⁷¹ Umowa na wykonanie prac związanych z rozszerzeniem przejezdnej części ulicy Zamojskiej w Lublinie z 17 maja 1900 r. oraz pozostała dokumentacja dotycząca inwestycji, APL, AML, 35/22/0/5.3.38/6389.

⁷⁷² W. Zieliński, *Monografia Miasta Lublina, T. I*, Lublin 1878, s. 183.

⁷⁷³ A. Kierek, *op. cit.*, s. 200–201.

⁷⁷⁴ Harmonogram włączania i wyłączania oświetlenia gazowego w mieście Lublinie z 1897 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.60/8329.

sztuk⁷⁷⁵. Mimo tego rozwoju liczba punktów świetlnych pozostawała niewystarczająca w stosunku do potrzeb mieszkańców. Zastrzeżenia budziła również jasność światła. Pewną poprawę przyniosło dopiero wprowadzenie w 1898 roku nowoczesnych lamp z podwójnymi, a niekiedy potrójnymi płomieniami, które osiągały o wiele większą moc⁷⁷⁶. Podniosło to standard oświetlenia, jednak nie rozwiązało problemu. Wciąż podnoszono postulaty wprowadzenia oświetlenia elektrycznego, które w omawianym okresie, pomimo podejmowanych prób, nie zostało w Lublinie zrealizowane⁷⁷⁷.

Aby rozwijać system oświetlenia miejskiego, Magistrat zdecydował się powierzyć sprawę gazowni miejskiej Anastazemu Lubomiłowi Suligowskiemu, inżynierowi i filantropowi. W wyniku koncesji, Suligowski – koncesjonariusz miał prawo wliczania amortyzacji urządzeń do ceny dostarczanego gazu, a po upływie 40 lat – począwszy od roku 1882 – zobowiązywał się przekazać zakład gazowni na własność miasta. Gazownię ulokowano pod dworcem kolejowym, poza zwartą zabudową miejską. Lokalizacja ta miała praktyczne uzasadnienie: bliskość linii kolejowej obniżała koszty transportu węgla, a położenie poniżej poziomu miasta pozwalało na redukcję nakładów związanych z utrzymaniem odpowiedniego ciśnienia gazu. Gaz wykorzystywano głównie do oświetlenia ulic i budynków miejskich, a prywatni odbiorcy i przemysł sięgali po niego w niewielkim zakresie. Po roku 1889 większym klientem gazowni stała się kolej, zaś prywatnymi odbiorcami gazu był hotel, teatr i część gospodarstw domowych⁷⁷⁸.

Dopiero po roku 1908, w związku z nasilającą się koniunkturą budowlaną, gwałtownie wzrosło zapotrzebowanie na gaz. W nowo wznoszonych kamienicach instalowano już urządzenia gazowe do oświetlenia, gotowania i kąpiel. Rozbudowa gazowni w latach 1907–1908, w wyniku której jej moce produkcyjne niemal potroiły się, była kosztowną inwestycją⁷⁷⁹. Miasto nieprzerwanie do końca badanego okresu rozbudowywało również sieć latarni⁷⁸⁰. Podczas budowy wiaduktu nad bystrzycą, w toku prac wykonawca

⁷⁷⁵ „Ziemia Lubelska” 1911, R.6, nr 85: „Cały dość obszerny nasz Lublin, oświetla zaledwie 401 pojedynczych lamp, podwójnych zaś 15 lamp a naftowych 47. Na kalinowszczyźnie pali się 8 gazolinowych lamp”.

⁷⁷⁶ A. Kierek, *op. cit.*, s. 200.

⁷⁷⁷ Dokumentacja o wprowadzeniu oświetlenia elektrycznego w Lublinie, APL, AML, 35/22/0/5.3.60/8347.

⁷⁷⁸ „Kurjer”, 1910, R. 5, nr 82: „Innowacja oświetleniowa. W dniu wczorajszym magistrat przystąpił do ustanowienia na ludniejszych ulicach i placach miasta nowych 30 latarni gazowych, umieszczonych na 15 ozdobnych dwuramiennych słupach wysokości 6,3 metra. Latarnie te najnowszego systemu „Graetlin” posiadać będą po 5 płomieni na dół świecących każda. W celu równomiernego oświetlenia chodników po obydwóch stronach ulicy, jak również ku przyozdobieniu ulic, większość tych latarni stanąć ma po środku ulic i placów. Dodać należy, że gustowne słupy wykonane zostały na miejscu w fabryce M, Wolski i S-ka, Gazownia zaś miejscowa dostarczyła sama lampy”; A. Kierek, *op. cit.*, s. 201.

⁷⁷⁹ A. Kierek, *op. cit.*, s. 202.

⁷⁸⁰ „Kurjer”, 1910, R. 5, nr 170: „Oświetlenie m. Lublina wzmocnią jeszcze dwie dwuramiennie latarnie. Rząd gubernjalny zezwolił magistratowi wydać na ten cel 603 rub. 76 kop”.

robót przebił rury gazowe, w następstwie czego nastąpiła przerwa w oświetleniu części miasta, na co Magistrat zarządzał odszkodowania za poniesione straty⁷⁸¹.

3.4. Ujęcia wody, wodociągi, studnie i kanalizacja

W drugiej połowie XIX w. Lublin nadal opierał się na tradycyjnych studniach i ręcznych pompach. W 1876 r. w mieście istniało 90 studni, z czego 20 należało do magistratu. Władze prowadziły doraźne prace modernizacyjne – w latach 1873 i 1886 wymieniano urządzenia pompujące, jednak jakość tych inwestycji była niska, a niedobory wody szczególnie dotkliwe w południowych dzielnicach. Po analizie różnych propozycji konstrukcji, uznano, że najtrwalsze i najbardziej praktyczne okazały się studnie murowane wyposażone w pompy żelazne. Wskazano, że koszty ich budowy są jedynie nieznacznie wyższe niż w przypadku studni z pompami drewnianymi, natomiast utrzymanie jest znacznie tańsze i prostsze. Co istotne, prace konserwatorskie nie wymagały zatrudniania specjalnych pomparzy, ponieważ prace te mogli wykonać miejscy ślusarze lub kowale⁷⁸².

Narastająca presja sanitarna, związana z rozwojem demograficznym i złymi warunkami higienicznymi (otwarte kanały, brak kanalizacji), wywołała w końcu lat 80. XIX wieku falę nacisków na władze miejskie. Lekarze publikowali memoranda, a prasa lokalna domagała się poprawy sytuacji. Punktem przełomowym była epidemia cholery w 1893 r., która skłoniła Magistrat do przyspieszenia działań. W 1896 r. Magistrat podpisał z inż. Adolfem Weisblatem kontrakt koncesyjny, przewidujący budowę i 40-letnią eksploatację wodociągów, z możliwością wykupu przez miasto po 20 latach. Koszt inwestycji oszacowano na 300 000 rubli. Koncesja zapewniała przedsiębiorcy monopol. Pierwotnie planowano czerpać wodę z Bystrzycy, jednak sprzeciw Towarzystwa Lekarskiego – wskazującego na zanieczyszczenia przemysłowe – wymusił zmianę koncepcji. Ostatecznie w latach 1897–1899 wykonano trzy studnie na gruntach Rur Brygidzkowskich. Wodociąg uruchomiono 1 lipca 1899 r. i do końca badanego okresu pozostawał on własnością inż. Adolfa Weisblata. Początkowo do sieci przyłączono 88 budynków, reszta mieszkańców korzystała ze źródeł ulicznych na Lubartowskiej, Kowalskiej, Czwartku i Podzamczu⁷⁸³.

Wraz z uruchomieniem wodociągu zlikwidowano studnie publiczne, a jednocześnie polityka taryfowa Weisblata budziła sprzeciwy społeczne. Woda była droga: 40 kopiejek za

⁷⁸¹ Pismo Magistratu do Naczelnika Kolei Nadwiślańskich o uszkodzeniu w toku prac rur gazowych z 28 maja 1914 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.43/6604.

⁷⁸² Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z 3 (15) lipca 1847 r. obejmujące przepisy względem zaprowadzenia po miastach studzien murowanych z pompami żelaznemi, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 2, Warszawa 1866, s. 629; A. Kierek, *op. cit.*, s. 202.

⁷⁸³ A. Polak, J. Sak, *Epidemie cholery w XIX wieku na przykładzie Lublina*, „Archiwum historii i filozofii medycyny” 2020, 83, s. 73; A. Kierek, *Rozwój op. cit.*, s. 202–203.

100 wiader, czterokrotnie więcej niż w Warszawie. Koncesjonariusz niechętnie inwestował w rozbudowę sieci w dzielnicach peryferyjnych, argumentując nieopłacalnością. To ograniczało utrzymanie studni publicznych i spotykało się z krytyką mieszkańców i prasy, a 1910 roku, zaledwie 25% domów miejskich było podłączonych do wodociągu⁷⁸⁴.

Od 1905 r. Magistrat podejmował próby wykupu przedsiębiorstwa, zarzucając Weisblatowi niewywiązywanie się z obowiązku rozbudowy i niewystarczającą wydajność systemu, z uwagi jednak na postanowienia umowy i brak środków finansowych, miasto przejęło go dopiero po I wojnie światowej—najpierw obejmując zarząd sądowy w 1921 r., a następnie nabywając własność 20 września 1929 r.⁷⁸⁵.

Utworzenie w mieście sieci wodociągowej, nawet w ograniczonym zakresie, zwiększyło ilość ścieków gospodarczych, których, wobec braku odpowiednich urządzeń, nie można było sprawnie odprowadzać poza miasto. Miasto dysponowało jedynie kilkoma kanałami obsługującymi pojedyncze obiekty, przy czym część z nich – zaniedbana i zaniechana – wyszła z użycia. Do 1915 r. nie powstał system o charakterze sieciowym, choć w Magistracie trwały prace nad poprawą tego stanu⁷⁸⁶.

Genezy fatalnego stanu gospodarowania nieczystościami w mieście należy upatrywać w decyzjach Magistratu jeszcze z lat pięćdziesiątych XIX w., kiedy to zlikwidowano znaczną część dawnych kanałów jako potencjalnych ognisk epidemii. Przyjęto wówczas koncepcję zastępczą, zakładającą organizację ulic z głębokimi rynsztokami i odpowiednimi spadkami, miejscami także otwartymi kanałami, a równolegle – system wywozu nieczystości beczkowozami. Ulice pełniły równocześnie funkcję ciągów komunikacyjnych i kanałów burzowo-fekalnych. Konieczne było budowanie głębokich rowów i rynsztoków, a nad nimi mostków drewnianych, których utrzymanie stanowiło istotne obciążenie dla budżetu miejskiego. Równolegle funkcjonował system dołów ustępowych i zorganizowanego wywozu

⁷⁸⁴ „Kurjer”, 1910, R. 5, nr 192: „Wodociągi lubelskie zaprowadzone zostały w r. 1899. Od tego czasu, a więc przez lat 11, na 1200 przeszło domów w mieście, połączyło się z wodociągami dopiero 300 (...)”.

⁷⁸⁵ „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 77: „(...) prawo wykupu przysługuje miastu dopiero za lat 11, to suma potrzebna dla wykupu w granicach kontraktu niewątpliwie conajmniej podwoi się i wyniesie wtedy olbrzymią cyfrę (...). W tych warunkach, wykup wodociągów staje się wprost niepodobnym, a sprawa kanalizacji miasta pogrzebaną aż do lat 30. Należy uznać wielką energię p. prezydenta, który chce miasto wyprowadzić z tego fatalnego i aż niewygodnego położenia, w które się dostaliśmy dzięki owemu kontraktowi”.

⁷⁸⁶ „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 30: „kwestia poprawy higienicznych warunków naszego miasta wchodzi w nową, na ten raz wiele obiecującą fazę rozwoju. (...) magistrat miasta złożył p. gubernatorowi raport w sprawie instalacji różnych urządzeń, mających na celu przede wszystkim higienę, a następnie wygodę mieszkańców. Raport ten (przedrukowany w swoim czasie w „Kurierze”) zawierał między innymi takie projekty, jak urządzenie kanalizacji, wykupienie na korzyść miasta wodociągów, zbudowanie centralnej stacji elektrycznej, urządzenie tramwajów, ułożenie ulepszonego bruku, wybudowanie centralnej rzeźni oraz wypracowanie planu miasta. Oddając te projekty p. gubernatorowi, magistrat prosił równocześnie o pozwolenie zwołania specjalnej komisji, w której, prócz radnych miasta i specjalistów, wzięliby udział również i miejscowi obywatele. Pozwolenie na zwołanie komisji uzyskano (...)”.

zawartości. Miasto podejmowało próby budowy kanalizacji ogólnej, rozważając zarówno inwestycję własną, jak i powierzenie jej w formule koncesyjnej – tak jak istniejący już system wodociągów. Negocjacje z przedstawicielami kapitału francuskiego zakończyły się jednak fiaskiem z uwagi na wygórowane żądania finansowe. Brak odpowiednich zasobów uniemożliwił zaś realizację przedsięwzięcia w trybie własnym⁷⁸⁷.

Wobec tych ograniczeń sięgnięto po rozwiązania doraźne. W latach 1910–1911 r. na koszt właścicieli nieruchomości montowano szamba przy wybranych budynkach. Dzięki temu skanalizowano wszystkie szpitale, niektóre banki (m.in. Kasę Przemysłowców i Bank) oraz ponad dwadzieścia domów, zwłaszcza przy ul. Czechowskiej. Nie doszło natomiast do realizacji projektowanego kompleksu kanalizacyjnego dla ulic Krakowskie Przedmieście, Chopina, Wieniawskiej i Ogrodowej⁷⁸⁸.

Magistrat Lublina, aby choć nieco rozwiązać problem nadmiernych nieczystości z Krakowskiego Przedmieścia, ul. Zielonej, ul. Świętoduskiej i ul. Poczętkowskiej (obecnie Staszica), ułożył na ulicy Świętoduskiej rynsztok z kostki brukowej, poprowadzony między posesjami mieszkańców Kopczyńskiego i Rozenblata w kierunku rzeki Czechówki. Prace mające na celu odwodnienie przeprowadzano również na Podwalu⁷⁸⁹.

Uzupełniając funkcjonowały instalacje przy wybranych obiektach. Rzeźnia na Bronowicach została wyposażona w studnie, filtry i własne kanały, które jednak okazały się wadliwe i wielokrotnie je przerabiano; obiekt nie spełnił nigdy standardów nowoczesnej kanalizacji. Niezależne odpływy posiadały także m.in. koszary przy ul. Szpitalnej i Dom Zarobkowy na Starym Mieście⁷⁹⁰.

W badanym okresie, gospodarka nieczystościami miasta funkcjonowała w systemie hybrydowym, łączącym spływy uliczne do rzek, wywóz nieczystości oraz fragmentaryczne rozwiązania punktowe. Głównym kierunkiem działań magistratu pozostawało zarządzanie substytutami (rynsztoki, mostki, kontrakty oczyszczania) i doraźnymi inwestycjami. Brak kapitału i niepowodzenia negocjacji koncesyjnych blokowały budowę kanalizacji o zasięgu ogólnomiejskim, co spotykało się z niezadowoleniem ze strony mieszkańców⁷⁹¹.

⁷⁸⁷ A. Kierek, *op. cit.*, s. 204.

⁷⁸⁸ Kurjer, 1912, R. 7, nr 187: „Bank Państwa wystąpił do magistratu z podaniem o pozwolenie przeprowadzenia własnego kanału do Czechówki, równoległego do już istniejącego. Jak tak dalej pójdzie, będziemy mieli mnóstwo kanalików prywatnych i nie będzie miejsca dla przyszłej ogólnej kanalizacji miasta”.

⁷⁸⁹ Obywatel miasta, Rozenblat, rozebrał bruk i zagroził go drewnianym płotem, co wywołało protesty mieszkańców i skargę skierowaną do Gubernatora związaną z na bezprawnym zajęcie przez Rozenblata wspólnego placu i przebudowę rynsztoku bez zezwolenia Rządu Gubernialnego. Gubernialny Inżynier-Architekt przekazał sprawę Magistratowi do wyjaśnienia, APL, AML, 35/22/0/5.3.32/6158.

⁷⁹⁰ A. Kierek, *op. cit.*, s. 205.

⁷⁹¹ Kurjer, 1912, R. 7, nr 187: „Prywatna kanalizacja Lublina, prowadzona bez ładu i planu najwymowniej wskazuje, jak niezbędną potrzebą miasta jest zaprowadzenie należytej kanalizacji w Lublinie (...)”.

4. Administracja ochrony zdrowia

4.1. Lekarz miejski

Służba zdrowia Królestwa Polskiego do wybuchu I wojny światowej była osadzona w modelu tzw. „policji lekarskiej”, a więc podporządkowanej administracyjnie nadzorowi państwowemu i policyjnemu, z hierarchią urzędów lekarskich (lekarze gubernialni, powiatowi, miejscy) wykonujących zadania z zakresu zdrowia publicznego, sanitarnej kontroli i nadzoru higienicznego. Administracja państwowa – różnego szczebla – poprzez gubernialne, powiatowe i miejskie władze administracyjne – sprawowała nadzór nad higieną, zapobieganiem chorobom zakaźnym, reglamentacją praktyk medycznych i farmacji, a także nadzorem nad placówkami. Lekarze miejscy, zatrudniani lub współfinansowani przez magistraty, realizowali czynności kontrolne (wizytacje zakładów, targowisk, studni, łaźni), orzecznicze (np. z zakresu medycyny sądowej), doraźne przeciwepidemiczne oraz świadczenia dla ubogich; działali w ścisłej koordynacji z policją oraz lekarzami powiatowymi⁷⁹². Kompetencje lekarza miejskiego zostały opisane w rozdziale II.

4.2. Szpitale

Reforma administracji z lat 70 XIX wieku nie ominęła również szpitalnictwa. Ustawa z 19 czerwca (1 lipca) 1870 r.⁷⁹³ zniosła istniejące Rady Opiekuńcze, a ogół szpitalnictwa podporządkowała Ministerstwu Spraw Wewnętrznych a przez nie Radom Dobroczynności Publicznej – odpowiednio gubernialnym, miejskim i powiatowym⁷⁹⁴.

W badanym okresie, trzon opieki medycznej w mieście stanowił szpital św. Jana Bożego, historycznie związany z tradycją bonifratrów, który w XIX w. działał już jako placówka ogólna, stopniowo modernizowana (aseptyka, zaplecze zabiegowe) i zintegrowana z systemem opieki nad ubogimi. Podobny charakter miał szpital św. Wincentego à Paulo prowadzony przez Siostry Miłosierdzia, łączący finansowanie filantropijne i miejskie z rosnącą specjalizacją kliniczną i oddziałem dla umysłowo chorych; na przełomie stuleci był on jednym z głównych ośrodków zabiegowych, wprowadzając nowoczesną diagnostykę i organizację pracy pielęgniarstwa. Szpital gminy żydowskiej przy ul. Lubartowskiej zapewniał opiekę zgodną ze standardami medycyny miejskiej miał za zadanie zaspokajać potrzeby mieszkańców wyznania mojżeszowego. Dla chorych na choroby weneryczne funkcjonował

⁷⁹² J. Czołgoszewski, *Opieka medyczna w więzieniach Królestwa Polskiego (1815–1914)*, „The Prison Systems Review” 2019, nr 103, s. 107–109; E. Więckowska, *Opieka lekarsko-zdrowotna i sanitarna w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Medycyna Nowożytna”, 2007, 14/1-2, s. 55–56.

⁷⁹³ Ukaz z 19 czerwca (1 lipca) 1870 r., Ustawa o zarządzie zakładów dobroczynnych w guberniach: warszawskiej, kaliskiej, kieleckiej, łomżyńskiej, lubelskiej, piotrkowskiej, płockiej, radomskiej, suwalskiej i siedleckiej, DPKP, t. 70.

⁷⁹⁴ E. Mazur, *Szpital w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 2008, s. 20.

szpital św. Józefa przy ul. Radziwiłłowskiej⁷⁹⁵. Uzupełniając funkcjonował szpital wojskowy, administrowany odrębnie oraz dawny kompleks św. Ducha o średniowiecznym rodowodzie, w II połowie XIX wieku pełnił głównie rolę przytułkowo-opiekuńczą⁷⁹⁶. W 1903 roku, liczba łóżek etatowych w lubelskich szpitalach wynosiła odpowiednio: 100 w szpitalu św. Jana, 160 w szpitalu św. Wincentego à Paulo, 50 w szpitalu św. Józefa i 40 w szpitalu żydowskim⁷⁹⁷.

Gros czynności Magistratu związanych ze szpitalnictwem, stanowiły czynności z zakresu nadzoru sanitarnego i medycznego: ewidencja i kierowanie osób chorych (w tym umysłowo chorych) do zakładów leczniczych⁷⁹⁸ oraz prowadzenie rejestrów zgonów mieszkańców w szpitalach⁷⁹⁹. Równolegle magistrat sporządzał wykazy lekarzy, położnych i felczerów był odpowiedzialny za pociąganie do odpowiedzialności lekarzy za nieprawidłowe badania lekarskie⁸⁰⁰ oraz był zobowiązany do dostarczenia policji ziemskiej lokalu, narzędzi i nadzoru lekarskiego nad „rewizją” pracujących w mieście prostytutek⁸⁰¹.

Miasto systematycznie dochodziło zwrotu kosztów za hospitalizację mieszkańców w szpitalach, a także rozliczało pobyty cudzoziemców w lubelskich szpitalach⁸⁰². W tym samym duchu egzekwowano należności od cechów rzemieślniczych za leczenie ich czeladników⁸⁰³.

Magistrat Lublina utrzymywał etaty lekarzy, felczerów i akuszerów (odpowiednio w badanym roku 1908 wydawał 1450 rub., 200 rub. i 200 rub. na roczne wynagrodzenia). Ponadto, przeznaczono 225 rub. na zapomogi dla szpitali w mieście. Magistrat Lublina również przekazał 3000 rub. na rzecz rannych i okaleczonych podczas wojny 1904-1905 Imperium z Japonią⁸⁰⁴.

⁷⁹⁵ E. Mazur, *op. cit.*, s. 173.

⁷⁹⁶ W. Partyka, Instytucje opieki w Lublinie w XIX wieku, „*Acta Universitatis Nicolai Copernici*” XLII/2/2021, s. 17.

⁷⁹⁷ E. Mazur, *op. cit.*, s. 149.

⁷⁹⁸ Pismo Prezydenta Lublina zawierające wykaz osób chorób psychicznych w Lublinie z 29 grudnia 1897 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.22/1085.

⁷⁹⁹ Zawiadomienie od Zarządu Szpitala Św. Wincentego dla Magistratu Lublina o śmierci pacjentki z 25 czerwca 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.22/1102.

⁸⁰⁰ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Prezydenta Lublina w sprawie trudności w uzyskiwaniu informacji o chorobach zakaźnych z 1880 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.22/1104.

⁸⁰¹ „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 83: „Zwrócono uwagę, że liczba chorych prostitutek, leczących się w szpitalu św. Łazarza w ostatnich latach znacznie się zmniejszyła i obecnie wynosi 30 kobiet, zamiast 108 według etatu. Podobne zmniejszenie nie odpowiada corocznie powiększającemu się przyrostowi ludności miejskiej. Z tego względu wydziałowi dobroczynnemu magistratu polecono zbadać sprawę przyczyn zmniejszenia w szpitalu św. Łazarza chorych tej kategorii”.

⁸⁰² Zawiadomienie o wypisaniu pacjentki ze Szpitala Św. Wincentego i wezwanie do zwrotu kosztów z 30 stycznia 1897 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.22/1094.

⁸⁰³ Protokół Magistratu Lublina z czynności egzekucyjnych z 1893 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.22/1097.

⁸⁰⁴ Postanowienie Rządu Gubernialnego Lubelskiego o zatwierdzeniu wniosku Magistratu Lublina o przekazaniu kwoty 3000 rubli z pozostałych środków miejskiej kasy na darowiznę na rzecz rannych i poszkodowanych w czasie wojny rosyjsko-japońskiej (1904–1905) z 16 lutego 1904 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.14/5770.

4.3. Inspekcja weterynaryjna

Ustawa o policji weterynaryjnej z 14 (26) kwietnia 1844 r., kompleksowo ujmowała zadania organów władzy w zakresie ochrony zdrowia zwierząt i bezpieczeństwa żywności pochodzenia zwierzęcego⁸⁰⁵. Ustawa nakładała na organy administracji obowiązek prowadzenia higieny zwierząt, nadzoru terapeutycznego, zwalczania „partactwa”, wspierania szkolnictwa weterynaryjnego oraz – co dla miast kluczowe – sprawowania kontroli nad produktami pochodzenia zwierzęcego i zwalczania chorób zaraźliwych poprzez rewizję zwierząt na granicach, w czasie przepędów do miast i na jarmarkach. Te ostatnie kompetencje bezpośrednio przekładały się na miejski porządek sanitarny: badanie zwierząt i mięsa były na liście zadań Magistratu. Ponadto, zgodnie z postanowieniem z 29 maja (9 czerwca) 1857 r. o ubezpieczeniu od zarazy bydłowej, w razie pojawienia się gdziekolwiek księgosuszu (choroby bydła) właściciel bydła był obowiązany powiadomić bezzwłocznie właściwego prezydenta miasta, a ten miał obowiązek złożyć raport Naczelnikowi Powiatu i Dyrekcji Ubezpieczeń⁸⁰⁶.

Nadzór weterynaryjny nad rzeźniami i jatkami sprawowany był do 1897 roku przez lekarza miejskiego, zaś później przez weterynarza miejskiego, których kompetencje w powyższym zakresie zostały opisane w rozdziale II. We wspomnianym 1897 roku, wyodrębniono z wydziałów lekarskich samodzielne, jednoosobowe wydziały weterynaryjne pod kierunkiem lekarzy gubernialnych (od 1902 r. nazywanych inspektorami weterynaryjnymi). Rozbudowano kadry: każdemu powiatowi przydzielano lekarza weterynarii z pomocą felczerów, powoływano też lekarzy „punktowych” w węzłach kolejowych—czyli tam, gdzie miejski obrót zwierzętami i mięsem był najżywszy. W miarę tego rozwoju pojawili się również miejscy lekarze weterynarii, których naturalnym, dominującym polem działania stał się nadzór nad rzeźniami i obrotem mięsem w granicach miasta⁸⁰⁷.

W badanym roku budżetowym 1908, na służbę weterynaryjną i badanie mięsa przeznaczono ze środków Magistratu 1200 rub.⁸⁰⁸.

Działalność weterynarzy miejskich zapewne była niepopularna wśród obywateli. W aktach zachowały się dokumenty dotyczące skargi dozorca rzeźni Filipkowskiego na „na bezprawne działania miejskiego lekarza weterynarii Guzowskiego”, który to miał

⁸⁰⁵ Ustawa z 14 (26) kwietnia 1844 r. o policji weterynaryjnej czyli przepisy mające na celu zapobieganie i uśmierzanie chorób panujących i zaraźliwych między zwierzętami domowymi, Warszawa, 1844.

⁸⁰⁶ Postanowienie Rady Administracyjnej z 29 maja (9 czerwca) 1857 r. o ubezpieczeniu od zarazy bydłowej (księgosuszu), DPKP t. 50, s. 251; J. Grzegorz, *Zarys dziejów weterynarii w Polsce północno-wschodniej*, „Biuletyn Północno-Wschodniej Izby Lekarsko-Weterynaryjnej” Nr 1 (71), 2019, s. 42.

⁸⁰⁷ J. Grzegorz, *op. cit.*, s. 43.

⁸⁰⁸ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358.

manipulować liczbami zabitych świń w miejskiej rzeźni, podając nieprawdziwe informacje w raporcie. Przeprowadzone kontrole nie wykazały jednak nieprawidłowości⁸⁰⁹.

4.4. Laboratorium miejskie

Lublin w drugiej połowie XIX wieku przeżywał znaczący wzrost liczby mieszkańców. Miasto rosło, gęstniała zabudowa, ale woda mieszkańców pozostawała wodą studzienną, o zmiennej i niepewnej jakości. Magistrat – pod nadzorem władz gubernialnych – odpowiadał za porządek i zdrowie publiczne na terenie miasta. Oznaczało to nie tylko utrzymanie czystości ulic czy egzekwowanie przepisów porządkowych, ale także dozór nad ujęciami wody, studniami publicznymi i wodociągami, o czym w rozdziale powyższym. Dokonywano okresowych kontroli studni, połączonych z interwencjami wobec właścicieli posesji, na których odnotowywano zanieczyszczenia. Orzeczenia lekarza miejskiego stanowiły podstawę decyzji o czasowym zamknięciu danej studni. Dzięki rozwojowi nauki i techniki, w 1900 roku w mieście powstało lubelskie laboratorium higieniczne (*Lublińskiej gigeniceskoj laboratorii*): laboratorium miejskie. Laboratorium stało się zapleczem diagnostycznym dla Magistratu: badało wodę z ujęć publicznych i prywatnych, z nowo zakładanych przyłączy, z rynsztoków i cieków w obrębie miasta, a w okresach wzmożonej zachorowalności – także próbki z konkretnych posesji⁸¹⁰.

Zakres badań obejmował standard ówczesnej higieny: oznaczanie substancji stałych, chlorków, azotanów i azotynów, amoniaku, twardości oraz, co coraz istotniejsze, liczby drobnoustrojów i ich charakteru. Interesowały zwłaszcza wskaźniki zanieczyszczeń pochodzenia kałowego, związane z ryzykiem duru brzuszego i czerwoni. W Laboratorium systematyzowano pobór próbek: określano miejsce, czas i sposób pobrania, a następnie odnotowywano wynik w protokołach, które spinały politykę informacyjną magistratu z praktyką nadzorczą. Gdy wynik budził zastrzeżenia, komisja sanitarna sięgała po katalog środków: ostrzeżenia i nakazy dla właścicieli, odcięcie zanieczyszczonego źródła od użytku publicznego, dezynfekcję, czasem przebudowę cembrowin lub uszczelnienie sąsiednich urządzeń (np. dołów kloacnych). W przypadku instalacji wodociągowych procedowano

⁸⁰⁹ „Inspektor zauważa, że przy znacznym dziennym uboju i dostawach żywca o różnej porze dnia, pomyłki rachunkowe u poborcy-dzierżawcy i u Filipkowskiego były łatwe. Wobec Filipkowskiego były tym bardziej prawdopodobne, że miał on zbyt wiele obowiązków. Poza własnym zakresem pracy ściągał od rzeźników opłaty, a niekiedy wykonywał czynności, które powinien robić lekarz weterynarii: badał tusze, pobierał próbki i znakował mięso dopuszczone do sprzedaży – co wolno czynić tylko weterynarzowi lub, zastępczo, felczerowi weterynaryjnemu”, APL, RGL, 35/116/0/3.5/512.

⁸¹⁰ Pismo Gubernatora Lubelskiego do Magistratu Lublina dotyczące utworzenia w Lublinie laboratorium bakteriologicznego do badania wody i gleby, w związku z pałeczkami cholery znalezionymi w studniach z 8 czerwca 1893 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.27/6013, Protokół Magistratu Lublina opisujący epidemię ospy w 1899 r. i konieczność dodatkowego zakupu szczepionki, z 1900 r.; APL, AML, 35/22/0/5.3.27/6021.

ściślej: nieprawidłowości w jakości wody stanowiły podstawę do doraźnych płukań sieci, zmian w eksploatacji ujęcia, a na dłuższą metę – do zmian technologicznych⁸¹¹.

Wydatki Magistratu obejmowały płace dla personelu z chemikiem miejskim na czele, odczynniki, szkło laboratoryjne, kalibrację przyrządów, ogrzewanie i oświetlenie lokalu, a także drobne inwestycje (inkubatory, mikroskopy, pompy próżniowe). W ciągu pierwszej dekady XX w. badania wody nabrały charakteru stałego: w protokołach notowano liczbę i typ próbek, wskazywano studnie lub odcinki sieci wymagające nadzoru, a także rejestrowano powtarzalność nieprawidłowości, co pozwalało identyfikować źródła skażenia (np. nieszczelne doły kloaczne, ścieki z garbarni)⁸¹².

W 1908 r. w laboratorium przeprowadzono łącznie 402 badania. Wśród nich największą grupę stanowiły analizy fizjologiczne (227 przypadków). Przeprowadzono również 45 badań chemicznych i bakteriologicznych próbek wody przeznaczonej do spożycia; w siedmiu przypadkach stwierdzono, że woda nie nadaje się do użytku wewnętrznego. Kolejną kategorię stanowiło 76 badań produktów żywnościowych, takich jak masło, mleko, śmietana, syropy, napoje sodowe i owocowe oraz cukierki. W 37 próbkach wykryto zafałszowania. W ramach ekspertyz sądowych wykonano 54 analizy, z czego 39 miało charakter chemiczny (w 19 przypadkach potwierdzono obecność trucizn), a 15 – chemiczno-mikroskopowy (w 11 próbkach stwierdzono obecność krwi)⁸¹³.

4.5. Działania przeciwepidemiczne

Ośrodki miejskie, koncentrujące wiele ludzi na małym obszarze, od zarania dziejów ludzkości trawione były różnorodnymi chorobami i epidemiami. W badanym okresie Lublin padał ofiarą powtarzających się fal chorób zakaźnych, z których najbardziej dotkliwe były

⁸¹¹ „Kurjer”, 1907, R. 2, nr 48: „W roku sprawozdawczym w Laboratorjum dokonano ogółem 473 badania: 113 analiz fizjologicznych; 30 chemicznych i bakteriologicznych badań wody do picia. W 9 próbach wodę uznano za szkodliwą do użytku wewnętrznego; 40 badań produktów spożywczych: wina, syropów, wody sodowej i owocowej, masła, śmietanki, mleka etc. Zafałszowanie wykryto w 26 próbach; 23 analizy sądowe: 18 chemicznych (obecność trucizny w 12 wypadkach), 5 chemiczno-mikroskopowych (obecność krwi w 3 wypadkach); 2 badania chemiczne i anatomo-patologiczne wnętrza baranów; 265 analiz pobiału. Badanie wody z 8 kranów wodociągów lubelskich było dokonane 17 razy. Na 100 litrów wody przypada średnio: pozostałości suchej – 42,295 gramów kwasu siarczanego (N_2O_5) – 1,045, siarczanego (SO_3) – 1,732 „chloru – 1,073, tlenku wapnia (CaO) – 15,214, magnezu (MgO) – 1,430, amoniaku i kwasu azotowego – 0, Substancji organicznych (utlenienie takowych wymagało 0,078 gramów tlenu). Twardość ogólna – 17,26 stopni niemieckich stała – 9,516 przemijająca – 7,26 „Bakterji wodnych w 1 cm. sześć. wody – 79 chorobotwórczych – 0”.

⁸¹² „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 156: „Badanie wody miejskiej, wziętej z kranu przy ulicy Ruskiej w dniu 16 czerwca roku bież. wykazało co następuje: woda ta jest przezroczysta, bez zapachu, o smaku zwykłym i odczynie słabo alkalicznym. W 100 litrach badanej wody zawiera się – części stałych 42,4 gr. kwasu azotowego – 0,107 gr., kwasu siarczanego – 1,08 44 gr., chloru – 1,2 gr., wapnia – 16,676 gr., magnezu – 2,24 gr., amoniaku i kwasu azotowego nie zawiera. Twardość wody ogólna wynosi 18,2 stopni twardość stałą – 8,2 stop. (...). Na utlenienie organicznych związków w 100 litrach wody potrzeba 0,035 gr. tlenu. W pierwszym centymetrze sześciennym badanej wody – wykryto 42 bakterje. Chorobotwórczych bakterji nie wykryto”.

⁸¹³ „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 22.

nawroty cholery odpowiadające europejskim cyklom pandemicznym. Utrzymujące się ubóstwo i kiepskie warunki sanitarne znacznej części mieszkańców (zwłaszcza w dzielnicy żydowskiej), wysoki poziom zagęszczenia zabudowy w przedmieściach oraz opóźnienia w rozbudowie wodociągów i kanalizacji – sprzyjały większej zapadalności i śmiertelności obywateli. Szczególne natężenie ryzyka obserwowano w pasie osadniczym od Czwartku i Kalinowszczyzny po obszary Podzamcza i ciąg ulicy Lubartowskiej, gdzie gęsta zabudowa i niedostateczna gospodarka nieczystościami tworzyły świetne warunki do rozwoju choroby⁸¹⁴.

Szczególnie groźna była epidemia cholery 1892 r. Aby skutecznie walczyć w epidemii, powołano komisję sanitarną, wprowadzono rewirowanie miasta z przypisanymi lekarzami i felczerami. Priorytetem stała się ochrona źródeł wody (kontrole studni, monitoring ujęć, przygotowania do wierceń artezyjskich), ograniczanie kontaktu z fekaliami poprzez cementowanie ustępów i uszczelnianie dołów kloacznych, a także eliminacja infrastruktury sprzyjającej zaleganiu ścieków (drewniane rynny, podwórkowe zlewy). Równolegle rozszerzono nadzór nad obrotem żywnością i stanem sanitarnym targowisk oraz zakładów przemysłowych, wprowadzono ruchome pojemniki na odpady, dystrybuowano środki dezynfekcyjne (w tym kwas karbolowy). Zabezpieczono łóżka w szpitalach miejskich (m.in. św. Jana, św. Wincentego oraz w szpitalu Żydowskim), przygotowano prowizoryczne zaplecze izolacyjne na obrzeżach miasta i zwiększono dostępność kadr medycznych⁸¹⁵.

W sytuacjach podwyższonego zagrożenia cholerą Magistrat utrzymywał ze swoich środków barak choleryczny z gotowymi noszami⁸¹⁶ oraz finansował zakup nowego sprzętu do transportu chorych⁸¹⁷. Przekazano również 500 rub. na wsparcie Żydów poszkodowanych przez epidemię cholery⁸¹⁸.

Równolegle miejska Komisja Sanitarna prowadziła przeglądy newralgicznych węzłów komunikacyjnych – m.in. stacji kolejowej – z udziałem władz policyjnych i lekarza

⁸¹⁴ A. Polak, J. Sak, *Epidemie cholery w XIX wieku na przykładzie Lublina*, „Archiwum historii i filozofii medycyny” 2020, 83, s. 71.

⁸¹⁵ A. Polak, J. Sak, *op. cit.*, s. 72.

⁸¹⁶ Protokół z posiedzenia Rządu Gubernialnego Lubelskiego dotyczący budowy na koszt budżetu miasta Lublina baraków przeznaczonych na walkę z cholerą na terenie Szpitala Żydowskiego i na terenie Szpitala Św. Jana w m. Lublinie z 20 kwietnia 1893 r.; APL, AML, 35/22/0/5.3.26/5998.

⁸¹⁷ „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 221: „Oprócz egzystujących specjalnych noszy gotowych w baraku cholerycznym polecono magistratowi przygotowanie karetki typu berlińskiego do przewożenia, proste pudełko na wozie, w które wstawia się nosze. Polecono to przygotować magistratowi, jak również postaranie się o dostarczenie ludzi dla przenoszenia chorych”.

⁸¹⁸ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Prezydenta Lublina o przekazaniu 500 rubli biednym Żydom, którzy ucierpieli z powodu cholery z września 1892 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.26/6001.

kolejowego. Postulowano także systematyczną dezynfekcję rąk przez konduktorów, wskazując na ich rolę w potencjalnym przenoszeniu zarazków⁸¹⁹.

W sezonach zagrożenia cholerycznego Magistrat prowadził prace oczyszczania dna Czechówki w celu poprawy warunków sanitarnych, a także odcinał źródła skażenia poprzez zamykanie studni z wodą uznaną za niezdatną do użytku⁸²⁰. Miasto przeprowadzało również asenizację, a więc zabiegi sanitarne polegające na usuwaniu płynnych nieczystości z dołów kloacalnych⁸²¹.

Działania długofalowe, mające przeciwdziałać wybuchom epidemii, koncentrowały się na modernizacji środowiska miejskiego: od prac kanalizacyjnych i odwodnieniowych po usprawnienia komunikacyjne i oświetleniowe, które miały ograniczać kumulację zanieczyszczeń i stojącej wody, a Magistrat zdecydował o stworzeniu „komory” dezynfekcyjnej na terenie szpitala św. Jana⁸²², aby ograniczyć rozprzestrzenianie się choroby⁸²³.

Magistrat również organizował i finansował działania związane ze szczepieniem obywateli, np. na ospę. W badanym roku budżetowym 1908, na szczepienie ospy miasto wydało 660 rub. 35 kop., zaś na środki dezynfekcyjne 112 rub. 30 kop. Władze miejskie, starając się edukować mieszkańców, poniosły również wydatek na koszt zorganizowania wystawy poświęconej higienie w wysokości 500 rub⁸²⁴.

⁸¹⁹ „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 223: „W przewidywaniu cholery. W ubiegły czwartek komisja sanitarna z udziałem pp. naczelników oddziału i stacji, lekarzem kolejowym, prezydentem i władzami policyjnymi badała warunki stacji pod względem urządzeń sanitarnych na wypadek cholery. Przy sposobności zaznaczamy, że należałoby zwrócić uwagę na konduktorów pociągów pasażerskich i zalecić im obmywanie rąk środkami dezynfekcyjnymi. Ta kategoria pracowników kolejowych przez kontrolowanie i odbieranie biletów od pasażerów z całej Rosji najbardziej jest narażoną na zarażenie się i najprędzej przenieść może zarazę”.

⁸²⁰ „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 154: „W przewidywanej epidemii cholery miejska Komisja Sanitarna zabrała się energicznie do pracy, wprowadzając w czyn zapadłe uchwały, mające na celu możliwe usunięcie tych niehygienicznych warunków, w jakich, niestety, znajduje się nasze miasto. Dowiadujemy się, że z dniem dzisiejszym przystępuje magistrat do oczyszczenia dna rzeki Czechówki, co niewątpliwie przyczyni się do uzdrowotnienia tej dzielnicy miasta, która znajduje się pod tym względem w najniekorzystniejszych warunkach”.

⁸²¹ Umowa Magistratu Lublina o wywóz nieczystości z 28 lipca 1895 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.26/5987.

⁸²² Dokumentacja stacji chemiczno-bakteriologicznej w Lublinie i wydatków na jej utrzymanie w 1898 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.27/6015.

⁸²³ „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 174: „Magistrat naszego miasta zwrócił się do Zarządu wodociągów lubelskich o budowę budki do analizy wody na przedmieściu Piaski, gdzie wodociągi już założono. Niewątpliwie po urządzeniu takiej budki komisja sanitarna zamknie wszystkie te studnie na Piaskach, w których woda zostanie uznana według analizy za niezdadną do użytku. Sprawa ta wydaje się być poważną wobec ciągłego widma epidemii cholery”.

⁸²⁴ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358; „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 24.

5. Nadzór nad handlem, rzemiosłem i działalnością gospodarczą

5.1. Organizacja targów i jarmarków

Jarmarki i cotygodniowe targi były wydarzeniami istotnymi ekonomicznie dla mieszkańców miasta i okolic, ale i władz miejskich. Magistrat wyznaczał i utrzymywał place handlowe, pobierał opłaty oraz porządkował ruch towarów i ludzi. Wraz z narastającą biurokratyzacją po 1867 roku rosła dokumentacja: taryfy, kontrakty i rozliczenia kasy miejskiej, korespondencja z policją i architektem gubernialnym oraz protokołowanie lustracji placów. Jarmarki były więc instrumentem polityki przestrzennej – przemieszczały się wraz z modernizacją sieci ulic i potrzebami komunikacyjnymi miasta – oraz narzędziem polityki fiskalnej, zapewniając kasie miejskiej dochód⁸²⁵.

Miasto od średniowiecznych przywilejów jarmarcznych organizowało w mieście jarmarki, lecz daty ich wyznaczania (co do zasady) pozostawały prerogatywą władcy. W 1868 r. rządy gubernialne uzyskały kompetencje w zakresie wyznaczania terminów jarmarków i targów w miastach Królestwa. Od tego momentu, harmonogramy zgromadzeń handlowych przestały być domeną władz miejskich i zostały scentralizowane: jarmarki mogły odbywać się wyłącznie w dniach wskazanych przez administrację gubernialną, przy czym ich liczba została ograniczona do maksymalnie sześciu w roku⁸²⁶.

Terminami i liczbą jarmarków rozporządzano z polecenia władza gubernialnych, jednak codzienne decyzje – od dzierżawy stoisk, przez rozstawienie kramów i kontrolę miar, po kierowanie ruchem i czystością – zapadały w magistratach. Aby mieszkańcy okolicznych wsi nie ponosili strat z powodu zmiany dotychczasowo ustalonych dni jarmarków, prezydent miasta miał obowiązek co najmniej 10 dni przed terminem ogłosić – przy biciu w bęben, w niedzielę lub w dzień targowy – zebranym mieszkańcom, na kiedy wyznaczono jarmark. Powinien też wezwać burmistrzów i wójtów okolicznych miast i gmin, by przekazali tę informację mieszkańcom ich miejscowości. Począwszy od dnia 30 grudnia 1850 r. (1 stycznia 1851 r.) jarmarki i targi mogły odbywać się wyłącznie w terminach wskazanych w tabeli urzędowej a władze miejscowe, które zdecydowałyby się na odstępstwo od powyższego, mogły być pociągane do odpowiedzialności⁸²⁷.

⁸²⁵ Dokumentacja m.in. dotycząca budowy i uporządkowania placu targowego, pobierania opłat na rzecz Kasy Miejskiej przy wprowadzaniu bydła na plac targowy (od konia 30 kop., od rogatego bydła 5 kop., od świń 3 kop., od cieląt i owiec 2 kop. oraz sprawa wynajmu bufetu w pawilonie jarmarcznym, APL, AML, 35/22/0/5.3.63/8436; Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358.

⁸²⁶ Dodatkowe przepisy do najwyższej zatwierdzonej ustawy o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego z 19 (31) grudnia 1866 r., DPKP, t. 68, s. 31.

⁸²⁷ Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z 12 (24) grudnia 1850 r. o tabelach dni jarmarcznych i targowych, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 3, Warszawa 1866, s. 109.

Magistraty wszystkich miast Królestwa publikowały wykaz aktualnych informacji o cenach targowych na wszystkie wskazane artykuły żywnościowe⁸²⁸. Ponadto władze miejskie zobligowane były przekazywać Naczelnikom cotygodniowe zestawienia (wiadomości) o poziomie cen⁸²⁹. Magistrat był zobowiązany również do utrzymywania na widoku publicznym taryfy targowej⁸³⁰.

Wskazać należy również, że za uchylanie się od opłat targowych, przewidziane były kary grzywny, a dochód z powyższego tytułu miał zasilać kasy miejskie jako rekompensata za „uszczerbek”⁸³¹.

Jarmarki w Lublinie odbywały się w ściśle ustalonych terminach, powiązanych z kalendarzem kościelnym i cyklem prac rolnych: w Wielki Poniedziałek, we wtorek po Zesłaniu Ducha Świętego, po dniu św. Bernarda (tj. po 20 sierpnia), trzydniowy jarmark po święcie Archanioła Michała (tj. po 29 września), po uroczystości Wszystkich Świętych (tj. po 1 listopada) oraz w okresie poprzedzającym Boże Narodzenie. Na jarmarkach i stałych targach dominował obrót lokalnymi wyrobami rzemieślniczymi – produkty skórzanе, płóciennictwo, wyroby kowalskie, narzędzia, sprzęty codziennego użytku – uzupełniane handlem żywnością (również mięsem) oraz drobnym inwentarzem. Głównymi nabywcami byli mieszkańcy miasta oraz ludność wiejska z okolicznych gmin, dla której jarmark stanowił okazję do jednorazowych większych zakupów, wymiany produktów i załatwiania spraw urzędowych⁸³².

Między 1862 a 1868 r. z inicjatywy hrabiego Jana Jezierskiego z Grabowa urządzono jarmark wełniany, a prezydenta miasta Lublina wyznaczono jako członka Deputacji Jarmarcznej. Magistrat miał utrzymywać ścisłą kontrolę nad funduszem zebrany podczas targu wełną, który to fundusz był przez niego prowadzony. Wszelkie wydatki na potrzeby targu miała zaspokoić kasa miejska. Jarmark wełniany nie odniósł sukcesu i nie był kontynuowany⁸³³.

⁸²⁸ Wykaz cen informacyjnych za rok 1886, APL, AML, 35/22/0/5.3.64/8460.

⁸²⁹ Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 19 (31) marca 1848 r. o wiadomościach o cenach prowiantu, DPKP, t. 40, s. 180, art. 2.

⁸³⁰ Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 3 (15) stycznia 1830 r. o wywieszaniu przy wjazdach do miast taryf pobocznych, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 3, Warszawa 1866, s. 103.

⁸³¹ Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 4 (16) grudnia 1842 r. o zapobieganiu nadużyciom w niepłaconiu kanonu wedle taryfy, DPKP, t. 31, s. 237–243, art. 2.

⁸³² Pismo Lubelskiego Rządu Gubernialnego do Magistratu Lublina o zarządzenie przeprowadzenia przetargów na oddanie w dzierżawę miejsc na nowym placu targowym z 23 listopada 1891 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.63/8414.

⁸³³ Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) grudnia 1861 r., zezwalające na zaprowadzenie w mieście Lublinie każdorocznego targu na wełnę, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. II, t. 2, s. 273–275.

Na łamach „Kurjera Lubelskiego” z pierwszej dekady XX wieku jarmarki i targi miejskie zajmowały istotne miejsce wśród wiadomości dotyczących życia gospodarczego Lublina. W relacjach prasowych rysuje się obraz miasta, które – pod nadzorem Magistratu – stopniowo przechodziło od tradycyjnych, nieuporządkowanych form handlu targowego do nowoczesnej, zorganizowanej infrastruktury miejskiej. Szczególnie ważnym źródłem informacji jest wzmianka z 1908 roku, gdy władze miasta, naturalnie za zgodą rządu gubernialnego, ustanowiły w Lublinie dwa coroczne, siedmiodniowe jarmarki na konie, bydło, wełnę i inne towary⁸³⁴.

W 1909 roku otwarto wiosenny jarmark na Kalinowszczyźnie⁸³⁵. Początkowo ruch handlowy był niewielki, lecz oczekiwano, że w drugiej połowie tygodnia plac ożywi się dzięki przybywającym kupcom. Redakcja podkreślała, że wprowadzone przez magistrat udogodnienia – zapewne dotyczące porządku i organizacji handlu – spotkały się z uznaniem uczestników. Jesienią tego samego roku rozpoczął się w Lublinie kolejny, siedmiodniowy „walny jarmark jesienny” obejmujący handel końmi, bydłem, owcami, trzodą chlewną oraz wełną. Wprowadzono wówczas jednolite opłaty na rzecz kasy miejskiej: od konia 30 kop., od bydła rogatego 5 kop., od trzody chlewnej 3 kop., a od cieląt i owiec po 2 kop. za sztukę. Opłaty pobierano przy wprowadzaniu inwentarza na plac jarmarczny. Po zakończeniu jarmarku lubelskiego kupcy udawali się na podobne wydarzenie do pobliskiej Łęcznej⁸³⁶.

W 1907 roku Magistrat zdecydował się na przebudowę i uporządkowanie Targu Miejskiego, przeprowadzonych z inicjatywy prezydenta Zaremby. Prace te miały zarówno wymiar estetyczny, jak i sanitarny. Magistrat zdecydował się wówczas na usunięcie z placu furmanek wiejskich, które utrudniały ruch i zanieczyszczały teren – miały one odtąd zatrzymywać się na placu Lubartowskim. Targ został otoczony barierami i obsadzony drzewami, wybrukowany, a przy ulicy Świętoduskiej wzniesiono szerokie kamienne schody⁸³⁷.

⁸³⁴ „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 164: „Magistrat miasta Lublina ogłasza, iż za pozwoleniem Rządu Gubernialnego Lubelskiego ustanowione zostały w Lublinie dwa do roku siedmiodniowe jarmarki na konie, bydło, wełnę i t.p.: w następujących terminach. Pierwszy jarmark w poniedziałek na tydzień przed Bożym Ciałem. Drugi w poniedziałek po Przemienieniu Pańskim podług nowego stylu”.

⁸³⁵ „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 124: „Onegdaj władze magistrackie otworzyły na Kalinowszczyźnie w asystencji komitetu jarmarcznego drugi siedmiodniowy jarmark. Po dziś dzień ruch na placu jest jeszcze słaby i ożywi się dopiero od czwartku. Zaprowadzone udogodnienia są mile witane przez zainteresowanych”.

⁸³⁶ „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 192: „W poniedziałek, rozpoczyna się w Lublinie walny jarmark jesienny siedmiodniowy na konie, bydło i w ogóle inwentarz żywy, jak również wełnę i t. p. Na rzecz kasy miejskiej ustanowiona została następująca opłata: od konia kop. 30, od bydła rogatego k. 5, od trzody chlewnej k. 3, od cieląt i owiec k. 2 od sztuki. Opłata pobiera się przy wprowadzaniu inwentarza na plac jarmarczny. Po skończonym jarmarku lubelskim rozpocznie się także jarmark w Łęcznej pod Lublinem, kupcy więc i przemysłowcy mają możliwość udania się nań bezpośrednio”.

⁸³⁷ „Kurjer”, 1907, R. 2, nr 117: „Na Targu miejskim ze wszystkich jego stron pracują robotnicy. Ażeby móc poinformować Sz. Czytelników o pracach tych, współpracownik nasz udał się na miejsce, gdzie, korzystając z

5.2. Administracja i nadzór nad wagami i miarami

Dnia 1 (13) czerwca 1818 r. Józef Zajączek wprowadził w Królestwie tzw. miary nowopolskie, oparte na wzorcach francuskiego systemu metrycznego⁸³⁸. Reformę tę zniesiono w 1849 r.⁸³⁹, zastępując miary nowopolskie systemem rosyjskim i wprowadziła polsko-rosyjskie jednostki objętości i masy jako rozwiązanie przejściowe⁸⁴⁰.

Magistraty miejskie były zobligowane do stosowania wyłącznie miar i wag obowiązujących w Imperium⁸⁴¹. Obowiązek ten miał charakter bezwzględny i obejmował zarówno czynności własne organu (np. ustalanie opłat, ważenie przy odbiorach dostaw), jak i nadzór nad obrotem towarowym na obszarze miasta. Magistraty przechowywały narzędzia i wzorce służące do legalizacji (stemplowania) oraz cechowania miar i wag, a także dokonywały samych czynności legalizacyjnych w przewidzianych prawem przypadkach⁸⁴². Na władzy miejskiej spoczywał również obowiązek badania i ostemplowania urzędowych i użytkowych miar, gwichtów oraz wag, tak aby zapewnić ich zgodność ze wzorcami⁸⁴³. Na marginesie, wskazać należy, że to w Lublinie znajdowała się jedna z największych fabryk wag w Imperium Rosyjskim – fabryka Wilhelma Hessa.

Magistraty przeprowadzały „niespodziane rewizje” w magazynach, sklepach, warsztatach i na targowiskach, mające na celu weryfikację, czy używane przez podmioty gospodarcze przyrządy pomiarowe miały ważne znaki legalizacyjne, oraz ocenę rzetelności (sprawności i zgodności ze wzorcem) tych przyrządów⁸⁴⁴.

uprzejmych objaśnień prezydenta miasta p. Zaremby, zasięgnął następujących informacji: (...) Przy tym magistrat miał również na względzie i zdrowotność miasta, albowiem nie dopuszcza już obecnie całej gromady, a w przyszłości zupełnie, furmanek wiejskich, zatrzymując je na placu Lubartowskim ze względu na to, że tamują one ruch prawidłowy i niemożliwie zanieczyszczają plac, położony w środku miasta. Następnie cały plac targowy zasadzony jest dokoła drzewami i otoczony barjerami, a od strony ulicy Nowej pracują obecnie brukarze nad ułożeniem z drobnego kamienia alei z obydwóch stron zasadzonej jesionami i mającej być w przyszłości zatynkowanej cementem. Aleja ta zaczyna się przy wylocie ulicy Lubartowskiej i wzdłuż ul. Nowej dochodzi do gmachu magistrackiego, obok którego znowu ma być wkrótce urządzony skwer”.

⁸³⁸ Postanowienie Namiestnika z 1 (13) czerwca 1818 r. o zaprowadzeniu miar i wag iednostaynych właściwych kraiovi, DPKP, t. 6, s. 50–65.

⁸³⁹ Ukaz z 20 stycznia (1 lutego) 1849 r. nakazujący wprowadzenie do Królestwa miar i wag Cesarstwa, DPKP, t. 39, s. 389.

⁸⁴⁰ A. Barański, Z. Warsza, *Miary na ziemiach polskich w dobie porozbiorowej*, „PAK” 2012, t. 58, nr 12, s. 1138.

⁸⁴¹ Instrukcja o miarach i wagach, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 3, Warszawa 1866, s. 315.

⁸⁴² Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 2 (14) maja 1850 r., DPKP t. 43 s. 153.

⁸⁴³ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina o zezwoleniu Szmulowi Lejbchenowi na produkcję i sprzedaż miar do ciał sypkich i płynnych o konstrukcji uniemożliwiającej fałszowanie z 30 stycznia 1901 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.64/8443.

⁸⁴⁴ Instrukcja o miarach i wagach, Artykuł 55: „Przy sprawdzaniu i ostemplowaniu miar i wag, oprócz Urzędników do tej czynności przeznaczonych, obecnym być ma, wezwany na ten cel w charakterze znawcy, probierz miejscowy albo budowniczy, inżynier, geometrya, professor matematyki lub fizyki, a przy sprawdzaniu i ostemplowaniu gwichtów i wag aptecznych, jeden z członków miejscowego Urzędu Lekarskiego”, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. III, s. 293.

W razie stwierdzenia nieprawidłowości Magistrat sporządzał protokół urzędowy, obejmujący opis stanu faktycznego, identyfikację przyrządu, numery cech (bądź ich brak), wyniki prób porównawczych, dane posiadacza oraz okoliczności ujawnienia naruszenia. Protokół, wraz z zakwestionowanym przyrządem jako dowodem, przedkładano władzy zwierzchniej celem skierowania sprawy do właściwego sądu. Równolegle magistraty prowadziły rejestry legalizacji (ewidencje stempli, dat ważności, właścicieli przyrządów), harmonogramy i sprawozdania z rewizji oraz dokumentację magazynową dotyczącą przechowywanych wzorców i narzędzi stemplujących. W Lublinie, narzędzia do stemplowania i cechowania miar i wag przechowywane były w Ratuszu⁸⁴⁵.

5.3. Nadzór i kontrola przedsiębiorstw i lokali użyteczności publicznej

Prezydent miasta wydawał pozwolenia na „muzykę w karczmach i w szynkach w dni powszednie” wyłącznie w związku z uroczystościami weselnymi, z jednoczesnym, wyraźnym wskazaniem godzin rozpoczęcia i zakończenia występów⁸⁴⁶. Poza tymi wyjątkami wykonywanie muzyki w lokalach rozrywkowych w dni robocze było zakazane⁸⁴⁷. Na prezydentach spoczywała odpowiedzialność za utrzymanie porządku i egzekwowanie powyższych ograniczeń; niedopełnienie tego obowiązku pociągało za sobą kary służbowe. W razie stwierdzenia naruszeń związanych z funkcjonowaniem karczm i szynków – w szczególności sprzedaży trunków wbrew przepisom lub warunkom zezwolenia – dopuszczalne było natychmiastowe zastosowanie środka doraźnego: „wylanie trunku” na podstawie ustnego polecenia prezydenta wydanego na miejscu ujawnienia nieprawidłowości⁸⁴⁸.

Prezydent miasta był więc organem zobowiązanym do bieżącego dozoru i egzekwowania regulacji dotyczących wytwarzania oraz obrotu trunkami na obszarze swojej właściwości. Jego zadanie nie ograniczało się do nadzoru formalnego, lecz obejmowało aktywne „pilnowanie wykonania” postanowień, a więc zarówno przeciwdziałanie naruszeniom, jak i zapewnienie reakcji represyjnej wobec sprawców wykroczeń⁸⁴⁹. W szczególności do obowiązków prezydenta należało dopilnowanie, aby działalność gorzelnicza i wyszynkowa nie była prowadzona bez wymaganego patentu, a więc aby gorzelnie,

⁸⁴⁵ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina o zezwoleniu Szmulowi Lejbchenowi na produkcję i sprzedaż miar do ciał sypkich i płynnych o konstrukcji uniemożliwiającej fałszowanie z 30 stycznia 1901 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.64/8443.

⁸⁴⁶ Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję względem ukrócenia wyrobu i nadmiernego używania wódki, DPKP t. 34, art. 155, s. 403.

⁸⁴⁷ Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję..., art. 154.

⁸⁴⁸ Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję..., art. 185.

⁸⁴⁹ Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję..., art. 171.

propinatorzy, składnicy, dystylatorowie i szynkarze nie wykonywali procederu nielegalnie⁸⁵⁰. Istotnym elementem jego powinności było również egzekwowanie zakazu łączenia w jednym zabudowaniu określonych funkcji związanych z alkoholem: w budynkach, w których znajdował się skład lub dystylarnia, nie wolno było utrzymywać szynku trunków nawet wtedy, gdy podmiot legitymował się patentem, a zarazem w zabudowaniu z dystylarnią nie mógł funkcjonować skład przeznaczony do sprzedaży trunków⁸⁵¹. Prezydent miał obowiązek dbać, aby sprzedaż w składach i dystylarniach odbywała się ściśle według reguł określonych w przepisach szczegółowych, a obrót okowitą i wszelkimi wódkami nie był wykonywany po wsiach przez osoby „obce”, o ile nie następował na rzecz właściciela miejscowej propinacji i za jego zezwoleniem⁸⁵². Do zakresu nadzoru należało także eliminowanie praktyk sprzedażowych o charakterze doraźnym i ulicznym: zakazane było wystawianie stolików z wódką podczas jarmarków, targów, odpustów i podobnych wydarzeń na ulicach i placach, jak również roznoszenie wódki po drogach i polach w celu jej sprzedaży⁸⁵³. Obowiązki kontrolne obejmowały także parametry i warunki sprzedaży w lokalach: w szynkach i karczmach nie wolno było utrzymywać spirytusu, okowity ani wódki o mocy przekraczającej wskazany w przepisach próg, a ponadto zakazane było sprzedawanie wódki poniżej ceny „normalnej”⁸⁵⁴.

Za niewykonanie powyższych obowiązków, przewidziano odpowiedzialność dyscyplinująco-porządkową wobec prezydenta miasta. Sankcjonowane było w szczególności tolerowanie wykroczeń w miejscu urzędowania bez pociągnięcia sprawców do kar przewidzianych prawem, a także brak działań zapobiegawczych podejmowanych w trybie wskazanym w postanowieniu lub w granicach przyznanej władzy. Pierwsze stwierdzone zaniedbanie skutkowało karą porządkową w określonych widelkach pieniężnych, ponowienie zaniedbania – albo brak niezwłocznego ukarania sprawcy pomimo uzyskania informacji o wykroczeniu bądź zaniechanie dochodzenia sprawy celem jej przedstawienia właściwej instancji – rodziło surowszą karę pieniężną. W razie nieskuteczności kary powtórnej i dalszego utrzymywania się zaniedbań, postanowienie dopuszczało najdalej idącą konsekwencję w postaci usunięcia prezydenta z urzędu⁸⁵⁵.

⁸⁵⁰ Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję..., art. 171 lit. a, c.

⁸⁵¹ Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję..., art. 171 lit. b.

⁸⁵² Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję..., art. 171 lit. d.

⁸⁵³ Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję..., art. 171 lit. e.

⁸⁵⁴ Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję..., art. 171 lit. e.

⁸⁵⁵ Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję..., art. 172.

Magistrat był organem właściwym do wydawania pozwoleń na sprzedaż „wyrobów wódczanych z naczyń odetkanych” na terenie miasta⁸⁵⁶.

Do kompetencji władz miejskich należało udzielanie zezwoleń na wytwarzanie przedmiotów z różnych kruszców i stopów metali przypominających wyroby ze złota i srebra, co miało charakter instrumentu prewencji fałszerstw i wprowadzania w błąd nabywców. Zezwolenia te wydawano w trybie administracyjnym, po uprzedniej weryfikacji wytwórcy (rejestracja zakładu, kwalifikacje, źródła surowca) oraz z nałożeniem warunków techniczno-znakowych: obowiązku trwałego oznaczania wyrobów (np. stemplem producenta i adnotacją o próbie lub braku próby metalu szlachetnego), zakazu używania cech mogących imitować znaki probiercze dla złota i srebra⁸⁵⁷. W przypadku wykrycia nieprawidłowości, magistrat był obowiązany informować rząd gubernialny⁸⁵⁸.

Magistrat sprawował również stały nadzór nad rzetelnością obrotu wyrobami ze złota i srebra, obejmujący zarówno etap wytwarzania, jak i sprzedaży detalicznej⁸⁵⁹. W ramach tego nadzoru prowadził rejestr wytwórców i sprzedawców, weryfikował ich uprawnienia, kontrolował legalizację i sprawność narzędzi pomiarowych (zwłaszcza wag jubilerskich i odważników), a także okresowo badał ich zgodność ze wzorcami w celu wykluczenia manipulacji masą wyrobów⁸⁶⁰. Równolegle weryfikował oznaczenia probiercze i zgodność deklarowanej próby metalu z normami, kierując w razie wątpliwości zakwestionowane wyroby do właściwej izby probierczej. Nadzór miał charakter doraźny – przeprowadzano niezapowiedziane rewizje w pracowniach i sklepach, sprawdzano pochodzenie surowca, dokumentację obrotu, zgodność cech z rejestrem oraz prawidłowość ewidencji. Ustalenia utrwalano w protokołach zawierających dane o próbie, masie, oznaczeniach i stwierdzonych nieprawidłowościach, przy równoczesnym zabezpieczeniu spornych wyrobów jako dowodów rzeczowych. W razie wykrycia fałszerstw, zaniżania próby, nielegalnego cechowania bądź manipulacji wagą magistrat niezwłocznie zawiadamiał władzę zwierzchnią i kierował sprawę

⁸⁵⁶ Najwyżej Zatwierdzone Zdanie Rady Państwa z 17 (29) stycznia 1884 r. o zmniejszeniu opłaty za świadectwa na prawo sprzedawania w zakładach traktowniczych wyrobów wódczanych z naczyń odetkanych, ZP t. 25, s. 101.

⁸⁵⁷ Postanowienie Rady Administracyjnej z 8 (20) sierpnia 1839 r. o pozwoleniu na wytwarzanie materiałów złotopodobnych i srebropodobnych, DPKP t. 23, s. 259.

⁸⁵⁸ Ukaz z 24 lipca (5 sierpnia) 1851 r. o zaprowadzeniu w Królestwie Polskim probierni do probowania złota i srebra w handlu będącego, DPKP t. 44, s. 177.

⁸⁵⁹ Postanowienie komitetu ministrów z 25 maja 1879 r. o zezwoleniu na urządzenie zakładów do zdjęcia pozłoty i posrebrzenia, obrabiania piasku zawierającego metale drogie i oczyszczenia tych metali, ZP t. 16, s. 199.

⁸⁶⁰ Rejestr rzemieślników z 1902 r., APL, AML, 35/22/0/5.4.9/9051.

do sądu, stosując środki tymczasowe, takie jak zajęcie towaru, zakaz sprzedaży czy zaplombowanie urządzeń⁸⁶¹.

Ponadto, w miastach, w których nie funkcjonowały izby skarbowe, władze miejskie były właściwym organem do wydawania pozwoleń na wyrób i sprzedaży tytoniu oraz właściwe do odbierania oświadczeń od plantatorów tytoniu o tym, gdzie i jaką przestrzeń gruntu wyznaczają pod plantację⁸⁶². Powyższe nie dotyczyło jednak Lublina, gdzie funkcjonowała Lubelska Izba Skarbowa, realizująca powyższe obowiązki.

Magistrat miejski był również organem aktywnie wspierającym powstanie Towarzystw Kredytowego Miasta Lublina. Magistrat otrzymał od 16 właścicieli nieruchomości na terenie miasta projekt statutu Towarzystwa, z prośbą o wstawiennictwo i wsparcie przed rządem gubernialnym, które to Magistrat udzielił⁸⁶³.

5.4. Lombard miejski

Lubelski Miejski Lombard był komunalną instytucją kredytu krótkoterminowego, powołaną przy Magistracie w celu udzielania pożyczek pod zastaw rzeczy ruchomych, z pełną odpowiedzialnością wobec władz miejskich i obowiązkiem składania jej regularnych sprawozdań. Dnia 9 (22) grudnia 1901 r. kierownik Lubelskiego Miejskiego Banku Zastawniczego, Władimir Aleksiejewicz Eliszewicz, przedłożył Magistratowi Lublina prośbę o zatwierdzenie statutu miejskiego lombardu i przesłanie go rządowi gubernialnemu wraz z sześcioma egzemplarzami tekstu⁸⁶⁴.

Statut ujmował lombard jako jednostkę przy Lubelskim Zarządzie Miejskim, działającą pod odpowiedzialnością i nadzorem Magistratu⁸⁶⁵, co wskazuje na jego podporządkowanie Magistratowi. Już w przepisach ogólnych określono, że Magistrat może tworzyć oddziały w różnych częściach miasta (za zgodą rządu gubernialnego)⁸⁶⁶. Środki lombardu były powiązane z budżetem miasta. Kapitał podstawowy (nienaruszalny) ustanawiano z części nienaruszalnego kapitału Kasy Miejskiej Magistratu, z możliwością jego powiększania zarówno środkami przekazywanymi przez Magistrat, jak i zyskami z operacji lombardu⁸⁶⁷. Na koszty organizacyjne i bieżący zarząd przewidziano zaliczkę do 3000 rub. rocznie z kasy miejskiej – z obowiązkiem zwrotu z czystego zysku lombardu⁸⁶⁸. Miasto

⁸⁶¹ Postanowienie Rady Administracyjnej z 8 (20) sierpnia 1839 r. o pozwoleniu na wytwarzanie materiałów złotopodobnych..., art. 67–70.

⁸⁶² Ukaz z 1 stycznia 1883 r. Ustawa o akcyzie od tytoniu, ZP t. 22, s. 9–27.

⁸⁶³ A. Fermus-Bobowiec, *Towarzystwo kredytowe miasta Lublina (1885-1915)*, Lublin 2010, s. 37.

⁸⁶⁴ Statut lubelskiego miejskiego lombardu z 9 (22) grudnia 1901 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.62/8383.

⁸⁶⁵ Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 1.

⁸⁶⁶ Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 3.

⁸⁶⁷ Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 4.

⁸⁶⁸ Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 5.

zapewniało więc startową płynność i zaplecze finansowe, ale instytucja miała działać na zasadzie samofinansowania w ramach rachunku dochodów i wydatków kontrolowanych przez władzę miejską. Wolne środki lokowano w ekspozyturze Banku Państwowego lub – zgodnie z przepisami rządowymi – w papierach procentowych, co spinało gospodarkę lombardu z publicznym systemem bankowo-skarbowym⁸⁶⁹.

Przedmiot zastawu wyceniano w porozumieniu z osobą składającą; przy braku porozumienia rzecz zwracano bez roszczeń o koszty, zaś w razie wyceny sporządzano szczegółowy opis i dokonywano wpisu do księgi zastawów. Po przyjęciu rzeczy wystawiano bilet (kwit) – z numerem zgodnym z wpisem księgowym, opisem rzeczy, terminem, wyceną, kwotą pożyczki oraz skróconym wyciągiem ze statutu; bilety z zasady były na okaziciela (z możliwą formą imienną), podpisywano je i opatrywano pieczęcią lombardu, a gotówkę wydawano tego samego dnia⁸⁷⁰. Termin zastawu wynosił od 1 do 12 miesięcy, z automatycznie przewidzianym dodatkowym okresem 2 miesięcy na wykup lub prolongatę; wysokość finansowania ograniczano pułapami: do 90% wartości wagowej metali i kamieni szlachetnych oraz do 3/4 wyceny dla innych przedmiotów. Oprocentowanie było miesięczne, ustalane przez Magistrat, z dodatkowymi opłatami za ubezpieczenie i przechowanie; odsetki liczono od dnia wypłaty pożyczki do dnia wykupu bądź sprzedaży⁸⁷¹.

Po bezskutecznym upływie terminu i dodatkowego okresu rzeczy kierowano na publiczną aukcję, którą urządzano w lokalu lombardu pod przewodnictwem urzędnika magistrackiego (lub sędziego pokoju), z zachowaniem przepisów właściwych dla instytucji publicznych⁸⁷². O przeterminowanych zastawach ogłaszano miesiąc wcześniej w miejscowych gazetach gubernialnych i na afiszach, podając numery biletów i ogólne nazwy rzeczy. Sprzedaż odnotowywano w księdze sznurowej, a z uzyskanej kwoty potrącano kolejno: kapitał pożyczki, odsetki i opłaty do dnia sprzedaży, koszty sprzedaży oraz zaległe opłaty za przechowanie i ubezpieczenie; nadwyżkę przechowywano do dyspozycji posiadacza biletu przez dziesięć lat, po czym – jeśli nie została podjęta – przechodziła na dochód lombardu⁸⁷³. Mechanizm licytacji uzupełniały rygory zadatku i odpowiedzialności nabywcy w razie niewpłacenia ceny, łącznie z dochodzeniem różnicy i kosztów przez Magistrat. Całość rozwiązań – ogłoszenia, przewodnictwo urzędnika miejskiego, porządek potrąceń i długi

⁸⁶⁹ Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 33.

⁸⁷⁰ Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 7.

⁸⁷¹ Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 14–15.

⁸⁷² Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 16.

⁸⁷³ Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 20.

termin przechowania nadwyżek – konsekwentnie potwierdzała publicznoprawny charakter czynności lombardu⁸⁷⁴.

Powiązanie z Magistratem lombardu manifestowało się również w ustroju i finansach bieżących. Statut przewidywał zarządcę (dyrektora), jego zastępcę i buchaltera oraz możliwość tworzenia etatów pomocniczych; kasjera delegował Magistrat, a wydatkami w granicach preliminarza dysponował zarządca wraz z buchalterem⁸⁷⁵. Rewident sprawował stałą kontrolę kasy i mienia, a po każdym roku sporządzano sprawozdanie o stanie kapitałów, operacjach oraz zyskach i stratach. W praktyce kancelaryjnej Magistrat wystawiał asygnacje „z funduszków lombardu” (np. na dozór lokalu), prowadził korespondencję w sprawie taks stemplowych i wnioskował do władz gubernialnych o zmiany uposażeń urzędników, co potwierdza, że lombard był integralną częścią gospodarki komunalnej – z własnym rachunkiem, ale w trybie i reżimie finansowym władz miejskich⁸⁷⁶.

W razie szczególnej potrzeby Magistrat mógł żądać od lombardu krótkoterminowych pożyczek na rzecz miasta, z zabezpieczeniem majątkiem komunalnym, przy czym operacje lombardu nie były prowadzone ze szkodą dla interesów zastawców, a warunki takiej pożyczki określała odrębna umowa władz miejskich z zarządcą⁸⁷⁷.

Lombard miejski był instytucją użyteczności publicznej pozostającą pod kontrolą Magistratu i Kasy Miejskiej, podporządkowaną nadzorowi gubernialnemu, a jednocześnie zdolną do samofinansowania i wspierania płynności budżetu komunalnego bez naruszenia interesów zastawców. Lombard w Lublinie mieścił się w budynku miejskim nr 1, a więc w Ratuszu⁸⁷⁸.

Po ewakuacji zarządu lombardu w 1915 roku, w 1920 roku oddano zastawione rzeczy ich właścicielom⁸⁷⁹.

5.5. Nadzór nad cechami rzemieślniczymi

Na podstawie postanowienia z 19 (31) grudnia 1816 r. regulującego zgromadzenia rzemieślnicze, władze miejskie, odgrywały rolę nadzorczą i kontrolną wobec organizacji

⁸⁷⁴ „Wiadomości Gubernialne” z 27 kwietnia (10 marca) 1905 r.: „Lombard Miejski w Lublinie. Niniejszym ogłasza się, że 3 maja o godzinie 12 w południe odbędzie się aukcja rzeczy nieodebranych i przedawnionych (...)”.

⁸⁷⁵ Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 29.

⁸⁷⁶ Wykaz wydatków na utrzymanie Lombardu Miejskiego i przeprowadzenia jego rewizji w 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.62/8390.

⁸⁷⁷ Statut lubelskiego miejskiego lombardu..., § 37.

⁸⁷⁸ Dokumentacja dotycząca remontu i adaptacji Ratusza dla miejskiego lombardu, laboratorium i biblioteki z 1903-1904 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.62/8384.

⁸⁷⁹ „Ziemia Lubelska” nr 50, r. 1928: „Z przemówienia p. ławnika Kadury, dowiadujemy się, że przed wojną lombard miejski w Lublinie istniał i ewakuowany w 1915 r., w r. 1920, po powrocie z Rosji fanty zwrócono ich właścicielom”.

cechowych⁸⁸⁰. Kompetencje magistratów obejmowały zarówno czynności formalne związane z wyborem władz cechowych, jak i bieżący nadzór nad wykonywaniem przepisów dotyczących rzemieślników, uczniów i czeladzi.

Do zadań prezydenta miasta należało zwoływanie zgromadzeń rzemieślniczych – odbywających się co trzy lata, z dniem 1 stycznia – w celu przeprowadzenia wyborów starszego i podstarszego danego rzemiosła. Urzędnik miejski przewodniczył tym zgromadzeniom jako przedstawiciel władzy miejskiej, czuwając nad prawidłowością procedur wyborczych. Wynika stąd, że organ miejski pełnił funkcję gwaranta legalności i zgodności działań cechowych z obowiązującymi przepisami⁸⁸¹.

Po przeprowadzeniu wyborów prezydent przyjmował przyrzeczenie urzędowe od wybranych starszych i podstarszych, zobowiązując ich do sumiennego i zgodnego z prawem pełnienia obowiązków⁸⁸².

Prezydent zatwierdzał również listy majstrów, uczniów i czeladników danego rzemiosła, sporządzane przez urząd starszych⁸⁸³.

W zakresie nadzoru nad ruchem czeladniczym prezydent był organem odwoławczym i kontrolnym wobec urzędu starszych⁸⁸⁴. Do jego obowiązków należało rozstrzyganie przypadków, w których czeladnik przybyły do miasta nie posiadał wymaganych dokumentów – świadectwa roboty lub książki rzemieślniczej. W takich sytuacjach magistrat rozstrzygał o dalszym losie czeladnika: krajowego mógł odesłać do miejsca pochodzenia, zaś zagranicznego dopuścić do pracy, o ile nie budził podejrzeń, pozostawiając go pod dozorem.

Do obowiązków prezydenta należało ponadto czuwanie nad losem chorych czeladników, by nie byli pozostawieni bez opieki lub wyprawiani w drogę przed całkowitym wyzdrowieniem. W ten sposób magistrat pełnił funkcję opiekuńczą i sanitarną, charakterystyczną dla ówczesnego modelu administracji dobroczynnej⁸⁸⁵.

W sprawach spornych pomiędzy majstrem a czeladnikiem, zwłaszcza w odniesieniu do wydania świadectwa roboty przy zakończeniu zatrudnienia, ostateczne rozstrzygnięcie należało do prezydenta miasta. Starsi rzemiosła mogli jedynie opiniować zasadność odmowy majstra, natomiast decyzję merytoryczną podejmował Magistrat⁸⁸⁶.

⁸⁸⁰ Postanowienia Namiestnika z 19 (31) grudnia 1816 r. zarządzające zgromadzenia rzemieślnicze, DPKP t. 4, s. 115.

⁸⁸¹ Postanowienie Namiestnika z 19 (31) grudnia 1816 r. zarządzające zgromadzenia rzemieślnicze..., art. 1–10.

⁸⁸² Postanowienie Namiestnika z 19 (31) grudnia 1816 r. zarządzające zgromadzenia rzemieślnicze..., art. 6.

⁸⁸³ Postanowienie Namiestnika z 19 (31) grudnia 1816 r. zarządzające zgromadzenia rzemieślnicze..., art. 12.

⁸⁸⁴ Dokumentacja dotycząca działań Starszego Cechu z 1892 r., APL, AML, 35/22/0/5.4.10/9082.

⁸⁸⁵ Postanowienie Namiestnika z 19 (31) grudnia 1816 r. zarządzające zgromadzenia rzemieślnicze..., art. 80–81.

⁸⁸⁶ Postanowienie Namiestnika z 19 (31) grudnia 1816 r. zarządzające zgromadzenia rzemieślnicze..., art. 69–72.

Magistrat zatwierdzał również uchwały zgromadzeń rzemieślniczych dotyczące składek i kas pomocowych, tworzonych dla wsparcia majstrów, wdów i sierot po rzemieślnikach. Prezydent lub burmistrz (a w mniejszych miastach komisarz obwodowy) nadzorował legalność i celowość takich uchwał⁸⁸⁷.

6. Administracja porządku publicznego

6.1. Policja miejska

Do 1867 roku prezydent miasta był wyłącznym zwierzchnikiem policji miejskiej⁸⁸⁸. Nadzór nad służbą policyjną należał do wydziału wojskowo-policyjnego Magistratu. W mieście istniała ciągła, kancelaryjne wyodrębniona działalność policyjna miasta (sprawy śledcze, detencja policyjna, korespondencja i wykonanie orzeczeń), a policja była utrzymywana z budżetu Magistratu⁸⁸⁹.

Podstawowym obowiązkiem policji miejskiej było sprawowanie pieczy nad bezpieczeństwem miasta, spokojem mieszkańców oraz reagowanie na wszystko, co uznawano za sprzeczne z interesem rządu. Policja miejska była zobowiązana również do zwalczania zjawiska określanego w ówczesnych źródłach jako „włóczęgostwo”, tj. osób „nieposiadających świadectw i oddających się próżniactwu, stanu gminnego i miejskiego, Żydów i katolików”. Najczęściej byli to chłopci wywłaszczeni lub zbiegli z gospodarstw, którzy bez wymaganych świadectw napływali do miast w poszukiwaniu pracy zarobkowej. Dążąc do ograniczenia bezrobocia w obrębie miasta, policja wylapywała te osoby i odsyłała je do miejsc stałego zamieszkania. Wyjątek stanowiły okresy wzmożonych prac drogowych i budowlanych, kiedy to znajdowali oni zatrudnienie przy robotach miejskich⁸⁹⁰.

Działalność policji miejskiej cechowały istotne deficyty organizacyjne i wykonawcze. Nadmierne obciążenie zadaniami skutkowało niską skutecznością, a praktykę funkcjonowania obciążały liczne nadużycia, chociażby w zamian za łapówki tolerowano nieprawidłowości w obrocie handlowym. Policja miejska, obciążona licznymi obowiązkami, często nie wywiązywała się ze swoich zadań⁸⁹¹.

Do 1867 roku Magistrat prowadził policję miejską, którą zastępiono przez straż ziemską⁸⁹². Namiestnik Fiodor Berg raportował jesienią 1865 r., że znaczna część urzędników

⁸⁸⁷ Postanowienie Namiestnika z 19 (31) grudnia 1816 r. urządzające zgromadzenia rzemieślnicze..., art. 136.

⁸⁸⁸ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 34

⁸⁸⁹ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358.

⁸⁹⁰ Dokumentacja zawierająca informacje o aresztowanych (w tym za włóczęgostwo) z 1890 r.; APL, AML, 35/22/0/5.2.5/715. T. Mencil, *op. cit.*, s. 58–59.

⁸⁹¹ T. Mencil, *op. cit.*, s. 89.

⁸⁹² Postanowienie Komitetu Urządzającego z 21 lutego (5 marca) 1867 r. powierzeniu Straży Ziemskiej atrybucji dotychczasowych urzędów policji municypalnej w miastach Królestwa Polskiego, PKU, t. 9, s. 307.

polskiego pochodzenia w resorcie policji brała udział w działaniach powstańczych bądź porzuciła służbę; tylko w trzech guberniach – lubelskiej, radomskiej i płockiej – zanotowano łącznie 110 takich przypadków, a równolegle usuwano kolejnych funkcjonariuszy za „nieprawomyślność”. To właśnie z tego powodu rekomendowano pilną reorganizację całego aparatu policyjnego. Brak było również systemowego ośrodka koordynacji służb policyjnych w całym Królestwie, a nadto funkcjonariusze policji, w tym z Lublina, mieli negatywną opinię w społeczeństwie z uwagi na łapownictwo czy niedopełnianie obowiązków. Policję miejską zastąpiono więc scentralizowaną, zhierarchizowaną strażą ziemską pod władzą gubernatorów i naczelników powiatów. W Lublinie dodatkowym impulsem były niskie płace, słaba obsada i problemy dyscyplinarne. W efekcie porządek w mieście przeszedł pod państwowy łańcuch dowodzenia. W skład nowej straży ziemskiej weszła część urzędników policyjnych z Magistratu. Przed I wojną światową powróciły postulaty przywrócenia policji miejskiej, lecz nie doszły one do skutku⁸⁹³.

Magistrat w całym badanym okresie odpowiedzialny był za utrzymanie finansowe straży ziemskiej⁸⁹⁴, wypłacał dodatki mieszkaniowe⁸⁹⁵, wykonywał obowiązki w zakresie nadzoru nad osobami pozostającymi pod policyjnym dozorem⁸⁹⁶ oraz ewidencję mieszkańców skazanych na karę więzienia⁸⁹⁷.

Wykonywanie wymiaru sprawiedliwości w sprawach policji i drobnych spraw cywilnych ciążyło na barkach Magistratu⁸⁹⁸. W Lublinie drugi radny kierował wydziałem policyjno-wojskowym, który działał jako sąd policji prostej dla miasta⁸⁹⁹. Sądy policji prostej stanowiły w Królestwie miejski szczebel orzecznictwa w sprawach drobnych naruszeń porządku publicznego. Ich kompetencja wyrastała z podziału prawa karnego na zbrodnie, występki i przewinienia policyjne, przy czym właśnie te ostatnie – najlżejsze – poddawano

⁸⁹³ J. Kozłowski, *Straż ziemską w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny” t. XCI, zesz. 4, 2000, s. 519; „Kurjer”, 1910, R. 5, nr 30: „W Lublinie we wtorek w magistracie odbyło się posiedzenie komisji w sprawie organizacji policji miejskiej”.

⁸⁹⁴ Pismo Naczelnika Straży Ziemskiej Miasta Lublina do Magistratu Lublina o pokrycie wydatków na koszty kancelaryjne straży ziemskiej z 1889 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.13/5747; Pismo Naczelnika Straży Ziemskiej Miasta Lublina do Magistratu Lublina o wykazie wydatków na ogrzewanie i oświetlenie z 1893 r., APL, AML 35/22/0/5.3.13/5750.

⁸⁹⁵ Decyzja Rządu Gubernialnego Lubelskiego o przyznaniu jednorazowych wydatków na ekwiwalent kwaterunkowy dla funkcjonariuszy straży miejskiej z funduszy miejskich z maja 1911 r. APL, AML, 35/22/0/5.5.6/9569.

⁸⁹⁶ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina o ustanowieniu nad obywatelem miasta Dubnańskim nadzoru policyjnego na okres czterech lat z 3 maja 1892 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.5/701.

⁸⁹⁷ Zawiadomienie sędziego pokoju 1. rejonu miasta Lublina 1. Okręgu Sądów Pokoju Guberni Lubelskiej do Magistratu Lublina o skazanie obywatela lublina na karę więzienia z 1900 r., APL, AML, 35/22/0/5.2.5/706.

⁸⁹⁸ Postanowienie Namiestnika z 22 stycznia (3 lutego) 1816 r. o organizacji władz administracyjnych, DPKP, t. 2, s. 62.

⁸⁹⁹ Mencil T., *op. cit.*, s. 71.

kognicji sądów policji prostej, co wynikało jeszcze z systemu napoleońskiego i Kodeksu Karzącego dla Królestwa Polskiego z 8 (20) lipca 1818 r.⁹⁰⁰

Materialne granice właściwości sądów policji prostej wyznaczały zarówno rodzaj czynu (katalog przewinień policyjnych), jak i surowość kary (krótki areszt/grzywna), a więc sprawy o obrazę i nieposłuszeństwo wobec władzy, drobne naruszenia porządku, a także nadużycia „policyjne” (w sensie administracyjno-porządkowym) kierowano właśnie do sądów policji prostej. Tym samym instytucja ta była dla magistratu narzędziem szybkiego, lokalnego wymiaru kary, sprzężonym z codzienną służbą porządkową. Licznie zachowane w zbiorze miejskim akta najpierw sądu policji prostej⁹⁰¹, a następnie *perepiska suda prostoj policji*⁹⁰² wskazują na żywą działalność sądu w mieście, m.in. prowadzone wobec mieszkańców miasta postępowania, zwłaszcza związane z aresztowaniami.

W Królestwie dopiero w 1876 roku wprowadzono rosyjską procedurę karną a wraz z nią odebrano Magistratowi prawo sądenia przewinień w sprawach policyjnych, a kompetencje sądu policji prostej przeszły do nowo zorganizowanego pionu sądów pokoju⁹⁰³. Magistrat jednak, podobnie jak w przypadku policji, nadal zobowiązany był dostarczać budynki na potrzeby sądów i je utrzymywać⁹⁰⁴.

6.2. Areszt miejski

Areszt policyjny i areszt detencyjny były w Królestwie Polskim dwiema odrębnymi instytucjami, które – choć w praktyce urzędowej bywały mylone w nazewnictwie – pełniły różne funkcje i opierały się na odmiennych podstawach normatywnych. Areszt policyjny wprowadzono rozporządzeniem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w 1817 r. jako miejsce pierwszej, krótkotrwałej detencji osób zatrzymanych przez władzę administracyjno-policyjną (burmistrza, prezydenta miasta, komisarza) do czasu doprowadzenia przed sąd a czas takiego zatrzymania nie mógł przekraczać trzech dni⁹⁰⁵. W następnych latach areszty policyjne stały się także miejscami wykonywania krótkich kar porządkowych, a ich funkcjonowanie porządkowało ogólne rozporządzenie z 1829 roku⁹⁰⁶.

⁹⁰⁰ Prawo Kodeksu Karzącego dla Królestwa Polskiego z 8 (20) lipca 1818 r., DPKP, t. 5, s. 3–232.

⁹⁰¹ Akta Lubelskiego sądu policji prostej, APL, AML, 35/22/0/4.3.5.5/1098.

⁹⁰² *Perepiska suda prostoj policji*, APL, AML, 35/22/0/4.3.5.5/1099.

⁹⁰³ W. Daszkiewicz, *Próby reform procesu karnego w Królestwie Polskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1956, t. VIII, z. 1, s. 209; A. Okolski, *op. cit.*, s. 326

⁹⁰⁴ Pismo Lubelskiego Rządu Gubernialnego o zasadach przydziału lokali dla sądów pokoju z maja 1876 r.; APL, AML, 35/22/0/5.5.6/9567.

⁹⁰⁵ Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 24 września (6 października) 1817 r. zarządzające utworzenie aresztów policyjnych w miejscach, gdzie tego okaże się potrzeba, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, t. 1, Warszawa 1867, s. 4.

⁹⁰⁶ Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 7 (19) września 1829 r., przepisujące porządek, w jakim powinny być utrzymane areszty policyjne, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, t. 1, Warszawa 1868, s. 15; J. Bieda, *Areszty detencyjne w Królestwie Polskim 1815–1868*, Łódź 2023, s. 78.

Areszt detencyjny, wprowadzony jeszcze w Księstwie Warszawskim, służył do tymczasowego przetrzymywania osób już postawionych do dyspozycji sądu (po „pierwszej indagacji”) oraz – wyjątkowo i w miarę potrzeb lokalowych – do odbywania krótkoterminowych kar policyjnych czy noclegów konwojowych⁹⁰⁷. Podstawy organizacyjne wyznaczały Instrukcja z 1822 r. oraz kompleksowa Instrukcja z 1859 r., które regulowały m.in. standardy bytowe, ewidencję i personel. Wątpliwości co do maksymalnego czasu pobytu rozstrzygano w odniesieniu do gwarancji konstytucyjnych: osoba zatrzymana miała być doprowadzona przed władzę sądową najpóźniej w trzecim dniu; w Instrukcji 1822 r. wskazano osiem dni jako dopuszczalny czas przetrzymywania w areszcie detencyjnym (z możliwością przedłużenia za zgodą sądu wyższej instancji), zaś dla śledztwa przyjmowano granicę trzydziestu dni, po której wymagano zgody instancji wyższej⁹⁰⁸.

Na płaszczyźnie organizacyjnej ciężar utrzymania obu typów aresztów spoczywał na władzach miejskich. Instrukcja z 1859 r. stanowiła, że dozór nad aresztami i aresztantami należy do prezydenta miasta, który odpowiadał za zapewnienie żywności, opału, światła, słomy, podstawowych sprzętów oraz za stan i porządek lokalu. Obowiązki te wykonywano poprzez zawieranie umów (z wolnej ręki lub po licytacji) na dostawy, organizowanie służby dozorującej oraz prowadzenie ewidencji. Z Instrukcji wynikał także obowiązek rewizji aresztu przez władze miejskie (co najmniej dwa razy w tygodniu, po 1859 r. trzy razy) i odpowiedzialność służbowa za zaniedbania w dozorze⁹⁰⁹.

Koszty utrzymania osadzonych (wyżywienie, lokal, opał, światło, słoma, drobny sprzęt, pensje służby) pokrywano z funduszu kar policyjnych i środków sądów policji prostej, a od lat trzydziestych XIX w. rządy gubernialne niekiedy zaczęły deponować w miejskich kasach zaliczki na utrzymanie aresztów detencyjnych, zwykle w wysokości miesięcznej 1/12 etatu rocznego, rozliczane rachunkami burmistrza i zatwierdzane przez władze obrachunkowe. Wydatki dodatkowe, jak choćby remonty wymagały odrębnego upoważnienia rządu gubernialnego. Jednocześnie przepisy szczegółowo normowały normy rzeczowe (np. roczny siennik, ilości słomy, opału, świec), by ograniczać dowolność i ułatwiać likwidację⁹¹⁰.

Należy wskazać również na instytucję przymusu osobistego (aresztu cywilnego), która to wywodziła się z Kodeksu Napoleona i francuskiego postępowania cywilnego i została utrzymana w porządku prawnym Królestwa Polskiego. Osadzenie w areszcie następowało

⁹⁰⁷ Tymczasowe ministerialne urządzenie sądownictwa karnego z 17 maja 1808 r., ZPA, Wydział Sprawiedliwości, cz. II, t. 10, Warszawa 1867, s. 93–107.

⁹⁰⁸ J. Bieda, *Areszty...*, s. 74.

⁹⁰⁹ Instrukcja z 15 (27) sierpnia 1859 r., względem porządnego i jednostajnego utrzymania aresztów Policji Prostej, ZPA, cz. VI, t. 1, Warszawa 1868, s. 97–123; J. Bieda, *Areszty...*, s. 22.

⁹¹⁰ J. Bieda, *Areszty...*, s. 179.

wyłącznie na wniosek komornika prowadzącego egzekucję i na podstawie wyroku z klauzulą egzekucyjną oraz pisemnego pełnomocnictwa wierzyciela. Komornik sporządzał protokół uwięzienia (z wezwaniem do dobrowolnej zapłaty i wskazaniem adresu dla doręczeń wierzyciela), dokonując zatrzymania w obecności dwóch świadków. Dłużnik miał prawo do „szybkiego zadecydowania” przez prezesa trybunału co do legalności zatrzymania. Po przyjęciu do aresztu nadzorca zakładał wpis w księdze więziennej (z m.in. sentencją wyroku, danymi stron i wzmianką o złożeniu funduszu na utrzymanie)⁹¹¹.

Władze miejskie były obowiązane do utworzenia aresztów dla dłużników⁹¹², natomiast zwierzchni nadzór nad stosowaniem przepisów (np. w kwestii czasowych przepustek) wykonywał prezes właściwego Trybunału Cywilnego I Instancji⁹¹³.

Do budżetu miasta trafiać miało wynagrodzenie za dostarczenie lokalu, opału i dozór uwięzionych za długi. Wierzyciel składał z góry fundusze na utrzymanie dłużnika oraz na koszty administracyjne aresztu. W 1832 r. ustalono stawkę po 15 gr dziennie na „potrzeby życia” i po 15 gr dziennie na koszty aresztu (wprost: „lokal, opał i dozór”), przy czym część „komornego” wpłacano bezpośrednio do kasy miejskiej⁹¹⁴. W 1848 r. stawkę przeliczono na 7,5 kop., a w 1863 r. – wobec drożyzny – podniesiono do 12 kop. dziennie. W Lublinie nie utworzono odrębnego aresztu cywilnego dla dłużników – powyższe zadania spełniał ogólny areszt policyjny, co było powszechnym zjawiskiem w Królestwie – jedynie w Warszawie istniał odrębny areszt cywilny⁹¹⁵.

W latach sześćdziesiątych XIX w. Lublin posiadał zarówno areszt policyjny jak i areszt detencyjny, lecz po reorganizacjach lat 1867–1876 i wprowadzeniu sądów pokoju funkcja lokalnego aresztu policyjnego utrzymała się jako punkt zatrzymania i doprowadzeń, natomiast zadania aresztu detencyjnego przejęły osadzenia i areszty sądowe w więzieniu państwowym na Zamku Lubelskim. Areszt w Lublinie był ulokowany początkowo w budynku prywatnym⁹¹⁶, następnie zaś areszt ulokowano w budynku Ratusza, a na lokal dla aresztu w badanym roku 1908 przeznaczono z budżetu miasta 750 rub. Rewizja przeprowadzona w areszcie przez urzędników Rządu Gubernialnego, wskazała na „nieporządki” i niedostarczanie osadzonym żywności odpowiedniej jakości przez Magistrat, a

⁹¹¹ J. Bieda, *Instytucja przymusu osobistego dłużników w sprawach cywilnych na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1815–1875*, „Studia Iuridica Lublinensia” vol. XXV, 3, 2016, s. 86–92.

⁹¹² Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 13 (25) września 1832 r. o aresztach cywilnych dla dłużników, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. 6, t. 4, Warszawa 1868, s. 395–397.

⁹¹³ J. Bieda, *Instytucja przymusu...*, s. 87.

⁹¹⁴ Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 13 (25) września 1832 r..., art. 3.

⁹¹⁵ J. Bieda, *Instytucja przymusu...*, s. 87–94.

⁹¹⁶ Lista wydatków na utrzymanie aresztu, w tym wydatki na najem budynku: 75 rubli, APL, AML, 35/22/0/4.3.5.2/1035.

mianowicie wedle raportu, areszt miejski miał brudne i niewybielone ściany, niewystarczającą liczbę sienników, a osadzonym serwowano codziennie tylko zupełną krupnik, a powinni jeszcze otrzymywać kapustę, kaszę, groch i kartofle⁹¹⁷. Co ciekawe, lokalna prasa odnotowała również przypadek ucieczki z aresztu⁹¹⁸. Magistrat przeznaczał również środki na utrzymanie aresztantów w areszcie i ich przewóz, pokrywane z opłaty transportowej⁹¹⁹.

6.3. Straż pożarna

Już od 1819 roku władze miejskie Królestwa Polskiego zostały zobowiązane do wprowadzenia zorganizowanych środków ochrony przeciwpożarowej⁹²⁰. Każde miasto miało obowiązek zatrudniania kominiarza miejskiego oraz posiadania podstawowego wyposażenia ogniowego, finansowanego i utrzymywanego z kasy miejskiej. Do obowiązków władz miejskich należało z kolei nadzorowanie stanu i sprawności siłowni pożarniczych, stanowiących podstawowy sprzęt gaśniczy w XIX wieku oraz prowadzenie rejestru pożarów⁹²¹.

Ważnym elementem zabezpieczenia przeciwpożarowego było zapewnienie dostępu do wody. Obowiązek dostarczania i utrzymywania dodatkowych beczek z wodą, rozmieszczonych w przestrzeni miejskiej, spoczywał początkowo na mieszkańcach – grupowanych po dziesięć domów⁹²². Z powodu niewłaściwego wykonywania tego obowiązku, w 1843 roku zadanie to przejęły magistraty⁹²³. Od tego momentu na władzach miejskich spoczywała odpowiedzialność za zakup, przechowywanie i konserwację beczek wodnych wykorzystywanych przez straż ogniową⁹²⁴. W miarę możliwości finansowych, miasto powinno było również zapewnić odpowiednie budynki przeznaczone na przechowywanie sprzętu przeciwpożarowego.

⁹¹⁷ Pismo Gubernatora Lubelskiego do Magistratu Lublina z 14 (26) lipca 1854 r., APL, AML, 35/22/0/4.3.5.3/1039.

⁹¹⁸ „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 43: „Nieudana ucieczka. Onegdaj rano w gmachu magistratu lubelskiego, kiedy z więzienia policyjnego wypuszczono na spacer więźniów kryminalistów, jeden z nich Władysław Kiszka, skorzystał z chwilowej nieuwagi dozorców i wybiegł za bramę, usiłując się ukryć w tłumie przekupniów na targu. Widząc to, dozorczy wszczęli pościg za uciekinierem, strzelając z rewolwerów. Kiszkę przytrzymali nadbiegli na pomoc żołnierze. Podczas strzelaniny nie raniono nikogo”.

⁹¹⁹ Postanowienie o zatwierdzeniu przez Rząd Gubernialny Lubelski wydatku Magistratu w wysokości 100 rubli na utrzymanie w areszcie osób zatrzymanych z 26 czerwca 1897 r., APL, AML, 35/22/0/5.4.7/8953.

⁹²⁰ Postanowienie Namiestnika z 8 (20) lipca 1819 r. o gaszeniu pożarów w miastach, DPKP t. 6, s. 335, art. 1 i 7.

⁹²¹ Dokumentacja pożaru w nieruchomości nr 382/3 położonej w Lublinie z 1889 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.49/8037.

⁹²² Postanowienie Namiestnika z 20 lipca 1819 r..., art. 11.

⁹²³ Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z 17 (29) grudnia 1843 r. o porządku przechowywania beczek pożarniczych, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 2, Warszawa 1866, s. 673.

⁹²⁴ Rozporządzenie z 17 (29) grudnia 1843 r. o porządku przechowywania beczek..., s. 679.

Przepisy szczegółowo określały zasady gospodarowania sprzętem. W budynkach przeznaczonych do ochrony przeciwpożarowej musiały znajdować się sikawki, drabiny, bosaki i siekiery⁹²⁵. Jednocześnie zakazano wykorzystywania tych narzędzi do celów prywatnych – problem ten musiał być realny, skoro znalazł bezpośrednie odzwierciedlenie w treści rozporządzenia⁹²⁶. Odpowiedzialność za egzekwowanie tych przepisów spoczywała na prezydentach miast.

Magistrat miał także obowiązek delegowania urzędnika do odbioru nowo zakupionych sikawek oraz zapewnienia mu odpowiednich środków finansowych na realizację tego zadania⁹²⁷.

Powyższy system opierał się zatem na utrzymaniu i konserwacji sprzętu oraz budynków straży ogniowej przez władze miejskie, oraz ścisłej odpowiedzialności prezydentów miast za przestrzeganie przepisów przeciwpożarowych.

We wrześniu 1873 r., a więc w czasie piastowania stanowiska prezydenta przez Henryka Wolińskiego, w mieście utworzono zawodową straż ogniową. Lubelska Straż Ogniowa otrzymała od Magistratu sprzęt, a jeszcze w tym samym roku wskazano zasoby: m.in. 96 skórzanych węży i 36 czerpaków do wody, a więc od początku akcent położono na usprawnienie realnych działań gaśniczych, a nie wyłącznie na formalną reorganizację straży ogniowej⁹²⁸.

W kolejnych latach straż była miejską jednostką zawodową podporządkowaną magistratowi i władzom gubernialnym, finansowaną z budżetu miasta – gros wydatków miasta na bezpieczeństwo publiczne stanowiły wydatki na utrzymanie straży ogniowej i

⁹²⁵ Rozporządzenie z 17 (29) grudnia 1843 r. o porządku przechowywania beczek..., s. 679.

⁹²⁶ Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z 12 (24) listopada 1852 r. o przechowywaniu w szopach, kosztem kass miejskich stawianych, tylko sikawek i beczek pożarnych, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 2, Warszawa 1866, s. 677–681.

⁹²⁷ Rozporządzenie o rodzaju i konstrukcji sikawek z 31 maja (12 czerwca) 1856 r., ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, Cz. I Gospodarstwa Miejskie, Tom II, Warszawa 1866, s. 687.

⁹²⁸ S. Dziwisz, *Lubelska straż pożarna 1873-1945*, Lublin 2010, s. 70, s. 204–205: „Cztery konie dyżurne z obsługą i ludźmi nie mającymi zajęcia służbowego, będą gotowi dniem i nocą w obrębie lokalów pożarnej komendy na wypadek ognia. Trębacz sygnalista i dwaj stróże zmieniają się po kolei na Wieży Miejskiej, dla dostrzeżenia pożaru, w wypadku potrzeby, podadzą sygnał przez uderzenie w dzwon zegara wieżowego. Po czym ludzie i konie znajdujący się w lokalach komendy natychmiast z narzędziami ogniowymi pospieszą na miejsce ognia. Zaś kominiarze i woźnice z końmi, którzy by byli wówczas w mieście przy robocie, obowiązku ich właściwej, porzucą robotę i pierwsi (kominiarze) pobiegą wprost do ognia, inni (woźnice) po wyprężeniu swych koni pocwają wierzchem na dziedziniec komendy po narzędzia ogniowe a wraz z nimi zabiorą się te indywidua które dotąd pozostawały w swych koszarach. Pilnujący bezpieczeństwa po ulicach w nocy, pozostawią swe stanowiska i pobiegą wprost do ognia; o ile jednak pożar odnośnie do ich posterunku, pokaże się w stronie po zaś Magistratem, mają wstąpić na dziedziniec komendy dla przyłączenia się do taboru pożarowego. Na odgłos sygnału, wskazani raz na zawsze właściciele domów i zajmą stanowiska nocnej straży we właściwych rewirach. Stróże od wszystkich właścicieli domów, tak w dzień jak i w nocy w razie pożaru pospieszą tamże, z naczyniami do noszenia wody”; E. Walewander, *Lublin na przełomie XIX i XX stulecia*, w: *Lublin. 700 lat dziejów miasta*, red. G. Figiel, R. Szczygieł, W. Śladkowski, Lublin 2017, s. 195.

pokrewne. W miarę możliwości uzupełniano wyposażenie (drabiny, beczkowsy, sikawki, później sprzęt nowszych typów), rozbudowywano wartownie i porządkowano służbę wartowniczą. W 1913 roku zakupiono dla straży pożarnej motopompę benzynową⁹²⁹.

W 1873 roku, na wynagrodzenia dla 62 zatrudnionych przeznaczono łącznie 7365 rub. Najwyższe pensje otrzymywała kadra dowódcza i specjalistyczna – komendant pobierał 600 rub. rocznie, jego pomocnik 400 rub., a pompier odpowiedzialny za konserwację miejskich studni 225 rub. Istotną część budżetu stanowiły jednak wynagrodzenia dla szeregowych pracowników. Na pensje 18 kominiarzy przeznaczono 2160 rub., a na wynagrodzenia 20 strażaków – 2000 rub. Poza kosztami osobowymi istotną kategorię wydatków stanowiło utrzymanie Komendy Straży Ogniowej. W 1873 roku wydano na ten cel 2796 rub. 50 kop. z czego największą część pochłonęło utrzymanie 12 koni (1867 rub. 87 kop.). Łączny budżet Straży Ogniowej w pierwszym roku działalności określono na 10 152 rub. 50 kop⁹³⁰.

7. Gospodarka finansowa miasta

7.1. Budżet miejski – uwagi ogólne

Z uwagi na reformę administracyjną okresu powojennego w 1866 roku wprowadzono przepisy dokonujące zmiany w regulacji skarbowości miejskiej, nakazując stosowanie dla miast Królestwa Polskiego ustanowiony w Imperium system sporządzania, rozpatrywania i wykonywania budżetów wszelkich zarządów miejskich⁹³¹. Polecono sporządzić budżety miejskie zgodnie ze wzorcami ustanowionymi dla miast Imperium w instrukcji zatwierdzonej przez ministra spraw wewnętrznych. Za pośrednictwem gubernatora przesłano magistratom nowe formularze budżetów oraz wykazów kapitałów, długów miejskich, zaległości w dochodach, niewykonanych zamierzeń budżetowych, a także wzór protokołu z rozpatrzenia budżetu. Magistratowi nakazano, aby budżety miejskie były sporządzane corocznie najpóźniej we wrześniu i aby w październiku składano je do zatwierdzenia Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, a od 1903 roku gubernatorom⁹³².

Projekty budżetów miejskich przygotowywał Magistrat. Budżet (*rospis*) był rocznym, urzędowym planem finansowym miasta – jednocześnie programem działania, upoważnieniem do gromadzenia dochodów i dokonywania wydatków oraz narzędziem rozliczenia władz miejskich. Sporządzany w formie sumy dochodów i rozchodów, obejmował pełny wykaz

⁹²⁹ Dokumentacja nabycia dla Lubelskiej Miejskiej Komendy Straży Pożarnej benzynowo-motorowej pompy z 1913-1914 r., APL, AML, 35/22/0/5.7.3/9787.

⁹³⁰ S. Dziwisz, *op. cit.*, s. 40–41.

⁹³¹ Ukaz z 10 (22) sierpnia 1866 r. Najwyżej zatwierdzone przepisy dla ułożenia, rozpoznania, zatwierdzenia i wykonania ogólnego budżetu Skarbowego i pojedynczych budżetów władz Królestwa Polskiego, DPKP t. 65, s. 279.

⁹³² B. Markowski, *Finanse miast Królestwa Polskiego* t.1, Kielce 1913, s. 36; E. Walewander, *op. cit.*, s. 195.

przewidywanych wpływów oraz zaplanowanych nakładów na zadania miejskie w danym roku, z podziałem na działy i paragrafy. Jako dokument o charakterze planistyczno-kasowym wiązał magistrat i kasę miejską: określał, skąd i w jakiej wysokości miasto miało pozyskiwać środki (dochody własne, opłaty, udziały i subwencje, wpływy nadzwyczajne) oraz na co mogło je wydatkować (administracja, porządek, zdrowie i dobroczynność, oświata, roboty publiczne, obsługa długu itd.)⁹³³.

Budżet miasta funkcjonował w badanym okresie jako coroczna suma dochodów i rozchodów sporządzana w cyklu rocznym. Wykonanie budżetu prowadziła kasa miejska w oparciu o księgowość kasową, a po zakończeniu roku sporządzano rachunek wykonania wraz ze sprawozdaniem⁹³⁴.

Budżet miejski nie przybierał postaci jednego zestawienia, lecz funkcjonował jako zespół powiązanych dokumentów o zróżnicowanej roli. Rdzeń stanowił budżet główny (*główna rospis*) – roczne, podstawowe zestawienie projektowanych dochodów i wydatków. Uzupełnieniem był budżet dodatkowy (*dopolnitielnaja rospis*), sporządzany w razie potrzeby wprowadzenia wydatków nieuwzględnionych uprzednio, zarówno bieżących jak i jednorazowych. Dokument ten nie ograniczał się do wskazania nowych obciążeń, lecz obejmował również kalkulację źródeł ich pokrycia, np. poprzez odwołanie do nadwyżek z lat ubiegłych albo uruchomienie części kapitału zapasowego. Kontekst i materiał dowodowy zapewniały z kolei „wiadomości” (*wiedomosti*) – załączniki finansowe służące przedstawieniu stanu kapitałów miejskich, istniejących długów oraz zobowiązań niewykonanych, a więc tych elementów, które wpływały na realną zdolność wykonania planu budżetowego⁹³⁵.

Konstrukcja samego budżetu opierała się na schemacie, w którym każda pozycja (zarówno dochodowa, jak i wydatkowa) przechodziła przez kilka powiązanych pól. Najpierw następowała identyfikacja i umocowanie: wskazywano numer artykułu, przedmiot pozycji (*priedmiety*) oraz podstawę prawną (*postanowlenija*), odsyłającą do właściwych decyzji i aktów (np. organów resortowych bądź gubernialnych). Następnie wprowadzano perspektywę porównawczą, budując historyczną bazę oceny projektu: zestawiano projektowaną kwotę ze średnią trzyletnią (*po trjochletniej sloużnosti*) oraz z asygnacją z roku poprzedniego.

Integralną częścią tabeli była też warstwa uzasadniająca: w rubryce „rozważania i obliczenia” (*soobrażenija i raczoty*) magistrat przedstawiał metodę wyliczenia proponowanej

⁹³³ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358; B. Markowski, *op. cit.*, s. 40.

⁹³⁴ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358.

⁹³⁵ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358.

kwoty, ujawniając racjonalizację projektu w kategoriach potrzeb, kosztów i przewidywanych skutków finansowych. Szczególnie istotny był segment odzwierciedlający relację pomiędzy Magistratem a nadzorem rządu gubernialnego: w jednej części wskazywano propozycję magistratu (*po przedłożeniu gorodowego magistrata*), w drugiej zaś – rozstrzygnięcie władzy gubernialnej (*po opriedieleniju gubernskiego prawlenija*). Taki układ pozwalał śledzić tok zatwierdzania budżetu, a zarazem dokumentował możliwość korekty, ograniczenia lub odrzucenia miejskich założeń przez organ nadrzędny. Całość domykała klasyfikacja finansowa, dzieląca pozycje na stałe i niestałe⁹³⁶.

7.2. Dochody miejskie

Miasta czerpały dochody z majątku nieruchomego i ruchomego, a mianowicie dóbr ziemskich, gruntów rolnych, łąk, lasów, pastwisk, pałaców i budowli oraz wszelkich użytków z tychże i z kapitałów pieniężnych. Miasta czerpały również dochody z opłat, od mieszkańców trudniących się handlem i rzemiosłem, oraz od przybywających osób do miasta z produktami i wyrobami na targi i jarmarki. Dochodami były również składki pieniężne od posiadaczy nieruchomości miejskich i przedsiębiorców, na zasilenie kasy miejskiej, o ile dochody miasta nie wystarczały na pokrycie etatowych lub nadzwyczajnych wydatków⁹³⁷.

Dochody miasta Lublina ujmowano w budżecie w układzie, który w Królestwie Polskim był zasadniczo jednolity i – w wersji wzorcowej – dzielił stronę dochodową na dochody zwyczajne i dochody nadzwyczajne. Dochody zwyczajne porządkowano w rubrykach: wpływy z majątku miejskiego i obiektów dochodowych (czynsze z nieruchomości miejskich, dzierżawy, zyski z zakładów i przedsiębiorstw komunalnych), pobory od właścicieli nieruchomości (m.in. dodatki na oświetlenie, straż nocną i inne ciężary komunalne), pobory od przemysłowców i kupców (np. kanon, podatek od piwiarni, składki handlowe), podatki pośrednie (cła targowe, jarmarczne, rogatkowe i pokrewne), zapomogi i dotacje (w tym zwroty związane z reformami akcyzowymi), dochody drobne i wypadkowe (kary, opłaty policyjne, zwroty, inne wpływy drobne). Dochody nadzwyczajne tworzone odrębnie, ujmując przede wszystkim wpływy z pożyczek (zarówno z kapitałów własnych – tzw. funduszy zapasowych, jak i pożyczek zewnętrznych), a także przychody ze sprzedaży składników majątku miejskiego oraz inne jednorazowe wpływy o skutku majątkowym. Są to pozycje, które bezpośrednio powiększają lub pomniejszają majątek miasta i zarazem nie mają

⁹³⁶ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358.

⁹³⁷ Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 3 (15) stycznia 1820 r.o wszelkich w używaniu będących dochodach miejskich, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 3, ks. 1, Warszawa 1866, s. 3–17.

charakteru stałego w rocznym obiegu budżetowym – z tego powodu są konsekwentnie odseparowane od dochodów zwyczajnych⁹³⁸.

Po stronie dochodowej posługiwano się tabelą rubrykowaną: przy każdej pozycji wskazywano dział/rubrykę, opis i kwotę; sumy zbierano dla poszczególnych działów oraz w sumie ogólnej dochodów zwyczajnych i nadzwyczajnych. Co istotne, pozostałości kasowe z roku ubiegłego nie powinny były być zaliczane do dochodów roku sprawozdawczego; dla przejrzystości umieszczano je w osobnej szpalcie (obok niewydanej reszty roku bieżącego), tak aby nie deformowały sumy dochodów właściwych. W budżecie strona dochodowa była więc uporządkowana dwuszczeblowo – najpierw według charakteru (zwyczajne i nadzwyczajne), następnie według rodzaju wpływów. W kolumnach (szpaltach) obok kwot zasadniczych prowadzono dane uzupełniające, w tym pozostałości kasowe i niewydane reszty – wykazywane odrębnie od dochodów, zgodnie z zasadą, by nie mieszać przepływów przechodnich z dochodami⁹³⁹.

W badanym roku 1908, określono budżet o ogólnej sumie 193 884 rub. 88 kop. Struktura była wyraźnie zdominowana przez dochody zwyczajne (178 789 rub. 3 kop.), które stanowiły 92,21% całości. W ich obrębie najważniejsze były podatki bezpośrednie i pośrednie – 96 211 rub. 80 kop. (49,62% ogólnych dochodów) oraz wpływy z majątków i przedsiębiorstw miejskich – 48 215 rub. 73 kop. (24,87%). Na trzecim miejscu znalazły się dochody zapomogowe – 28 610 rub. 59 kop. (14,76%), a uzupełniały je dochody różne – 5 720 rub. 91 kop. (2,95%). Dochody nadzwyczajne przyniosły dodatkowo 15 095 rub. 85 kop., co odpowiadało 7,79% ogółu. Na rachunkach miejskich pozostawała ponadto znaczna pozostałość z roku poprzedniego: 58 654 rub. 80 kop. (około 30% rocznych dochodów)⁹⁴⁰.

W przeliczeniu jednego mieszkańca, Lublin osiągał 3 rub. 10 kop. łącznych dochodów, z czego 2 rub. 86 kop. przypadało na dochody zwyczajne (w tym 80 kop. z majątków i przedsiębiorstw, 1 rub. 54 kop. z podatków oraz 52 kop. z zapomogowych i różnych) oraz 24 kop. z dochodów nadzwyczajnych. Miasto opierało swoje finanse przede wszystkim na podatkach i zasobie komunalnym (majątek i przedsiębiorstwa), przy istotnym – choć pomocniczym – udziale dochodów zapomogowych.

Miasto osiągało dochody z majątku i przedsiębiorstw miejskich. Lublin nie posiadał pól uprawnych, łąk, pastwisk ani lasów, nie czerpał także zysków z rybołówstwa, polowań, łamania lodu czy miejskich łaźni. Nie istniały również dochody z mostów, promów i

⁹³⁸ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358; B. Markowski, *op. cit.*, s. 41.

⁹³⁹ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358; B. Markowski, *op. cit.*, 43–46.

⁹⁴⁰ Budżet miasta Lublina na 1908 r., B. Markowski, *op. cit.*, s. 92–93, s. 172–173.

przystani, a także z gazowni, elektrowni czy komunikacji tramwajowej, ponieważ tego rodzaju infrastruktura nie funkcjonowała w mieście. Pewne przychody przyniosły Magistratowi natomiast place miejskie – z czynszów wieczystych do kasy wpłynęło 24 rub. 46 kop., a z dzierżaw placów pod stragany i budki 7234 rub. 4 kop. Istotnym źródłem dochodu były budynki miejskie: obiekty zajęte na potrzeby instytucji (ratusz, szkoły, areszty) oszacowano na 5000 rub., natomiast budynki wynajmowane osobom prywatnym i instytucjom (hale targowe, jatki, koszary i inne) przyniosły 13 713 rub. 52 kop. Miasto uzyskiwało również środki z lokaty kapitałów miejskich. Po ustanowieniu Banku Polskiego w roku 1828, magistraty miały obowiązek lokować tam swój kapitał, a bank płacił kasom miejskim 4%, od remanentów zaś, podlegających zwrotowi na każde żądanie – 3%. Z powyższego tytułu uzyskano w Lublinie 3503 rub. 66 kop. w postaci zysków kapitałowych. Do budżetu wpłynęły także mniejsze kwoty z tytułu plantacji, ogrodów i innych drobnych źródeł, w wysokości 1367 rub. 5 kop. Spośród przedsiębiorstw komunalnych najważniejsza była rzeźnia miejska, która zapewniła 16 380 rub., a dodatkowe 994 rub. pochodziły z dzierżawy słupów ogłoszeniowych. Łącznie dochody miasta z jego majątku wyniosły 48 251 rub. 73 kop., co w przeliczeniu na jednego mieszkańca dawało 80 kopiejek rocznie⁹⁴¹.

Dochody Lublina z tytułu majątku miejskiego – na tle innych miast guberni lubelskiej – wyróżniały się przede wszystkim skalą. W badanym roku łączny dochód Lublina wyniósł 48 215 rub. 73 kop., co stanowiło niemal jedną trzecią (32,7%) ogółu dochodów z majątków czternastu miast guberni lubelskiej (147 386 rub. 80 kop.). W drugiej lidze pod względem wielkości zysków plasowały się Krasnystaw – 25 187 rub. 27 kop. oraz Zamość – 25 119 rub. 67 kop.; pozostałe ośrodki osiągały wpływy zdecydowanie niższe (np. Chełm – 12 062 rub. 50 kop., Biłgoraj – 5 168 rub. 7 kop., Łęczna – 1 843 rub.). Pod względem wartości bezwzględnej Lublin nie miał rywala w obrębie guberni. Odmienne przedstawiały się proporcje po przeliczeniu wpływów na mieszkańca. Dochód miasta per capita w Lublinie wynosił 80 kop., co lokowało miasto dopiero na trzecim miejscu, za Krasnymstawem (3 rub. 5 kop.) i Zamościem (1 rub. 80 kop.). Różnica ta ujawniała inną cechę Lublina: dużą bazę ludnościową i słabszą – w porównaniu z mniejszymi ośrodkami – „monetyzację” na osobę. Szacując populację wprost z relacji „dochód ogółem / dochód per capita”, otrzymujemy przybliżenie ok. 60 tys. mieszkańców dla Lublina, wobec ok. 14 tys. w Zamościu i ok. 8 tys. w Krasnymstawie (Chełm ok. 22 tys., Biłgoraj ok. 7 tys.). Wysokość wpływów Lublina

⁹⁴¹ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358, B. Markowski, *op. cit.*, s. 92–93.

wynikała z liczby ludności i charakteru miasta, a nie z wysokich zysków w przeliczeniu na jednego mieszkańca⁹⁴².

Na tle innych miast guberni widać zarówno podobieństwa, jak i różnice z rozkładem wpływów do budżetu z majątku miejskiego. Rzeźnia była kluczowym źródłem wpływu także poza Lublinem: w skali wszystkich miast przynosiła 53 848 rub. 82 kop., z czego sam Lublin generował blisko 30% (16 380 rub.). Chełm uzyskiwał z rzeźni 8 782 rub. 87 kop., Krasnystaw – 6 470 rub. 31 kop., Zamość – 5 959 rub.; mniejsze ośrodki oscylowały wokół 1–2 tys. rub. W obszarze wynajmu budynków prywatnym Lublin był liderem (13 713 rub. 52 kop.), ale Zamość z 8 141 rub. także budował na tym stabilny filar. Najwyraźniejszy kontrast tworzyły procenty od kapitałów: Lublin uzyskiwał 3 503 rub. 66 kop., podczas gdy Zamość – aż 6 180 rub.⁹⁴³.

Zwraca uwagę niemal całkowity brak wpływów z nowoczesnych przedsiębiorstw komunalnych, takich jak gazownia, elektrownia czy tramwaje – rubryki te pozostawały puste nie tylko w Lublinie, lecz zasadniczo w całej guberni, pomimo licznych projektów i planów zmiany tej sytuacji⁹⁴⁴.

W ujęciu porównawczym, Lublin był miastem skali – osiągał najwyższe wpływy łączne, budowane przede wszystkim przez rzeźnię i zasób nieruchomości, ale notował umiarkowane wpływy per capita (80 kop.). Zamość stanowił miasto kapitału i wynajmu – mniejsze, lecz z silnie rozwiniętymi dochodami finansowymi i wysokim wskaźnikiem na mieszkańca (1 rub. 80 kop.). Krasnystaw jawił się jako małe miasto o bardzo wysokim per capita (3 rub. 5 kop.), które – przy niewielkiej liczbie ludności – potrafiło generować ponad trzy ruble na osobę, głównie dzięki rzeźni i stabilnym wpływom z nieruchomości.

Miasto osiągało również dochody z tytułu podatków pośrednich i bezpośrednich. Do czasu reform z lat 1866–1870 podstawą zasilania kas miejskich pozostawały podatki pośrednie (konsumpcyjne), natomiast podatki bezpośrednie – pobierane od handlu i przemysłu w formie kanonu oraz od nieruchomości miejskich – miały znaczenie drugorzędne. W kolejnych dekadach ciężar opodatkowania przesunął się niemal całkowicie na podatki

⁹⁴² B. Markowski, *op. cit.*, s. 92–93.

⁹⁴³ *Ibidem*, s. 92–93.

⁹⁴⁴ „Kurier”, 1908, R. 3, nr 240, „Tramwaje konne w Lublinie. W sobotę o g. 7-ej wieczorem odbyło się posiedzenie w magistracie w gronie kilkudziesięciu zaproszonych obywateli miasta – a to w sprawie zaprowadzenia konnych tramwajów w Lublinie. Przewodniczył zebraniu z naznaczenia gubernatora radny miasta p. Piotrowski”; „Kurier”, 1908, R. 3, nr 264, „Magistrat m. Lublina, celem ułatwienia ogółowi komunikacji szybkiej, a przede wszystkim taniej, zaprosił grono obywateli dla przedyskutowania różnych projektów lokomocji w mieście. Na razie nie powzięto żadnej stanowczej decyzji, wyłonił się jednak projekt, mający wszelkie widoki urzeczywistnienia: jest nim zamiar zaprowadzenia komunikacji samochodowej. Projekt ten wniesiony będzie w najbliższej przyszłości”.

bezpośrednie od nieruchomości⁹⁴⁵. Dochody podatkowe Lublina opierały się przede wszystkim na daninach bezpośrednich. Ogół wpływów z podatków wyniósł 96 211 rub. 80 kop., co w przeliczeniu na mieszkańca dawało 1 rub. 54 kop. Z tej kwoty podatki bezpośrednie przyniosły 75 854 rub. 51 kop. (ok. 79% ogółu), zaś pośrednie 20 327 rub. 29 kop. (ok. 21%). Trzon podatków bezpośrednich stanowiły obciążenia związane z posiadaniem nieruchomości. Razem z własności nieruchomości miasto uzyskało 58 541 rub. 31 kop. – ok. 61% wszystkich podatków. W tym mieścił się podatek miejski z nieruchomości (zasadniczy) w wysokości 24 023 rub. 15 kop., składka na oświecenie miasta 13 208 rub. 17 kop., a także różne inne składki z nieruchomości na sumę 14 412 rub. 25 kop. Dodatkową pozycję tworzyła składka na koszty szkolnictwa dla ubogich mieszkańców w wysokości 6 878 rub. Drugim filarem były podatki i składki od handlu i przemysłu. Łącznie z tego tytułu wpłynęło 14 193 rub. 39 kop., w tym kanon 7 182 rub. 53 kop., a także inne podatki i składki od handlu i przemysłu 1 540 rub. 48 kop. Do tej grupy obciążeń, pobieranych łącznie z nieruchomością i przemysłem, dochodziła jeszcze składka szkolna w kwocie 2 730 rub. 36 kop. Wśród innych podatków bezpośrednich odnotowano podatek od psów i koni 446 rub. 45 kop.⁹⁴⁶ W obrębie podatków pośrednich największą pozycję stanowiły pobory targowe, jarmarczne i rogatkowe – 11 889 rub. 30 kop. Uzupełniały je zwroty ze skarbu za zniesiony 50-procentowy dodatek do patentów na sumę 8 438 rub. 90 kop. Razem dawało to wspomniane 20 327 rub. 29 kop.⁹⁴⁷.

W 1906 roku wprowadzono nowy podatek: od piwiarni⁹⁴⁸. Z tego tytułu, w 1908 roku ściągnięto w Lublinie 4980 rub. W 1910 roku zaś w mieście wprowadzono podatek od samochodów i rowerów⁹⁴⁹.

W skali guberni, z ogólnej sumy podatków wynoszącej około 202 944 rub. 6 kop. na wszystkie miasta, do kasy Lublina wpłynęło 96 211 rub. 80 kop., czyli blisko połowa całej

⁹⁴⁵ B. Markowski, *op. cit.*, s. 126.

⁹⁴⁶ „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 63, „Do wiadomości właścicieli psów i koni w Lublinie podajemy, że kasa miejska rozpoczęła pobór podatku rocznego od psów i koni. Podatek ten od psów wynosi 1 rubla, od koni zaś dorożkarskich 5 rubli i pociągowych 3 ruble rocznie. Od spóźniających się z opłatą powyższych podatków pobierana będzie kara w wysokości: za psy 12 procent i za konie 50 procent”. „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 87, „W Lublinie jest 298 koni i 528 psów, których właściciele opłacają podatek na rzecz kasy miejskiej”.

⁹⁴⁷ B. Markowski, *op. cit.*, s. 126.

⁹⁴⁸ Najwyżej zatwierdzone zdanie Rady Państwa z 22 kwietnia (5 maja) 1906 r. o niektórych zmianach warunków handlu trunkami w zakładach prywatnych w obrębie monopolu skarbowego na sprzedaż trunków, PSZRI 1906, t. 26, nr. 27764; B. Markowski, *op. cit.*, s. 82–83.

⁹⁴⁹ Dokumentacja w sprawie poboru opłat od rowerów i pojazdów automobilowych w Lublinie, 1911 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.9/5538; „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 295: „Z dniem 14 stycznia 1910 roku zostaje wprowadzone w Lublinie, na mocy stosownego zatwierdzenia władz, nowe opodatkowanie samochodów i rowerów na rzecz kasy miejskiej. Podatkowi temu podlegają wszystkie utrzymywane samochody i rowery za wyjątkiem należących do instytucji rządowych. Nowy podatek wynosi 1,50 kop. od każdego samochodu lub roweru za pierwszy rok i 5 rub. za drugi, włącznie z opłatą za tabliczkę z numerem. Suma ta uiszczona ma być kasie miejskiej w kwietniu za cały rok z góry. Od osób zalegających z opłatą będą pobierane jeszcze kary w stosunku 50 proc. zaległej sumy. Z nowego podatku kasa miejska osiągnie dochodu przypuszczalnie 600 rub. rocznie”.

puli. Podobny ciężar gatunkowy widać było zarówno w daninach bezpośrednich (75 854 rub. 51 kop.), jak i pośrednich (20 327 rub. 29 kop.) – w obu tych działach Lublin dostarczał mniej więcej co drugi rubel zebrany w skali guberni. Filarem pozostawały obciążenia związane z własnością nieruchomą (58 541 rub. 31 kop.), których sama wartość przewyższała łączny wolumen podatków większości pojedynczych miast. Silne były także wpływy od handlu i przemysłu (14 193 rub. 39 kop.), w tym kanon (7 182 rub. 53 kop.) i podatek od piwiarni (4 980 rub.), co stawiało Lublin w ścisłej czołówce także w tych, pozornie bardziej „rozproszonych” kategoriach. Nawet w pozycjach uznawanych za drobne, jak podatek od psów (446 rub. 45 kop.), struktura wpływów była wyraźnie skoncentrowana na stolicy guberni.

W ujęciu na mieszkańca Lublin również wypadł korzystnie: 1 rub. 54 kop. wpływów z podatków na głowę oznaczało wynik o około 77% wyższy od średniej gubernialnej wynoszącej w przybliżeniu 87 kop. Co prawda, niektóre mniejsze ośrodki osiągały jeszcze wyższe wskaźniki per capita dzięki węższej bazie ludnościowej i intensywności lokalnych obciążeń, lecz żadne z nich nie zbliżało się do wyników Lublina⁹⁵⁰.

Lublin osiągał również dochody zapomogowe, które opierały się przede wszystkim na opłatach notarialnych i paszportowych – obowiązek uiszczania tych opłat ciążył na osobach sporządzających w danym mieście akty notarialne, na odbiorcach poczty zagranicznej w mieście gubernialnym oraz na stronach prowadzących sprawy przed instytucjami sądów pokoju tego miasta – niezależnie od tego, czy byli jego mieszkańcami, czy też nie. Z opłat od aktów notarialnych i protestów Magistrat uzyskał 18 868 rub. 42 kop. (ok. 65,9% tej grupy), z opłat od paszportów zagranicznych 7 089 rub. 30 kop. (ok. 24,7%), a z opłat sądowych i za świadectwa obrońców prywatnych 2 682 rub. 87 kop. (ok. 9,4%). Razem z tytułu dochodów zapomogowych miasto otrzymało 28 640 rub. 59 kop. W kategorii dochodów różnych niemal całość stanowiły kary i drobne przychody – 5 482 rub. 91 kop. (ok. 95,8% działu). Zwroty kasie miejskiej przyniosły 238 rub., co dawało razem różnych dochodów 5 720 rub. 91 kop. Łącznie więc Lublin finansował ten segment przede wszystkim z intensywnego obrotu notarialnego i ruchu paszportowego, podczas gdy w „różnych” wpływach dominowały ściągane kary i drobne należności, a zwroty miały znaczenie marginalne. Miasto pobierało również opłatę za nabycie prawa miejskiego⁹⁵¹, choć miała ona marginalne znaczenie dla gospodarki miejskiej.

⁹⁵⁰ B. Markowski, *op. cit.*, s. 126.

⁹⁵¹ Protokół posiedzenia Magistratu Lublina z 1897 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.9/5475, B. Markowski, *op. cit.*, s. 159.

Na tle pozostałych miast guberni Lublin jednoznacznie dominował w działach dochodów zapomogowych i „różnych”. W skali całej guberni wpływy zapomogowe wynosiły 40 774 rub. 63 kop., z czego około 70% przypadło na Lublin. Pozostałe ośrodki dawały wartości zdecydowanie mniejsze i rozproszone: przykładowo Hrubieszów osiągał 3 455 rub. 28 kop., Chełm 2 006 rub. 27 kop., a Zamość 1 152 rub. 09 kop. W większości miast kolumny dotyczące paszportów zagranicznych oraz opłat sądowych i za świadectwa obrońców prywatnych pozostawały puste; gros tych wpływów koncentrowało się w stolicy guberni, co potwierdza centralizację czynności notarialnych i administracyjnych. Podobny obraz rysował się w dochodach różnych: suma gubernialna to 6 298 rub. 33 kop., z czego ok. 91% generował Lublin. W miastach powiatowych były to zwykle kwoty kilkudziesięciu–kilkuset kopiejek; przykładowo Chełm notował 1 rub. 89 kop., a Zamość 83 kop. Nawet w kategorii zwrotów kasie miejskiej (łącznie 454 rub. 49 kop. w całej guberni) ponad połowa przypadła na Lublin, podczas gdy reszta rozkładała się na śladowe, jednostkowe wpisy w kilku miastach⁹⁵².

Miasto osiągało ponadto dochody nadzwyczajne: w Lublinie badanego roku, dochody nadzwyczajne były w praktyce jedną pozycją: pożyczką z kapitału zapasowego w wysokości 15 000 rub. (przeznaczone na budowę mostu). Dochody nadzwyczajne uzupełniał wpływ za sprzedany plac – 95 rub. 85 kop. Razem dało to 15 095 rub. 85 kop. Zatem mechanizm finansowania nadzwyczajnego opierał się na wewnętrznym zasileniu z rezerw, a nie na długu zewnętrznym (rubryka pożyczek zewnętrznych pozostawała pusta) ani na wyprzedaży majątku w szerszej skali. Nie występowały pożyczki zewnętrzne; nadzwyczajne wpływy opierały się głównie na pożyczkach z kapitałów zapasowych oraz drobnych, jednorazowych przychodach (sprzedaż placu, starego materiału, gruntu, przeksięgowania depozytów). Lublin odpowiada za ok. 60% wszystkich dochodów nadzwyczajnych guberni (15 095 rub. 85 kop. z 25 365 rub. 54 kop. ogółem). Drugim ośrodkiem był Kraśnik, który zaciągnął 9 288 rub. 65 kop. (przypis: na budowę rzeźni). Pozostałe miasta notowały wyłącznie drobne kwoty „inne” – przykładowo Chełm 161 rub. 50 kop., Hrubieszów 398 rub. 84 kop., Zamość 45 rub. 60 kop., Tomaszów 200 rub., Krasnystaw 175 rub. 10 kop. – bez sięgania po rezerwy kapitałowe. Nadzwyczajne dochody były zjawiskiem skoncentrowanym – Lublin i Kraśnik realizowały jednorazowe przedsięwzięcia inwestycyjne, podczas gdy reszta miast funkcjonowała bez większych operacji nadzwyczajnych, ograniczając się do symbolicznych sprzedaży lub przeksięgowan⁹⁵³.

⁹⁵² B. Markowski, *op. cit.*, s. 159.

⁹⁵³ *Ibidem*, s. 164–165.

Dochody Lublina rosły skokowo do przełomu wieków, a po 1900 r. się ustabilizowały. W roku 1870 wyniosły 49 564 rub. 70 kop.; dekadę później, w 1880, osiągnęły 103 051 rub. 29 kop., co oznaczało wzrost o 107,9%. W 1890 dochody podniosły się do 123 634 rub. (+20,0% względem 1880), a w 1900 skoczyły do 183 268 rub. (+48,2% rok–do–roku dekadowego). W 1910 zanotowano 183 894 rub. 57 kop., czyli już tylko +0,3% względem 1900. Sumarycznie daje to ponad 2,7-krotny przyrost wobec 1870 r. (1880: +107,9%, 1890: +149,4%, 1900: +269,8%, 1910: +271,1%)⁹⁵⁴.

7.3. Wydatki miejskie

Wydatki miasta ujmowano w budżecie i sprawozdaniu rocznym jako stronę rozchodową. Zasadą nadrzędną był podział na wydatki zwyczajne i nadzwyczajne: pierwsze obejmowały bieżące koszty funkcjonowania zarządu i usług miejskich, drugie – nakłady jednorazowe o skutku majątkowym (nowe budowle i większe przebudowy, zakładanie ulic, mostów i kanałów, nabywanie gruntów, zakup inwentarza i maszyn, nadzwyczajną amortyzację długu oraz gromadzenie kapitałów). O nadzwyczajnym charakterze wydatków decydował bezpośredni wpływ na stan majątku miasta i niepowtarzalność w rocznym obiegu budżetowym; konsekwentnie rozchody tej natury wyodrębnia się od wydatków bieżących⁹⁵⁵.

Część rozchodową prowadzono w tabeli rubrykowanej, równoległej do części dochodowej. Przy każdej pozycji wyszczególniano rodzaj rozchodu, opis oraz kolumny kwotowe; wzór sprawozdawczy przewidywał równoległy układ kolumn dla dochodów i wydatków, zapewniając porównywalność danych w przekroju kwartalnym i rocznym. Dodatkowo prowadzono wykaz forszusów (zaliczek) – rejestr wydatków faktycznie dokonanych na mocy upoważnienia właściwej władzy, które nie mogły jeszcze być wprowadzone do właściwej pozycji rozchodowej (np. wobec braku ostatecznych obrachowań robót lub oczekiwania na zatwierdzenie rachunków). Wykaz ten miał własny wzór tabelaryczny i był elementem kontroli kasowej obok dziennika kasowego i „manualu” funduszy miejskich (księgi podręcznej). Osobno kasy prowadziły rejestr sum przechodnich i depozytowych (m.in. kaucje urzędników i wykonawców, składki emerytalne służby, czasowe

⁹⁵⁴ B. Markowski, *op. cit.*, s. 294; A. Jakubowski, U. Bronisz, E. Łoś, *Historia Lublina w liczbach*, Lublin: Urząd Statystyczny w Lublinie, 2018, s. 44; „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 24, „Dochody ogólne m. Lublina obliczono na rok bieżący w sumie 168 062 rb. – wydatki w sumie 164 535 rb. Lat 25 temu dochody miasta stanowiły 84 803 rb., wydatki 69 456 rb. W początkach poszczególnych wzrost wydatków i dochodów przedstawia się w sposób następujący: Dochody: dzierżawa majątków miejskich w r. – 26 284 rb., w roku 1884 – 17 009 rb.; mostowe 13 068 rb. – 7 500 rb.; dzierżawa rzeźni miejskiej: 10 380 rb. – 5 305 rb.; podatek dochodowy z nieruchomości miejskich: 25 491 rb. – 7132 rb.; podatek z protestu weksli i poświadczeń różnych transakcyj – 12 144 rb. – 4 152 rb.; za wydawanie paszportów zagranicznych 4 869 rb. – 4 159 rb. (...)”.

⁹⁵⁵ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358; B. Markowski, *op. cit.*, s. 40–42.

depozyty), aby nie mieszać przepływów przejściowych z właściwymi wydatkami komunalnymi⁹⁵⁶.

Wydatki miejskie w badanym okresie dzieliły się zasadniczo na zwyczajne i nadzwyczajne, co odzwierciedlało rozróżnienie między bieżącym utrzymaniem aparatu oraz usług komunalnych a nakładami o charakterze majątkowym. Do rozchodów zwyczajnych zaliczano w pierwszym rzędzie koszty utrzymania ogólnego zarządu (uposażenia personelu magistrackiego, koszty biurowe, utrzymanie lokali), następnie nakłady na porządek i bezpieczeństwo w mieście (służby porządkowe, strażę, często także oświetlenie ulic), a także wydatki na cele państwowe: wydatki na dobroczynność i zdrowie (szpitale, przytułki, działania sanitarne) oraz oświatę i kulturę (szkoły, czytelnie, inne instytucje wychowawczo-kulturalne). Osobną, stałą pozycję stanowiła obsługa i amortyzacja długu, ujmowana w budżecie jako część wydatków bieżących, choć funkcjonalnie związana z wcześniejszymi inwestycjami⁹⁵⁷.

Odmienno wskazywano rozchody nadzwyczajne, ujmując w nich przede wszystkim prace budowlano-inwestycyjne w mieście. Kryterium rozstrzygającym była tu bezpośrednia zmiana stanu majątku magistratu, co kwalifikowano jako nadzwyczajne i wyraźnie oddzielano od wydatków bieżących. W praktyce budżetowej utrzymywano również zasadę korespondencji: jeżeli po stronie dochodów pojawiał się wpływ nadzwyczajny (np. pożyczka, sprzedaż nieruchomości), to odpowiadający mu wydatek inwestycyjny klasyfikowano po stronie nadzwyczajnej. Łącznie w 1908 r. Lublin wydatkował 169 947 rub. 55 kop. Suma ta składa się z następujących działów: utrzymanie miasta w porządku 38 886 rub. 15 kop., cele publiczne (oświata, dobroczynność, zdrowotność) 34 330 rub. 42 kop., utrzymanie ogólnego zarządu miejskiego (korpus urzędniczy) 32 085 rub. 85 kop., wydatki na instytucje i cele rządowe 26 848 rub. 81 kop., bezpieczeństwo publiczne 20 358 rub. 58 kop., utrzymanie i pomnożenie majątku miejskiego 9 630 rub. 73 kop., gromadzenie kapitałów i spłata długów 6 041 rub. 30 kop. oraz wydatki nadzwyczajne 1 765 rub. 71 kop.⁹⁵⁸.

Ogółem miasto wydało ok. 32 085 rub. 85 kop. na korpus urzędniczy i obsługę administracyjną. Z tej kwoty wynagrodzenia pochłonęły ok. 23 320 rub. 57 kop. (ok. 73% całości), koszty lokali ok. 6 093 rub. 34 kop. (ok. 19%), a wydatki kancelaryjne ok. 2 671 rub. 94 kop. (ok. 8%). Lublin posiadał budynek ratusza, więc nie musiał wynajmować lokalu, lecz i tak ponosił pewne wydatki (pozycja „w gmachach własnych” – 5 000 rub.), a wydatki na

⁹⁵⁶ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358; B. Markowski, *op. cit.*, s. 40–46.

⁹⁵⁷ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358; B. Markowski, *op. cit.*, s. 218–219.

⁹⁵⁸ Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358; B. Markowski, *op. cit.*, s. 264–265.

opał i światło ok. 1 093 rub. W kosztach kancelaryjnych dominowały potrzeby biurowe (1000 rub.), uzupełniane przez prenumeraty, ogłoszenia, tłumaczenia, koszty wyjazdów służbowych i „różne inne” drobne pozycje. W przeliczeniu na mieszkańca utrzymanie zarządu miejskiego w Lublinie wyniosło 51 kop. Na tle innych miast guberni Lublin wydał wielokrotnie więcej na swój organ niż ośrodki powiatowe: Chełm, Zamość, Krasnystaw czy Tomaszów oscylowały wokół kilku tysięcy rub. rocznie (np. Chełm ok. 10 388 rub. 50 kop., Zamość ok. 6 690 rub. 20 kop., Krasnystaw ok. 6 563 rub. 80 kop.), podczas gdy Lublin przekroczył 32 tys. rub. Udział stolicy guberni w łącznych wydatkach tej kategorii był więc największy w zestawieniu (około jednej trzeciej wszystkich nakładów miast). Również na głowę ludności Lublin plasował się wyraźnie powyżej większości ośrodków (dla przykładu: Chełm 31 kop., Hrubieszów 15 kop., Zamość 29 kop.), choć – jako miasto najludniejsze – nie osiągał wartości charakterystycznych dla niektórych mniejszych jednostek⁹⁵⁹.

Miasto na utrzymanie majątku przeznaczyło 350 rub. na grunty (pomiar i straże polowe), 1 082 rub. 2 kop. na konserwację budynków oraz 2 626 rub. 90 kop. na służby porządkowe związane z budynkami (m.in. stróżów, czyszczenie kominów i ustępów). Największą pozycją w tej kategorii wydatków było utrzymanie rzeźni – 2 635 rub. 15 kop.; do tego dochodziły podatki skarbowe i ubezpieczenia od przedsiębiorstw w wysokości 1 122 rub. 68 kop. Suma stałych kosztów utrzymania majątku i przedsiębiorstw wyniosła 7 816 rub. 75 kop. Nakłady jednorazowe były zdecydowanie mniejsze i dotyczyły wyłącznie pełnej renowacji lub budowy gmachów miejskich, w 1908 roku był to koszt budowy pawilonu jarmarcznego – 1 813 rub. 98 kop. Łącznie więc Magistrat wydał 9 630 rub. 73 kop., z czego blisko cztery piąte stanowiły koszty bieżące (konserwacja, obsługa budynków i rzeźni, obciążenia fiskalne i ubezpieczeniowe), a niespełna jedna piąta – wydatki inwestycyjne o charakterze odtworzeniowym. Profil tych rozchodów wskazuje, że miasto przede wszystkim utrzymywało istniejący zasób – zwłaszcza rzeźnię i budynki komunalne – a rozszerzanie majątku ograniczało się do punktowych robót budowlano-renowacyjnych. W odniesieniu do miast guberni, Lublin miał najwyższe koszty bieżącego utrzymania majątku. Chełm ok. 1 139 rub. 03 kop., Krasnystaw ok. 1 062 rub. 59 kop., Biłgoraj ok. 383 rub., Janów ok. 207 rub. 31 kop., Łęczna ok. 25 rub. 85 kop., Lublin utrzymywał rozbudowany zasób komunalny i przedsiębiorstwo rzeźne: same rzeźnie pochłonęły 2 635 rub. 15 kop., a konserwacja budynków i służby przy obiektach – odpowiednio 1 082 rub. 2 kop. i 2 626 rub. 90 kop. – były najwyższe w tabeli. Do tego dochodziły podatki i ubezpieczenia przedsiębiorstw 1 122 rub. 68 kop. W wydatkach jednorazowych Lublin wydał umiarkowanie – 1 813 rub. 98 kop.

⁹⁵⁹ B. Markowski, *op. cit.*, s. 264–265.

na pełne odnowienia lub budowę gmachów – i tutaj wyraźnie ustępował miastom, które prowadziły duże roboty: Zamość – 8 797 rub. 28 kop., Kraśnik – 7 616 rub. 68 kop., Dubienka – 1 695 rub. 20 kop. Lublin, pomimo znacznie większego majątku, wydawał znacznie mniej na renowację i budowę niż choćby mniej liczny i majątny Zamość⁹⁶⁰.

Na stałe utrzymanie infrastruktury miejskiej wydano łącznie 22 751 rub. 15 kop. W tej kwocie największe pozycje stanowiły: oświetlenie miasta – 11 187 rub. 7 kop., konserwacja bruków⁹⁶¹, mostów, krawężników i studzien – 5 024 rub. 14 kop., utrzymanie ogrodów i służby ogrodniczej – 1 598 rub. 88 kop., oczyszczanie ulic i placów – 1 111 rub. 40 kop., a także etat budowniczego/dozoru technicznego – 3 774 rub. 05 kop.; drobną pozycją był zegar miejski – 55 rub. Wydatki jednorazowe (modernizacyjne) były wyraźnie skromniejsze: 15 435 rub. przeznaczono na brukowanie nowych ulic, placów i mostów (oraz pełne renowacje) oraz 700 rub. na inne nowe urządzenia. Łącznie na część inwestycyjną przypadło 16 135 rub. Suma tych wydatków wyniosła zatem ok. 38 886 rub. 15 kop.; z czego ok. 59% to koszty stałe, a ok. 41% – wydatki jednorazowe. Struktura jasno pokazuje, że Lublin utrzymywał porządek głównie przez finansowanie oświetlenia i bieżących remontów/konserwacji, przy umiarkowanym – ale istotnym – komponencie prac modernizacyjnych w układzie ulicznym. Na tle innych miast guberni Lublin był bezkonkurencyjny w skali kosztów bieżących: przy 22,8 tys. rub. dla Lublina, Chełm wydawał kwotę rzędu 6 409 rub. 32 kop., a Zamość ok. 12 862 rub. 77 kop. Podobnie widać to w szczegółach – np. samo oświetlenie kosztowało Lublin 11,2 tys. rub., podczas gdy Chełm wykazywał 4 288 rub. 77 kop., a Zamość 5 953 rub. 45 kop. W wydatkach jednorazowych Lublin (łącznie 16,1 tys. rub.) należał do liderów, lecz nie był jedyny: Zamość przeznaczył na tę część ok. 5 589 rub. 59 kop., Hrubieszów – 4 261 rub. 92 kop., podczas gdy mniejsze ośrodki (np. Krasnystaw, Janów) notowały kwoty poniżej 1 tys. rub. Lublin utrzymywał najkosztowniejszą bieżącą infrastrukturę porządkową w guberni (zwłaszcza oświetlenie i konserwacje), a przy tym realizował znaczący pakiet prac jednorazowych w układzie ulic i placów, wyraźnie przewyższając większość miast powiatowych zarówno co do skali, jak i zakresu⁹⁶².

W zakresie wydatków Magistratu na bezpieczeństwo, same koszty wyniosły 19 988 rub. 33 kop., z czego niemal całość pochłonęło utrzymanie straży ogniowej miejskiej – 19 739

⁹⁶⁰ B. Markowski, *op. cit.*, s. 264–265.

⁹⁶¹ „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 198, „Magistrat lubelski postanowił wybrukować klinkierem w roku bieżącym resztę Krak.-Przedm. od kościoła Kapucynów do ogrodu miejskiego. W tym celu przeprowadzono pertraktacje z lubelską fabryką klinkieru, która zgadza się wykonać to przebrukowanie za cenę 10 rub. od sążnia kwadratowego, wliczając w to wszystkie dodatki przy tym prace. Należną sumę około 15 000 rb. fabryka zgadza się otrzymać w trzech rocznych ratach. Pozostały kamień polny użyty będzie do wybrukowania nowych ulic”.

⁹⁶² B. Markowski, *op. cit.*, s. 264–265.

rub. 73 kop. Pozycje towarzyszące były marginalne: czyszciciel miejski – 110 rub., utrzymanie stacji ratunkowej i inne – 138 rub. 60 kop.; w tym roku nie wydatkowano na naprawę narzędzi ogniowych, zapomogi dla straży ochotniczych ani na stróżów nocnych. Wydatki jednorazowe zamknęły się kwotą 370 rub. 25 kop. – miasto zakupiło nowe konie dla straży ogniowej. W przeliczeniu na mieszkańca nakłady na bezpieczeństwo wyniosły 1 rub. 10 kop. Na tle pozostałych miast guberni, Chełm wydał łącznie na bezpieczeństwo 6 516 rub. 26 kop., Zamość – 6 051 rub. 65 kop., a Hrubieszów – 2 739 rub. 60 kop.; w większości mniejszych ośrodków kwoty nie przekraczały dwóch i trzech tysięcy rub. i obejmowały przede wszystkim utrzymanie skromniejszych formacji strażackich lub stróży nocnych. Co istotne, utrzymanie stacji ratunkowej jako wydatek pojawia się niemal wyłącznie w Lublinie (pojedyncze wpisy w mniejszych miastach są śladowe). Sumarycznie Lublin pokrywał około trzy piąte wszystkich stałych wydatków bezpieczeństwa w zestawieniu, a w przeliczeniu na mieszkańca plasował się wyraźnie powyżej drugiej ligi (dla przykładu: Chełm 41 kop., Zamość 29 kop.)⁹⁶³.

Magistrat wydawał również środki na oświatę, a w dalszej kolejności na działalność dobroczynną i ochronę zdrowia. Na oświatę miasto przeznaczyło 20 250 rub. 3 kop. (ok. 59,0% tej grupy wydatków). Gros tej kwoty stanowiły szkoły początkowe – 16 350 rub. 3 kop.; ponadto udzielono zapomóg dla szkoły handlowej w wysokości 3 400 rub. oraz poniesiono wydatek na koszt zorganizowania wystawy poświęconej higienie w wysokości 500 rub. (razem na oświatę: 32 kop. na mieszkańca). Na działalność dobroczynną wydano łącznie 7 980 rub. 74 kop. (ok. 23,2%). W tej kwocie mieściły się przede wszystkim koszty leczenia ubogich i utrzymania lecznic – 6 870 rub. 74 kop. oraz zapomogi dla zakładów dobroczynnych – 1 110 rub. (razem: 13 kop. na mieszkańca). Na ochronę zdrowia wydano 6 099 rub. 65 kop. (ok. 17,8%). Składały się na to m.in.: pensje lekarzy 1 450 rub., felczerów 200 rub., akuszerki 200 rub., szczepienie ospy 662 rub. 35 kop., zapomogi dla szpitali 225 rub., służba weterynaryjna i badanie mięsa 1 200 rub., utrzymanie laboratorium bakteriologicznego 2 050 rub. oraz środki lecznicze dla ludności 112 rub. 30 kop. (razem: 11 kop. na mieszkańca). Łącznie powyższe cele pochłonęły 34 330 rub. 42 kop., co odpowiadało 56 kop. na mieszkańca. Struktura tych rozchodów wskazywała, że miasto przede wszystkim finansowało system szkół początkowych, a opieka nad ubogimi i zadania z zakresu ochrony zdrowia (w tym laboratorium, weterynaria i szczepienia) były mniej znaczne. W skali guberni, z ok. 76 tys. rub. łącznych wydatków miast na działalność dobroczynną, ochronę zdrowia i oświatę aż ok. 45% przypadało na Lublin. Najmocniej kontrybuował na ochronę

⁹⁶³ B. Markowski, *op. cit.*, s. 264–270.

zdrowia – wydatki miasta. to 50% całej puli gubernialnej (ok. 12 134 rub. 95 kop.), m.in. dzięki utrzymaniu laboratorium bakteriologicznego, służby weterynaryjnej i szczepieniom. W wydatkach na oświatę Lublin wyłożył ok. 44% sumy wszystkich miast guberni (ok. 45 610 rub. 7 kop.). W kategorii wydatków na cele dobroczynne ok. 44% wydatków gubernialnych (ok. 18 287 rub. 73 kop.). Na tle poszczególnych ośrodków Lublin był bezkonkurencyjny sumą i zakresem zadań. Dla porównania: w oświacie Zamość wydał 6 094 rub. 77 kop. (44 kop. na mieszkańca), a Krasnystaw 3 915 rub. 45 kop. (49 kop.); Chełm zamknął się na poziomie 1 080 rub. 20 kop. (5 kop.). W zdrowotności pojedyncze miasta dochodziły do 1,0–1,1 tys. rub. (np. Chełm: 1 062 rub. 80 kop., Krasnystaw: 999 rub. 29 kop.), podczas gdy Lublin utrzymywał także kosztowne elementy, których inni nie mieli (laboratorium). W dobroczynności najwyższe poza Lublinem kwoty notował Zamość: 3 229 rub. 53 kop., podczas gdy wiele miast mieściło się w kilkuset rublach. Równie wyraźna była przewaga w przeliczeniu na mieszkańca: Lublin wydawał łącznie 56 kop. na osobę, podczas gdy średnie gubernialne wynosiły odpowiednio około 21 kop. (oświata), 8 kop. (dobroczynność) i 5 kop. (zdrowotność). Miasto nie tylko płaciło najwięcej nominalnie, ale też ponadprzeciętnie na jednego mieszkańca, co wynikało z utrzymywania sieci instytucji publicznych typowych dla ośrodka gubernialnego⁹⁶⁴.

W badanym roku udział Lublina w wydatkach na cele i instytucje rządowe wyniósł 26 848 rub. 81 kop. Trzon obciążeń stanowiły koszty związane z wymiarem sprawiedliwości i porządkiem publicznym. Po pierwsze, sądy pokoju pochłonęły z budżetu 10 910 rub. 17 kop. (najem i urządzenie lokali finansowane z ogólnych funduszy miejskich). Po drugie, wydatki na policję ogólną sięgnęły 12 491 rub. 25 kop., w tym wyodrębnione utrzymanie strażników policyjnych na poziomie 1 522 rub. 25 kop. Uzupełniając ujęto areszty policyjne – 750 rub. (dostarczanie lokali dla aresztów). Na utrzymanie wydziałów do spraw miejskich przy władzach państwowych wydatkowano 1 055 rub. 10 kop., na udział w izbach obrachunkowych 255 rub. 25 kop., a na zapomogi dla wydziałów administracyjnych w rządach gubernialnych 745 rub. 79 kop. (razem część administracyjna 2 056 rub. 14 kop.). Pozycje drobne obejmowały cele skarbowe (najem lokalu dla kancelarii podatkowych) 450 rub., cele wojskowe (zapomogi dla rodzin żołnierzy rezerwy i inne) 105 rub., oraz inne wydatki na cele rządowe 86 rub. 25 kop. W przeliczeniu na mieszkańca wydatki Lublina na instytucje i cele rządowe ukształtowały się na poziomie 43 kop. W skali guberni, Lublin odpowiadał za ok. 67,8% całej puli miast guberni (39 608 rub. 35 kop.). Sądy pokoju Lublin finansował w ok. 65% z 16 727 rub. 4 kop. a straż ziemską w ok. 88% z 14 178 rub. 50 kop.).

⁹⁶⁴ B. Markowski, *op. cit.*, s. 264–270.

W częściach administracyjnych (biura/izby/zapomogi) udział Lublina wynosił ok. 50% z 4 123 rub. 67 kop., a w aresztach policyjnych ok. 22% z 3 337 rub. 74 kop. Z pozostałych miast, żadne nie przekroczyło 3 tys. rub. łącznie – najwyżej Chełm ok. 2,9 tys. rub., podczas gdy większość (np. Zamość, Krasnystaw, Tomaszów) mieściła się w zakresie 0,6–1,5 tys. rub. W praktyce oznacza to, że lokale dla sądów i aparat policyjny były finansowane w przeważającej mierze przez Lublin, a miasta powiatowe dokładały relatywnie małe kwoty⁹⁶⁵.

Wydatki nadzwyczajne Magistratu były niewielkie i dotyczyły głównie pozycji o charakterze centralnym. Na koszty utrzymania stanu wojennego wydatkowano 1 411 rub. 46 kop., na wybory do Dumy Państwowej 348 rub. 3 kop., a w rubryce inne nadzwyczajne rozchody ujęto 6 rub. 22 kop.. Razem dawało to 1 765 rub. 71 kop., czyli 3 kop. na mieszkańca – skala potwierdzająca incydentalny, a nie strukturalny charakter tej części budżetu. Znacznie istotniejszy był blok gromadzenia kapitałów i spłaty długów. Miasto zwiększyło kapitały (przeniesienia na fundusze kapitałowe) o 3 599 rub. 51 kop. oraz spłaciło długi wraz z procentami w wysokości 2 441 rub. 79 kop.; łącznie na te cele przeznaczono 6041 rub. 30 kop. W zakresie oszczędności przeniesionych do kapitału zapasowego Lublin nie wykazał kwot, co wskazuje, że w danym roku nie realizowano nowych akumulacji z bieżącej nadwyżki ani inwestycyjnych zakupów majątku wprost z tego działu. W rezultacie wydatki nadzwyczajne miały w Lublinie znaczenie marginalne, natomiast polityka długu i kapitałów była wyraźnie aktywna: ok. 60% środków tego bloku przeznaczono na wzmocnienie funduszy kapitałowych, a ok. 40% na obsługę i redukcję zadłużenia. W skali guberni Lublin miał największy udział w wydatkach nadzwyczajnych, odpowiadając za ok. 55% puli (z ok. 3 178 rub. łącznie w zestawieniu). Pozostałe miasta wykazywały kwoty incydentalne: np. Krasnystaw – 70 rub. 15 kop. (stan wojenny) i 22 kop. (wybory), Kraśnik – 56 rub. 80 kop., Hrubieszów – 35 rub., Zamość – 50 rub. 21 kop. (pozycja „inne”), Puławy – 150 rub.; część ośrodków w ogóle nie miała pozycji nadzwyczajnych. W dziale gromadzenia kapitałów i spłaty długów (suma gubernialna 41 225 rub. 53 kop.) Lublin plasował się w górnej średniej z ok. 14–15% udziału, ale nie był liderem nominalnym. Największe obciążenia wykazał Zamość – 13 044 rub. 29 kop. (m.in. 5 079 rub. 45 kop. przeniesione do kapitału oraz 1 785 rub. spłaty długu), dalej Kraśnik – 7 263 rub. 83 kop. (prawie wyłącznie spłata długu – 6 729 rub. 15 kop.), Chełm – 4 502 rub. 25 kop. (głównie spłata długu – 3 952 rub. 25 kop., przy 313 rub. 25 kop. zasilenia kapitału). Krasnystaw – 2 252 rub. 3 kop., łączył zasilenie kapitału (2 166 rub. 80 kop.) z niewielką spłatą (200 rub.) i jedyną w tabeli drobną pozycją „przypisy na zakup majątku” (85 rub. 23 kop.). Z mniejszych ośrodków wyróżniał się

⁹⁶⁵ B. Markowski, *op. cit.*, s. 264–270.

Biłgoraj – 2 985 rub. 50 kop. (w tym 2 000 rub. oszczędności przeniesione do kapitału) oraz Dubienka – 813 rub. 85 kop. (w tym 536 rub. spłaty długu). W Lublinie występowało wyraźnie większe zasilenie funduszy kapitałowych niż obsługa długu, podczas gdy część miast (Chełm, Kraśnik) miała strukturę z dominującą spłatą zobowiązań. Jednocześnie w obszarze wydatków nadzwyczajnych Lublin był w zasadzie jedynym miastem realizującym zauważalne rozchody (stan wojenny, wybory); w pozostałych ośrodkach były to pozycje marginalne lub zerowe⁹⁶⁶.

Wydatki Lublina rosły szybciej niż dochody aż do 1900 r., po czym tempo wzrostu wyraźnie spowolniło. W 1870 r. wyniosły 39 807 rub. 9 kop.; w 1880 r. sięgnęły 58 606 rub. 11 kop., tj. +47,2% względem 1870. W 1890 r. wzrosły do 95 806 rub. (+63,5% wobec 1880), a w 1900 r. do 161 451 rub. (+68,5% względem 1890). W 1910 r. odnotowano 183 894 rub. 57 kop., co oznacza już tylko +13,9% wobec roku 1900. Powyższe dane wskazują na dynamiczny skok wydatków miejskich między 1880 r. a 1900 r., a następnie na okres stabilizacji w pierwszej dekadzie XX w.⁹⁶⁷.

7.4. Pobór podatków i opłat

Magistrat Lublina realizował zadania w zakresie poboru i egzekucji różnorodnych danin publicznych. Obowiązki te można podzielić na dwie główne kategorie: daniny o charakterze państwowym lub gubernialnym, których pobór był delegowany na władze miejskie, oraz te o charakterze lokalnym⁹⁶⁸.

Magistrat był zobowiązany do ściągania i rozliczania podatków rządowych. Do najważniejszych należały: podatek od nieruchomości miejskich oraz podatek gruntowy, które stanowiły zasadniczy ciężar fiskalny dla właścicieli majątków w mieście i na przyległych terenach. Ponadto, mieszkańcy miasta byli obowiązani płacić podatek kominowy lub od dymów, który bywał bazą do obliczania innych obciążeń. Magistrat pobierał również podatek drogowy, wynoszący typowo 15% od kwoty głównego podatku od nieruchomości lub gruntowego, była skrupulatnie rozliczana w korespondencji z Izbą Skarbową⁹⁶⁹.

⁹⁶⁶ B. Markowski, *op. cit.*, s. 274–278.

⁹⁶⁷ „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 24: „Wydatki: na utrzymanie magistratu 25.582 rb. — 14.001 rb.; utrzymanie straży ogniowej 22 229 rb. — 11 013 rb.; remont bruków 12 000 rb. — 2 398 rb.; ulic, parków i skwerów 4.183 rb. — 1 341 rb.; oświetlenie 13 581 rb. — 6 656 rb.; utrzymanie instytucji naukowych i dobroczynności publicznej 18 026 rb. — 6 531 rb. Oprócz tego, 25 lat temu miasto Lublin nie ponosiło – jak obecnie – wydatków na utrzymanie laboratorium miejskiego 2 516 rb., na szczepienie ospy 680 rb. i na urządzenia sanitarne 2 000 rb.”; B. Markowski, *op. cit.*, s. 295.

⁹⁶⁸ B. Markowski, *op. cit.*, s. 188.

⁹⁶⁹ Ukaz z 16 (28) sierpnia 1870 r. o utrzymaniu dróg ziemskich w Królestwie Polskim, DPKP, t. 70, s. 243–249, art. 1–21; Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina określające zasady naliczania i kontroli nad ziemnym podatkiem drogowym z 31 Stycznia 1914 r. APL, AML, 35/22/0/5.3.9/5466.

Druga grupa zobowiązań obejmowała opłaty ustanawiane bądź pobierane na poziomie lokalnym, których funkcją było zapewnienie środków na finansowanie usług miejskich, utrzymanie określonych instytucji oraz pokrycie specjalnych potrzeb administracyjnych. W tej kategorii mieściła się m.in. opłata transportowa której przeznaczeniem było pokrywanie wydatków ponoszonych w związku z przewozem aresztantów oraz realizacją innych zadań publicznych wymagających zapewnienia środków transportu⁹⁷⁰; w praktyce ciężar opłaty rozkładano według kryterium tzw. „dymów”, tj. gospodarstw domowych⁹⁷¹. Do opłat lokalnych zaliczano także składkę na utrzymanie instytucji charytatywnych, pobieraną na rzecz zakładów dobroczynności⁹⁷². Odrębny charakter miała opłata na sądy pokoju, stanowiąca instrument finansowania kosztów funkcjonowania sądów oraz świadczeń mieszkaniowych dla sędziów pokoju⁹⁷³. Wreszcie, w katalogu zobowiązań lokalnych występowała opłata za czyszczenie przewodów dymowych, odnosząca się do obowiązkowych usług kominiarskich, przy czym jej wysokość uzależniano od ustaleń inwentaryzacyjnych dotyczących liczby pieców⁹⁷⁴.

Dokumenty wskazują również, że – już w ramach działań windykacyjnych – Magistrat egzekwował zaległości z tytułów pobocznych, takich jak zaległe składki na ubezpieczenie od pożaru oraz czynsz za korzystanie z miejskich gruntów i placów⁹⁷⁵.

Podstawowym obowiązkiem Magistratu było prawidłowe określenie wysokości należnych świadczeń. Proces ten rozpoczynał się od sporządzenia tzw. rozkładów (*raskładka*) dla poszczególnych danin⁹⁷⁶. Magistrat obliczał wysokość podatku, często proporcjonalnie do

⁹⁷⁰ Ukaz Rządu Gubernialnego Lubelskiego zatwierdzający przedłożony przez Magistrat Lublina rozkład (takse) opłaty transportowej na rok 1914 dla miasta Lublina którą to opłatę ustalono na kwotę 644 rub. 14 kop., przeznaczoną na pokrycie kosztów związanych z transportem aresztantów z 22 marca 1914 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.9/5466.

⁹⁷¹ Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z 1 (13) stycznia 1852 r. objaśniające, że składka na transport włóczków po miastach pobieraną być winna z dymów czyli kominów, nad dach każdego domu wyprowadzonych, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. IV, t. 1, Warszawa 1866, s. 207–208.

⁹⁷² Ukaz Rządu Gubernialnego Lubelskiego zatwierdzający przedłożony przez Magistrat Lublina rozkład (takse) opłaty na utrzymanie zakładów dobroczynnych byłego Warszawskiego Miejskiego Komitetu Opieki Publicznej, dla miasta Lublina na 1914 rok, w wysokości 1322 rub. 12 kop. z marca 1914 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.9/5466.

⁹⁷³ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina zawierające polecenie sporządzenia rozkładu (taksy) opłaty na kwatery dla sędziów pokoju na 1914 rok, przeprowadzenia poboru tej opłaty i wypłacenia Sędziom Pokoju pieniędzy na mieszkania z 10 stycznia 1914 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.9/5466.

⁹⁷⁴ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina o zezwoleniu Lubelskiej Kasie Miejskiej na zmniejszenie naliczonej opłaty z tytułu czyszczenia kominów o dwa ruble osiem kopiejek na skutek skargi Mendela Grinbauma, właściciela nieruchomości o numerze 440, na zawyżoną opłatę za czyszczenie kominów, z sierpnia 1912 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.9/5465.

⁹⁷⁵ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina zawierające wezwanie do natychmiastowego ściągnięcia znacznych zaległości w składkach na Ubezpieczenie Wzajemne od Ognia od mieszkańców miasta z listopada 1913 r., APL, AML, 35/22/0/5.6.2/9673; Prośba o zwolnienie z opłaty za nieużytkowanie usługi miejskiej z 1914 r., APL, AML, 35/22/0/5.6.2/9675.

⁹⁷⁶ Ukaz Rządu Gubernialnego Lubelskiego zatwierdzający rozkład sporządzony przez Magistrat na kwotę jedenastu tysięcy sześćset czterdzieści osiem rubli czterdzieści dwie kopiejki (11 648 rub. 42 kop.) i

podstawowego podatku rządowego od nieruchomości (*osnownoj nalog*), a następnie przysyłał rozkłady do zatwierdzenia przez rząd gubernialny, który weryfikował poprawność merytoryczną kalkulacji. Taki rozkład stanowił następnie podstawę do wystawiania indywidualnych nakazów płatniczych⁹⁷⁷.

Po zatwierdzeniu rozkładów, Magistrat przechodził do faktycznego poboru podatków i opłat. Odbывał się on za pośrednictwem kasy miejskiej, a także specjalnie powołanych urzędników. Obowiązek Magistratu nie ograniczał się jednak wyłącznie do inkasa; obejmował także rygorystyczne prowadzenie dokumentacji finansowej⁹⁷⁸. Regularnie każdego trzeciego dnia miesiąca, księgi kwitacyjne musiały być przedkładane do rewizji przez kasę miejską, co miało na celu zapewnienie terminowego wprowadzania i rozliczania wszystkich wpływów, a także minimalizację ryzyka defraudacji⁹⁷⁹.

W przypadku braku terminowej zapłaty, Magistrat wszczynał egzekucję w celu odzyskania zaległości. Działania te były prowadzone przez urzędników Magistratu, na czele z przystawami administracyjnymi. Do podstawowych środków przymusu należało wydawanie wezwań (*powiestek*), w których wzywano dłużników do uregulowania zobowiązań w wyznaczonym terminie, pod groźbą zajęcia majątku⁹⁸⁰. Kolejnym krokiem była sekwestracja mienia: sporządzano protokoły opisu majątku ruchomego, w których dokładnie inwentaryzowano i wyceniano przedmioty należące do dłużnika (np. meble, towary) oraz zapisywano: miejsce pobytu dłużnika, czy dłużnik prowadził działalność zarobkową tego typu, jaką konkretnie, gdzie, oraz jaki był przybliżony roczny dochód, oraz czy dłużnik jest zatrudniony, gdzie, u kogo i za jaką roczną pensję⁹⁸¹.

Zajęte ruchomości były następnie wyznaczane do sprzedaży w drodze licytacji publicznej, co było ostatecznym i najdotkliwszym środkiem odzyskania należności⁹⁸².

przekazujący go do Magistratu Miasta Lublina w celu wykonania z 12 czerwca 1912 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.9/5465.

⁹⁷⁷ Ukaz Rządu Gubernialnego Lubelskiego o rozpatrzeniu, sprawdzeniu i zatwierdzeniu rozkład podatku na utrzymanie zakładów dobroczynnych byłej Warszawskiej Rady Miejskiej Opieki Publicznej w mieście Lublinie na rok 1914 z marca 1914 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.9/5466.

⁹⁷⁸ Pismo Prezydenta Lublina do Lubelskiej Kasy Miejskiej polecający Kasie pokrycia zaległych podatków i czynność tę potwierdzić podpisem odbiorcy pieniędzy z 22 Maja 1913 r., APL, AML, 35/22/0/5.6.2/9673

⁹⁷⁹ Pismo Prezydenta Lublina do przystawów administracyjnych Magistratu zawierające polecenie, aby każdego trzeciego dnia nadchodzącego miesiąca przedkładali posiadane przez siebie książki kwitacyjne do rewizji księgowemu kasy miejskiej, w zakresie transakcji za poprzedni miesiąc z 24 marca 1913 r., APL, AML, 35/22/0/5.6.2/9673.

⁹⁸⁰ Wezwanie do niezwłocznego uregulowania zobowiązania w ciągu 3 dni od dnia otrzymania wezwania w Kasie, w przeciwnym razie pieniądze zostaną ściągnięte poprzez nałożenie aresztu na mienie i sprzedaż takowego na publicznych licytacjach z 14 lutego 1913 r., APL, AML, 35/22/0/5.6.2/9673.

⁹⁸¹ np. Protokół o położeniu majątkowym (...) z 1904 r., APL, AML, 35/22/0/5.6.2/9665.

⁹⁸² Ogłoszenie o sprzedaży przez licytację majątku ruchomego Jakóba Puttermana zamieszkałego w domu pod numerem 287 o wartości 44 rub. z 29 września 1915 r., APL, AML, 35/22/0/5.6.2/9675.

W obliczu nadzwyczajnych okoliczności wywołanych przede wszystkim wybuchem I wojny światowej, właściciele nieruchomości ubiegali się o ulgi w spłatach zobowiązań skarbowych, najczęściej argumentując trudną sytuację materialną, problemy z najemcami, skomplikowaną sytuację rodzinną czy utratę dochodu z uwagi na kwaterek żołnierzy w ich nieruchomościach⁹⁸³.

8. Administracja oświatą i dobroczynnością miejską

8.1. Utrzymanie szkół elementarnych

Na mocy obowiązujących częściowo przepisów z 1808 roku, utrzymaniem szkół nauczania początkowego zajmowały się Towarzystwa Szkolne⁹⁸⁴. Władze miejskie były zobowiązane zapewnić szkołom budynki oraz pobierać składki od członków towarzystw szkolnych, a także prowadzić osobną rachunkowość w budżecie miasta na cele oświaty. Przepisy nakładały również obowiązek na Magistraty, w których po pokryciu wydatków etatowych pozostawały nadwyżki, aby te przeznaczyć w pewnej kwocie na utrzymanie szkół elementarnych; w przeciwnym razie brakującą sumę na utrzymanie tychże szkół przerzucano na mieszkańców⁹⁸⁵. Późniejszymi przepisami, utrzymano jako podstawowe źródło finansowania szkół elementarnych składki towarzystw szkolnych⁹⁸⁶, choć z początkiem XX wieku, Warszawa i Lublin zaczęły utrzymywać szkoły ze środków własnych, z pominięciem niskich składek szkolnych⁹⁸⁷.

Magistrat Lublina, na utrzymanie szkół elementarnych, przeznaczał środki z własnych funduszy oraz otrzymywał dotacje ujmowane corocznie w budżecie ogólnym. Mechanizm ten, wprowadzony pierwotnie jako rozwiązanie pomocnicze, utrzymywał się bez istotnych modyfikacji aż do końca badanego okresu. Miasto zapewniało budynki i wyposażenie szkół oraz prowadziło wykaz statystyczny dotyczący szkolnictwa elementarnego⁹⁸⁸. Udział skarbu państwa w kosztach funkcjonowania szkół początkowych miał charakter marginalny; przekazywane środki były na tyle ograniczone, że nie wywierały znaczącego wpływu na stabilność finansową tych instytucji. Dopiero od 1909 r. obserwuje się istotne zwiększenie transferów skarbowych, które częściowo odciążało budżety miejskie oraz towarzystwa

⁹⁸³ Pismo właścicieli domu nr 324 do Magistratu Lublina z prośbą o umorzenie zaległego podatku od nieruchomości z 11 listopada 1915 r., APL, AML, 35/22/0/5.6.2/9675.

⁹⁸⁴ Urządzenie szkół miejskich i wiejskich z 12 stycznia 1808 r., ZPA, Wydział Oświecenia, t. I, Warszawa 1866, s. 17.

⁹⁸⁵ Ustawa z 19 (31) sierpnia 1840 r. dla gimnazyjów i szkół obwodowych, tudzież elementarnych okręgu naukowego warszawskiego, DPKP t. 26. s. 169 i nst.

⁹⁸⁶ Ukaz z 30 sierpnia (11 września) 1864 r. o organizacyi i zarządzie Szkół początkowych w miastach i miasteczkach, DPKP, t. 62. s. 341 i nst.

⁹⁸⁷ A. Kierek, *op. cit.*, s. 143.

⁹⁸⁸ Pismo Sankt Petersburskiego Komitetu Oświaty do Magistratu Lublina z poleceniem rozesłania formularzy do szkół elementarnych i przesłania danych o szkołach z 1 listopada 1894 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.16/5814.

szkolne, nie zmieniając jednak strukturalnie dominacji źródeł lokalnych⁹⁸⁹. Po 1905 roku wzrosły znacząco wydatki miasta na cele oświaty⁹⁹⁰, a w 1910 roku, Magistrat zanotował wydatki z budżetu na szkoły, instytucje filantropijne i społeczne w wysokości 18 439 rub. 93 kop⁹⁹¹.

Miasto otwierało nowe placówki wedle zwiększających się potrzeb powiększającej się ludności miasta⁹⁹² oraz rozwijało już istniejące szkoły⁹⁹³. Magistratowi zostało również w 1889 roku polecone przez rząd gubernialny stworzenie szkoły miejskiej⁹⁹⁴.

8.2. Zapomogi dla szkół średnich i specjalnych

W analizowanym okresie poza wydatkami na utrzymanie szkół początkowych nie istniały po stronie Magistratu inne obligatoryjne kategorie wydatków oświatowych. W konsekwencji sprawozdawczość finansowa przez długi czas odnotowywała niemal wyłącznie pozycje związane ze wsparciem szkół niższych, co ograniczało rozwój instytucji ponadpodstawowych. Zmiana trendu nastąpiła w ostatnich trzech dekadach badanego okresu. Rozwój liczby ludności w mieście i wzrost zamożności jego mieszkańców musiał doprowadzić do wsparcia rozwoju szkolnictwa średniego szczebla w Lublinie. Część zamożniejszych miast zaczęła przeznaczać środki własne na zasiłki dla szkół średnich ogólnokształcących oraz dofinansowanie szkół zawodowych. W 1898 utworzono w mieście szkołę rzemieślniczą⁹⁹⁵.

W badanym roku budżetowym 1908, Magistrat Lublina wydał 3 400 rub. na wsparcie Szkoły Handlowej Zgromadzenia Kupców m. Lublina – placówki kupieckiej, która po latach działalności niedzielno-handlowej (uruchomionej 5 sierpnia 1866) została na początku XX w. rozbudowana do 7-klasowej dziennej szkoły/gimnazjum handlowego (od 1902). Szkoła działała w nowym, reprezentacyjnym gmachu przy ul. Bernardyńskiej 14, wzniesionym w latach 1906–1907 według projektu Józefa Holewińskiego i Teofila Wiśniewskiego, pod silnym patronatem filantropów-przemysłowców Augusta i Juliusza Vetterów. W modelu finansowania łączyła składki środowiska kupieckiego i chesne z dotacjami miejskimi – takimi

⁹⁸⁹ A. Kierek, *op. cit.*, s. 211.

⁹⁹⁰ E. Walewander, *op. cit.*, s. 195.

⁹⁹¹ „Kurjer”, 1910, R. 5, nr 9.

⁹⁹² Dokumentacja dotycząca otwarcia w Lublinie dwóch szkół początkowych pod nazwami „Aleksandryjska” i „Aleksiejewska” (1904–1908), APL, AML, 35/22/0/5.3.17/5871.

⁹⁹³ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina zawierające zwrot protokołu Magistratu w sprawie otwarcia i rozszerzenia szkół początkowych z 7 października 1910 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.17/5874.

⁹⁹⁴ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina zawierające wezwanie Magistratu do utworzenia szkoły miejskiej z 18 października 1889 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.17/5889.

⁹⁹⁵ W. Jemielity, *Szkolnictwo w Królestwie Polskim 1866–1914*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne” 1994, t. 1, nr 1, s. 130–132; Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina zawierające polecenie utworzenia szkoły rzemieślniczej w Lublinie z 22 lutego 1898 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.20/5906.

jak omawiana dopłata z 1908 r. Ponadto istotną rolę w rozwoju instytucji oświatowych w Lublinie odgrywali przedstawiciele miejscowego kapitału. Jednym z najbardziej znanych przykładów była darowizna przemysłowca Juliusza Vettera, który przeznaczył 40 000 rub. dla powyższej szkoły handlowej. Wsparta przez Vettera szkoła, stała się pierwszą placówką w Królestwie, która w październiku 1905 roku otrzymała zgodę władz na nauczanie w języku polskim⁹⁹⁶.

Wskazać należy, że w 1908 roku, z miast Guberni Lubelskiej jedynie Lublin i Krasnystaw (z uwagi na budowę nowego gmachu szkoły) poniosły znaczące wydatki na oświatę w tej kategorii, a więc chociażby osiem razy więcej niż łączne wydatki w Guberni Siedleckiej (1240 rub.), lecz ponad pięciokrotnie mniej niż 51 930 rub. wydatkowanego tylko z budżetu miasta Warszawy⁹⁹⁷.

8.3. Działalność dobroczynna

Dnia 19 czerwca (1 lipca) 1870 r. Ustawą o zarządzie zakładów dobroczynnych w Królestwie Polskim, wszelkie instytucje dobroczynne zostały poddane pod nadzór władz gubernialnych i powiatowych. Na zarządy miast spadły jednak obowiązki realizacji zadań z zakresu dobroczynności na terenie miasta⁹⁹⁸.

Magistrat inicjował i zatwierdzał zbiórki dobrowolnych ofiar na cele opiekuńcze, wydając zezwolenia na publiczne kwesty i akcje darowizn, określając ich zasady, czas i miejsca⁹⁹⁹. Ponadto, władze miejskie prowadziły ewidencję wpływów, rozliczenia i sprawozdawczość zbiórek dobroczynnych¹⁰⁰⁰. Magistrat również współpracował z towarzystwami wzajemnej pomocy: koordynował wsparcie, zwoływał posiedzenia (w tym pilne i nadzwyczajne) z udziałem instytucji dobroczynnych, społecznych i przedstawicieli władz. Wreszcie, pełnił rolę węzła informacyjnego: ogłaszał publiczne apele o datki, dokumentował decyzje i wyniki zbiórek oraz utrzymywał bieżący kontakt z instytucjami rządowymi zaangażowanymi w politykę dobroczynną¹⁰⁰¹. Również w sytuacji, gdy nie można

⁹⁹⁶ M. Mikulec, *Z dziejów kształtowania się burżuazji lubelskiej*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 4142, 1986/1987, s. 148–149; „Kurjer”, 1907, R. 2, nr 97; Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358.

⁹⁹⁷ B. Markowski, *op. cit.*, s. 250–260.

⁹⁹⁸ Ukaz z 19 czerwca (1 lipca) 1870 r., Ustawa o zarządzie zakładów dobroczynnych w guberniach: warszawskiej, kaliskiej, kieleckiej, łomżyńskiej, lubelskiej, piotrkowskiej, płockiej, radomskiej, suwalskiej i siedleckiej, DPKP, t. 70, s. 195 i nst.

⁹⁹⁹ Pismo od Przewodniczącego Komitetu Upamiętnienia Pamięci Pisarza S. T. Aksakowa do Prezydenta Lublina zawierające prośbę o wydanie zarządzenia w celu zbierania datków i o zwrot list subskrypcyjnych z lipca 1910 r., APL, AML, 35/22/0/5.4.20/9286.

¹⁰⁰⁰ Sprawozdanie Zarządu Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności z działalności za 1911 r. z 30 marca 1912 r., APL, AML, 35/22/0/5.4.20/9299.

¹⁰⁰¹ Pismo Gubernatora Lubelskiego do Magistratu Lublina z zaproszeniem na posiedzenie Tymczasowego Gubernialnego Komitetu ds. udzielania pomocy ludności Guberni Lubelskiej z 1914 r., APL, AML, 35/22/0/5.4.20/9301.

było odnaleźć matki dziecka, obowiązek jego utrzymania spoczywał na władzach miejskich¹⁰⁰².

Magistrat Lublina, znajdował się w grupie 9 większych miast Królestwa, które przekazywały ze swojego budżetu zasiłki dla lokalnych ochron i domów schronienia pozostających pod radami dobroczynności. W badanym roku budżetowym 1908, Magistrat z budżetu przekazał 6870 rub. 74 kop. na koszty leczenia ubogiej chrześcijańskiej ludności miasta. Ponadto, jako jedyne miasto Guberni Lubelskiej, Lublin przekazał 1100 rub. jako zapomogę dla zakładów dobroczynnych w mieście. Magistrat przekazał również ze swojego budżetu 427 rub. 50 kop. na wychowanie trojga osieroconych dzieci oficerów i szeregowych poległych w wojnie 1904–1905 roku¹⁰⁰³.

Miasto utrzymywało również ogrzewalnię miejską, która to była sezonową placówką pomocy dla ubogich i bezdomnych mieszkańców Lublina, działającą zimą. Pierwsza wzmianka z 1854 r. informuje o uruchomieniu dwóch sal przy ul. Namiestnikowskiej: oddzielnej dla kobiet i oddzielnej dla mężczyzn, z wyznaczonym funkcjonariuszem odpowiedzialnym za opał, oświetlenie i porządek. W następnych latach miasto regularnie organizowało takie ogrzewalnie, nie mając jednak własnego budynku – każdorazowo wynajmowano lokale od różnych właścicieli. Pomimo apeli władz gubernialnych o ulokowanie ogrzewalni w obiekcie miejskim, rozwiązanie to nie zostało wdrożone i kontynuowano praktykę najmu. Kolejne lokalizacje działały m.in. przy ul. Olejnej, Poczętkowskiej i Królewskiej¹⁰⁰⁴.

Magistrat również prowadził doraźne działania mające na celu pomóc biedniejszym obywatelom miasta przetrwać zimą, organizując sprzedaż węgla dla ubogich po symbolicznych cenach¹⁰⁰⁵.

Budżet miejski obciążał również koszt grzebania ubogich zmarłych na terenie miasta¹⁰⁰⁶.

Władze miejskie prowadziły korespondencję z lubelskim oddziałem Rosyjskiego Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami, który to wnioskował od dofinansowanie swojej

¹⁰⁰² B. Markowski, *op. cit.*, s. 205.

¹⁰⁰³ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratów miast: Lublina, Hrubieszowa, Zamościa, Chełma oraz do Naczelnika Powiatu Nowo-Aleksandryjskiego z prośbą o omówienie problemu, w jakim stopniu miasta, ziemstwa i właściciele prywatnych pensjonatów mogą wziąć udział w zapewnieniu utrzymania i wychowania uczniów, którzy osierocieli wskutek wojny z Japonią, będących dziećmi oficerów i niższych rangą żołnierzy – w całości, przy pomocy ze Skarbu Państwa z grudnia 1904 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.14/5773; Budżet miasta Lublina na 1908 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.6/5358;

¹⁰⁰⁴ W. Partyka, *op. cit.*, s. 28–30.

¹⁰⁰⁵ „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 51: „Magistrat Lublina za przykładem lat ubiegłych przed kilku dniami rozpoczął sprzedaż węgla dla biednej ludności po cenie 20 kop. za pud w gmachu po Bernardyńskim”.

¹⁰⁰⁶ B. Markowski, *op. cit.*, s. 208.

działalności przez Magistrat. Cel, choć uznany przez władze miejskie za szczytny, nie został spełniony, z uwagi na brak wolnych środków w budżecie miasta¹⁰⁰⁷.

9. Zadania z zakresu spraw wojskowych

9.1. Kwaterunek, aprowizacja oraz podwody dla wojska

W badanym okresie, na magistratach miejskich ciążyły liczne obowiązki związane z utrzymaniem wojska Imperium. Magistraty organizowały zakwaterowanie oddziałów, poświadczaly wykazy zapotrzebowania, przyjmowały i uwierzytelniały rekwizycje kwaterunkowe, prowadziły wykazy lokali, rozkład zakwaterowania, a także wystawiały poświadczenia oraz rozliczenia kosztów i szkód, które następnie przedstawiały władzy zwierzchniej¹⁰⁰⁸.

Władze miejskie miały również obowiązek dostarczać wojsku podwody, a więc koni służących na potrzeby wojska oraz sporządzać coroczne listy właścicieli koni i spis koni na potencjalne potrzeby wojskowe. Magistraty wykonywały więc – na żądanie władz wojskowych – przydział koni oraz wozów, prowadziły listy dostaw, wydawały i poświadczaly kwity przewozowe, oraz zgłaszały uchYLENIA do egzekucji¹⁰⁰⁹.

Lublin był siedzibą 14 Korpusu Armijnego w ramach Warszawskiego Okręgu Wojskowego – w mieście urzędował sztab korpusu ze swoim zapleczem administracyjnym i logistycznym, a więc magazynami i służbami tyłowymi. Najliczniejszym składnikiem garnizonu była 18. Dywizja Piechoty, której 1. Brygada stacjonowała w Lublinie. W jej skład wchodził m.in. 69. Riaziański pułk piechoty, utrzymujący stałe kwatery i koszaRY w mieście; druga część dywizji (2. Brygada) rozlokowana była w Iwangorodzie (Dęblinie), Puławach i Siedlcach. Dywizyjna artyleria (18. Brygada Artylerii) współdziałała z tym układem, a całe zgrupowanie podporządkowane było lubelskiemu korpusowi¹⁰¹⁰.

Magistrat przydziałał lokale i mieszkania zarówno oddziałom przemarszowym¹⁰¹¹, jak i stałym oddziałom wojskowym (żandarmerii, sztabom dywizji i korpusów¹⁰¹²), prowadził

¹⁰⁰⁷ Wniosek o dotację Lubelskiego Oddziału Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami z 15 listopada 1905 r., oraz odmowna decyzja Magistratu z 17 stycznia 1907 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.24/5954.

¹⁰⁰⁸ Postanowienie Rady Administracyjnej z 29 stycznia (10 lutego) 1843 r. zatwierdzające przepisy o zaopatrywaniu w opał, światło i słomę wojsk i zakładów wojskowych w Królestwie Polskim, DPKP t. 32, s. 185 i nst.

¹⁰⁰⁹ Postanowienie Rady Administracyjnej z 22 kwietnia (4 maja) 1858 r. Przepisy o dostawie podwód obywatelskich w Królestwie Polskim, DPKP t. 51, s. 185.

¹⁰¹⁰ Z. Stankiewicz, *Garnizon zamojski w latach 1867-1914*, „Archiwariusz Zamojski”, 14, s. 74–75.

¹⁰¹¹ Pismo Dowódcy Brygady 18 Dywizji Piechoty do Magistratu Lublina o zaliczeniu przydzielonej kwatery dla podporucznika na jego rachunek z 1 Sierpnia 1890 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9448.

¹⁰¹² Pismo ze Sztabu XIV Korpusu Armijnego do Magistratu Lublina o przydział mieszkania dla podpułkownika [nieczytelne] z 15 września 1904 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9483, Dokumentacja o przydziale dla Sztabu 18. Dywizji Piechoty, APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9500.

przeglądy puli kwater na kolejne lata¹⁰¹³, wynajmował domy prywatne oficerom wojskowym¹⁰¹⁴, a także organizował tymczasowe pomieszczenia dla sądów wojskowych¹⁰¹⁵, czy oddziałów specjalnych (np. cholerycznych)¹⁰¹⁶. Zdarzało się również, że oficerowie odmawiali przydziału do mieszkania zaproponowanego przez Magistrat¹⁰¹⁷.

Magistrat prowadził rozliczenia kwaterunkowe: poświadczał roszczenia jednostek wobec aprowizacji¹⁰¹⁸, dbał o ogrzewanie i oświetlenie przydzielonych pomieszczeń¹⁰¹⁹, a w sytuacjach nadzwyczajnych (stan wojenny 1905 r.) Magistrat opłacił „ugoszczenie” trzech sotni kozackich wezwanych do pełnienia w mieście tymczasowej służby ochronnej, przeznaczając na powyższe 300 rub. ze środków zabezpieczonych na remont rzeźni¹⁰²⁰.

Władze miejskie organizowały dostawy drewna opałowego dla garnizonu¹⁰²¹, zaopatrzenie w żywność i paszę¹⁰²², poprzez dostawy od rolników oraz zbierał dane statystyczne o pogłowie bydła i zapasach żywności¹⁰²³.

Magistrat dostarczał podwozy dla żołnierzy i do taborów¹⁰²⁴, wydawał pokwitowania, prowadził wykazy i rozkłady. Stałym zadaniem miasta było zaopatrzenie wojska podczas manewrów i przemarszów: od rutynowych letnich zgrupowań, przez przydział kwater i

¹⁰¹³ Protokół z 1 czerwca 1914 r., z inspekcji mieszkania przeznaczonego dla kapitana 69 pułku piechoty, APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9464.

¹⁰¹⁴ Pismo Magistratu Lublina do Sztabu 14. Korpusu Armijnego o przydzieleniu dla oficerów Sztabu Korpusu przydzielono kwatery w następujących domach: 1. Inspektorowi artylerii, generałowi-majorowi Wartanowowi w domu nr 351 Rehtschafra, przy ulicy Radziwiłłowskiej, 2. Naczelnikowi sztabu, generałowi-majorowi Leontewowi w domu nr 168 Jaworowskiego, przy ulicy Krakowskie Przedmieście, 3. Pułkownikowi Dregerowi w domu nr 297 Rogowskiego, przy ulicy Namiestnikowskiej, z marca 1912 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9491.

¹⁰¹⁵ Pismo Zarządu Lubelskiego Powiatowego Naczelnika Wojskowego do Magistratu Lublina o udostępnienie jednego pomieszczenia na potrzeby sądu wojskowego z 1 października 1882 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9510.

¹⁰¹⁶ Okólnik do Naczelników Powiatowych Guberni Lubelskiej i Prezydenta Miasta Lublina, w którym Rząd Gubernialny prosi o niezwłoczne poinformowanie, czy przygotowano „choleryczne kwatery” dla wojska na terenie Guberni Lubelskiej, zgodnie z rozkazem Okręgu Wojskowego z 1892 roku, a jeśli nie, to kiedy i w jaki zostaną przygotowane z 3 stycznia 1893 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9512.

¹⁰¹⁷ Oświadczenie podpułkownika [nieczytelne] do Magistratu Lublina o odmowie przydziału kwatery z 1904 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9483.

¹⁰¹⁸ Pismo Wydziału Wojskowo-Eksploatacyjnego do Magistratu Lublina: lista zapotrzebowania na drewno opałowe dla wojska do wykonania przez Magistrat z 1 stycznia 1915 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9463.

¹⁰¹⁹ Kontrakt na dostawę materiałów (drewna, świec, oleju lampowego, słomy) dla wojska w Guberni Lubelskiej z 19 stycznia 1877 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9529.

¹⁰²⁰ Polecenie Gubernatora Lubelskiego do Magistratu o „ugoszczenie” i wypłacie diet 3 sotniom kozackim z własnego budżetu z lutego 1905 r.; Zezwolenie przez Rząd Gubernialny Lubelski Magistratowi na przeznaczenie 300 rub. na dodatkowe diety dla oficerów z kredytu na remont rzeźni (1000 rub.) z lutego 1905 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.14/5774.

¹⁰²¹ Pismo Gubernatora Lubelskiego do Magistratu Lublina o zatwierdzeniu średniej ceny referencyjnej na opał w Lublinie z 20 stycznia 1909 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9530.

¹⁰²² Raport Magistratu Lublina do Rządu Gubernialnego Lubelskiego w związku z organizacją zaopatrzenia z 4 sierpnia 1888 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9532.

¹⁰²³ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina nakazujące dostarczanie w określonych terminach sumarycznych wyników o ilości bydła i zapasów w posiadaniu ziemian i włościan z 1893 r.; Formularz do katalogowania pogłowia bydła i zapasów żywności, APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9555.

¹⁰²⁴ Pismo Naczelnika Wojskowego Powiatu Lubelskiego do Magistratu Lublina o odtransportowanie szeregowego Stanisława Kamińskiego na podwozie z Magistratu do gminy Niedzwica, z 21 lutego 1904 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9534.

pomieszczeń oddziałom przechodzącym, po wskazywanie i przygotowywanie placów ćwiczeń – do ćwiczenia strzelania, musztry, robót saperskich oraz obozów. Dla ograniczenia szkód w mieniu cywilnym Magistrat prowadził również wyceny i protokoły strat w uprawach spowodowanych zgrupowaniami i przemarszami oraz ustalał „porządek” ich szacowania i rekompensaty¹⁰²⁵.

Magistrat utrzymywał również łączność i prowadził obsługę korespondencji służbowej z wojskiem, realizował rozkazy kwaterunkowe sztabu 14 Korpusu Armijnego, który stacjonował w mieście, a w trybie nadzwyczajnym wykonywał obowiązki wynikłe z mobilizacji i wprowadzenia stanu wojennego 1905 roku. Władze miejskie prowadziły również ekspropriację gruntów „na punkty strategiczne”¹⁰²⁶ oraz wydawały bieżące decyzje o ciężarach publicznych: ustalanie porządku odbywania powinności kwaterunkowej w naturze, rozpatrywanie wniosków o jej zamianę na pieniężną, zwalnianie nowo wybudowanych domów od powinności wobec wojska, a także przekazywał władzy zwierzchniej kandydatury na członków komisji kwaterunkowej, która prowadziła kontrolę wykonania świadczeń¹⁰²⁷.

9.2. Sporządzanie list poborowych oraz czynności poborowe

Pobór do armii Imperium w Królestwie opierał się na ustawie o obowiązku służby wojskowej z 1874 r.¹⁰²⁸, która ujednoliciła zasady kwalifikacji, zwolnień i trybu sporządzania list poborowych w całym Imperium. Władze powoływały do wojska z terenu Królestwa Polskiego średnio ok. 5,5 osoby na 1000 mieszkańców, a z pozostałej części Imperium – ok. 4 na 1000. Obowiązek sporządzania „list poborowych i czynności poborowych” należał do zadań poruczonych magistratom. Listy poborowych sporządzali: w Warszawie – komisarze policji wykonawczej, w innych miastach – prezydenci i burmistrzowie, a w gminach – wójtowie. W ramach tych czynności magistrat przygotowywał listy w dwóch egzemplarzach, kompletował i weryfikował dokumenty stanu cywilnego, położenia rodzinnego i majątkowego poborowych, prowadził korespondencję oraz obsługę kancelaryjną poboru

¹⁰²⁵ Pismo Gubernatora Lubelskiego do Prezydenta Lublina zawierające polecenie o wyznaczenie urzędników i deputowanych do specjalnej komisji w celu oceny ewentualnych szkód lub zniszczeń wyrządzonych przez żołnierzy podczas manewrów z sierpnia 1901 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9550.

¹⁰²⁶ Dokumentacja o wywłaszczeniu gruntów na urządzenie punktów strategicznych, APL, AML, 35/22/0/5.3.14/5769.

¹⁰²⁷ Dokumentacja o wywłaszczeniu gruntów na urządzenie punktów strategicznych, APL, AML, 35/22/0/5.3.14/5769; Pismo Lubelskiego Rządu Gubernialnego do Magistratu Lublina zawierające zatwierdzenie osób na stanowiska w Deputacji Kwaterunkowej Miasta Lublina z marca 1887 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/10049.

¹⁰²⁸ Ukaz z 1 (13) stycznia 1874 r. Ustawa o obowiązku służby wojskowej..., s. 17 i nst.

(zawiadomienia, pokwitowania, protokoły), współdziałając z policją przy doręczeniach i wykonaniu przymusu¹⁰²⁹.

Do 1 kwietnia danego roku magistraty układały szczegółowe listy powołania dla podległego im terytorialnie rewiru. Następnie listy wywieszano lub wystawiano na okres dwóch tygodni w urzędach właściwych „do czynności zaciągu wojskowego”, a listy dotyczące poszczególnych gromad były odczytywane na zebraniach wiejskich. W tym samym trybie każdemu przysługiwało prawo zawiadomienia o opuszczeniach i omyłkach – zgłoszone najpóźniej na dwa tygodnie przed złożeniem list do urzędów. Zawiadomienia wpisywano do osobnej księgi, a urząd w ciągu 7 dni dokonywał sprawdzenia (na podstawie dokumentów, badań lub innych środków) i korygował wykryte nieścisłości¹⁰³⁰.

Po weryfikacji władze miejskie łączyły listy w ogólne listy rewirowe, a do każdej dołączały trzy wykazy: A (osoby wyznaczane do służby bez losowania na podstawie przepisów), B (osoby, które w poprzednich latach wylosowały numer i uzyskały odroczenie do najbliższego powołania) oraz C (ochotnicy w służbie oraz uczący się, którzy zgłosili wolę odbycia służby jako ochotnicy). Do 1 lipca magistraty przekazywały, za pośrednictwem władz gubernialnych do czynności zaciągu, zestawienia liczby osób wpisanych do list każdego rewiru¹⁰³¹.

Magistraty wyznaczały dni powołania w rewirach i zarządzały wezwanie wszystkich osób ujętych w listach (głównych oraz A i B), a także tych, których wiek należało ustalić „według zewnętrznej powierzchowności” (gdy brakowało dokumentów metrykalnych). Po przybyciu do rewiru urząd miejski rozpoczynał czynności właśnie od ustalenia wieku z wyglądu – decyzja zapadała większością głosów całego składu urzędu; w razie sporów sprawę rozstrzygał rząd gubernialny (z możliwością ponownej rewizji osoby). Następnie przystępowano do losowania: najpierw losowano kolejność miejscowości wchodzących do rewiru, potem – w kolejności wynikającej ze szczegółowych list – każdy powoływany wyciągał numer; za nieobecnych losowali krewni, prezes urzędu lub członkowie magistratu¹⁰³².

Po losowaniu magistrat przechodził do badania powołanych i przyjęcia do służby tych, którzy okażą się zdadni. Co istotne, urząd nie był związany opinią lekarzy, a obecne osoby mogły wnosić zarzuty przeciw uznaniu kogoś za niezdatnego, a same zarzuty

¹⁰²⁹ W. Caban, *Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego*, „Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia”, 5455, 1999/2000, s. 71.

¹⁰³⁰ Ukaz z 1 (13) stycznia 1874 r. Ustawa o obowiązku służby wojskowej..., art. 102–115.

¹⁰³¹ Ukaz z 1 (13) stycznia 1874 r. Ustawa o obowiązku służby wojskowej..., art. 127–130.

¹⁰³² Ukaz z 1 (13) stycznia 1874 r. Ustawa o obowiązku służby wojskowej..., art. 141–143.

wpisywano do protokołu. Po zakończeniu odbioru do wojsk stałych magistrat zaliczał do pospolitego ruszenia pozostałych (z wyjątkiem tych, którzy już „z wyglądu” nie nadawali się do noszenia broni). Czynności kończyło publiczne odczytanie listy przyjętych i odebranie przysięgi¹⁰³³.

W toku prac magistrat wydawał świadectwa zapisania do rewiru: dla kategorii osób wskazanych w ustawie – urzędy do czynności zaciągu (w tym miejskie), natomiast dla osób z list spisu ludności opodatkowanej lub zapisanych do gmin po spisie – urzędy miejskie. Przewidziano także środki odwoławcze: skargi na decyzje urzędów powiatowych/okręgowych/magistratów (w sprawie błędów w listach, ulg, określenia wieku, zdatności) wnosilo się do urzędu gubernialnego lub obwodowego do czynności zaciągu w terminie czterech tygodni od ogłoszenia decyzji¹⁰³⁴.

Wydatki kancelaryjne związane z działaniami władz miejskich w zakresie poruczonych czynności związanych z poborem opłacał skarb państwa¹⁰³⁵.

Magistraty były również zobowiązane do wydawania zaświadczeń o majątku w mieście do celów rekrutacji do wojska¹⁰³⁶. Przy mobilizacji magistraty również urządzały i wyposażały punkty zborne rezerwistów.

W Lublinie Magistrat wykonywał wszystkie zasadnicze czynności poborowe (spisy i korekty list, wezwania, losowanie, rewizja, protokoły, sprawozdawczość), prowadził obsługę odroczeń oraz zapewniał infrastrukturę i logistykę związaną ze stawiennictwem i ruchem poborowych, oraz rezerwistów¹⁰³⁷.

Magistrat Lublina prowadził również zaplecze logistyczne poboru. Magistrat był informowany o trasie przejścia oddziałów wojskowych podczas manewrów¹⁰³⁸, przygotowywał zaplecze materialne dla zmobilizowanych¹⁰³⁹, oraz prowadził przydział kwater dla poborowych i nowo wcielonych roczników¹⁰⁴⁰.

¹⁰³³ Ukaz z 1 (13) stycznia 1874 r. Ustawa o obowiązku służby wojskowej..., art. 150–157.

¹⁰³⁴ Ukaz z 1 (13) stycznia 1874 r. Ustawa o obowiązku służby wojskowej..., art. 98.

¹⁰³⁵ Ukaz z 1 (13) stycznia 1874 r. Ustawa o obowiązku służby wojskowej..., art. 164.

¹⁰³⁶ Ukaz Senatu z 4 (16) września 1874 r. w przedmiocie poświadczenia prawa osób do odbycia obowiązku służby wojskowej nie w tym rewirze, w którym są zapisane a w innym, ZP, t. 5, s. 143.

¹⁰³⁷ Rocznik poborowych na 1905 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9467.

¹⁰³⁸ Pismo z Kancelarii Gubernatora Lubelskiego do Prezydenta Miasta Lublina, przekazujące kopie marszrut z 1889 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9465.

¹⁰³⁹ Pismo Wicegubernatora Lubelskiego do Magistratu Lublina z poleceniem bezzwłocznego zajęcia się kwestią zakupu, na koszt miasta, naczyń dla punktu zbiorczego (na wydawanie żywności) i dostarczenia ich Naczelnikowi Wojskowemu przed mobilizacją z lutego 1887 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9466.

¹⁰⁴⁰ Pismo Gubernatora Lubelskiego do Prezydenta Lublina o zapobieganiu cholery w czasie poboru i prośba o pomoc Naczelnikowi Powiatu w znalezieniu kwater dla rekrutów z października 1908 r.; APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9469.

9.3. Utrzymanie budynków zajętych na cele wojskowe

Magistraty utrzymywały budynki zajęte na cele wojskowe jako wykonawca decyzji władz wojskowych i gubernialnych. W praktyce oznaczało to grupy obowiązków. Po pierwsze – remontowe: zapewnienie bieżących napraw, odświeżeń, sprawności pieców, stolarki, zabezpieczenia przeciwpożarowe, a także podstawowego umeblowania pomieszczeń oddanych w kwaterunek; gdy wojsko zajmowało obiekty skarbowe lub miejskie, magistrat odpowiadał za ich stan techniczny i rozliczenia remontów z kasą państwową bądź własnymi środkami miasta. Po drugie – eksploatacyjne: organizacja i ewidencja dostawy opału i światła, utrzymanie czystości, dozoru i porządku, prowadzenie magazynów, a w razie potrzeby udostępnianie dodatkowych lokali na sądy wojskowe, składy, lazarety, oddziały specjalne co przedstawiono w podrozdziale dotyczącym aprowizacji. Po trzecie – kancelaryjne: przejmowanie i zdawanie budynków (protokoły, inwentarze), zawieranie lub negocjowanie najmów na koszary i sztaby, ustalanie opłat za świadczenia kwaterunkowe, poświadczanie roszczeń jednostek oraz raportowanie do władz gubernialnych¹⁰⁴¹.

Magistrat Lublina administrował kosztami pozostającymi w jego zarządzie: przejmował i zdawał budynki miejskie i skarbowe, utrzymywał i remontował koszary¹⁰⁴², wynajmował dodatkowe nieruchomości na koszary i składy amunicji, a nawet prowadził inwestycje budowlane (np. budowę koszar dla trzech baterii artylerii¹⁰⁴³) czy zakupy dużych obiektów (np. młyn parowy na Bronowicach¹⁰⁴⁴) z przeznaczeniem na zakwaterowanie wojsk.

Magistrat przeprowadzał również remonty innych budynków zajętych na potrzeby służby porządkowej jak choćby Pałacu Potockich („Starego Kryminału”), mieszczącego zarząd naczelnika wojennego i oddział konwojowy¹⁰⁴⁵.

10. Kompetencje władz gubernialnych związane z zarządem miasta

10.1. Uwagi ogólne

Władza miejska w badanym okresie nie była samorządna, zaś magistraty były organami administracji rządowej, niskiego szczebla, podporządkowanymi władzom gubernialnym, które oddziaływały na zarząd miasta. Kompetencje władz gubernialnych

¹⁰⁴¹ M. Kulik, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856*, Warszawa, 2019, s. 147, 164–166.

¹⁰⁴² Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Prezydenta Lublina z poleceniem poprawy warunków w koszarach znajdujących się w budynku byłego klasztoru Wizytek z 1885 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9517.

¹⁰⁴³ Pismo Prezydenta Lublina do miejskiego architekta o sporządzeniu planu na budowę pomieszczeń i kwater dla koszar trzech baterii artylerii z 1896 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9523.

¹⁰⁴⁴ Protokół inspekcji z wyceną budynków z 1881 r., APL, AML, 35/22/0/5.5.4/9524.

¹⁰⁴⁵ „Kurjer”, 1909, R. 4, nr 202: „Zarząd miejski zamierza przeprowadzić restaurację budynku miejskiego Nr 349 pod nazwą „Stary Kryminał”, mieszczącego zarząd naczelnika wojennego i oddział konwojowy. Restauracja ta polegająca na wstawieniu nowych okien i drzwi, przeróbce pieców i wymalowaniu ścian i sufitów ma być wykonana w ciągu pierwszej połowy września”.

(gubernatora, wicegubernatora i rządu gubernialnego) miały charakter wielokanałowy: obejmowały kontrolę legalności i celowości działań miejskich, możliwość wstrzymywania i korygowania rozstrzygnięć, wydawanie wiążących poleceń porządkowo-administracyjnych, a także zatwierdzały kluczowe decyzje w sprawach organizacyjnych i finansowych¹⁰⁴⁶.

Wskazać należy również, że w drugiej połowie XIX wieku „nadzór” definiowano jako hierarchiczną kontrolę instancyjną sprawowaną przez organy wyższego stopnia nad organami niższymi. Jej istotą była możliwość bezpośredniej ingerencji w działalność jednostek podporządkowanych, z użyciem środków władczych (uchylenie lub zmiana aktów, zawieszenie ich wykonania, wydawanie wiążących poleceń, zastępcze wykonanie). Taki model określa się jako nadzór kierowniczy. „Kontrola” oznaczała natomiast rozstrzyganie sporów administracyjnych w trybie sądowym, a więc zewnętrzną weryfikację legalności działań administracji przez organ niepozostający w stosunku hierarchicznego podporządkowania (kontrola sądowo-administracyjna). W tym ujęciu utrwała się rozróżnienie funkcjonalne: nadzór ma charakter wewnętrzny i organizacyjny (instrument kierowania administracją w ramach struktury), podczas gdy kontrola ma charakter zewnętrzny (instrument oceny zgodności z prawem). W Królestwie Polskim, nadzór nad magistratami miejskimi sprawował zarząd gubernialny, zaś w pozostałej części Imperium, Gubernialne Urzędy do Spraw Miejskich¹⁰⁴⁷.

10.2. Gubernator

W 1866 roku w Królestwie została wprowadzona ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym¹⁰⁴⁸. Gubernator, jako zwierzchnik administracji gubernialnej przewodniczył rządowi gubernialnemu i przesądzał o nadaniu sprawie biegu, a w wypadkach wątpliwych – o kierunku rozstrzygnięcia. W relacji z magistratem dysponował kompetencją wstrzymania wykonania uchwał i czynności miejskich, żądania ich zbadania co do zgodności z prawem¹⁰⁴⁹.

Istotnym obszarem działania gubernatora było zatwierdzenia decyzji władz miejskich w sprawach gospodarki miejskiej. Decyzje dotyczące projektów budżetów i ich zmian, taryf i regulaminów, kontraktów i koncesji, czynności na majątku komunalnym (zbycia, zamiany, obciążenia), rozporządzeń leśnych, a także wywłaszczeń i nabywania nieruchomości do ustawowych progów należały do gubernatora¹⁰⁵⁰. Czynności techniczne – opinie, projekty rezolucji – przygotowywali radcy i asesory rządu gubernialnego, natomiast to rezolucja

¹⁰⁴⁶ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 230–239.

¹⁰⁴⁷ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 255–260.

¹⁰⁴⁸ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., s. 119–187.

¹⁰⁴⁹ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 248–250.

¹⁰⁵⁰ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., art. 20.

gubernatora sankcjonowała bądź blokowała rozstrzygnięcia (np. zatwierdzenia warunkowego, uchylenia lub odesłania do uzupełnienia). Do kompetencji gubernatora należało również mianowanie, przenoszenie i zwalnianie urzędników miejskich aż do klasy VII włącznie¹⁰⁵¹. Magistrat przedstawiał gubernatorowi kandydatów, a ten mógł zaaprobować (zatwierdzić)¹⁰⁵² lub odmówić¹⁰⁵³, zażądać przedstawienia innej osoby, polecić czasowe powierzenie obowiązków do czasu ostatecznego rozstrzygnięcia, a w razie uchybień zastosować środki dyscyplinarne (zawieszenie, dochodzenie, wnioski o usunięcie). Formalnie wiele z tych działań przechodziło przez właściwy wydział rządu gubernialnego, jednak ciężar decyzyjny i odpowiedzialność za kierunek rozstrzygnięcia spoczywały na gubernatorze¹⁰⁵⁴.

Gubernator przewodził obiegowi informacji i kontroli finansowej. Żądał sprawozdań i statystyk, rozstrzygał uwagi władz kontrolujących rachunki miejskie, reagował na niedobory i defekty, a w granicach określonych progów zatwierdzał (bądź odmawiał) umorzenia oraz decyzje dotyczące kas leśnych i komunalnych; od jego rezolucji zależały również dopuszczalność i warunki zaciągania zobowiązań komunalnych. Proceduralnie łańcuch spraw wiódł od magistratu, nierzadko przez naczelnika powiatu, do kancelarii gubernatora i z powrotem. Nawet gdy analiza merytoryczna zapadała w wydziale rządu gubernialnego, ostateczny ton decyzji – zatwierdzić, wstrzymać, odesłać, polecić wykonanie – należał do gubernatora¹⁰⁵⁵.

10.3. Wicegubernator

Wicegubernator był drugim – po gubernatorze – urzędnikiem w hierarchii administracji gubernialnej Królestwa Polskiego. Pełnił funkcję najbliższego zastępcy gubernatora, przewodniczył posiedzeniom rządu gubernialnego w jego nieobecności, czuwał nad biegiem spraw w kancelarii oraz nad wykonaniem rozporządzeń i decyzji zapadłych w pionie gubernatorskim. Do jego stałych zadań należała koordynacja pracy wydziałów, nadzór nad dyscypliną urzędniczą i finansami administracji terenowej, a w relacjach z magistratem –

¹⁰⁵¹ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. o zarządzie gubernialnym..., art. 16.

¹⁰⁵² Zatwierdzenie na stanowisko archiwisty Seweryna Cekańskiego na podstawie zarządzenia Gubernatora Lubelskiego z 18 lutego 1871 r., np. APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/21.

¹⁰⁵³ Pismo Gubernatora Lubelskiego do Magistratu Lublina o braku możliwości dopuszczenia Feliksa Kluszewskiego do pełnienia obowiązków technicznego nadzoru przy budowie kościoła w Lublinie z uwagi na brak formalnego wykształcenia, w związku z tym, jego kandydatura zostaje oddalona, z 23 marca 1866 r., APL, AML, 35/22/0/4.1.2.2/271.

¹⁰⁵⁴ B. Markowski, *op. cit.*, s. 185; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 248–252.

¹⁰⁵⁵ „Kurjer”, 1908, R. 3, nr 227: „Ulica Kapucyńska. Do wiadomości p. gubernatora doszło, że sprawa przeróbki ul. Kapucyńskiej wywołuje z różnych stron niezadowolenie. Wobec tego gubernator zaproponował magistratowi ponowne rozpatrzenie tej sprawy z powołaniem do narad, prócz radnych, wszystkich właścicieli domów przy wspomnianej ulicy, inżynierów, przedstawiciela policji i przedstawicieli prasy miejscowej”; G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 248–252; C. Gąska, *Kancelaria gubernatora plockiego i rząd gubernialny plocki lata (1867-1915)*, „Źródła Płockie”, 1976, nr 2/85, s. 21.

adresowanie wiążących dyspozycji oraz monitorowanie ich realizacji w trybie bieżącego nadzoru¹⁰⁵⁶.

Wicegubernator posiadał szereg kompetencji w sprawach miejskich. Wicegubernator sprawował hierarchiczny nadzór finansowo-administracyjny: wydawał rozporządzenia wynikające z uwag organów kontrolujących rachunkowość miejską, wzywając magistraty do usunięcia stwierdzonych nieprawidłowości i wdrożenia zaleceń pokontrolnych¹⁰⁵⁷. Czuwał nad kontrolą funduszy pożyczkowych, kapitałów kas miejskich, remanentów majątku oraz kaucji urzędników i przedsiębiorców, a także nad gospodarowaniem wyspecjalizowanymi funduszami, w tym funduszem fabryczno-żelaznym i fabryczno-skarbowym¹⁰⁵⁸. Do jego kompetencji należało ponadto rozstrzyganie w sprawach byłych urzędników miejskich pobierających pensje nie z funduszy emerytalnych, lecz bezpośrednio z kas miejskich, z uwzględnieniem podstaw i wysokości świadczeń¹⁰⁵⁹. Wicegubernator wydawał rozporządzenia dotyczące środków zabranych z kas miejskich, pozostających pod bezpośrednim nadzorem gubernatora¹⁰⁶⁰.

W praktyce kancelaryjnej jego rola przejawiała się w bezpośrednim adresowaniu do władz miejskich wiążących dyspozycji porządkowo-administracyjnych oraz w egzekwowaniu wykonania już zapadłych decyzji. W 1873 roku, wicegubernator lubelski nakazał Magistratowi bezzwłoczne usunięcie utrudnienia w ruchu, w postaci stosu drewna, na Kalinowszczyźnie¹⁰⁶¹. Również wicegubernator wzywał magistrat do przeprowadzenia dochodzenia w sprawie nadużycia funkcjonariusza policji i do przedstawienia opinii co do jego dalszej przydatności do służby¹⁰⁶².

Wicegubernator przekazywał magistratowi polecenia co do niezwłocznego przystąpienia do realizacji zadań, a w sprawach strukturalnych i finansowych kierował wykonaniem ustaleń rządowo-gubernialnych przez właściwe wydziały i kancelarie. W korespondencji pomiędzy wicegubernatorem lubelskim a Magistratem dotyczącej utrzymania istniejącego porządku organizacyjnego i centralizacji ewidencji oraz księgowości po stronie urzędu gubernialnego, wskazano na prowadzenie rejestru urzędników i czynności

¹⁰⁵⁶ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 252.

¹⁰⁵⁷ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 27 II a.

¹⁰⁵⁸ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 27 II b.

¹⁰⁵⁹ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 27 II c.

¹⁰⁶⁰ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 27 II d; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 233.

¹⁰⁶¹ Pismo Wicegubernatora Lubelskiego do Magistratu Lublina o przyspieszeniu wykonania polecenia usunięcia utrudnienia w ruchu z 13 (25) października 1873 r., APL, AML, 35/22/0/4.1.2.3/448.

¹⁰⁶² Pismo Wicegubernatora Lubelskiego do Magistratu Lublina o przesłanie wyjaśnień w sprawie skargi wniesionej przez mieszczanina (...), o ustalenie, czy zarzuty są zasadne, z października 1873 r., APL, AML, 35/22/0/4.1.2.3/448.

majątkowo-rachunkowych które przekazano kancelarii gubernialnej, a czynności te były następnie egzekwowane wobec Magistratu w trybie poleceń¹⁰⁶³.

10.4. Rząd Gubernialny

Jak już wspomniane, kolegialnym organem decyzyjnym w guberni był rząd gubernialny. Rząd składał się z gubernatora, wicegubernatora oraz radców i asesorów kierujących wydziałami¹⁰⁶⁴. W posiedzeniach brali udział również naczelnik dykcji szkolnej, kasjer gubernialny, gubernialny inspektor lekarski i gubernialny inżynier¹⁰⁶⁵. Gros pracy związanej z „urządzeniem i gospodarstwem miast” wykonywany był w Wydziale Administracyjnym Rządu Gubernialnego¹⁰⁶⁶, gdzie prowadzono listę stanu służby urzędników zatrudnionych w magistracie podległym danemu rządowi gubernialnemu oraz kontrola kas miejskich¹⁰⁶⁷.

W zakresie kompetencji rządu gubernialnego dotyczących miast, rząd gubernialny zatwierdzał licytację i umowy magistratów zawierane powyżej 5000 rub.¹⁰⁶⁸. W aktach Lubelskiego Rządu Gubernialnego potwierdzono zarówno przekazanie prowadzenia rejestru urzędników do kancelarii urzędu gubernialnego, jak i sprawowanie nadzoru nad księgowością Magistratu¹⁰⁶⁹; decyzje te zapadały wprost w Wydziale Administracyjnym i były egzekwowane w trybie „do wiadomości i wykonania” przez Magistrat¹⁰⁷⁰. Najdalej idące kompetencje rządu gubernialnego dotyczyły jednak finansów miejskich i obrotu kapitałami. Organ ten uzyskiwał ostateczne prawo rozstrzygania o udzielaniu pożyczek z kapitałów i remanentów miejskich oraz z funduszy kaucyjnych zarówno osobom prywatnym, jak i innym miastom, w szczególności na cele budowlane i melioracyjne¹⁰⁷¹. Oznaczało to, że decyzja o wykorzystaniu zasobów finansowych miasta w formie pożyczki – a więc o obciążeniu płynności i ryzyku kredytowym – była wprost podporządkowana rozstrzygnięciu gubernialnemu. Co więcej, rząd gubernialny dysponował instrumentami wykonawczymi dla tych decyzji: miał oznaczać środki ściągania udzielonych pożyczek „drogą administracyjną”, a w razie potrzeby również drogą sądową¹⁰⁷². Tym samym łączył kompetencję do

¹⁰⁶³ Pismo Rządu Gubernialnego do Magistratu Lublina dotyczącego kompetencji Magistratu, z 4 stycznia 1870 r., APL, AML, 35/22/0/4.1.2.3/448; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 235.

¹⁰⁶⁴ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 30.

¹⁰⁶⁵ G. Smyk, *Administracja publiczna...*, s. 254.

¹⁰⁶⁶ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 56.

¹⁰⁶⁷ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 72.

¹⁰⁶⁸ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 34 I c.

¹⁰⁶⁹ Pismo Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Magistratu Lublina o przejęciu rejestru urzędników miejskich przez Kancelarię Rządu Gubernialnego z 8 (20) lipca 1870 r., APL, AML, 35/22/0/4.1.2.3/448.

¹⁰⁷⁰ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, s. 235.

¹⁰⁷¹ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 34 II b.

¹⁰⁷² Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 35 a.

podejmowania decyzji kredytowej z kompetencją do egzekwowania jej skutków, a więc do uruchamiania aparatu przymusu administracyjnego i inicjowania postępowań sądowych. Uzupełnieniem powyższego były dalsze kompetencje dotyczące obsługi kapitałów zdeponowanych w banku: zatwierdzanie corocznych obliczeń procentów przypadających od miejskich i podobnych kapitałów, co wiązało się z kontrolą poprawności rozliczeń i dochodów finansowych miasta¹⁰⁷³. Przepisy przewidują również ingerencję w zarząd nieruchomościami przejmowanymi z powodu niespłacenia pożyczek, co wskazuje, że rząd gubernialny pełnił rolę organu zarządzającego aktywami „zabezpieczającymi” wierzytelności, a więc ingerował w sferę majątkową miasta w następstwie operacji kredytowych¹⁰⁷⁴.

Rozbudowany katalog kompetencji dotyczył również planowania i gospodarki przestrzennej oraz realizacji inwestycji miejskich. Rząd gubernialny rozpatrywał sprawy wyznaczania miejsc pod budowę fabryczne¹⁰⁷⁵, a także ostatecznie decydował o nabywaniu gruntów potrzebnych na urządzenie ulic i placów miejskich przy ustawowo wyznaczonym progu wydatków¹⁰⁷⁶. Realizacja planów regulacyjnych – czyli kluczowych działań urbanistycznych – była włączona w system zatwierdzeń, w którym organ gubernialny kontrolował zarówno zasadność, jak i koszt decyzji majątkowych miasta. W podobnym duchu ujęto kompetencje dotyczące „melioracji po miastach”: rząd gubernialny ostatecznie rozstrzygał o wydatkach z kas miejskich na cele melioracyjne do określonego rocznego limitu, co pozwalało mu kształtować priorytety inwestycyjne w sferze infrastruktury¹⁰⁷⁷.

Szczególnie wyeksponowane są kompetencje rządu gubernialnego w zakresie gospodarki leśnej miast. Zatwierdzał on miejskie etaty leśne bez ograniczenia sumy oraz mógł upoważniać do wydatków z funduszków leśnych niewskazanych w etatach na budowę i ulepszenia w lasach w granicach rocznego limitu. Ponadto upoważniał do wyrębu i sprzedaży suszu, a w określonych sytuacjach kierował przedstawienia do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Rząd gubernialny pełnił rolę zasadniczego regulatora komunalnej gospodarki leśnej, obejmującej zarówno planowanie finansowe (etaty), jak i zarządzanie zasobem (wyręby, sprzedaż) oraz nadzór nad działaniami nadzwyczajnymi związanymi ze szkodami pożarowymi lub biologicznymi¹⁰⁷⁸.

Odrębną grupę stanowią kompetencje związane z dochodami publicznymi i umarzaniem należności. Rząd gubernialny mógł umarzać zobowiązania miasta do

¹⁰⁷³ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 35 a i b.

¹⁰⁷⁴ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 35 c.

¹⁰⁷⁵ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 34 II c.

¹⁰⁷⁶ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 34 II d.

¹⁰⁷⁷ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 34 II m.

¹⁰⁷⁸ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 34 II f, g, h.

określonych progów kwotowych w ściśle wskazanych wypadkach (np. opłaty niewłaściwie nałożone, ustanie przedmiotu dochodu z przyczyn niezależnych od zobowiązanego, śmierć dłużnika i brak majątku)¹⁰⁷⁹. W innych sytuacjach umorzeniowych miał obowiązek przedstawienia sprawy do władzy wyższej. W konsekwencji, Magistrat nie dysponował swobodą samodzielnego umarzania należności.

Przepisy przyznają rządowi gubernalnemu szerokie kompetencje w zakresie rozporządzania majątkiem komunalnym, zwłaszcza poprzez sprzedaż w trybie publicznej licytacji. Organ ten decydował o sprzedaży zbędnych nieruchomości i ruchomości miejskich do wskazanych progów wartości, zatwierdzał licytacje w granicach ogólnych zasad zatwierdzania oraz pozostawiał sobie ostateczne zawieranie i potwierdzanie kontraktów sprzedaży własności miejskiej na podstawie wcześniej przyjętych warunków¹⁰⁸⁰. Oznaczało to, że rząd gubernalny kontrolował nie tylko samą decyzję o sprzedaży, lecz także jej tryb, wynik oraz umowę, co w praktyce wyłączało możliwość dysponowania majątkiem przez magistrat bez gubernialnej akceptacji. Rząd gubernalny posiadał ponadto kompetencje w przedmiotach wywłaszczenia posiadłości miejskich oraz nabywania dla miasta nieruchomości do określonej kwoty. Jest to element szczególnie znaczący, gdyż dotyczy zarówno ochrony własności miejskiej (w razie wywłaszczenia), jak i aktywnej polityki majątkowej miasta, a więc obszarów, które bezpośrednio determinowały zdolność realizacji przedsięwzięć komunalnych. Zaznaczyć należy również, że modernizacja ulic miejskich i finansowanie tego celu pozostawało w gestii Magistratu, to Rząd Gubernalny Lubelski finalnie zatwierdził wybór wykonawcy i zawierał z nim kontrakt, pozostawiając Magistratowi nadzór i monitorowanie faktycznego przebiegu prac wykonawczych na miejscu¹⁰⁸¹.

Rząd gubernalny kierował do magistratów wezwania publikowane w dziennikach urzędowych: zobowiązywał do ścisłego wykonywania procedur (np. przy „niezwykłych zgonach”)¹⁰⁸², regulował tryb i warunki przetargów (wadium, forma ofert, depozyty, język i terminy), wyznaczał miejsce i sposób przeprowadzania licytacji oraz nakazywał ogłaszanie przedsięwzięć w salach urzędu miejskiego¹⁰⁸³.

¹⁰⁷⁹ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernalnym..., art. 34 II i.

¹⁰⁸⁰ Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernalnym..., art. 34 II k.

¹⁰⁸¹ Umowa na wykonanie prac związanych z rozszerzeniem przejezdnej części ulicy Zamojskiej w Lublinie z 17 maja 1900 r., APL, AML, 35/22/0/5.3.38/6389.

¹⁰⁸² Wiadomości Gubernialne z 4 (14 maja) 1867 r.: „(...) niektórzy Wójci Gmin i Magistraty Miast nadsyłają trupów niezwykłą śmiercią zmarłych wprost do Sądu, (...), Rząd Gubernalny wyraźnie poleca Prezydentom i Burmistrzom miast (...), aby do przepisów stosowali się i pod odpowiedzialnością przestrzegali, iżby podobne zboczenia od takowych nie miały miejsca”.

¹⁰⁸³ „Dziennik Urzędowy Guberni Lubelskiej” z 10 (22) lipca 1867 r.: „Rząd Gubernalny Lubelski, Wydział Wojskowo-Policyjny, podaje do publicznej wiadomości, że w dniu 3 lipca r.b. o godzinie 4 w południe w Sali

Rząd gubernialny rozstrzygał także o wystąpieniu Prokuratorii w imieniu miast i o dalszym toku spraw spornych, wyznaczał obrońców sądowych miast, zatwierdzał układy polubowne i przedstawiał do zatwierdzenia przez ministra zapisy warunkowe, wyznaczał terminy jarmarków i targów, kierował wnioskami o ustanowienie bądź zniesienie poborów miejskich, zarządzał pomiary miast i sporządzanie planów oraz rejestrów pomiarowych, wyznaczał wsparcia z kas miejskich dla szkół elementarnych oraz komunikował sprawy likwidacyjne dotyczące dóbr związanych z miastami do właściwych władz włościańskich¹⁰⁸⁴.

Wreszcie, o specyfice relacji rządu gubernialnego i magistratu decydował sam obieg spraw. Korespondencja i decyzje rządu gubernialnego trafiały do magistratu kanałem bezpośrednim. Sprawy były prowadzone przez wydziały urzędu gubernialnego (administracyjny, wojskowo-policyjny i inne), a następnie domykane formalnie w kancelarii poprzez „do wiadomości i wykonania”, wraz z terminami i obowiązkiem zwrotnego sprawozdania. W zachowanych aktach znajdują się zarówno generalne dyspozycje reorganizacyjne (np. likwidacja dawnego porządku organizacyjnego i przejęcie czynności majątkowo-rachunkowych przez kancelarię gubernialną), jak i polecenia doraźne w sprawach porządku i bezpieczeństwa¹⁰⁸⁵.

posiedzeń Magistratu Miasta Lublina odbywać się będzie przez opieczętowanie deklaracji licytacyjnej na enterperkę czyszczenia kloak w Więzieniu Lubelskim (....)”

¹⁰⁸⁴ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego*..., s. 235–236.

¹⁰⁸⁵ „Dziennik Urzędowy Guberni Lubelskiej” z 18 lutego (2 marca) 1867 r.: „Rząd Gubernialny wzywa Wójtów Gmin i Magistraty Miast, aby w obrębie swej administracji zarządzili ściśle śledzenie funduszy i majątku osób i o skutku (...) donieśli”

Zakończenie

Dnia 31 lipca 1914 roku, lubelskie gazety opublikowały obwieszczenie o mobilizacji, a na ulicach rozwieszono plakaty mobilizacyjne; w całym Królestwie Polskim wprowadzono stan wojenny¹⁰⁸⁶.

Gubernia lubelska – z uwagi na położenie na styku granicy austriackiej i rosyjskiej – została potraktowana jako szczególnie narażona na działania wojenne, co znalazło odbicie w planach ewakuacyjnych także dla administracji ogólnej szczebla gubernialnego i powiatowego. Na poziomie miasta Lublina oznaczało to, że Magistrat – obok gubernatora i wojskowego dowództwa okręgu – musiał przygotowywać się do funkcjonowania w warunkach możliwej szybkiej ewakuacji, przy równoczesnym wykonywaniu bieżących zadań policyjnych, porządkowych i zaopatrzeniowych. Pierwszą bezpośrednią konsekwencją wojny dla życia gospodarczego Lublina było zamykanie fabryk i zakładów przemysłowych oraz gwałtowny wzrost bezrobocia wśród robotników miejskich. Działania wojenne doprowadziły do niemal całkowitego sparaliżowania życia gospodarczego Lublina. W piśmie z 20 lipca (2 sierpnia) 1914 r. do gubernatora lubelskiego inicjatorzy powołania Lubelskiego Miejskiego Komitetu Obywatelskiego dla pozbawionych pracy skutkiem wojny – Leon Przanowski i adwokat Roman Zaremba – wskazywali wprost, że „w mieście Lublinie fabryki zostały zamknięte”, co doprowadziło do „pokażnej liczby robotników bez pracy i bez środków do życia”, wymagającej zorganizowanej pomocy¹⁰⁸⁷.

Z ich inicjatywy i z wyraźnym udziałem władz miejskich doszło 4 sierpnia 1914 r. do zebrania obywateli Lublina pod przewodnictwem prezydenta miasta Aleksandra Korsaka, na którym ukonstytuował się Lubelski Miejski Komitet Obywatelski. W jego skład weszli przedstawiciele przemysłowców, finansjery, ziemiaństwa, inteligencji, kupców, kleru różnych wyznań oraz reprezentanci robotników; Zarząd Komitetu, kierowany przez L. Przanowskiego, pełnił funkcję organu wykonawczego i oficjalnego reprezentanta komitetu wobec władz rosyjskich, w tym Magistratu¹⁰⁸⁸.

Powołanie komitetu było odpowiedzią na strukturalną niewydolność administracji do prowadzenia szerokiej akcji opiekuńczej w warunkach wojennych. Komitet – formalnie działający pod auspicjami gubernatora i przy czynnym współudziale prezydenta miasta – miał

¹⁰⁸⁶ J. Lewandowski, *Rola Lublina w dziele odzyskania niepodległości 1914–1918*, w: *Lublin. 700 lat dziejów miasta*, red. G. Figiel, R. Szczygieł, W. Śladkowski, Lublin 2017, s. 205.

¹⁰⁸⁷ M. Korzeniowski, *Lubelski Miejski Komitet Obywatelski w latach 1914–1915*, „Rocznik Lubelski” 31–32, s. 161–168.

¹⁰⁸⁸ *Ibidem*, s. 162–163.

zapewniać pomoc bezrobotnym i rodzinom zmobilizowanych rezerwistów, niezależnie od wyznania. Przyjęte „zasadnicze instrukcje” przyznawały mu prawo gromadzenia środków pieniężnych i w naturze, prowadzenia rachunkowości, rozdziału pomocy oraz tworzenia wyspecjalizowanych komisji. W praktyce komitet już od sierpnia 1914 r. organizował nie tylko doraźne wsparcie finansowe, ale także pośrednictwo pracy, system bonów na chleb, tanie jadłodajnie i noclegownie dla najuboższych. Lubelski Miejski Komitet Obywatelski w zasadzie pełnił funkcję nieoficjalnego, lecz pierwszego od czasów Rady Miejskiej reform Wielopolskiego „organu” samorządowego w mieście¹⁰⁸⁹.

Równolegle do tych procesów Lublin i Lubelszczyzna stały się bezpośrednim zapleczem frontu. W sierpniu 1914 r. na południowy zachód od Lublina rozegrała się pierwsza bitwa pod Kraśnikiem (23–25 sierpnia), w której armia austro-węgierska odniosła jedno z pierwszych zwycięstw nad wojskami rosyjskimi. Pokonana 4 armia rosyjska cofnęła się w kierunku Lublina, podejmując działania obronne m.in. w rejonie Niedrzwicy; 2 września 1914 r. linia frontu biegła wówczas na zachód od miasta, między Kraśnikiem, Urzędowem, Annopolem i Kamieniem. Chociaż ostatecznie front ustabilizował się na południowych obrzeżach Lubelszczyzny, a Lublin nie stał się wówczas areną bezpośrednich walk ulicznych, obecność znacznych sił wojskowych oznaczała konieczność stałego zakwaterowania oddziałów, dostaw żywności, furażu i materiałów dla armii oraz znoszenia rekwizycji i obowiązkowych dostaw ze strony ludności cywilnej. Miasto przekształciło się w centrum logistyczne dla maszerującej na zachód armii Imperium: budynki miejskie z dotychczasowej funkcji przekształcono na sztaby, baraki i magazyny¹⁰⁹⁰.

Wiosną 1915 roku zapadła decyzja o formalnym wprowadzeniu samorządu miejskiego w Królestwie Polskim według wzoru znanego już w Imperium: z radą miejską jako organem uchwałodawczym i magistratem jako organem wykonawczym pozostającym jednak pod ścisłym nadzorem administracji rządowej¹⁰⁹¹. W praktyce oznaczałoby to istotną, choć ograniczoną, zmianę pozycji ustrojowej miejskich magistratów.

Upragniony przez obywateli Królestwa samorząd, nie zdążył się zebrać. Reforma ta nie weszła w życie z przyczyn zarówno politycznych, jak i wojennych. Wcześniejsze prace nad miejską reformą ustrojową (projekt Suligowskiego z 1906 r., rządowy projekt z 1910 r.) ugrzęzły w sporach narodowościowych i politycznych wokół kształtu prawa wyborczego i reprezentacji społeczności żydowskiej w radach miejskich, a już w chwili wydawania decyzji

¹⁰⁸⁹ M. Korzeniowski, *Lubelski Miejski Komitet...*, s. 174.

¹⁰⁹⁰ W. Śladkowski, *Lublin w przededniu niepodległości*, „Bibliotekarz Lubelski” 2020, t. 63, s. 15.

¹⁰⁹¹ Prawo o samorządzie miast w Królestwie Polskiem oraz statut miejski z roku 1892 w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego, Warszawa, 1915 r.

z marca i kwietnia 1915 r. Królestwo Polskie znajdowało się w bezpośredniej strefie działań wojennych. Rozpoczęte więc przygotowania do powołania samorządu nie zdołano doprowadzić do etapu wyborów rad miejskich i wejścia statutu miejskiego w życie¹⁰⁹². W rezultacie, mimo formalnych uchwał Rady Ministrów i okólników ministerialnych, projektowana „ustawa samorządowa” pozostała jedynie niespełnioną zapowiedzią.

Po przełamaniu frontu pod Gorlicami w maju 1915 r., wojska państw centralnych ruszyły w ofensywie na północ i wschód, spychając armie rosyjskie z ziem polskich. Lubelszczyzna stała się ponownie obszarem intensywnych działań zbrojnych – tym razem w bezpośrednim sąsiedztwie miasta. Latem 1915 roku po tzw. drugiej bitwie kraśnickiej, 4 Armia rosyjska rozpoczęła odwrót na północ, prowadząc działania opóźniające marsz wojsk austro-węgierskich w kierunku Lublina¹⁰⁹³.

W samym mieście trwała równocześnie intensywna ewakuacja władz, demontaż i wywóz wyposażenia fabryk oraz wywóz mienia publicznego i prywatnego. Z samego rana, 30 lipca 1915 r. Lublin opuścił gubernator Illia Iwanowicz Stierligow; wycofujące się oddziały saperów rosyjskich podpaliły gmach poczty i ścięły słupy telegraficzne przy Krakowskim Przedmieściu, pozbawiając miasto łączności¹⁰⁹⁴.

Tuż po południu, 30 lipca 1915 roku, na Krakowskie Przedmieście wjechali polscy ułani z 1 Pułk Ułanów Legionów Polskich¹⁰⁹⁵. Mieszkańców miasta ogarnęła euforia, a

¹⁰⁹² „Nowa Gazeta” Warszawa, 21 maja 1915 r.: „Przygotowania do samorządu. Podajemy, nadesłany nam za pośrednictwem Biura Pracy Społecznej, przekład odezwy w przedmiocie przygotowań do samorządu, jaką gen.-gubernator warszawski otrzymał z ministerium spraw wewnętrznych. Odezwa, datowana 16 (29) kwietnia r. b. nr. 2620, brzmi, jak następuje: „Dział I Najwyżej zatwierdzonej 17 (30) marca 1915 roku uchwały Rady ministrów stanowi, iż Najwyżej zatwierdzony 11 (23) czerwca 1892 roku statut miejski, wraz z późniejszymi tegoż statutu zmianami i uzupełnieniami, rozciąga się na miasta w guberniach Królestwa Polskiego. Przystępując do wykonania tej reformy oraz kierując się art. 1 dołączonych do rzeczony uchwały Rady ministrów „Przepisów o wprowadzeniu statutu miejskiego do miast gubernii Królestwa Polskiego“, który zarządzenia ogólne w przedmiocie wprowadzenia statutu miejskiego zlecił ministerowi spraw wewnętrznych, a nadto zaznaczając, że Rada miejska powinna być utworzona w Warszawie, nie później, niż 1 (14) stycznia 1916 roku, a w innych miastach w terminach, określonych po porozumieniu się ministra spraw wewnętrznych z generał-gubernatorem warszawskim, mam zaszczyt najuprzejmiej prosić Waszą Ekscelencyę o zarządzenie, iżby Magistrat m. Warszawy niezwłocznie obrał dwóch obywateli miejskich do składu „rady miejskiej“ dla obowiązkowego spisu praw miejskich oraz iżby, po obraniu rzeczonych osób, zaraz się rozpoczęły czynności urzędu”.

¹⁰⁹³ S. Gołub, K. Kuźniarska, M. Mąka, *Nieznani żołnierze rosyjscy polegli podczas I wojny światowej w Wólce Czulezyckiej, gmina Chełm. Studium archeologiczno-historyczno-antropologiczne*, „Rocznik Chełmski” t. 22, Chełm 2018, s. 11–12.

¹⁰⁹⁴ M. Korzeniowski, *Wojna na Lubelszczyźnie w latach 1914-1915 w świetle wspomnień*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” VIII/2 2017, s. 18–19.

¹⁰⁹⁵ J. Czechowicz, *O mieście rodzinnym Lublinie*, [w:] Koń rydzy, utwory prozą, red. T. Kłak, Lublin 1990, s. 235: „Pamiętam też Lublin późniejszy, w chmurach i dymie, w wybuchach niszczących tory kolejowe i mosty, miasto wyzwajające się, miasto 1915 roku. Koło południa matka moja modliła się, siostra starsza szyła coś na maszynie, brat leżał w łóżku, niezdrowy jakiś, zgorączkowany. Wybiegłem na ulicę i trafilem wprost na tę chwilę, gdy pierwsza czwórka Beliniaków z karabinkami gotowymi do strzału wjeżdżała do Lublina. Pędem zawróciłem do domu, trzasnąłem drzwiami i krzyknąłem: Polacy! A potem wraz z tłumami, które wyległy na ulicę płacząc i śpiewając, znaleźliśmy się wszyscy pod bastionami Krakowskiej Bramy, gdzie trębacz beliniacki odegrał Boże coś Polskę...”

ochotnicy zgłaszali się do Legionów, mieszkańcy częstowali żołnierzy prowiantem i alkoholem oraz śpiewano patriotyczne pieśni¹⁰⁹⁶.

Ponad wiek funkcjonowania rosyjskiej administracji w Lublinie zakończył się wraz z ostatnią zdjętą tablicą zawierającą napisy w języku rosyjskim w grudniu 1915 roku¹⁰⁹⁷.

W okresie objętym badaniami, a więc od 1864 roku do 1915 roku, nie nastąpiła pełna unifikacja zarządu cywilnego miasta Lublina z systemem organów administracji terytorialnej funkcjonującym w Imperium Rosyjskim. Poza wprowadzonymi zmianami o charakterze nomenklaturowym, reorganizacja administracji w Królestwie w badanym okresie doprowadziła do powstania systemu hybrydowego, w którym rosyjski model administracji publicznej połączył się z instytucjami Królestwa z doby przedpowstaniowej.

Podstawy prawne organizacji i funkcjonowania miasta Lublina doby popowstaniowej stanowiły w zdecydowanej większości akty prawne ustanowione przed rokiem 1863. Postanowienie z 3 (16) lutego 1816 r. stanowiło pierwszy akt prawny odnoszący się do organizacji władz miejskich w Królestwie, zaś 18 (30) maja 1818 r. Józef Zajączek wydał postanowienie o wprowadzeniu urzędów municypalnych w miastach Królestwa¹⁰⁹⁸. W 1842 roku urzędy municypalne nazwano magistratami¹⁰⁹⁹. Dopiero reformy Wielopolskiego przyniosły – na krótko – namiastkę samorządu miastom: w 1861 roku utworzono rady miejskie, a magistraty miejskie stały się ich organami wykonawczymi¹¹⁰⁰. W 1863 roku, rady miejskie zniesiono, a ich kompetencje przejęły w całości magistraty¹¹⁰¹. Do końca badanego okresu, powyższe akty prawne były podstawą działalności władz miejskich w Królestwie Polskim, pomimo projektów i postulatów zmiany tego stanu rzeczy.

Władze Lublina po powstaniu styczniowym utraciły charakter jednostek samorządu terytorialnego i definitywnie stały się organami rządowej administracji zespolonej. Magistraty, po likwidacji rad miejskich, stały się całkowicie organami administracji rządowej, niskiego szczebla, podporządkowanymi władzom gubernialnym,

¹⁰⁹⁶ J. Lewandowski, *Rola Lublina...*, s. 209.

¹⁰⁹⁷ *Ibidem*, s. 211.

¹⁰⁹⁸ Postanowienie Namiestnika z 22 stycznia (3 lutego) 1816 r. o organizacji władz administracyjnych Królestwa Polskiego..., s. 61–63, art. 68–75; Postanowienie Namiestnika z 18 (30) maja 1818 r. o wprowadzeniu urzędów municypalnych w miastach Królestwa Polskiego..., s. 25–33, art. 1–15.

¹⁰⁹⁹ Ukaz z 29 września (11 października) 1842 r. o zmianie dotychczasowych nazw obwodów, powiatów i urzędów municypalnych..., s. 283, art. 4.

¹¹⁰⁰ Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich..., s. 329–363, art. 1–37.

¹¹⁰¹ Postanowienie Rady Administracyjnej z 18 (30) czerwca 1863 r. o zniesieniu rad miejskich w miastach Królestwa Polskiego..., s. 169–171.

które oddziaływały na zarząd miasta. To do władz gubernialnych należało ostatnie słowo w wielu sprawach, w tym inwestycyjnych i budżetowych oraz miały prawo kontrolować i wydawać polecenia. Magistrat Lublina realizował zadania zarówno z zakresu gospodarki komunalnej, jak i spraw miejskich, ale również zadania państwowe: m.in. paszportowe, rejestrowe czy ewidencyjne. Odmienne niż miało to miejsce w wewnętrznych guberniach Imperium, gdzie władze miejskie, mające samorządowy charakter, realizowały zadania własne i zadania zlecone, w Królestwie taki podział nie funkcjonował, z uwagi na charakter magistratów jako najniższych organów administracji rządowej w terenie. Na samorząd przyszło mieszkańcom Lublina czekać do sierpnia 1916 roku, kiedy to miasto znajdowało się już pod okupacją austro-węgierską¹¹⁰².

Pomimo działań depolonizacyjnych i russyfikacyjnych, widoczna wymiana kadry urzędniczej Magistratu Lublina z Polaków na Rosjan przybyłych do Królestwa z wewnętrznych guberni Imperium, nie nastąpiła. Większość urzędników (82,52%) była wyznania rzymskokatolickiego, podczas gdy prawosławni stanowili mniejszość (13,59%). Dwie osoby należały do wyznania ewangelicko-augsburskiego (1,94%), natomiast w przypadku 2 urzędników nie uzyskano danych (1,94%). Oznacza to trwałą dominację lokalnej, w przeważającej mierze polskiej, kadry urzędniczej. Rosjanie pojawiali się przede wszystkim na nielicznych, lecz wysokich stanowiskach. Na stanowisku prezydenta miasta połowę obsady stanowili prawosławni, choć, zaznaczyć należy, że wśród radnych nie odnotowano ani jednego przedstawiciela tego wyznania. Równocześnie na licznych stanowiskach o charakterze technicznym i specjalistycznym (m.in. księgowi, kierownicy robót budowlanych, architekci, lekarze miejscy, weterynarze itd.) obsada była w praktyce wyłącznie rzymskokatolicka. Świadczy to o tym, że urzędnicy średniego szczebla pozostali związani z lokalnym, polskim miejskim środowiskiem.

W świetle przeprowadzonych badań, Magistrat Lublina w latach 1864–1915 jawi się jako organ o podwójnej naturze. Z jednej strony był on ogniwem administracji rządowej, osadzonym w modelu centralistycznym i podporządkowanym mechanizmom nadzoru. Z drugiej strony – pozostając urzędem działającym w mieście i dla miasta – pełnił funkcje, które w perspektywie społecznej i praktycznej miały wyraźnie lokalny charakter. Tym samym, mimo braku samorządności w sensie ustrojowym, Magistrat nie był jedynie biernym wykonawcą poleceń zwierzchnich organów administracji, a w ramach swoich kompetencji realizował zadania, opierając się w znacznej mierze na rodzimych kadrach urzędniczych.

¹¹⁰² M. Szewczak-Daniel, *op. cit.*, s. 13.

Bibliografia

I. Archiwalia (Archiwum Państwowe w Lublinie)

1. Akta miasta Lublina:

Urząd Muncypalny i Magistrat miasta Lublina, 1809-1874:

35/22/0/4.1.2.1/180,	35/22/0/4.1.2.2/316,	35/22/0/4.1.2.3/448,
35/22/0/4.1.2.2/205,	35/22/0/4.1.2.2/341,	35/22/0/4.2.1.8/682,
35/22/0/4.1.2.2/215,	35/22/0/4.1.2.2/347,	35/22/0/4.3.1/721,
35/22/0/4.1.2.2/216,	35/22/0/4.1.2.2/360,	35/22/0/4.3.2.3/890,
35/22/0/4.1.2.2/222,	35/22/0/4.1.2.2/366,	35/22/0/4.3.5.2/1035,
35/22/0/4.1.2.2/224,	35/22/0/4.1.2.2/385,	35/22/0/4.3.5.5/1098,
35/22/0/4.1.2.2/233,	35/22/0/4.1.2.2/394,	35/22/0/4.3.5.5/1099,
35/22/0/4.1.2.2/239,	35/22/0/4.1.2.2/397,	35/22/0/4.3.5.5/1100,
35/22/0/4.1.2.2/262,	35/22/0/4.1.2.2/399,	35/22/0/4.5.1.1/2017,
35/22/0/4.1.2.2/271,	35/22/0/4.1.2.2/400,	35/22/0/4.5.1.1/2020,
35/22/0/4.1.2.2/285,	35/22/0/4.1.2.2/401,	35/22/0/4.5.1.1/2028.

Magistrat Goroda Lublina, 1874-1915:

35/22/0/5.1.4/127,	35/22/0/5.3.16/5814,	35/22/0/5.3.63/8436,
35/22/0/5.2.13/921,	35/22/0/5.3.17/5874,	35/22/0/5.3.64/8443,
35/22/0/5.2.13/924,	35/22/0/5.3.17/5889,	35/22/0/5.3.64/8446,
35/22/0/5.2.13/930,	35/22/0/5.3.20/5906,	35/22/0/5.3.9/5465,
35/22/0/5.2.13/932,	35/22/0/5.3.24/5954,	35/22/0/5.3.9/5466,
35/22/0/5.2.22/1085,	35/22/0/5.3.26/5987,	35/22/0/5.3.9/5473,
35/22/0/5.2.22/1094,	35/22/0/5.3.26/5998,	35/22/0/5.3.9/5475,
35/22/0/5.2.22/1097,	35/22/0/5.3.26/6001,	35/22/0/5.3.9/5484,
35/22/0/5.2.22/1101,	35/22/0/5.3.27/6013,	35/22/0/5.4.10/9082,
35/22/0/5.2.22/1102,	35/22/0/5.3.27/6015,	35/22/0/5.4.14/9118,
35/22/0/5.2.22/1104,	35/22/0/5.3.27/6021,	35/22/0/5.4.20/9286,
35/22/0/5.2.29/1336,	35/22/0/5.3.27/6027,	35/22/0/5.4.20/9299,
35/22/0/5.2.30/1674,	35/22/0/5.3.27/6031,	35/22/0/5.4.20/9301,
35/22/0/5.2.30/1675,	35/22/0/5.3.35/6262,	35/22/0/5.4.5/8722,
35/22/0/5.2.30/1677,	35/22/0/5.3.38/6387,	35/22/0/5.4.5/8857,
35/22/0/5.2.30/1691,	35/22/0/5.3.38/6389,	35/22/0/5.4.5/8870,
35/22/0/5.2.5/701,	35/22/0/5.3.43/6604,	35/22/0/5.4.5/8879,
35/22/0/5.2.5/706,	35/22/0/5.3.49/8037,	35/22/0/5.4.5/8880,
35/22/0/5.2.5/715,	35/22/0/5.3.6/5350,	35/22/0/5.4.5/8888,
35/22/0/5.3.13/5747,	35/22/0/5.3.6/5352,	35/22/0/5.4.7/8951,
35/22/0/5.3.13/5750,	35/22/0/5.3.6/5358,	35/22/0/5.4.7/8953,
35/22/0/5.3.14/5770,	35/22/0/5.3.60/8329,	35/22/0/5.4.9/9051,
35/22/0/5.3.14/5773,	35/22/0/5.3.62/8384,	35/22/0/5.4.9/9059,
35/22/0/5.3.14/5774,	35/22/0/5.3.63/8414,	35/22/0/5.5.4/9448,

35/22/0/5.5.4/9463,	35/22/0/5.5.4/9523,	35/22/0/5.6.2/9665,
35/22/0/5.5.4/9464,	35/22/0/5.5.4/9524,	35/22/0/5.6.2/9667,
35/22/0/5.5.4/9465,	35/22/0/5.5.4/9529,	35/22/0/5.6.2/9673,
35/22/0/5.5.4/9466,	35/22/0/5.5.4/9530,	35/22/0/5.6.2/9674,
35/22/0/5.5.4/9469,	35/22/0/5.5.4/9532,	35/22/0/5.6.2/9675,
35/22/0/5.5.4/9483,	35/22/0/5.5.4/9534,	35/22/0/5.6.2/9677,
35/22/0/5.5.4/9491,	35/22/0/5.5.4/9550,	35/22/0/5.6.2/9679,
35/22/0/5.5.4/9510,	35/22/0/5.5.4/9555,	35/22/0/5.6.2/9680,
35/22/0/5.5.4/9512,	35/22/0/5.5.4/10049,	35/22/0/5.7.3/978.
35/22/0/5.5.4/9516,	35/22/0/5.5.6/9567,	
35/22/0/5.5.4/9517,	35/22/0/5.5.6/9569,	

2. Rząd Gubernialny Lubelski:

35/116/0/3.5/83,	35/116/0/3.5/702,	35/116/0/3.5/1548,
35/116/0/3.5/91,	35/116/0/3.5/776,	35/116/0/3.5/1694,
35/116/0/3.5/114,	35/116/0/3.5/805,	35/116/0/3.5/1701,
35/116/0/3.5/176,	35/116/0/3.5/884,	35/116/0/3.5/1718,
35/116/0/3.5/229,	35/116/0/3.5/903,	35/116/0/3.5/1727,
35/116/0/3.5/248,	35/116/0/3.5/956,	35/116/0/3.5/1776,
35/116/0/3.5/298,	35/116/0/3.5/988,	35/116/0/3.5/1778,
35/116/0/3.5/311,	35/116/0/3.5/1027,	35/116/0/3.5/1791,
35/116/0/3.5/319,	35/116/0/3.5/1093,	35/116/0/3.5/1905,
35/116/0/3.5/343,	35/116/0/3.5/1121,	35/116/0/3.5/1927,
35/116/0/3.5/449,	35/116/0/3.5/1189,	35/116/0/3.5/1947,
35/116/0/3.5/475,	35/116/0/3.5/1262,	35/116/0/3.5/1951,
35/116/0/3.5/488,	35/116/0/3.5/1268,	35/116/0/3.5/1965,
35/116/0/3.5/502,	35/116/0/3.5/1286,	35/116/0/3.5/1987,
35/116/0/3.5/512,	35/116/0/3.5/1313,	35/116/0/3.5/1997,
35/116/0/3.5/588,	35/116/0/3.5/1316,	35/116/0/3.5/2008,
35/116/0/3.5/589,	35/116/0/3.5/1347,	35/116/0/3.5/2010,
35/116/0/3.5/597,	35/116/0/3.5/1451,	35/116/0/3.5/2082,
35/116/0/3.5/631,	35/116/0/3.5/1467,	35/116/0/3.5/2136,
35/116/0/3.5/642,	35/116/0/3.5/1475,	35/116/0/3.5/2263.
35/116/0/3.5/687,	35/116/0/3.5/1489,	
35/116/0/3.5/699,	35/116/0/3.5/1528,	

II. Akty prawne

Urządzenie szkół miejskich i wiejskich z 12 stycznia 1808 r., ZPA, Wydział Oświecenia, t. I, Warszawa 1866.

Tymczasowe ministerialne urządzenie sądownictwa karnego z 17 maja 1808 r., ZPA, Wydział Sprawiedliwości, cz. II, t. 10, Warszawa 1867.

Dekret z 23 lutego 1809 r. o organizacji gmin miejskich i wiejskich, DPKW, t. I.

Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego z 15 (27) listopada 1815 r., DPKP, t. I, nr 1.

Postanowienie Namiestnika z 22 stycznia (3 lutego) 1816 r. o organizacji władz administracyjnych, DPKP, t. 2.

Postanowienie Namiestnika z 9 (21) maja 1816 r. o zakazie oddalania się ze służby urzędników cywilnych bez zgody władz przełożonych, DPKP, t. 1.

Postanowienie Namiestnika z 29 września (11 października) 1816 r. o powołaniu Prokuraturii Generalnej Królestwa Polskiego, DPKP, t. 2.

Dekret królewski z 5 (17) października 1816 r. o powinności wojskowej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 2.

Postanowienia Namiestnika z 19 (31) grudnia 1816 r. urządzające zgromadzenia rzemieślnicze, DPKP t. 4.

Postanowienie Namiestnika z 30 grudnia 1816 r. (11 stycznia 1817 r.) o urządzeniu zgromadzeń kupieckich, DPKP, t. 4.

Postanowienie Namiestnika z 20 czerwca (2 lipca) 1817 r. o rewizji domów i budynków, DPKP t. 3.

Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 24 września (6 października) 1817 r. zarządzające utworzenie aresztów policyjnych w miejscach, gdzie tego okaże się potrzeba, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, t. 1, Warszawa 1867.

Postanowienie Namiestnika z 4 (16) listopada 1817 r. o utworzeniu Komisji Emerytalnej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 3.

Postanowienie Namiestnika z 15 (27) stycznia 1818 r. o utrzymywaniu ksiąg spisu ludności, DPKP t. 4.

Postanowienie Namiestnika z 18 (30) maja 1818 r. o wprowadzeniu urzędów municypalnych w miastach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 6.

Postanowienie Namiestnika z 1 (13) czerwca 1818 r. o zaprowadzeniu miar i wag jednostaynych właściwych krajowi, DPKP, t. 6.

Prawo Kodeksu Karzącego dla Królestwa Polskiego z 8 (20) lipca 1818 r., DPKP, t. 5.

Postanowienie Namiestnika z 13 (25) lipca 1818 r. o budowniczym przysięgłym, DPKP, t. 6.

Postanowienie Namiestnika z 8 (20) lipca 1819 r. o gaszeniu pożarów w miastach, DPKP, t. 6.

Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 3 (15) stycznia 1820 r. o wszelkich w używaniu będących dochodach miejskich, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 3, Warszawa 1866.

Postanowienie Namiestnika z 14 (26) września 1820 r. przepisy ogólne Policji Budowniczej dla miast w Królestwie Polskim, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 2, Warszawa 1866.

Postanowienie Namiestnika z 2 (14) listopada 1820 r. o zaprowadzeniu w miastach latarni rewerberowych, kosztem mieszkańców, sprawić, utrzymywać i opalać się mających, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 2, Warszawa 1866.

Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 7 (19) września 1829 r., przepisujące porządek, w jakim powinny być utrzymane areszta policyjne, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, t. 1, Warszawa 1868.

Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 3 (15) stycznia 1830 r. o wywieszaniu przy wjazdach do miast taryf pobocznych, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 3, Warszawa 1866.

Statut Organiczny dla Królestwa Polskiego z 14 (26) lutego 1832 r., DPKP, t. 14, nr 55.

Ukaz z 4 (16) marca 1835 r. Przepisy o pensjach emerytalnych dla urzędników cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 16.

Ukaz z 11 (23) maja 1836 r. o ogólnej klasyfikacji urzędów cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 19.

Ukaz z 11 (23) maja 1836 r. Przepisy o mundurach urzędników cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 19.

Ukaz z 25 czerwca (7 lipca) 1836 r. Prawo o szlacheństwie w Królestwie Polskim, DPKP, t. 19.

Postanowienie Rady Administracyjnej z 19 (31) stycznia 1837 r. o zakazie zrzekania się przez urzędników cywilnych płacy etatowej i pensji emerytalnej na rzecz osób trzecich, DPKP, t. 20.

Postanowienie Rady Administracyjnej z 13 (25) września 1832 r. O aresztach cywilnych dla dłużników, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, t. 4, Warszawa 1868.

Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 8 (20) sierpnia 1839 r. o pozwoleniu na wytwarzanie materiałów złotopodobnych i srebropodobnych, DPKP, t. 23.

Ukaz z 16 (28) kwietnia 1840 r. o przyznawaniu prawa do orderu Świętego Włodzimierza urzędnikom cywilnym w Królestwie Polskim, DPKP, t. 25.

Ustawa z 19 (31) sierpnia 1840 r. dla gimnazyów i szkół obwodowych, tudzież elementarnych okręgu naukowego warszawskiego, DPKP, t. 26.

Ukaz z 2 (14) lipca 1841 r. o zmianach w przepisach emerytalnych dla urzędników cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 27.

- Ukaz z 29 września (11 października) 1842 r. o zmianie dotychczasowych nazw obwodów, powiatów i urzędów municypalnych, DPKP, t. 30.
- Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 4 (16) grudnia 1842 r. o zapobieganiu nadużyciom w niepłaceniu kanonu wedle taryfy, DPKP, t. 31.
- Postanowienie Rady Administracyjnej z 29 stycznia (10 lutego) 1843 r. zatwierdzające przepisy o zaopatrywaniu w opał, światło i słomę woysk i zakładów woyskowych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 32.
- Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z 17 (29) grudnia 1843 r. o porządku przechowywania beczek pożarniczych, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 2, Warszawa 1866.
- Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) lipca 1844 r. przepisujące Instrukcję względem ukrócenia wyrobu i nadmiernego używania wódki, DPKP, t. 34.
- Ustawa z 5 (17) kwietnia 1844 r. o zabezpieczeniu nieruchomości od strat z pożaru wynikających, DPKP, t. 34.
- Ustawa z 14 (26) kwietnia 1844 r. o policyi weterynaryjnej czyli przepisy mające na celu zapobieganie i uśmierzanie chorób panujących i zaraźliwych między zwierzętami domowemi, Warszawa 1844.
- Postanowienie Rady Administracyjnej z 18 (30) czerwca 1847 r. o stawianiu nowych zabudowań drewnianych w Warszawie, DPKP, t. 39.
- Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z 3 (15) lipca 1847 r. obejmujące przepisy względem zaprowadzenia po miastach studzien murowanych z pompami żelaznemi, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 2, Warszawa 1866.
- Ukaz z 12 (23) marca 1847 r. Kodeks Kar Głównych i Poprawczych, Warszawa 1847.
- Ukaz z 11 (23) listopada 1847 r. Ustawa przechodnia do Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych, DPKP, t. 40.
- Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 19 (31) marca 1848 r. o wiadomościach o cenach prowiantu, DPKP, t. 40.
- Ukaz z 10 (22) listopada 1850 r. o zniesieniu granicy celnej pomiędzy Królestwem a Cesarstwem, DPKP, t. 43.
- Postanowienie Rady Administracyjnej z 24 listopada (6 grudnia) 1850 r. o pensjach emerytalnych urzędników w Królestwie Polskim, Zbiór Przepisów Emerytalnych w Królestwie Polskim, Warszawa 1871.

Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z 12 (24) grudnia 1850 r. o tabelach dni jarmarcznych i targowych, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 3, Warszawa 1866.

Postanowienie Rady Administracyjnej z 9 (21) stycznia 1851 r. Przepisy o obrębie 21 wiorstowym nadgranicznym od Prus i Austrii, DPKP, t. 43.

Ukaz z 24 lipca (5 sierpnia) 1851 o zaprowadzeniu w Królestwie Polskim probierni do probowania złota i srebra w handlu będącego, DPKP, t. 44.

Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z 12 (24) listopada 1852 r. o przechowywaniu w szopach, kosztem kass miejskich stawianych, tylko sikawek i beczek pożarniczych, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. I, t. 2, Warszawa 1866.

Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z 1 (13) stycznia 1852 r. objaśniające, że składka na transport włóczęgów po miastach pobieraną być winna z dymów, czyli kominów, nad dach każdego domu wyprowadzonych, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. IV t. 1, Warszawa 1866.

Ukaz 18 (30) kwietnia 1855 r. o zmianie mundurów urzędników cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 49.

Ukaz z 2 (14) czerwca 1855 r. o formie mundurów urzędników cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 49.

Postanowienie Rady Administracyjnej z 29 maja (9 czerwca) 1857 r. o ubezpieczeniu od zarazy bydłowej (księgosuszu), DPKP, t. 50.

Postanowienie Rady Administracyjnej z 22 kwietnia (4 maja) 1858 r. Przepisy o dostawie podwód obywatelskich w Królestwie Polskim, DPKP, t. 51.

Instrukcja z 15 (27) sierpnia 1859 r. względem porządnego i jednostajnego utrzymania aresztów Policji Prostej, ZPA, cz. VI, t. 1, Warszawa 1868.

Ustawa z 10 (22) marca 1859 r. o służbie cywilnej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 53.

Zdanie Rady Państwa z 7 (19) kwietnia 1859 r. o sposobie rozpoznawania praw do szlachectwa mieszkańców Królestwa Polskiego pochodzących od osób rodem z Cesarstwa, DPKP, t. 53.

Ukaz z 10 (22) maja 1860 r. Klasyfikacja urzędów cywilnych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 56.

Ukaz z 17 (29) stycznia 1861 r. Przepisy o nagrodach za służbę cywilną w Królestwie Polskim, DPKP, t. 58.

Wysoczajsze utwierdzionnoje obszczeje z 19 lutego (3 marca) 1861 r., położenije o krjestjanach, wyszedzzych iz kriepostnoj zawisimosti, PSZRI 1863, t. 36, nr 36657.

Instrukcja Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg ludności w gminach miejskich i wiejskich z 10 (22) listopada 1861 r., Przepisy, odnoszące się do czynności Rządów Gubernialnych i Naczelników Powiatowych. Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. II. t. 1, Warszawa 1866.

Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. o ustanowieniu w Warszawie i innych znaczących miastach Królestwa Polskiego rad miejskich, DPKP, t. 58.

Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1861 r. w przedmiocie wyborów rad powiatowych, miejskich i gubernialnych, DPKP, t. 58.

Postanowienie Rady Administracyjnej z 11 (23) grudnia 1861 r., zezwalające na zaprowadzenie w mieście Lublinie każdorocznego targu na wełnę, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych. cz. II, t. 2.

Ukaz z 24 maja (5 czerwca) 1862 r. o równouprawnieniu Żydów w Królestwie Polskim, DPKP, t. 60.

Ukaz z 7 (19) maja 1863 r. o przyznaniu Namiestnikowi w Królestwie Polskim prawa zatwierdzania pensji emerytalnych, DPKP, t. 61.

Postanowienie Rady Administracyjnej z 18 (30) czerwca 1863 r. o zniesieniu rad miejskich w miastach Królestwa Polskiego, ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. V, t. 1, Warszawa 1867.

Ukaz z 25 września (7 października) 1863 r. Ustawa o opłatach stemplowych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 61.

Postanowienie Namiestnika z 15 (27) grudnia 1863 r. o ustanowieniu Zarządu Wojenno-Policyjnego w Królestwie Polskim, DPKP, t. 63.

Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o utworzeniu Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim, DPKP, t. 62.

Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin wiejskich w Królestwie Polskim, DPKP, t. 62.

Ukaz z 30 sierpnia (11 września) 1864 r. o organizacyi i zarządzie Szkół początkowych w miastach i miasteczkach, DPKP, t. 62.

Ukaz 30 sierpnia (11 września) 1864 r. o organizacyi Dyrekcji Naukowych w Królestwie Polskim, DPKP, t. 62.

Postanowienie Komitetu Urządzającego z 31 października (12 listopada) 1864 r. o organizacyi Komisji Prawniczej, PKU, t. 2.

Ukaz z 20 listopada (2 grudnia) 1864 r. Ustawa postępowania sądowego cywilnego, [w:] Ustawy sądowe obowiązujące w guberniach Królestwa Polskiego, t. III, Sankt Petersburg 1875.

Ukaz z 27 października (8 listopada) 1864 r. o przeniesieniu Zarządu Wyznań do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, DPKP, t. 63.

Ustawa postępowania sądowego karnego z 20 listopada (2 grudnia) 1864 r., [w:] Ustawy sądowe obowiązujące w guberniach Królestwa Polskiego, t. II, Sankt Petersburg 1875.

Postanowienie Komitetu Urządzającego z 28 marca (9 kwietnia) 1865 r. o utworzeniu Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu Wydziału Tymczasowego, DPKP, t. 63.

Postanowienie Komitetu Urządzającego z 13 (25) listopada 1865 r. o utworzeniu Centralnej Komisji do Spraw Włościańskich w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 63.

Ukaz z 3 (15) stycznia 1866 r. Przepisy o organizacji miejscowych organów Kontroli Państwowej, PSZRI 1866, nr 42861.

Ukaz z 1 (13) lutego 1866 r. o dopuszczeniu Żydów posiadających stopnie naukowe do służby cywilnej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 64.

Ukaz z 7 (19) czerwca 1866 r. Ustawa o akcyzie od trunków, DPKP, t. 65.

Ukaz z 10 (22) sierpnia 1866 r. Najwyżej zatwierdzone przepisy dla ułożenia, rozpoznania, zatwierdzenia i wykonania ogólnego budżetu Skarbowego i pojedynczych budżetów władz Królestwa Polskiego, DPKP, t. 65.

Ukaz z 28 października (9 listopada) 1866 r. o zniesieniu stosunków dominialnych, DPKP, t. 66.

Rozporządzenie o formowaniu, prowadzeniu i utrzymywaniu ksiąg ludności w Królestwie – Instrukcja Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych o utrzymaniu i prowadzeniu ksiąg ludności w gminach miejskich i wiejskich z 10 (22) listopada 1861 r., Przepisy, odnoszące się do czynności Rządów Gubernialnych i Naczelników Powiatowych. Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. II. t. 1, Warszawa 1866.

Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. wprowadzający ustawę o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 66.

Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. o poddaniu zarządu pocztowego w Królestwie Polskim w bezpośrednie zawiadywanie Ministerstwa Poczty i Telegrafu w Cesarstwie i utworzeniu w guberniach Królestwa Polskiego Zachodniego Okręgu Pocztowego, DPKP, t. 66.

Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa czasowa o kasach w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 66.

Dodatkowe przepisy z 19 (31) grudnia 1866 r. do najwyżej zatwierdzonej ustawy o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 68.

Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym w Królestwie Polskim, DPKP, t. 66.

Ukaz z 7 (19) grudnia 1866 r. Ustawa o zarządzie dochodami z akcyzy, DPKP, t. 65.

Ukaz z 28 grudnia 1866 r. (9 stycznia 1867 r.) o zniesieniu Najwyższej Izby Obrachunkowej Królestwa Polskiego, DPKP, t. 66.

Postanowienie Komitetu Urządzającego z 31 grudnia 1866 r. (12 stycznia 1867 r.) o powołaniu Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego, PKU, t. 8.

Ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. Ustawa o Straży Ziemskiej w Królestwie Polskim, DPKP, t. 66.

Postanowienie Komitetu Urządzającego z 21 lutego (5 marca) 1867 r. powierzeniu Straży Ziemskiej atrybucji dotychczasowych urzędów policji municypalnej w miastach Królestwa Polskiego, PKU, t. 9.

Ukaz z 10 (22) marca 1867 r. o zniesieniu Rady Stanu Królestwa Polskiego, DPKP, t. 67.

Ukaz z 20 lipca (1 sierpnia) 1867 r. o likwidacji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, DPKP, t. 67.

Ukaz z 25 lutego (9 marca) 1867 r. o poddaniu komunikacji w guberniach Królestwa Polskiego pod Zarząd Ministerstwa Komunikacji i utworzeniu XI Okręgu Komunikacji DPKP, t. 66.

Ukaz z 28 marca (9 kwietnia) 1867 r. o zniesieniu Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu w Królestwie Polskim, DPKP, t. 67.

Ukaz z 15 (27) maja 1867 r. o zniesieniu Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego i utworzeniu Warszawskiego Okręgu Naukowego, DPKP, t. 67.

Ukaz z 15 (27) maja 1867 r. Ustawa o Warszawskim Okręgu Naukowym, DPKP, t. 67.

Ukaz z 3 (15) czerwca 1867 r. o zniesieniu Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, DPKP, t. 67.

Ukaz z 30 lipca (11 sierpnia) 1867 r. o prawach i przywilejach urzędników rosyjskiego pochodzenia służących w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 67.

Ukaz z 29 lutego (12 marca) 1868 r. o Zarządzie Teatrami Warszawskimi, DPKP, t. 68.

Postanowienie Komitetu Urządzającego z 18 (31) czerwca 1868 r. o rozwinięciu przepisów o prawach i prerogatywach urzędników rosyjskiego pochodzenia służących w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 68.

Postanowienie Komitetu Urządzającego z 2 (14) lipca 1868 r. o zasiłkach dla urzędników spadłych z etatu, DPKP, t. 68.

Postanowienie Komitetu Urządzającego z 8 (20) marca 1868 r. o prowadzeniu list stanu służby dla urzędników cywilnych służących w guberniach Królestwa Polskiego, PKU, t. 12.

Uchwała Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z 19 (3) stycznia 1868 r., PKU, t. 12.

Ukaz z 29 lutego (12 marca) 1868 r. o ostatecznym zniesieniu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i poddaniu zarządów zostających pod jej zawiadywaniem pod zwierzchność właściwych władz w Cesarstwie, DPKP, t. 68.

Ukaz z 26 marca 1869 r. (7 kwietnia 1869 r.) Ustawa o izbach skarbowych w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 69.

Ukaz z 17 (29) września 1869 r. Ustawa o Warszawskim Komitecie Cenzury, DPKP, t. 69.

Ukaz z 17 (29) września 1869 r. Etat Warszawskiego Komitetu Cenzury, DPKP, t. 69.

Uchwała Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z 20 marca (1 kwietnia) 1870 r. o ustanowieniu komitetów przemysłowych w mieście Warszawie i Lublinie, ZP, t. 1.

Ukaz z 16 czerwca (28 sierpnia) 1870 r. o utrzymaniu dróg ziemskich w Królestwie Polskim, DPKP, t. 70.

Ukaz z 19 czerwca (1 lipca) 1870 r. o wprowadzeniu ustawy o zarządzie zakładami dobroczynności publicznej w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 70.

Ukaz z 19 czerwca (1 lipca) 1870 r. Ustawa o zarządzie zakładami dobroczynnymi w guberniach Królestwa Polskiego, DPKP, t. 70.

Gorodoweje położenje z 16 (28) czerwca 1870 r., PSZRI 1873, t. 45, nr. 48498.

Ukaz z 19 czerwca (1 lipca) 1870 r. Ustawa o zarządzie zakładów dobroczynnych w guberniach: warszawskiej, kaliskiej, kieleckiej, łomżyńskiej, lubelskiej, piotrkowskiej, płockiej, radomskiej, suwalskiej i siedleckiej, DPKP, t. 70.

Ukaz z 18 (30) listopada 1870 r. o ustanowieniu przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich w guberniach Królestwa Polskiego i przemianowaniu komisji włościańskich w Królestwie Polskim na gubernialne urzędy do spraw włościańskich, DPKP, t. 71.

Najwyższy Rozkaz z 14 (26) stycznia 1871 r. o dozwoleniu zajmowania przez kobiety posad rządowych, ZP, t. 1.

Ukaz z 23 marca (4 kwietnia) 1871 r. o zniesieniu Komitetu Urządzającego, DPKP, t. 71.

Ukaz Senatu Rządzającego z 1 (13) marca 1872 r. w przedmiocie praw wojskowych do zajmowania posad w zarządzie cywilnym, ZP, t. 2.

Zdanie Rady Państwa z 9 (21) czerwca 1873 r. o kaucjach dla urzędników cywilnych, ZP, t. 3.

Najwyższy Rozkaz z 27 grudnia 1873 r. (8 stycznia 1874 r.) o podziale XI Okręgu Komunikacji w guberniach Królestwa Polskiego na oddziały i rewiry komunikacji lądowych i wodnych, ZP, t. 4.

Ukaz z 17 (29) stycznia 1874 r. o nadaniu byłej Kancelarii Namiestnika w Królestwie Polskim nazwy Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego, ZP, t. 4.

Ukaz z 1 (13) stycznia 1874 r. Ustawa o obowiązku służby wojskowej, ZP, t. 4.

Ukaz z 6 (18) maja 1874 r. o handlu prochem myśliwskim, zachowywaniu i przewożeniu prochu, ZP, t. 7.

Najwyższy Rozkaz z 11 (23) kwietnia 1874 r. Postanowienie o naczelnikach oddziałów w XI Okręgu Komunikacji w guberniach Królestwa Polskiego, ZP, t. 4.

Ukaz Senatu z 4 (16) września 1874 r. w przedmiocie poświadczenia prawa osób do odbycia obowiązku służby wojskowej nie w tym rewirze, w którym są zapisane a w innym, ZP, t. 5.

Uchwała Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z 18 (30) grudnia 1874 r. Przepisy czasowe o Komisji Emerytalnej w guberniach Królestwa Polskiego, PSZRI 1874, nr 54170.

Ukaz z 6 (18) lutego 1876 r. o nagradzaniu jubileuszem, PSZRI 1876, t. 51, nr 55551.

Uchwała Komitetu do spraw Królestwa Polskiego z 30 czerwca (12 lipca) 1876 r. o likwidacji Komisji Rządowej Sprawiedliwości Królestwa Polskiego, ZP, t. 8.

Uchwała Komitetu Ministrów z 13 (25) lipca 1876 r. o upoważnieniu miejscowych władz administracyjnych do wydawania postanowień obowiązujących, PSZRI 1876, t. 51, nr 56203.

Ukaz z 26 sierpnia (7 września) 1876 r. o likwidacji Własnej J. C. M. Kancelarii do Spraw Królestwa Polskiego, ZP, t. 9.

Ukaz Senatu Rządzącego z 27 maja (8 czerwca) 1877 r. Spis urzędów w służbie cywilnej, których pełnienie uwalnia od powołania do armii i floty, ZP, t. 11.

Ukaz Senatu Rządzącego z 30 stycznia (11 lutego) 1879 r. o uchyleniu w guberniach Królestwa Polskiego mocy obowiązującej Najwyżej zatwierdzonej dnia 10 (22) marca 1859 r. ustawy o służbie cywilnej, ZP, t. 15.

Ukaz z 5 kwietnia 1879 r. (17 kwietnia 1879 r.) o tymczasowych uprawnieniach generał-gubernatorów, PSZRI 1879, nr 59476.

Postanowienie komitetu ministrów z 25 maja 1879 r. o zezwoleniu na urządzenie zakładów do zdjęcia pozłoty i posrebrzenia, obrabiania piasku zawierającego metale drogocenne i oczyszczenia tych metalów, ZP, t. 16.

Ukaz z 8 (20) sierpnia 1880 r. o powierzeniu zarządu lasami skarbowymi w Królestwie Polskim Ministerstwu Dóbr Państwa, ZP, t. 18.

Ukaz z 16 (28) marca 1881 r. o połączeniu z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych Ministerstwa Poczty i Telegrafu, ZP, t. 19.

Ukaz z 14 (21) sierpnia 1881 r. o środkach ochrony porządku państwowego i spokoju społecznego, PSZRI 1881, nr 350.

Zdanie Rady Państwa z 1 (13) kwietnia 1882 r. o małoletnich pracujących w zakładach, fabrykach i manufakturach, PSZRI 1882, nr 931.

Najwyżej Zatwierdzone Zdanie Rady Państwa z 1 (13) czerwca 1882 r. o uzupełnieniu art. 6 Postanowienia z 8 (20) czerwca 1874 r. o reformie wojskowej powinności kwaterunkowej, ZP, t. 22.

Ukaz z 1 (13) stycznia 1883 r. Ustawa o akcyzie od tytoniu, ZP t. 22.

Najwyżej Zatwierdzone Zdanie Rady Państwa z 17 (29) stycznia 1884 r. o zmniejszeniu opłaty za świadectwa na prawo sprzedawania w zakładach traktyniczych wyrobów wódczanych z naczyń odetkanych, ZP, t. 25.

Zdanie Rady Państwa z 28 grudnia 1884 r. (9 stycznia 1885 r.) o urządzeniu administracji działem finansowym i dobrami państwa w guberniach Królestwa Polskiego, ZP, t. 27.

Ukaz z 28 maja (9 czerwca) 1885 r. Rozkład tymczasowy posad klasowych w miejscowych instytucjach pocztowo-telegraficznych, ZP, t. 28.

Zdanie Rady Państwa z 3 (15) czerwca 1886 r. Przepisy o nadzorze nad zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami, PSZRI 1886, nr 3769.

Wysoczajsze utwierdzone położeńie z 12 (24) lipca 1889 r. o ziemskich uczestkowych naczelnikach, PSZRI 1891, t. 9, nr 6196.

Ukaz z 29 grudnia 1889 r. (10 stycznia 1890 r.) o organizacji działu statystycznego w guberniach Królestwa Polskiego, ZP, t. 35.

Najwyższy Rozkaz z 2 (14) kwietnia 1892 r. o utworzeniu posady Pomocnika Generał-Gubernatora Warszawskiego, ZP, t. 45.

Gorodowe położeńie z 11 (23) czerwca 1892 r., PSZRI 1895, t. 12, nr 8707.

Ukaz z 21 listopada (3 grudnia) 1896 r. o ustanowieniu medali „Za trudy po pierswaj wsieobszczej pieriepisi nasielienija”, PSZRI 1896, t. 16/1, nr 13417.

Zdanie Rady Państwa z 8 kwietnia 1896 r. (20 kwietnia 1896 r.) o określeniu położenia służbowego Pomocnika Generał-Gubernatora Warszawskiego, ZP, t. 53.

Ukaz z 23 maja (5 czerwca) 1896 r. o zniesieniu Zarządu Warszawskiego Okręgu Żandarmów, ZP, t. 53.

Postanowienie Komitetu Ministrów z 30 maja (12 czerwca) 1903 r. o trybie podporządkowania inspekcji fabrycznej gubernatorom oraz niektórych zmianach w wewnętrznej organizacji inspekcji fabrycznej, PSZRI 1903, nr 23041.

Ukaz Prawitielstwujuszczemu Sienatu z 11 (24) grudnia 1905 r. ob izmienienii położenija o wyborach w Gosudarstwiennuju Dumu i izdannyh w dopolnienii k niemu uzakonenij, PSZRI 1908, t. 25, nr 27029.

Położenije z 6 (19) sierpnia 1905 r. o wyborach w Gosudarstwiennuju Dumu, PSZRI 1905, t. 25, nr 26662.

Najwyżej zatwierdzone zdanie Rady Państwa z 22 kwietnia (5 maja) 1906 r. o niektórych zmianach warunków handlu trunkami w zakładach prywatnych w obrębie monopolu skarbowego na sprzedaż trunków, PSZRI 1906, t. 26, nr 27764.

Położenije z 3 (16) czerwca 1907 r. o wyborach w Gosudarstwiennuju Dumu, PSZRI 1910, t. 27, nr 29242.

Ukaz z 21 lutego (6 marca) 1913 r. ustanowlenii medali „W pamiat trisotletija carstwowanija doma Romanowych”, PSZRI 1913, t. 33/1, nr 38853.

Prawo o samorządzie miast w Królestwie Polskiem oraz statut miejski z roku 1892 w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego, Warszawa 1915.

III. Druki informacyjne

Pamiętna Książka Lublińskiej Gubernii, Lublin, rok: 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1877, 1879, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912.

„Kurjer”, 1907: R2, nr 4; R2, nr 10; R2, nr 12; R2, nr 14; R2, nr 48; R2, nr 71; R2, nr 76; R2, nr 82; R2, nr 86; R2, nr 90; R2, nr 97; R2, nr 103; R2, nr 113; R2, nr 117; R2, nr 122; R2, nr 142.

„Kurjer”, 1908: R3, nr 11; R3, nr 26; R3, nr 30; R3, nr 46; R3, nr 51; R3, nr 53; R3, nr 56; R3, nr 60; R3, nr 63; R3, nr 70; R3, nr 77; R3, nr 83; R3, nr 87; R3, nr 110; R3, nr 121; R3, nr 133; R3, nr 136; R3, nr 137; R3, nr 156; R3, nr 164; R3, nr 165; R3, nr 168; R3, nr 176; R3, nr 183; R3, nr 201; R3, nr 219; R3, nr 221; R3, nr 223; R3, nr 227; R3, nr 231; R3, nr 240; R3, nr 244; R3, nr 247; R3, nr 256; R3, nr 264; R3, nr 281; R3, nr 283; R3, nr 292; R3, nr 294.

„Kurjer”, 1909: R4, nr 22; R4, nr 24; R4, nr 43; R4, nr 46; R4, nr 51; R4, nr 56; R4, nr 70; R4, nr 106; R4, nr 117; R4, nr 124; R4, nr 154; R4, nr 174; R4, nr 182; R4, nr 192; R4, nr

198; R4, nr 202; R4, nr 204; R4, nr 215; R4, nr 231; R4, nr 253; R4, nr 267; R4, nr 269; R4, nr 290; R4, nr 295; R4, nr 299.

„Kurjer”, 1910: R5, nr 9; R5, nr 19; R5, nr 30; R5, nr 35; R5, nr 62; R5, nr 82; R5, nr 97; R5, nr 168; R5, nr 170; R5, nr 191; R5, nr 201; R5, nr 205; R5, nr 206.

„Kurjer”, 1911: R6, nr 63; R6, nr 81; R6, nr 94; R6, nr 98; R6, nr 98.

„Dziennik Urzędowy Guberni Lubelskiej”: z 28 stycznia (9 lutego) 1867 r., z 18 lutego (2 marca) 1867 r.; 10 (22) lipca 1867 r.

„Wiadomości Gubernialne”: z 4 (14) maja 1867 r.; 4 (16) sierpnia 1873 r.; 27 kwietnia (14 kwietnia) 1905 r.

„Ziemia Lubelska”: z 1909 r., R4, nr 51; z 1911 r. R6, nr 85; z 1928 r., nr 50.

„Gazeta Lubelska”: nr 158 z 24 lipca 1897 r.; nr 55 z 9 marca 1900 r.

„Nowa Gazeta”: Warszawa, z 21 maja 1915 r.

IV. Literatura

Barański A., Warsza Z., *Miary na ziemiach polskich w dobie porozbiorowej*, „PAK” 2012, t. 58, nr 12, s. 1137–1140.

Bereza A., Smyk G., *Stanowisko prawne urzędników administracyjnych i sądowych w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LIII, z. 1, 2001, s. 245–262.

Bieda J., *Instytucja przymusu osobistego dłużników w sprawach cywilnych na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1815–1875*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. XXV, nr 3, s. 85–102.

Bieda J., *Areszty detencyjne w Królestwie Polskim 1815–1868*, Łódź 2023.

Borkiewicz A., Trzebiński W., *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918. Zarys historyczny*, [w:] Dokumentacja geograficzna, z. 4, Warszawa 1956.

Caban W., *Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia”, t. 54–55, 1999/2000, s. 65–73.

Cieślak F., Trojanowska M., *Archiwum Państwowe w Lublinie i jego oddziały. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, t. I, Lublin 1997.

Czechowicz J., *O mieście rodzinnym Lublinie*, [w:] Koń rydzy, utwory prozą, red. T. Kłak, Lublin 1990.

Ćwik W., *Projekt „Ustawy miejskiej” dla Królestwa Polskiego z doby polistopadowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Humanistyczne” 29, 1974, s. 167–173.

Ćwik W., *Obywatelstwo miejskie w Królestwie Polskim (1815–1867) na tle praktyki w Lublinie*, [w:] *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku: studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, t. IV, Warszawa 1970, s. 37–68.

Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.

Czołgoszewski J., *Opieka medyczna w więzieniach Królestwa Polskiego (1815–1914)*, „The Prison Systems Review” 2019, nr 103, s. 107–126.

Daszkiewicz W., *Próby reform procesu karnego w Królestwie Polskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1956, t. VIII, z. 1, s. 209–257.

Dziwisz S., *Lubelska straż pożarna 1873–1945*, Lublin 2010.

Fermus-Bobowiec A., *Towarzystwo kredytowe miasta Lublina (1885–1915)*, Lublin 2010.

Gąska C., *Kancelaria gubernatora plockiego i rząd gubernialny plocki lata (1867–1915)*, „Źródła Płockie”, 1976, nr 2/85, s. 21–25.

Goclon J., *Organy polskiej administracji państwowej w Królestwie Polskim 1916–1918. Struktura i gabinety*, „Folia Iuridica Wratislaviensis”, 2014, vol. 3 (2), s. 41–92.

Górak A., *Personel Zarządu Gubernialnego Lubelskiego (1867–1918). Baza danych*, „Przegląd Historyczny” 94/4, 2003, s. 427–461.

Górak A., *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918). Studium administracyjne i prozopograficzne*, Lublin 2006.

Górak A., Latawiec K., *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839–1918*, Lublin 2018.

Gorizontow L., *Aparat urzędniczy Królestwa Polskiego w okresie rządów Paskiewicza*, „Przegląd Historyczny” 85/1–2, 1994, s. 45–59.

Górzyński M., Karbownik I., Szulc A., *Planowanie administracyjne rozwoju przestrzennego miast w guberniach Królestwa Polskiego 1867–1915. Wybór źródeł archiwalnych*, Warszawa–Kalisz 2023.

Gołub S., Kuźniarska K., Mąka M., *Nieznani żołnierze rosyjscy polegli podczas I wojny światowej w Wólce Czulczyckiej, gmina Chełm. Studium archeologiczno-historyczno-antropologiczne*, „Rocznik Chełmski” t. 22, Chełm 2018, s. 9–32.

Grochowska K., *Wybory do Dumy Państwowej w latach 1906–1912 w Płocku i Guberni Płockiej (na podstawie materiałów Archiwum Państwowego w Płocku)*, „Notatki Płockie”, 54/2, 2009, s. 8–16.

Groniowski K., *Walka Milutina z Bergiem. Spór o reorganizację Królestwa Polskiego po roku 1863*, „Kwartalnik Historyczny”, 1962, nr 4, s. 891–906.

Grzegorz J., *Zarys dziejów weterynarii w Polsce północno–wschodniej*, „Biuletyn Północno–Wschodniej Izby Lekarsko–Weterynaryjnej” nr 1 (71), 2019, s. 38–59.

Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski, t. IV: Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, Warszawa 1982.

Guldon Ł., *Archiwum Magistratu miasta Kielce z 1873 r. w świetle ankiety sporządzonej dla Komisji Specjalnej do Urządzenia Archiwów przy Ministerstwie Oświecenia Publicznego*, „Res Historica” 52, 2021, s. 648–659.

Heylman A., *Rys procesu dyscyplinarnego sądowego*, Warszawa 1844.

Hummel P., *Kontrola i ewidencja mieszkańców Łodzi. Księgi ludności stałej i niestałej oraz księgi domowe (1864–1914)*, „Przegląd Historyczny”, t. CX, 2019, zesz. 2, s. 301–317.

Izdebski H., *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2004.

Izotowa M.A., Carewa T.B., *Ordera i medali Rosji i SSSR*, Rostów nad Donem, 2010.

Jakubowski A., Bronisz U., Łoś E., *Historia Lublina w liczbach*, Lublin 2018.

Jaśkiewicz L., *Nowożytnie samowładztwo rosyjskie i jego interpretacje. Przyczynek do dziejów absolutyzmu w Rosji*, „Przegląd Historyczny”, 1979, t. LXX, s. 679–693.

Jemielity W., *Szkolnictwo w Królestwie Polskim 1866–1914*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne” 1994, t. 1, nr 1, s. 125–135.

Kaczmarek Z., Leśniodorski B., *Historia Państwa i Prawa Polski, t. 2: Od połowy XV wieku do 1795 roku*, Warszawa 1966.

Kania R., *Miasta w polityce władz Królestwa Polskiego w latach 1815–1830*, „Opolskie Studia Administracyjno–Prawne” 16, nr 4(1), 2018, s. 123–141.

Kaproń A., *Szwajcarzy na Lubelszczyźnie w latach 1815–1914*, Szczecin 2009.

Kierek A., *Rozwój przestrzenny i stan urządzeń komunalnych m. Lublina w latach 1870–1915*, „Rocznik Lubelski” 4, 1961, s. 171–214.

Koberdowa I., *Wielki księżę Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa 1962.

Konarski M., *Kształtowanie się instytucji kwaterunku wojskowego jako ciężaru publicznego na rzecz obrony państwa na ziemiach polskich do 1939 roku*, „Prawo Kanoniczne” 64, nr 1 (2021), s. 165–191.

Korobowicz A., *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin 1995.

Korobowicz A., Witkowski W., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2017.

Korzeniowski M., *Lubelski Miejski Komitet Obywatelski w latach 1914–1915*, „Rocznik Lubelski” 31–32, 1989/1990, s. 161–174.

Korzeniowski M., *Wojna na Lubelszczyźnie w latach 1914–1915 w świetle wspomnień*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” VIII/2 2017, s. 11–21.

Koszutski S., *Nasze miasta a samorząd. Życie miast w Królestwie Polskim i reforma samorządowa*, Warszawa–Lwów 1915.

Kowalczyk R.W., *Rozwój sieci dróg kołowych w Królestwie Polskim w latach 1815–1918*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2004, t. 3, nr 1, s. 63–85.

Kowalik J., *Urzędniczy wikt i sytuacja materialna urzędników administracji państwowej w Imperium Rosyjskim w XIX wieku*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. XI: *Perspektywa stołu*, Łódź–Olsztyn 2023, s. 187–201.

Kowalski G. M., *Prawna regulacja wychodźstwa w Królestwie Polskim w latach 1815–1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LV, 2003, z. 2, s. 247.

Kozłowski J., *Naczelnicy powiatów w guberni kieleckiej 1867–1914*, „Wschodni rocznik humanistyczny” t. V, 2008, s. 165–187.

Kozłowski J., *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, nr 2, 1998, s. 233–245.

Kozłowski J., *Reforma administracyjna 1866 roku w Królestwie Polskim*, [w:] *Dzieje biurokracji w Polsce*, tom IV, część 1, red. A. Górak, Lublin 2011.

Kozłowski J., *Straż ziemska w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny” t. XCI, zesz. 4, 2000, s. 519–534.

Kołaczkowski B., Ratajczak M., *Samorząd terytorialny w zaborze rosyjskim? Początki decentralizacji administracji terenowej w Królestwie Polskim i na Ziemiach Zabrzanych w latach 1861–1915*, „Samorząd Terytorialny”, 2013, nr 7–8, s. 154–170.

Kołodziejczyk R., *Zamiana miast na osady*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, nr 1, s. 191–200.

Kulecka A., Hoff E., *Urzędy, stanowiska i tytuły urzędowe w Królestwie Polskim (1815–1915)*, Warszawa 2017.

Kulik M., *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856*, Warszawa 2019.

Kurzątkowski M., *Lublin trzech pokoleń*, Lublin 1987.

Kusiak–Winter R., *Otoczenie polityczno-prawne administracji publicznej*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2017, t. 111, s. 103–118.

Kutrzeba S., *Historia ustroju Polski w zarysie, t. 3: Po rozbiorach*, Lwów 1920.

Latawiec K., *Pochodzenie narodowościowe i wyznanie oficerów rosyjskiej straży granicznej w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Res Historica” 2013, s. 95–96.

Lewandowski J., *Okupacja austriacka w Królestwie Polskim (1914–1918)*, „Dzieje Najnowsze” 1998, nr 4, s. 29–42.

Lewandowski J., *Rola Lublina w dziele odzyskania niepodległości 1914–1918*, [w:] Lublin. 700 lat dziejów miasta, red. G. Figiel, R. Szczygiel, W. Śladkowski, Lublin 2017.

Marczuk J., *Działalność gospodarcza Prezydenta Lublina Czesława Szczepańskiego (1919–1927)*, „Rocznik Lubelski” 36, 2010, s. 51–63.

Markowski B., *Finanse miast Królestwa Polskiego, t. I*, Kielce 1913.

Mażewski L., *Namiestnik Królestwa Polskiego 1815–1874. Model prawny a praktyka ustrojodawcza*, Radzymin 2015.

Mazur E., *Szpital w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 2008.

Mazurkiewicz J., *Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807–1864)*, „Rocznik Lubelski” 1967, t. 10, s. 211–228.

Mencel T., *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809–1866*, „Rocznik Lubelski” 1961, t. 4, s. 45–112.

Mikulec M., *Z dziejów kształtowania się burżuazji lubelskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia” 41–42, 1986/1987, s. 117–153.

Nawrot-Borowska M., *Tradycje powstania styczniowego i ich rola w wychowaniu patriotycznym młodego pokolenia (w świetle wspomnień z zaboru rosyjskiego) – w 150. rocznicę zrywu niepodległościowego z 1863 roku*, „Przegląd Pedagogiczny” 2013, nr 2, s. 61–76.

Nietysza M., *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986.

Nowak M., *Legitymacje szlachectwa na ziemiach polskich pod zaborami*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2023, t. XXVI, s. 167–185.

Okolski A., *O sporach administracyjnych*, Warszawa 1867.

Okolski A., *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1880.

Partyka W., *Instytucje opieki w Lublinie w XIX wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 2021, t. XLII, nr 2, s. 13–35.

Piątkowski S., *„Indywidualna biurowa”. Obsada etatowa i efektywność działania władz municypalnych miasta Radomia w okresie Królestwa Polskiego (1815–1864)* [w:] *Dzieje Biurokracji na ziemiach polskich, t. 1*, red. A. Górak, I. Łuć, D. Magier, Lublin–Siedlce 2008.

Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 1990.

Polak A., Sak J., *Epidemie cholery w XIX wieku na przykładzie Lublina*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 2020, t. 83, s. 63–74.

Radzik T., Skarbek J., Witusik A.A. (red.), *Słownik biograficzny miasta Lublina, t. II*, Lublin 2006.

Rostocki W., *Kancelaria i dokumentacja aktowa urzędów i administracji w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do 1867 r.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

Sadowski H., *Ordery i oznaki zaszczytne w Polsce, cz. I*, Warszawa 1904, s. 31.

Sczaniecki M., *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1979.

Sergiejenkowa W. W., *Polityka rosyjskiego prawitielstwa w polskich ziemiach poslie wosstania 1863–1864 gg*, [w:] *Wybranyja naukowyja prace Bielarskaja dziażaunaja Uniwersiteta 1921–2001, t. 2: Historyja. Fiłalogija. Żurnalistyka*, Mińsk 2001.

Suligowski A., *Projekt przyszłego samorządu miejskiego*, Warszawa 1911.

Smyk G., *Likwidacja odrębności administracyjnej Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym*, „Zamojskie Studia i Materiały”, z. 2, Zamość 1999, s. 189–212.

Smyk G., *Sylwetki naczelników powiatu zamojskiego w latach 1867–1915*, „Zamojskie Studia i Materiały”, 2000, R. 2, z. 1, s. 129–144.

Smyk G., *Radcy, asesorzy i inspektorzy rządu gubernialnego lubelskiego w latach 1867–1915*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2003, t. 8, s. 177–178.

Smyk G., *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867–1915*, Lublin 2004.

Smyk G., *Pragmatyki służbowe urzędników cywilnych w Królestwie Polskim w latach 1867–1915*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2005, t. V.

Smyk G., *Administracja Publiczna Królestwa Polskiego*, Lublin 2011.

Smyk G., *Zasady wprowadzania i zakres obowiązywania rosyjskich źródeł prawa w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” t. 14, 2011, s. 213–239.

Smyk G., *Odrębności rosyjskiego modelu zarządu cywilnego w guberniach Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym*, „Dzieje Biurokracji”, t. V, s. 403–424.

Smyk G., *Demontaż reform Wielopolskiego na tle reorganizacji administracji Królestwa Polskiego po upadku powstania styczniowego*, [w:] Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej reformy Królestwa Polskiego w latach 1861–1862, pod red. L. Mażewskiego, Radzymin 2014.

Smyk G., *Rosyjski model administracji publicznej u kresu Imperium*, [w:] Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Jóźwiak, Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu, Łódź 2016.

Sowińska W., *Warszawa i Lublin jako główne ośrodki obywatelskiego wymiaru sprawiedliwości w Królestwie Polskim w 1915 r.*, „Historia i świat” nr 4, 2015, s. 305–336.

Stankiewicz Z., *Garnizon zamojski w latach 1867–1914*, „Archiwariusz Zamojski”, 14, 2020, s. 73–84.

Stariszewski J.S., *Joachim i Jakub Hemplowie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1955, t. 17, nr 3, s. 289–320.

Szczepański J., *Urzędnicy administracji państwowej Królestwa Polskiego w latach 1815–1866 (na przykładzie guberni radomskiej)*, Kielce 2015.

Szewczak–Daniel M., *Zarząd miasta Lublina w latach 1915–1939. Zasady organizacji i funkcjonowania*, Lublin 2021.

Szpoper D., *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003.

Szpoper D., *Reforma samorządowa w Królestwie Polskim w latach 1861–1862*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, t. LXVI, z. 1, s. 149–182.

Szreniawski J., *Wstęp do nauki administracji*, Lublin 2000.

Śladkowski W., *Lublin w przededniu niepodległości*, „Bibliotekarz Lubelski” 2020, t. 63, s. 7–14.

Śladkowski W., *W Księstwie Warszawskim i w Królestwie Polskim 1809–1830*, [w:] Lublin: 700 lat dziejów miasta, red. Grzegorz Figiel i Ryszard Szczygieł, Lublin 2000.

Ślusarska R., *Proces uprzemysłowienia guberni lubelskiej na przełomie XIX i XX stulecia w świetle wpływów z podatku przemysłowego*, „Rocznik Lubelski” 2011, t. 37, s. 59–79.

Targowski J.K., *Komitet urządzający i jego ludzie*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, nr 1, 1937–1938, s. 156–197.

Trojanowska A., *Pracownia Chemiczno–analityczna Warszawskiego Towarzystwa Farmaceutycznego w latach 1897–1914 (w świetle „Wiadomości Farmaceutycznych”)*. Cz. 2, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 64, nr 4, 2019, s. 151–169.

Walewander E., *Lublin na przełomie XIX i XX stulecia*, [w:] Lublin. 700 lat dziejów miasta, red. G. Figiel, R. Szczygieł, W. Śladkowski, Lublin 2017.

Więckowska E., *Opieka lekarsko–zdrowotna i sanitarna w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Medycyna Nowożytna” 2007, t. 14, nr 1–2, s. 55–68.

Witkowski W., *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007.

Wójcik S., *Samorząd terytorialny w Polsce w XX wieku. Myśl samorządowa – historia i współczesność*, Lublin 1999.

Wolnicki P., *Procedura wyboru rady municypalnej w Królestwie Polskim (1830–1831)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” t. LXVIII, z. 1, 2016, s. 69–85.

Załączny J., *Władze miejskie Płocka (1806–1867)*, „Notatki Płockie” 1992, t. 37, nr 3 (152), s. 22–29.

Zieliński W., *Monografia Miasta Lublina, t. 1*, Lublin 1878.

Żywicki J., *Urzędnicy: architekci, budowniczowie, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Lublin 2010.